

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 2 (20)

2010

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 2 (20)

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2010

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14444–3415 ПР
видано Міністерством юстиції України
Журнал унесений до переліку наукових фахових видань України,
у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук.
Постанова Президії ВАК України від 18 листопада 2009 р. №1-05/5

ЗАСНОВНИК І ВИДАВЕЦЬ:

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головний редактор

К. Д. Глуховцева, доктор філологічних наук, професор

Члени редакційної колегії:

- П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України
С. Я. Єрмоленко, доктор філологічних наук, професор
А. С. Зеленько, доктор філологічних наук, професор
В. М. Мокієнко, доктор філологічних наук, професор (Німеччина)
Л. М. Синельникова, доктор філологічних наук, професор
О. О. Тараненко, доктор філологічних наук, професор
В. Г. Фоменко, доктор філологічних наук, професор
Т. І. Должикова, кандидат філологічних наук, доцент
Т. П. Терновська, кандидат філологічних наук, доцент
В. В. Леснова, кандидат філологічних наук, доцент (технічний редактор)
І. В. Мілева, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар)
І. О. Ніколаєнко, кандидат філологічних наук, доцент (коректор)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 2 від 24 вересня 2010 р.)*

ЗМІСТ

Теорія мови

1. **Зеленько А. С.** Макро- та мікроструктурні аспекти вивчення значення в мові під кутом зору еволюції лінгвістичних парадигм (на матеріалі україністики та русистики)..... 6
2. **Жихарєва О. Л.** Погляди О. Шахматова на роль давньокиївського та московського койне..... 14
3. **Маслова В. А.** Национальные ценности и язык: духовный код культуры..... 19
4. **Попазова М. И.** Иван Богоров – первый болгарский пурист... 30
5. **Світлична Т. В.** Місце комп'ютерної лексикографії в загальному словникарстві..... 35
6. **Сукаленко Т. М.** Мовна культура – невід'ємна складова професійної діяльності майбутнього фахівця податкової сфери..... 40

Семантика мовних одиниць

7. **Барилова Г. К.** Феномен гри у філософських, психологічних та культурологічних теоріях..... 47
8. **Григоренко Т. В.** Етнографічна лексика як компонент етнокультури..... 50
9. **Дзюба М. М.** Проблеми епонімічної синонімії в українській науковій термінології..... 58
10. **Мацьків П. В.** Поняттєве поле „священна особа” в мовній картині світу..... 64
11. **Пономарьова Г. В.** Мовна особистість носія сучасного міського просторіччя..... 71
12. **Фатьянова І. В.** Реалізація семантичного змісту концепту „тероризм” у лексичних одиницях сучасної англійської мови 76
13. **Ходоренко А. В.** Прагмалінгвістические особенности наименований политических организаций..... 83
14. **Чижова Х. А.** Языковая категория *боль* в русском языковом сознании..... 87

Фразеологія і пареміологія

15. **Барвіна Н. О.** Фразеологія в аспекті міжкультурної комунікації..... 95
16. **Глуховцева І. Я.** Формальні та лексичні варіанти стійких сполучень слів в українських східнословобожанських говірках 98
17. **Мілева І. В.** Ономастичний компонент у формуванні дисфемістичного значення фразеологізму..... 106
18. **Серебряк М. В.** Принципи формування контексту в українських ареальних фразеологічних словниках кінця ХХ – початку ХХІ ст. 113

19. **Царьова І. В.** Етнокультурні антропоцентричні тенденції дослідження обрядової фразеології..... 119
20. **Шкуран О. В.** Проект словника компаративних фразеологізмів східнословобожанських та східностепових говірок Середнього Подінців'я..... 125

Текст. Дискурс

21. **Бабій Ю. Б.** Експресивні можливості онімів у „Лісовій пісні” Лесі Українки..... 131
22. **Должикова Т. І., Терновська Т. П.** Семантичне ускладнення слова в індивідуальному художньому мовленні..... 137
23. **Клещова О. Є.** Побутова лексика в публіцистичній спадщині Івана Багряного..... 146
24. **Ковалів С. Ю.** До питання аналізу мовленнєвого жанру *заспокоювання* в англійській лінгвокультурі..... 151
25. **Колесникова Л. Л.** Вплив символу на створення поетичного мікросвіту..... 159
26. **Колоїз Ж. В.** Оказіональні утворення в сучасному інформаційному дискурсі..... 166
27. **Кравець Л. В.** Метафоризація атмосферних явищ в українській поезії ХХ ст. 171
28. **Мелкумова Т. В.** Комунікативно-прагматична роль інверсії в інформаційному мовленні..... 181
29. **Мельник С. М.** Іншомовна лексика як джерело лексичних інновацій у художній прозі кінця ХХ – початку ХХІ століть..... 186
30. **Милевич І. Г.** Гендер и его стереотипы: функционирование стереотипов в женской публицистике..... 193
31. **Мікрюкова К. О.** Мовні засоби презентації семантичного поля „місто” в повістях О. Ірванця „Очамимря”, „Львівська брама”..... 200
32. **Мялковська Л. М.** Лексико-асоціативне поле „інтелігенція” в мові творів І. Нечуя-Левицького..... 208
33. **Рудакова Т. М.** Особливості функціонування новозапозичених англомовних лексем соціально-економічної тематики в сучасних українських ЗМІ..... 215
34. **Фоміна С. Б.** Концепт *ПРОСТИР* у науково-фантастичному дискурсі В. Винниченка „Сонячна машина”, В. Обручева „Плутонія” та Г. Уеллса „Машина часу”..... 222
35. **Шабуніна В. В.** Лексико-семантичне підґрунтя діалогічної структури технічних науково-навчальних текстів..... 227

Діалектологія

36. **Абрамян Ю. В.** Динаміка назв сільськогосподарських угідь у східнословобожанських говірках..... 233

37.	Глуховцева К. Д. Прізвища-рефлективи в антропоніміконі луганців.....	243
38.	Пиц Т. Б. Територіальні й часові нашарування запозиченої з німецької мови лексики в південно-західних говорах України.....	250
39.	Санченко Є. М. Риси мовлення елітарної мовної особистості із середньонаддніпрянським і західнослобожанським діалектними субстратами.....	258
<i>Грамматика. Словотвір</i>		
40.	Божко Ю. О. Особливості дієприслівника в сучасній українській мові.....	263
41.	Брідко Т. В. Особливості вимови голосних та приголосних у мовленні російськомовних переселенців у Німеччині.....	270
42.	Вінтонів М. О. Видільні частки в комунікативному аспекті речення.....	276
43.	Міджин Р. С. Наголошування форм множини іменників у поетичному мовленні кінця XIX та XX століття.....	281
44.	Сікорська З. С. Про словотвірні особливості вживання іменників у професійному мовленні (зважаймо на закони українського словотворення).....	287
45.	Шипнівська О. О. Розробка процедури лематизації словоформ сучасної української мови.....	297
	<i>Відомості про авторів</i>	302

ТЕОРІЯ МОВИ

А. С. Зеленько (Луганськ)

УДК 811.161.2.'37+81'1

**МАКРО- ТА МІКРОСТРУКТУРНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ
ЗНАЧЕННЯ В МОВІ ПІД КУТОМ ЗОРУ ЕВОЛЮЦІЇ
ЛІНГВІСТИЧНИХ ПАРАДИГМ
(на матеріалі україністики та русистики)**

Розвідка суголосна іншій [Зеленько 2010], у якій визначено предмет мовознавства. Автор розвідки у процесі тривалого аналізу українського, меншою мірою російського мовознавства, зважаючи на вже констатовану крайню неефективність науки в цілому й незадовільну підготовку випускників сучасних вишів, прийшов до висновку про необхідність розмежувати теоретичний та практичний (і прикладний) аспекти у функціонуванні науки у цілому, зокрема мовознавстві.

Безумовно, усяка спроба синтезувати проблематику й у мовознавстві, довівши її до, здавалося б, остаточного завершення, через якийсь час трансформується у потребу деталізованого осмислення проблематики. Не приховуємо, що й ця розвідка постає для дослідника мови черговою ревізією теорії мовознавства. Маємо визнати, що ширшою проблематикою й ґрунтовнішим аналізом такою ж спробою має сприйматись сучасним лінгвістом-україністом книга О. Селіванової [Селіванова 2010].

Зауважимо, найперше, що самоусвідомлення проблематики мовознавства реалізоване нині в діапазоні від синтетичної проблематики „Смисл ↔ Текст” до емпірико-інтуїтивного вияву якихось мовних феноменів в українському мовознавстві В. Широковим, Є. Карпіловською тощо. Їм передували й передують такі ж гіпотетичні спроби А. Вежбицької, Ю. Степанова та інших. Ще очевиднішими стали прикладні романтичні обіцянки розв’язати проблематику мовознавства американських дескриптивістів, а особливо зухвала заява розв’язати проблему автоматичного перекладу групою російських дослідників І. Мельчука. Розв’язання проблеми автоматичного перекладу здалося, на диво, реальним мовознавцям початку другої половини ХХ століття. Мабуть, варто згадати науково-популярну книгу Д. Жукова [Жуков 1965]. Ідея про розв’язання машинного перекладу своєю вагомістю перегукується з питанням про можливість сформування загальної чи універсальної мови [Свадост 1968].

Виявляється, підсвідомо проміжний характер розв’язання проблеми автоматичного перекладу російськими мовознавцями давався ознаки як у випадку формалізованого машинного укладання семантичного тлумачного словника Ю. Карауловим, так і деталізацією описово-традиційного вивчення семантики лексико-граматичних розрядів слів (частин і часток мови) М. Всеволодовою та іншими

ученими. Певна робота проведена й українськими граматистами, зокрема послідовниками російської дослідниці. Виявляється, що розв'язку проблеми автоматичного перекладу має передувати укладання машинного структурно-семантичного тезауруса. До речі, здається лише нині усвідомлюється, що автоматичний переклад не буде розв'язаний навіть за умови опису системи мови не лише у вигляді суто предметних лексичних парадигм (лексико-семантичних полів, предметно-тематичних груп тощо) структурною лінгвістикою, але й у вигляді бінарних ментально-емотивних концептів когнітивною лінгвістикою, бо стало очевидно, що шлях від структуралізованого лексикону до динамічного синтетичного граматичного тексту лише нині усвідомлено започаткований.

Проблема аналізується на основі вивчення стану українського мовознавства. У цій розвідці розглядається онтологічний аспект. Організаційно-методичний реалізується автором та його молодшим колегою лікарем-психоаналітиком. Обмеження в аналізі проблеми пояснюємо можливостями дослідника, його обізнаністю. Одразу зазначимо, що автор є керівником з проблематики, присвяченої загальній проблемі – про значення у мові, започаткованої ним на основі описового мовознавства і продовженої на основі структурної та когнітивної лінгвістик. Отже, проблематика значення розв'язується в аспекті еволюції мовознавства як ланцюга лінгвістичних парадигм.

Дещо примітивну спробу визначення сутності мови і значення у мові вбачаємо в розвідці Т. Карлової [Карлова 2010]. Вона, як і її старші й досвідченіші попередники й сучасники, відносячи себе до когнітивістів, на жаль, виявляє слабку обізнаність з основним компонентом когнітивної науки когнітивною психологією, власне здобутками психології Л. Виготського, З. Фрейда, К.-Г. Юнга та ін.

Наголошуємо, що розвиток будь-якої науки – процес надзвичайно складний, реалізується в аспектах теоретичному й прикладному; останній, будучи за первинною сутністю доміантним, в еволюції будь-якої галузі й науки в цілому він перебуває в асинхронному зв'язку з теоретичним.

У давньогрецькому мовознавстві філософський етап зі спробою визначити категорію значення у мові на основі дискусій про співвідношення речей і знаків, не давши конкретної відповіді на поставлене питання, трансформував у наївну повсякденно-побутову мовну практику лінгвістичної категоризації; визначені давньогрецькими вченими граматичного олександрійського етапу мовні одиниці-явища пізніше були ідентифіковані психолінгвістами як наслідки психічної діяльності відповідних ділянок кори головного мозку. Наголошуємо, що класичний етап аналізу дослідження проблеми в російському мовознавстві підсумований у посібнику „Общее языкознание” [Общее языкознание” 1970], ряді посібників із семасіології русистів і небагатьох українців. До речі, відзначаємо, що двохтисячний період класичного

описового мовознавства підсумований онтологічно категоризованою наукою про мову, а практично – сформуванням ще давньогрецькою філологією буквено-звукового письма. Серед здобутків людства – це одна з найважливіших віх у його еволюції. Отже, маємо констатувати, що класичне давньогрецьке, а безпосередньо римське (на основі латинської мови) мовознавство завдяки створеному на той час буквено-звуковому письму фактично здійснило задокументований експеримент. Описове мовознавство класичного періоду започаткувало категоризацію пізнаваної системи мови, що уточнювалася й поглиблювалася безпосередньо до появи компаративізму, а фактично й пізніше.

Наївний класичний аспект вивчення мови представниками описового мовознавства за двотисячний період свого функціонування себе вичерпав і під впливом макроструктурного аналізу у природознавчих науках у процесі оперування еволюційною теорією (з природним і штучним відбором та селекцією) у компаративній лінгвістиці. Складний щодо розв'язку через труднощі збору фактичного матеріалу, він виявився менш ефективнішим, ніж класичний.

Усвідомлення того, що треба аналізувати функціонування мови як динамічної системи в цілому уже на сучасному етапі її підсистем, демонструється монографією К. Глуховцевої [Глуховцева 2005]. Динаміку ми сприймаємо не лише в межах класичної еволюційної теорії, але й поза нею, зважаючи на виявлене у біології вертикальне перенесення генів; інакше не можна, скажімо, зрозуміти діалектику переходу категорій парадигматики у синтагматику. Маємо визнати, що динаміка розвитку мови у повному її вияві задекларована найочевидніше компаративістикою.

Компаративізм виявився надзвичайно багатоаспектним. Чи не тому початковий класичний напрямок методологію запозичував у біології, психології, соціології, аж поки не було усвідомлено необхідність міждисциплінарного підходу. Фактично науковці того часу орієнтувалися на оперування й пошук не абстрактних закономірностей, а певною мірою узагальнених мовних явищ. Компаративістика яскраво демонструє, що еволюція процесу пізнання реалізується різними галузями науки по-різному, різними аспектами, на основі різних даних, з різною мірою опосередкування взаємодії організму людини з предметами, явищами реального світу. Відповідно дослідники у різні періоди на основі початкових вихідних даних ускладнюють уже обраний напрямок пізнання: одні це роблять безпосередньо на основі спостережуваної взаємодії, інші опосередковано – на основі зміни вражень від супровідної гармонії звуків, кольорів, форм, якими поставали наслідки взаємодії людини з реальним світом. Наголосимо, що лише нині ми сприймаємо проблемність походження мови в аспекті онтологічному як часткову проблему про становлення людини, власне пізнання, а головне, виникнення і становлення значення (інформації, вираженої мовою), витлумачення його у вигляді взаємодії людини як

анатоμο-фізіологічної істоти з природним середовищем, їх як взаємодії, власне сукупностей закономірностей першого з другим.

Та історико-генетичний еволюційний аспект пізнання людиною навколишнього середовища надзвичайно об'ємний і невизначений щодо часу, тоді як логічний онтологічний за умови високої кваліфікації дослідника обіцяє розв'язок проблеми хай і з певними допусками у якомусь майбутньому. Навіть фундаментальне тривале опрацювання наукових розвідок з філософії радянського періоду, присвячених походженню свідомості [Алексеев 1984; Бондаренко 1979; Дубинин 1983; Тарасов, Черненко 1979], не розв'язало остаточно поставленого ними макроструктурного питання про свідомість, значення у мові, власне не обґрунтувало традиційно компаративний макроструктурний аспект розв'язку проблеми. До речі, багатющий археологічний, етнографічний та антропологічний фактичний матеріал з цього питання зосереджено в атласі Яна Єлинека [Елинек 1985]. Прекрасно прослідковується автором атласу зародження й становлення людини, але фактично також поза психологічним осмисленням. Під цим кутом зору вважаємо логічним наш перегляд загальнотеоретичної спадщини академіка М. Марра як глави яфетидології; це ми здійснюємо в низці розвідок і в уже підготовленій книзі, присвяченій проблемі значення у мові в аспекті еволюції лінгвістичних парадигм. Доречно визнати, що в книзі С. Пінкера цілком слушно констатується, що у звуковій мові на рівні поверхневих структур реалізуються універсальні глибинні структури. Прообразом їх мають бути як ментальні акти немовлят, творців піджину й креольських мов, а також носіїв невербальних форм спілкування. Ми вважаємо, що спроба автора аналізованої книги [Пінкер 2004] обґрунтувати тезу про універсальну домову, яка постає у людей інстинктивно, як і універсальне мислення у немовлят, переконлива, бо будь-який зміст поза формою не сприймається. Очевидно, має йтися про соціальну реалізацію закладеної біологічно здатності. Не забуваймо при цьому, що названий автор базується на генеративній лінгвістиці Н. Хомського.

Автором пропонованої розвідки констатується аналогія у становленні біологічної сутності людини в аспекті генетики і лінгвістично при формуванні звукової мови. Визнаємо, що логікою розвитку науки, найперше, фізики, біології, мовознавство у ХХ ст. також було спрямоване на мікроструктурний аналіз. Зрозуміло, на перших порах для зручності й доступності підсвідомо лінгвісти в особі структуралістів зосередилися на формі. Перехід до аналізу змісту мовних одиниць (категорій) в аспекті когнітивної лінгвістики відбувся через функціональну лінгвістику. Достатнє уявлення про лінгвістичний структуралізм дає книга „Основные направления структурализма” [Основные направления структурализма]. Саме у кінці ХХ ст. очевидна безперспективність прикладного розв'язку проблеми в аспекті структурної парадигми змусила мовознавців по-новому за допомогою

комп'ютерної техніки в аспекті міждисципліного дослідження, сформувавши когнітивну лінгвістичну парадигму, використати концептуальний аналіз. Спершу це робилося на матеріалі лексем, а потім – фразем та паремій.

Поступово стає також зрозумілим, що прикладна проблематика у мовознавстві розв'язуватиметься через всебічний розвиток теоретичного мовознавства; вона прямує від тлумачного лексичного до граматичного словника [Ханзен 2006]. Так, у когнітивній лінгвістиці уже усвідомлено актуалізовано дослідження позавербального спілкування. Адже згадана нами когнітивна лінгвістика розширює мовознавчу проблематику, бо абсолютизоване описовим мовознавством вивчення лише звукової мови не могло реалізуватися навіть в аспекті макроструктурному компаративістикою, як не могло й пізніше реалізуватися на мікроструктурному аналізі – структурною парадигмою. Безумовним авторитетом у слов'янському, зокрема українському, мовознавстві в цьому був і залишається О. Потєбня. Його семасіологічні дослідження відомі мовознавцям Європи. Ним здійснена спроба пізнати структуру лексичного значення через визначення зовнішньої та внутрішньої форми слова на багатющому етнографічному матеріалі. Не викликає сумніву, що зміст, реалізований звуковою природною мовою, нетотожний усьому обсягу психічної діяльності носія будь-якої мови, а тим більше людської свідомості у цілому. Це усвідомлювалося визначними семасіологами в Європі й Росії у попередню епоху. Треба визнати, що саме нині мовознавці переконалися, що не можна, знехтувавши дозвуковою мовою, обмежитися аналізом лише формування мовної звукової системи, її одиниць та категорій. Зважаючи на відсутність матеріалізованих (матеріальних та ідеальних) засобів вираження дозвукової мови, сучасні мовознавці змушені звернутися до вивчення комунікації аборигенів Африки, Океанії тощо та виявлення співвідношення власне мовних (вербальних) і невербальних компонентів засобу спілкування цивілізованих людей. Погоджуємося, що не лише звукова мова, але й мова ручна (кінетична, жестів, міміки), як і будь-які види мистецтва, мають кваліфікуватися другою сигнальною системою. Безперечно, що універсальність звукової мови по відношенню до мистецтва й науки завдячує синтезу вербальної й звукової природної мови на основі конкретно-образного мислення й звукової мови та її писемного варіанта в гуманітарних галузях і галузевих вербальних та специфічних (частково усних, а здебільшого писемних) варіантів мови науки на понятійному мисленні. Останній прояснюється після сформування комп'ютерних та мови Інтернету. Автор цієї розвідки, як і інші когнітивісти, приходять до висновку, що у звуковій мові не лише в аспекті змісту, інформаційно, але й глибинних її закономірностях з самого початку її функціонування реалізувалися закономірності психічної діяльності людини, розкриття яких може прислужитися в аспекті загальнотеоретичному в цілому, зокрема й для розв'язання й проблеми значення у мові, а опосередковано

– для розв’язання проблеми автоматичного машинного перекладу. Саме у когнітивній лінгвістиці вивчення змісту мовних одиниць реалізується в процесі заміни категорії мислення свідомістю, розуміння психічної діяльності як бінарного ментально-почуттєвого феномена.

Нині усвідомлено, що дослідником-лінгвістом аналізується зміст мови як системи її одиниць (категорій). Цим змістом стають закономірності функціонування її одиниць (категорій) та будови цих одиниць (категорій) мови. Він має, так би мовити, рівневий структурний характер, будучи зумовленим різним співвідношенням в одиницях (категоріях) мови – ментального та почуттєвого. Це аспект, лише на перший погляд, галузевий, суто лінгвістичний, а насправді комплексний.

Становлення змісту мови в аспекті гносеологічному все ще вивчається саме лінгвістом. У цьому випадку йдеться про матеріалізацію звуковою мовою закономірностей функціонування пізнаваних людиною предметів, явищ навколишнього світу, власне закономірностей взаємодії людини як анатоמו-фізіологічної істоти і матеріальних речей, предметів. Така ж велика увага звуковій мові, найперше, завдячує її документуванню. Відповідно уже з витлумачення описового мовознавства зміст пізнаваного постає опосередковано у вигляді граматичного значення мовної одиниці (категорії) й безпосередньо – у вигляді лексичного (предметного) значення. Зауважимо, що останній термін у цьому випадку не відповідає своєму прямому призначенню, бо лексичне (предметне) значення було виділене спершу у слова (лексемі), а тепер маємо виділяти його фактично й у реченні (синтаксемі), а також фраземі, паремії, власне у тексті. Далі утверджуване автором розрізнення у свідомості ментального й почуттєвого компонентів стало підставою виділяти відповідно у мовному значенні предметне (ментальне) та емотивне значення, що підтверджується психологами. Так, російський психолог Є. Ільїн у додатку до монографії [Ильин 2000] пропонує перелік семем (лексем) наукової і повсякденно-побутової условесненої моделей світу [Ильин 2000]. Останнім часом у дисертаційних дослідженнях, як правило, розв’язується питання про можливість структуралізації конотативного компонента предметного (лексичного) значення, найперше, лексеми (семемі), а також фраземи, паремії. Робиться це в аспекті розв’язку ширшої проблеми А. Зеленьком – про бінарний характер предметного (лексичного) значення лексем (семем), про взаємодію її денотативного (предметного) та конотативного (почуттєвого) компонентів. Первинність почуттєвої реакції людського організму на вплив навколишнього середовища, очевидно, засвідчує наявність рецепторів відповідних органів людського тіла, що фіксують емоційний стан людини. Ментальний компонент таких рецепторів не має. Не викликає заперечення, що первинна реакція на взаємодію організму людини з природним середовищем фіксується у вигляді емоції рецептором відповідного органу певної функціональної системи. Виявляється, не має рецепторів мозок. Лише поза нормою ментальна

взаємодія людського організму з природним середовищем трансформується в емотивну сферу. Здається, є підстави твердити, що гармонія (комфорт) у сфері фізичній і духовній регулюється прямо чи опосередковано рецепторами, розташованими в органах людини. Вони й співвідносять взаємодію людського організму (у людини соціально опосередковану) з природним середовищем.

Визнання рівноцінності у свідомості людини ментального й почуттєвого компонентів, превалювання у функціонуванні нормальної людини підсвідомості, базованої на конкретно-образному мисленні, є методологічною базою для подальшої гуманітаризації усього освітнього процесу у середній та вищій школі. Ця теза робить абсурдним час від часу актуалізоване питання про співвідношення фізиків та ліриків. Особливо загострюється воно в сучасну прагматичну епоху на тлі чергової світової глобалізації.

Маємо наголосити, що в процесі ускладнення пізнання людиною навколишнього світу, що супроводжується номіналізацією пізнаваних об'єктів, а потім у процесі уособлення предикативізацією, емоційність, будучи вербалізованою у людини, перетворюється у мовну експресивність. Певні, що визнання рівноцінності емотивного й ментального компонентів свідомості людини пояснює значимість мистецтва у формуванні людини. До речі, це вже було відчуте нашими марксистськими попередниками. Поглиблення розуміння співвіднесення ментального й почуттєвого компонентів значення у мові, зокрема мовних одиниць в аспекті усвідомлення, стало усвідомлюватися як наслідок синтезу в психічній діяльності, яка акумулює свідомість (на основі якої постає назване значення) і яка пунктирно може бути змодельована (а значить і певним чином синхронно функціонує) не лише комунікативно чи інформаційно-пізнавально, але емоційно-виражально, не будучи вербально вираженою, а лише авербально відтвореною через сприймання у вищих організмів, зокрема ссавців. Воно особливо характерне для свійських тварин (собак, котів та ін.). Стосунки фізично й психічно нормальних людей часом формуються значною мірою у процесі несловесного спілкування, яке іноді свідомо чи підсвідомо асинхронізується з вербальною формою спілкування. Людський безпосередній досвід переконує, що лише діти та тварини своєю зовнішньою поведінкою авербально виражають справжнє ставлення до того, з ким вони контактують.

Наголошуємо, що ця розвідка задумана як обґрунтування доцільності циклу виконуваних дисертаційних досліджень з мовознавства групою аспірантів, які, наслідуючи керівника, опрацьовують проблематику взаємодії конотативного й денотативного компонентів предметного (лексичного) значення мовних одиниць (лексеми, фраземи, паремії), оперуючи категоріями моделей світу (повсякденно-побутової ословесненої й художньої) та концептів

(ментальних та етноконцептів) в аспекті концептуального аналізу як основного методичного прийому когнітивної лінгвістики.

Думається, спроба В. Шаховського та А. Зеленька пов'язати категорію концепту з архетипом К.-Г. Юнга цілком узгоджується з еволюційним підходом до аналізу мовних одиниць. Стає логічним визнати синтетичний ментально-емотивний характер первинного тексту давньої людини. Весь подальший розвиток звукової (паралельно з позавербальною) мови – це постійний процес формування складніших одиниць з елементарних щодо змісту і форми як реалізація інтеріоризації позамовного в мовне через трансформацію парадигматичних явищ у синтагматичні їх предикатизацією.

Література

- Алексеев 1984** – Алексеев В. П. Становление человечества / В. П. Алексеев. – М. : Политиздат, 1984. – 459 с.; **Бондаренко 1979** – Бондаренко Л. И. Основные этапы становления сознания (логическое и историческое в генезисе человека) / Л. И. Бондаренко ; под общ. ред. В. И. Столярова. – Киев : Вища шк., 1979. – 191 с.; **Глуховцева 2005** – Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок : монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : „Альма-матер”, 2005. – 592 с.; **Дубинин 1986** – Дубинин Н. П. Что такое человек? / Н. П. Дубинин. – М. : Мысль, 1983. – 334 с.; **Жуков 1965** – Жуков Дмитрий. Переводчик, историк, поэт? Слава тебе, машина! / Дмитрий Жуков. – М. : Изд-во „Советская Россия”, 1965. – 205 с.; **Зеленько 2010** – Зеленько А. С. До питання про предмет загального мовознавства / А. С. Зеленько // Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство : міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В. Зарва. – Бердянськ : БДПУ, 2010. – Вип. V. – Ч. 1. – С. 5 – 13; **Ильин 2000** – Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 368 с.; **Карлова 2010** – Карлова Т. Є. Лексичне значення: досвід концептуального аналізу / Т. Є. Карлова // Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство : міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В. А. Зарва. – Бердянськ : БДПУ, 2010. – Вип. V. – Ч. 1. – С. 36 – 45; **Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка 1970** – Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1970. – С. 9 – 95; **Пинкер 2004** – Пинкер Стивен. Язык как инстинкт : пер. с англ. / Стивен Пинкер ; общ. ред. В. Д. Мазо. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 456 с.; **„Свадост”. Как возникнет всеобщий язык? 1968** – „Свадост”. Как возникнет всеобщий язык? – М. : Наука, 1968. – 286 с.; **Селіванова 2010** – Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К, 2010. – 844 с.; **Тарасов 1979** – Тарасов К. Е. Социальная детерминированность биологии человека / К. Е. Тарасов, Е. К. Черненко. – М. : Мысль, 1979. – 366 с.; **Ханзен 2006** – Ханзен Б. На полпути от словаря к грамматике : модальные

вспомогательные слова в славянских языках / Б. Ханзен // Вопр. языкознания. – 2006. – № 2. – С. 68 – 85.

Зеленько А. С. Макро- та мікроструктурні аспекти вивчення значення в мові під кутом зору еволюції лінгвістичних парадигм (на матеріалі україністики та русистики)

У цій розвідці поєднано макроструктурний та мікроструктурний аналізи значення в мові на тлі розгляду еволюції лінгвістичних парадигм. Зважаючи на свої можливості, автор здійснює це в основному на матеріалі робіт українських та російських учених.

Ключові слова: лінгвістична парадигма, когнітивна лінгвістика, синергетичний детермінізм, модель світу.

Зеленько А. С. Макро- и микроструктурные аспекты изучения значений в языке в свете эволюции лингвистических парадигм (на материале украинистики и русистики)

В этой статье сочетается макро- и микроструктурный анализы значения в языке в процессе рассмотрения эволюции лингвистических парадигм. Учитывая свои возможности, автор делает это в основном на материале работ украинских и русских учёных.

Ключевые слова: лингвистическая парадигма, когнитивная лингвистика, синергетический детерминизм, модель мира.

Zelenko A. S. Macro- and microstructural aspects of meaning studying in language from the point of view of linguistic paradigms evolution (based on the material of the Ukrainian and Russian language studies)

The author of this article combines macro- and microstructural analyses of meaning in language from the standpoint of linguistic paradigms evolution (based on the works of the Ukrainian and Russian linguists).

Key words: linguistic paradigm, cognitive linguistics, synergetic determinism, model of the world.

О. Л. Жихарєва (Донецьк)

УДК 81-13:81'1:811.161.2(09)

**ПОГЛЯДИ О. ШАХМАТОВА НА РОЛЬ
ДАВНЬОКИЇВСЬКОГО ТА МОСКОВСЬКОГО КОЙНЕ**

Однією з сміливих гіпотез видатного російського мовознавця О. Шахматова (1864 – 1920) було припущення щодо койне. Уперше у вітчизняному мовознавстві вчений поставив проблему зв'язку літературної мови з міським говором, зокрема, з мовою Києва як столиці Київської Русі [Шахматов 1916: 80]. Отже, перш за все малося на увазі мовлення державних столиць, де шляхом злиття кількох діалектів та стирання різких діалектних особливостей утворювалися культурні мови

– койне. Завдання статті – дослідити погляди О. Шахматова в історії української та російської мов та роль давньокиївського й московського койне. Погляди О. Шахматова на склад населення давнього Києва та давньокиївський говір не залишалися незмінними. У роботі „К вопросу об образовании русских наречий” він розв’язує проблему у відповідності з гіпотезою Погодіна – Соболевського. В усьому спираючись на загальноісторичні міркування й не додаючи ніяких лінгвістичних даних, О. Шахматов висуває припущення, нібито в давньому Києві до монголо-татарської навали говорили на давньоруському південно-східному наріччі, яке дало початок сучасному південновеликоруському [Шахматов 1894: 4 – 6; Глущенко 1990: 72].

У роботі „Введение в курс истории русского языка” вчений указує на те, що „за своєю лінгвістичною основою мова Києва була мовою південноруського племені полян” [Шахматов 1916: 80] і робить припущення, що особливості говору полян нівелювалися, зближуючись з іншими південноруськими говорами (деревлян, сіверян, уличів, тиверців) або навіть говорами північноруських кривичів і східноруських в’ятичів. Тому давньокиївське койне відрізнялося „від говорів сільських мешканців Польської землі (тобто землі полян)” [Там само]. Більш того, вважає О. Шахматов, „у Києві говорили інакше, ніж у сусідніх південноруських містах” [Шахматов 1899: 345; Глущенко 1990: 73].

Ведучи мову про розпад східнослов’янського племені та його мови, учений датує цей період VII – VIII ст. [Шахматов 1916: 51, 77]. Однак відомо, що племена, які відмежувалися одне від одного, стали переживати в своїй мові спільні явища й в пізніші часи. О. Шахматов пояснює це тим, що „відцентровим прагненням доби доісторичної протиставляються доцентрові рухи доби історичної. Розпаду племен, їх роздрібненим колонізаційним прямуванням, їх розселенню у регіонах, що були роз’єднані чужорідними групами, – подальше життя протиставляє ряд об’єднуючих основ” [Там само: 77].

До найбільш визначних за своїми наслідками чинників О. Шахматов відносить, по-перше, утворення Руської (Київської) держави як результат спільних дій декількох руських (східнослов’янських) племен. По-друге, безперечним доказом єдності культури східнослов’янських племен, які увійшли до складу Київської держави, є історія прийняття Руссю християнства [Там само: 77 – 79]. По-третє, величезна роль у процесі об’єднання належить, звичайно, Києву як міському центру, а також поширенню літературної мови Києва, що була давньоболгарською мовою, яка пройшла через живе руське середовище [Там само: 79 – 82].

Отже, визнаючи соціальну природу мови, О. Шахматов характеризує давньокиївське койне як „мову панівних класів” Києва. Учений висуває гіпотезу, згідно з якою в давньому Києві поряд з койне формувалася мова освічених класів, місцевого духівництва тощо. Основу цієї мови і складала церковнослов’янська [Там само]. Учений уважав, що

давньокиївське койне сформувалося не відразу після утворення Київської Русі, а „протягом тривалого часу” [Шахматов 1899 (2): 580]. Хоча точної дати дослідник не називає, проте він переконаний, що на початку XII ст. давньокиївське койне вже існувало, бо слова *лошадь* та *истьба* (*изба*), які, за О. Шахматовим, входили до лексичного складу давньокиївського койне, уперше фіксуються в пам’ятках писемності в 1103 р. Ці лексичні дані вчений вважав головним лінгвістичним аргументом на користь гіпотези щодо давньокиївського койне.

Давньокиївському койне і „мові освічених класів” Києва О. Шахматов приписує величезний вплив на мову інших міських центрів Київської Русі, а через них – й на сільські діалекти. Так, спільнослов’янський характер занепаду редукованих, утрата двоїни, аориста, імперфекта, давноминулого часу і т. ін. учений пояснює мовною інтеграцією [Глущенко 1990: 75]. На жаль, ця гіпотеза не була позитивно розв’язана ані в роботах самого О. Шахматова, ані в роботах його послідовників. Сам О. Шахматов називав це своє міркування „апріорним” і визнавав, що „про такий характер мови Києва можемо говорити лише приблизно [Шахматов 1916: 80 – 81]. Так само апріорним є й інше його припущення щодо визначальної ролі давньокиївської держави у розвитку мови [Филин 1972: 42 – 43].

О. Шахматову належить заслуга й у розробці питання щодо московського койне. Оскільки Москва об’єднала великоруську сім’ю, її мова стала „спільноруською” [Шахматов 1893: 295]. О. Шахматов схильний відносити „московський говір” до південновеликоруського наріччя, проте звертає увагу на специфіку вокалізму московського говору [Шахматов 1910 – 1911: 131]. Новий центр – Москва – стає у XIII ст. точкою опори північно-східних і деяких південно-східних племен, на території яких він був розташований. Усі інші південно-східні племена приєднуються до групи племен північно-східних і утворюють Литовсько-Руську державу. Унаслідок зближення в складі Литви південно-східних та північно-західних племен у XIII – XV ст. утворюються білоруська народність і білоруське наріччя [Шахматов 1894: 6 – 7; Филин 1972: 36]. Предки білорусів були в давнину відокремлені від предків великорусів, але пізніше історичні події сприяли їх зближенню, а також виникненню в мові спільних явищ [Шахматов 1894: 8].

Нарешті „об’єднання північних і південних східноруських племен під пануванням Москви знаменує початок великоруської епохи”. Разом з утворенням великоруської держави первісні північно-східні говори переходять у північновеликоруські, південно-східні – у південновеликоруські. А між ними, складаючи перехідну ланку від одних до інших, утворюється „московське наріччя”, яке „за допомогою уряду й літератури стало мовою всього великоруського племені” [Там само: 10].

О. Шахматов в подальших своїх роботах зазначав, що московський говір посідає особливе місце серед змішаних говорів великоруського наріччя, у фонетиці яких поєдналися особливості

південно- та північновеликоруського мовлення [Шахматов 1899]. Згідно з його класичною формулою, великоруський говір, що склався в Москві, перейняв південновеликоруський (східноруський) вокалізм і північновеликоруський (північноруський) консонантизм [Шахматов 1916: 113 – 114, 119 – 121; Шахматов 1941: 66; Глущенко 1983: 55], тому що „зустрічаючись з аканням, окання звичайно поступається йому”. Це відбито й у московських пам’ятках, „де не скоро пробивається акання” [Шахматов 1899: 381]. Цей змішаний говір об’єднав північно- та східноруські особливості. Учений кваліфікує говір Москви як північновеликоруський за походженням. Послідовники О. Шахматова вважали, що говори на території Московського князівства „нічим не виявляли свого в’ятицького походження” [Аванесов 1947: 137].

Опонуючи О. Шахматову з приводу того, що той визначає говір Москви (змішаний за походженням) як північновеликоруський, що зазнав південновеликоруського впливу, Р. Аванесов запевняє, що вчений змішує два різних питання: утворення московського говору й походження російської літературної мови, що не є одним і тим самим [Аванесов 1955: 33].

З тезою Р. Аванесова спробував сперечатися О. Трубачов: на його думку, в’ятичі, що йшли з півдня й оселялися на території сучасної Московської області, залишили в мові багато лексичних діалектизмів (*огород, погреб, кочерга, изгородь, полдник, сыроежка, оглобля, подберёзовик, молодняк, сосняк, навес, хворост, корзина* тощо) [Трубачёв 2002: 35]. Крім того, поглибленого вивчення заслуговує також припущення О. Шахматова відносно того, що давньокиївська вимова фрикативного *γ* у словах *господь, благо, бога* й похідних, визначила особливості вимови цих слів у говорі Москви [Шахматов 1899 (2): 580; Шахматов 1941: 62 – 63, 91; Шахматов 1916: 86; Глущенко 1990: 75]. Учений переконаний: існування „змішаного” говору в Москві свідчить, що поділ великоруського наріччя на північну та південну групи сягає далекої давнини [Шахматов 1910 – 1911: 109]; принаймні він старший за XIV ст. – період утворення та зростання Московської держави.

Отже, спільновеликоруська мова, як і спільновеликоруська народність, визнавалися пізньою реальністю [Шахматов 1916: 11; Трубачёв 2002: 24]. Позитивно оцінив теорію койне, а також роль держави у його формуванні Б. Ларін: „Якщо Київська держава, яка складалася протягом чотирьох чи п’яти століть, послужила основою для утворення єдиної великоруської народності та утвердження спільних рис усіх східнослов’янських мов, то Московська держава, формування якої також тривало чотири чи п’ять століть, створила основу для великоруської національної мови”¹ [Ларін 1975: 226].

¹ Цікаво, що початок цього процесу Б. Ларін датує другою половиною XV ст.; на той час об’єднуюча роль Москви почала проявлятися досить чітко [Ларін 1975: 226].

Література

Аванесов 1947 – Аванесов Р. И. Вопросы образования русского языка в его говорах / Р. И. Аванесов // Вестн. МГУ. – 1947. – № 9. – С. 109 – 158; **Аванесов 1955** – Аванесов Р. И. Проблемы образования языка русской (великорусской) народности / Р. И. Аванесов // Вопр. языкознания. – 1955. – № 5. – С. 20 – 42; **Глущенко 1990** – Глущенко В. А. О сущности древнекиевского койне / В. А. Глущенко, А. А. Шахматов // Рус. языкознание : Респ. межвед. науч. сб. – 1990. – Вып. 21. – С. 72 – 76; **Глущенко 1983** – Глущенко В. А. Історія середньовеликоруських говорів у науковій концепції О. О. Шахматова / В. А. Глущенко // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 51 – 56; **Ларин 1975** – Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.) / Б. А. Ларин. – М. : Высш. шк., 1975. – 327 с.; **Трубачёв 2002** – Трубачёв О. Н. Из истории и лингвистической географии восточнославянского распространения / О. Н. Трубачёв // В пространстве филологии. – Донецк : Юго-Восток, 2002. – С. 22 – 45; **Филин 1972** – Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков / Ф. П. Филин. – Л. : Наука, 1972. – 655 с.; **Шахматов 1893** – Шахматов А. А. Исследования в области русской фонетики / А. А. Шахматов. – Варшава, 1893; **Шахматов 1894** – Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий / А. А. Шахматов // Рус. филол. вестн. – 1894. – Т. 32; **Шахматов 1899** – Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей / А. А. Шахматов // Журн. м-ва нар. просв. – 1899. – № 4. – С. 33; **Шахматов 1899 (2)** – Шахматов А. А. Русский язык / А. А. Шахматов // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1899. – Т. 28; **Шахматов 1910 – 1911** – Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1908 – 09 уч. г.) : Введение / А. А. Шахматов. – 2-е [литограф.] изд. – СПб., 1910 – 1911. – Ч. 1. – 407 с.; **Шахматов 1916** – Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка : Исторический процесс образования русских племён и наречий / А. А. Шахматов. – Пг., 1916 – Ч. 1.; **Шахматов 1941** – Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка / А. А. Шахматов. – 4-е изд. – М. : Учпедгиз, 1941. – 288 с.

Жихарёва О. Л. Погляди О. Шахматова на роль давньокиївського та московського койне

У статті досліджено проблему койне, яку О. Шахматов уперше у вітчизняному мовознавстві поставив на історичну основу. Новим у поглядах ученого було ствердження впливу давньокиївського койне на літературну мову тієї доби, а також визначення північноруської основи московського койне.

Ключові слова: койне, діалект, племена, літературна мова, північновеликоруський говір.

Жихарева О. Л. Взгляды А. Шахматова на роль древнекиевского и московского койне

В статье исследуется проблема койне, которую А. Шахматов впервые в отечественном языкознании поставил на историческую основу. Новым во взглядах учёного было утверждение влияния древнекиевского койне на литературный язык той эпохи, а также определение севернорусской основы московского койне.

Ключевые слова: койне, диалект, племена, литературный язык, северновеликорусский говор.

Zhykharyeva O. L. The A. Shakhmatov's glances on the role of ancient Kiev and Moscow koine

In the offered article it is considered the problem of koine, which it set on the historical basis by A. Shakhmatov for the first time in the native linguistics. The researcher held by theory of influence of ancient Kiev koine on the literary language of that epoch and it is found out the northern Russian basis of Moscow koine. It was new in A. Shakhmatov's glances.

Key words: koine, dialect, tribes, literary language, northern Russian subdialect.

В. А. Маслова (Витебск)

УДК 811.161.1'27

**НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ И ЯЗЫК:
ДУХОВНЫЙ КОД КУЛЬТУРЫ**

Если мы идем в знаниях вперед, а в нравственности назад, то мы идем не вперед, а назад (Аристотель).

В современной когнитивной лингвистике и лингвокультурологии на передний план исследований выходит код культуры как „система знаков (знаковых тел) материального и духовного мира, ставши носителями культурных смыслов” [Гудков 2007: 9]. Еще Л. Леви-Брюль высказал идею, что существуют коллективные представления, задаваемые культурой и определяющие представление о мире. Они присутствуют в индивидуальной психике как постоянный, неуловимый сознанием код.

Понятие кода широко распространено в семиотике. Он означает здесь закон соответствия плана содержания плану выражения. Кодом задается значимость знака, а интерпретатор (воспринимающий) эту информацию расшифровывает. Правила прочтения задаются культурой: культурным хронотопом, культурной компетенцией интерпретатора. Следовательно, код вырабатывается и функционирует в культуре. Под кодом культуры понимается „сетка”, которую культура „набрасывает” на окружающий мир, членит, категоризует, структурирует и оценивает его”

[Красных 2003: 232]. Суммируя различные понимания культурного кода, можно утверждать, что культурный код – это сеть универсальных и национально специфичных явлений, формирующая национальную картину мира, это репертуар сигналов и одновременно способ структурирования культурного знания.

Коды культуры связаны с древнейшими архетипическими и мифологическими представлениями о мире. Дело в том, что наше сознание неоднородно: наряду с логическими структурами в него входят так называемые пра-логические, т.е. архаические структуры, которые отличаются крайней эмоциональной интенсивностью, они не только мыслятся, но и переживаются. Все аспекты сознания находят отражение в языке, есть в нем и единицы, связанные с архаическими, архетипическими структурами сознания – **коллективными представлениями** (по Л. Леви-Брюлю), являющимися частью коллективного бессознательного. Этот термин предложен Э. Дюркгеймом, представителем французской социологической школы, а наполнен содержанием Л. Леви-Брюлем. Именно через пра-логические структуры и коллективные представления передается культурный опыт нации.

Коды культуры, в которых фиксируются коллективные представления, универсальны как феномен, свойственный человеку разумному и культурному. А сама культура выступает как совокупность различных кодов. Коды культуры образуют систему координат, которая задает эталоны культуры. Выделяют целый ряд кодов культуры: космогонический (*быть на седьмом небе*), соматический (*голова колонны, третий глаз*), пространственный (*слева, верхний*), временной (*на октябрьские, перед Рождеством*), предметный (*гвоздь программы*), зооморфный (*львы, орлы в геральдике*), природно-ландшафтный (*лес рук, родословное древо*), архитектурный (*мосты дружбы, храм науки*), гастрономический (*мед, соль земли*), обонятельный (*запах крови, пахнуть войной, дохнуло страхом*), код одежды (*до положения риз, засучив рукава, родиться в рубашке*) и др. Именно эти коды являются базовыми и соотносятся с архетипическими представлениями русской культуры.

Очень важно здесь понять механизм того, как объекты реального мира (*мост, конь, орел* и под.), кроме выполняемых ими прямых функций, приобретают в культуре знаковую функцию, т.е. становятся носителями дополнительной информации. Как объяснить это явление с прагматических позиций? Для чего это нужно человеку? Думается, что человек испытывает онтологическую потребность в непрерывной игре с означаемыми и означающими. И объясняется это не прагматикой, а, скорее, эстетической потребностью. Это особая способность и одновременно потребность языковой личности.

Думается, что часть информации о мире, заложенная в языковом коде, присутствует в „светлой зоне” сознания, другая – имплицитна, а потому должна стать объектом лингвокультурологического анализа. Так,

для каждого народа существует иерархически организованный набор ценностей, которые хотя и повторяются в других культурах, но имеют иную конфигурацию и систему соотношений. Например, человек в русской языковой картине мира, сравниваемый с другим, похожим по характеру, поведению, социальному статусу или другим характеристикам личности, получает следующие именованья: *одного поля ягода, гусь (кулик) да гагара – пара, два сапога пара, из одного теста сделаны, из одной плахи вытесаны, черти одной шерсти, одна шайка-лейка, одной масти, на один покрой, одним миром мазаны, того же сорта, оба хороши, один другого стоит, муж и жена – одна сатана, из одного кремня искра* и т.д. [Маслова 2007]. Белорусы к этому добавляют: *обае рабое, чорт не адзіныя лапці стаптау, пакуль іх да кучы сабрау* (в значении оба одинаково плохие). Если выражения для обозначения похожих людей в русском языковом сознании предполагает похожесть и хороших либо нейтральных явлений (*из одного кремня искра*), то в белорусском используются только для обозначения плохих (здесь работает архетип двойничества как негативного явления в культуре).

Язык хранит в себе традиции, ритуалы, эталоны поведения человека. Так, нормы речевого поведения стали темой многих пословиц, поговорок, частушек, фразеологизмов: *языком, что помелом мелет; говорит, что плетень плетет* (здесь отмечается способ речепроизводства: легко, быстро говорить); *мелет день до вечера, а послушать нечего* (осуждается бессодержательность речи); *поменьше говори, побольше услышишь; ешь пирог с грибами, держи язык за зубами; слово – серебро, молчание – золото* (осуждение болтливости и рекомендации, как себя вести); белорусские: *сказаць сваё слова* (удачно высказаться); *двух слоў не звязаць* (осуждение косноязычия), *набор слоў* (осуждение бессодержательности) и т.д.

В данной статье будет представлен только духовный код культуры, который составляют нравственные ценности и эталоны, зафиксированные в языке. Этот код изначально онтологичен, он пронизывает все наше бытие, обуславливает поведение и деятельность. С помощью духовного кода как раз и может быть представлен „дух народа” (в понимании В. Гумбольдта): это система духовных законов, духовных ценностей, выработанных нацией в процессе ее формирования. Эта сетка универсального и культурно-специфического, сложившаяся в национальной картине мира.

Языковой знак двуедин: материален и идеален, духовен и телесен. В русской языковой картине мира противопоставление плотского и духовного не имеет четкой границы, эти сущности диффузны, неясны: *душа может петь, ее можно обжечь, а тело определяет наш дух: в здоровом теле – здоровый дух*. Следовательно, телесное перетекает в духовное и наоборот. Поэтому духовная сущность познается с трудом.

Как познать духовную сущность русского слова? Люди издавна осознавали особую роль слова, его магичность и могущество,

боготворили его, доказательством чего могут служить слова крупнейшего современного филолога и философа С. Аверинцева: „Мы молимся тебе – Слово, изначально сущее у Бога”. По данным М. Маковского, лексемы *слово, речь, говорить* по происхождению связаны с такими, как *храм, рок, гореть, красный, бить, резать, связывать, брать в плен, крутить* [Маковский 1989]. Слово сквозь призму духовного кода – это как бы „зарубка”, которая метит не предмет, не явление, а некий смысл, связанный с этим явлением, тем самым оно заряжает энергией предмет, делая его своим, познанным, определяет его место в своем бытии, ибо слово – „максимально напряженное осмысление бытия” [Там же: 40].

Религиозная философия утверждает, что отношения между миром вещей и миром слов не являются отношениями подобия, это отношения творения. Слово создает, творит мир. Бог равен Слову, Слово – орудие и материал Бога. Из простого зеркала мира оно становится источником творения. Идея творящего слова нашла воплощение в трудах Гумбольдта, Потебни, неогумбольтианцев и др.

Итак, человек получил от Бога возможность творить посредством слова. По Библии, именно Слово станет главным свидетелем на Божьем Суде: „Говорю же вам, что за всякое праздное слово, какое скажут люди, дадут они ответ в день суда: ибо от слов своих оправдаешься и от слов своих осудишься” [Мф. 12: 36 – 37]. Ничто из услышанного и сказанного не проходит мимо человека, оно оставляет на нем печать, некое подобие матрицы, хранящейся в самых потаенных глубинах памяти. Святитель Лука (Войно-Ясенецкий) сказал в проповеди 1945 года: „Ни одно слово, исходящее из уст человеческих, не теряется в пространстве бесследно. Оно всегда оставляет глубокий, неизгладимый след” [Слово 2008: 6].

Итак, слово живет среди нас и действует на наши сердца, т.к. в слове содержится великая духовная энергия – или энергия любви и добра, или, напротив, богопротивная энергия зла. Современные ученые подтверждают, что любое произнесенное слово есть не что иное, как волновая генетическая программа, влияющая не только на нашу жизнь, но и на жизнь наших потомков.

Русское слово в своих глубинах сакрально. Для русских характерна вера в слово как в непосредственное созерцание Божественной истины. Язык – основной источник веры. Во-первых, вера заключена в самом языке: первая и главная функция языка древних, скорее всего, была сакральной. Во-вторых, вера репрезентирована с помощью языковых средств. Вера консервируется в языке и хранится в нем веками. Поэтому родной язык – носитель истины и источник народной мудрости, который формирует нас. „В начале было Слово...” - именно Божественное Слово стало началом, источником энергийной силы, предшествующей человеку и создавшей его. Язык присутствует внутри нас, это наш „дом бытия” (М. Хайдеггер), он носитель и средство выражения истины и Божественной воли.

Язык, по П. Флоренскому, – это свет божьей благодати, излитой на человека. Он является средством развития культурных установок общества. В перестроечные годы возникла мода на язык, украшенный религиозно-культурной терминологией. Однако мода прошла, а религиозные настроения в обществе преобразовались в культурные, где язык как бы подытоживает прошлые духовные достижения, хранит их (отражает уровень богословских осмыслений, достигнутых к настоящему времени) и тем самым определяет путь языка в будущее.

Конечно же, по большому счету язык обесценивается из-за узко позитивистского воззрения на мир, утраты идеального библейского объема слова. Слово – барометр праведности и правильности нашей жизни. Оно набирает глубину и мельчает в зависимости от нашего понимания мира, явлений, вещей в нем. Через продолжительную литературную традицию оно может становиться экспрессивным, поражать богатейшими нюансами смысла, но при этом оно может потерять свою вселенскую, божественную высоту. Примером может служить слово *любовь*, которое в современной поэзии получает многочисленные оттенки, но при этом в лучшем случае низводится до философского альтруизма, а в худшем – совсем падает до его физической сути, заключенной в слове *секс*. Что при этом теряется? Глубокий христианский смысл любви как преобразующего вселенную генерального закона.

Любовь – это часть человеческой культуры, и чем выше культура, тем тоньше проявления любви, это самое загадочное и неоднозначное чувство, противоречиво влияющее на человека, меняющее его самого. Рассмотрим это на примере поэзии М. Цветаевой, *лучшего поэта XX века* (так ее оценил И. Бродский), вся поэзия которой пронизана духом любви. Уже в ранних своих стихах она писала:

*О любовь! Спасает мир – она!
В ней одной спасенье и защита.
Всё в любви. Спи с миром, Маргарита...
Всё в любви... Любила – спасена!*

Жить для нее – значило любить. „Без любви я вообще не живу...”, – писала она. Получив от Бога дар любви, Марина выплескивала его и на мужчин и на женщин. Как пишет Мария Белкина в своей книге, сама Марина Ивановна как-то ей сказала, что совсем неважно, с кем роман, роман может быть с мужчиной, с женщиной, с ребенком, с книгой. Главное, чтобы только не было этой устрашающей пустоты, ибо пустота – погибель.

Любовь для М. Цветаевой – это бездонное чувство, полное и цельное, – и постоянное, неподвижное и вечно изменяющееся, „вихревое” одновременно:

*Ты – как круг, полный и цельный.
Цельный вихрь, полный столбняк.
Я не помню тебя отдельно*

От любви. Равенства знак.

Любовь соединяет людей, и в этом – проявление практики добра – соединение, связь, практики зла – разделение. Оно есть второе имя зла и второе имя лжи, и такая любовь также присутствует в ее поэзии: „*Расстояния: версты, мили // Нас рас-ставили, рассадили...*”.

Стихи, посвященные К. Радзевичу, поражают глубиной интимностью и искренностью:

*Ты, меня любивший фальшью
Истины – и правдой лжи,
Ты, меня любивший – дальше
Некуда! – За рубежи!*

*Ты, меня любивший дольше
Времени. – Десницы взмах! –
Ты меня не любишь больше:
Истина в пяти словах.*

Каждое слово здесь – удар шпагой в самое сердце. Рваный, резкий, бьющий в уши ритм, еще более усиливает семантику трагизма, переданную стихотворением. Противоречивые алогичные сочетания слов (прием – оксюморон) типа *фальшью истины* и *правдой лжи* только подчеркивают сложность и драматизм ситуации. Это стихотворение не публиковалось при жизни Цветаевой, возможно, потому, что слишком уж острая боль звучит в нем. Это любовь-боль.

В „Поэме горы” мы встречаем попытку философского осмысления любви: „*Любовь, это значит... – Храм?*”. Любовь – сродни религии, и она единственное пристанище для героини: „*Любовь – это значит лук // Натянутый лук: разлука*”. „*Любовь, это значит – связь. // Все врозь у нас: рты и жизнь*”. „*Любовь – это все дары // в костер, и всегда задаром!*”. После таким образом поданной любви следует вывод: „*Любовь – это значит: жизнь*”. Любовь действительно продляет жизнь, дает временное бессмертие, ибо пока не умрет любящий его, человек будет жить даже после физической смерти.

Проникнут чувством высшей любви весь ее Блоковский цикл: это около 20-ти стихотворений, которые объединены в цикл „Стихи к Блоку”. Цикл посвящен божеству, каким был для нее тогда и во все последующие годы А. Блок, а потому все стихи цикла духовно интимны, почти молитвенны по своей интонации и даже по позе – коленопреклоненная лирическая героиня.

Блок был для нее – символ Поэзии, бесплотный призрак, созданный ее поэтическим воображением (*нежный призрак, рыцарь без укоризны, снежный лебедь, снеговой певец; тот, кто снеговой ризой одет; вседержитель души, праведник, свете тихий, солнце светоносное*):

*Мимо окон моих – бесстрастный –
Ты пройдешь в снеговой тиши,
Божий праведник мой прекрасный,*

Свете тихий моей души!..

В цикле мы чувствуем детское начало. „Будьте как дети!” – завещал Христос, ибо детское восприятие мира самое чистое и верное; именно так воспринимает М. Цветаева А. Блока; это детское игровое восприятие: *льдинка на языке, мячик, пойманный на лету; серебряный бубенец во рту*. Здесь мы видим попытку возвысить чувство до божественной любви, т.е. любви в ее философско-лирическом понимании. Ариадна Эфрон, дочь Цветаевой, пишет: „Блок в жизни Марины Цветаевой был единственным поэтом, которого она чтит не как собрата по „струнному ремеслу”, а как божество от поэзии, и которому, как божеству, поклонялась” [Эфрон 1973]. При всей гениальности М. Цветаевой, у которой *любовь* понимается как целый спектр значений, мы видим потерю вселенской, божественной высоты у слова *любовь*.

Аналогичное явление произошло со словом *дух* в русском языковом сознании. Оно опускается на уровень души, страсти, психологизма. Но без *духа* в сакральном значении нам не понять великой вселенской тайны человека и мира.

Итак, генетическая память народа сохраняется в слове. Даже в самых привычных и обычных словах зашифрована история рода и народа, союз земли и Неба. Например, слова, корень у которых *-образ-*, тесно связаны с *Образом Божьим*, т.е. *иконой*. Отсюда все *безобразия*, связаны с утратой, потерей образа Бога. Стремление к *первообразу* – закономерно (ср. понятие первообразного слова у А. Потебни). Так, *святой* – это несущий свет.

Важное место в исследовании культурного кода должно быть отведено концептам, которые выполняют роль каркасов, определяющих общие принципы построения наших представлений о мире. Отсюда следует, что поскольку духовный код языка определяется совокупностью концептов, то важнейшими для него будут „Религия”, „Христианство”, „Бог”, „Богопознание”, „Вера”, „Воскресение”, „Церковь”, „Дух”, „Чудо”, „Спасение”, „Крест”, „Икона”, „Храм”, „Колокол”, „Свеча” и др., именно в них раскрываются наиболее важные для русского культурного мировосприятия понятия.

Концепт „*колокол*”. С. Булгаков в своей работе „Философия имени” писал, что есть слова, имеющие тройкий смысл – буквальный, переносный и духовный. Именно к таким словам относится *колокол*.

Согласно толковым словарям русского языка, *колокол* – „металлическое (из меди или из медного сплава) изделие в виде полого усеченного конуса с подвешенным внутри него для звона стержнем-языком” [Словарь 1982: 75]. Но это буквальное значение слова. Переносное – всякий предмет подобной формы – платье-колокол, цветок *колокольчик* и под. А духовный смысл может быть почерпнут из следующих рассуждений по истории, функциям, символике колокола.

Родиной колокола многие ученые считают Китай, а первые колокольчики датируются XIII – XI вв. до н.э. Колокола были знакомы

древним египтянам, евреям, римлянам. Ко времени возникновения христианства колокольчики и бубенцы употреблялись практически во всех религиях, и христиане осуждали их как языческие, этим и объясняется их упоминание в негативном контексте в Новом завете: „Если я говорю языками человеческими и ангельскими, а любви не имею, то я – медь звенящая или кимвал звучащий”.

В Европе колокола вошли в употребление с VII века, они выполняли там сигнальную функцию; их крестили, мазали мирром, надевали крестильную рубашку, окуривали ладаном, давали имена. В империи Карла Великого колокола приобретают статус государственного достояния, с ними связано немало легенд и преданий. Средневековый европеец верил, что звон освященного колокола отводит козни дьявола, молнии, бури, град, эпидемии, что немой обретает голос, если напишет свое имя на колоколе; что душевнобольной исцелится, если выпьет воду из колокола, как из чашки; что смазка оси, на которой висит колокол, помогает заживлению ран и срастанию переломов. Сейчас в Европе колокольные звоны используются как светское развлечение, а символическая функция встречается лишь в художественной литературе (см., например: Э. Хемингуэй „По ком звонит колокол”).

На Руси колокола появились сразу после принятия христианства. Первое упоминание о них в русской летописи относится к 998 г. („Житие преподобного Антония Римлянина”), и здесь колокол получает иное значение, иные функции. Он становится гласом Божиим, „звонкой иконой”, „молитвой в бронзе”.

Колокола на Руси освящались, но никогда не крестились и не нарекались человеческими именами, у них были лишь прозвища, которые давались с учетом особенностей их звучания или соответствовали событиям, в честь которых они были отлиты. Колокол с сильным, резковатым звучанием нередко назывался „Лебедем”, с мягким, приятным – „Красным”, с неровным, дребезжащим – „Козлом”, „Бараном” и т.д. Считалось, что колокол умолкает на чужбине; подтверждением тому можно считать молчание наших колоколов, проданных после революции в Америку, где в Гарвардском университете использовалась лишь их сигнальная функция. Эти колокола недавно возвращены в Свято-Данилов монастырь.

Особенно ценились большие колокола: звон колоколов-гигантов, разносившихся на большое пространство вокруг, был в глазах народа символом возрастающей мощи державы, он звал к единению и верности. В 1836 г. был отлит Царь-колокол и установлен на гранитном пьедестале. Он весил более 200 тонн и был самым тяжелым из всех, когда-нибудь отливавшихся в мире.

В старину на Руси колокола подвергались наказаниям. Так, 1591 г. по приказу Бориса Годунова отрубили уши и вырвали язык угличскому колоколу, сообщившему народу о гибели царевича Дмитрия, затем его сослали в Тобольск; в 1771 г. набатный колокол Московского кремля по

указу Екатерины II был снят с колокольной и лишен языка за то, что призвал народ к бунту.

Колокола указывали время, били тревогу, когда случался пожар или иное бедствие, когда вспыхивал мятеж или приближался враг; скликали воинов и напутствовали их на битву; ликовали, встречая победителей; приветствовали знатных гостей. Звук вечеревого колокола был сигналом к народным собраниям в древнерусских феодальных республиках в Новгороде и Пскове. Но главное его назначение, сделавшее его частью национального самосознания, – принимать участие в церковной службе.

Православный звон отличается от колокольных звонов других конфессий: если звоны Западной Европы содержат мелодические и гармонические основы, то православный звон – это ритм и характер. Звон на Руси не только указывает время богослужения, но может передать радость и спокойствие, глубокую скорбь и торжество возвышенного. Различаются следующие виды звонов: *благовест* (размеренные удары в один большой колокол; этим звоном возвещается благая весть о начале богослужения в храме); *перезвон* – перебор колоколов от самого большого до самого маленького; он бывает погребальный и водосвятный; собственно *звон* – это ритмический звон с использованием колокольного звукоряда; он бывает праздничный (трезвон, двузвон), будничным, а также звон-импровизация. В русском языке есть фразеологизмы *давать на позвонные*: если кому-то не возвращали долг, он давал звонарю деньги с просьбой исполнить погребальный звон по здравствующему должнику, и долг немедленно возвращался; *вызвонить грех* – отлить колокол, который своим звоном вымолит у Бога прощение за данного грешника.

Колокол оказывает благотворное влияние на человека: прежде всего на его духовное состояние, отвращает от дурных поступков, побуждая к добру, отгоняет лень и уныние. Влияет он и на тело: ученые считают, что колокольный звон оказывает фитонцидное воздействие на окружающий воздух в пределах слышимости колокольного звона. Кроме того, колоколам приписывается способность изгонять нечистую силу, развеивать козни и злые чары, отводить грозу, исцелять от болезней, предвещать беду самопроизвольным звоном.

Колокольный звон для русских – это жизнь, с ним проходят все важные события, он наводит на размышления и воспоминания:

*Вечерний звон, вечерний звон,
Как много дум наводит он
О юных днях в краю родном,
Где я любил, где отчий дом,
И как я, с ним навек простясь,*

Там слушал звон в последний раз! („Вечерний звон” И. Козлов – перевод стихотворения Т. Мура).

В XX веке в СССР было уничтожено множество колоколов: их

сбрасывали с колоколен, расстреливали, взрывали, отправляли в плавильные печи. Но люди становились неприступной стеной вокруг колоколен, прятали колокола в погребах и на чердаках, зарывали в огородах, опускали на дно озер.

Колоколу посвящено довольно много русских пословиц и поговорок: *У Царя колокол на всю Русь* (рекрутский набор); *Чужой человек, что соборный колокол*; *Колокольчик – к замужеству, колокол – к смерти*; *Бездушен колокол, а благовестит во славу Господню*; *Звонить во все колокола*; *Отзвонил – и с колокольни долой*; *Смотреть со своей колокольни*; *Пришло счастье, хоть в колокола звони*; *Ударил в колокола, не заглянув в святыцы* (о неуместном заявлении, поступке).

Есть и загадки: *Язык есть, речей нет, вести подает* (Колокол).

Колокол – образ-символ в русской культуре – в прозе, поэзии, музыке. Мотив колокола прошел сквозь всю русскую литературу, через многие произведения искусства (музыку, живопись, скульптуру): у А. Пушкина в „Зимней дороге”, у М. Лермонтова – „Поэт”, А. Григорьева – „Когда колокола торжественно звучат”, Я. Полонского – „Колокольчик”, С. Надсона – „Дитя столицы, с юных дней”, К. Фофанова – „Под напев молитв пасхальных” и др.

В стихотворении М. Цветаевой дан звукообраз колокола: *Красною кистью рябина зажглась...* Здесь как бы звучит большой колокол, а затем – *бо-го-слов* – маленькие колокольчики.

Для С. Есенина колокол – голос Родины, символ ее независимости и величия, под воздействием которого даже природа ведет себя иначе – „Пасхальный благовест”:

*Колокол дремавший
Разбудил поля,
Улыбнулась солнцу
Сонная земля.*

М. Лермонтов и К. Бальмонт сравнивают Поэта с колоколом:

*Твой стих, как божий дух, носился над толпой;
И, отзыв мыслей благородных,
Звучал, как колокол на башне вечевой,
Во дни торжеств и бед народных* (М. Лермонтов „Поэт”)
*Я – дух, я – призрачный набат,
Что внятен только привиденьям.*

*Дома, я чувствую, горят,
Но люди скованы забвеньем* (К. Бальмонт).

В рассказе Е. Замятина „Один” колокол управляет сюжетом, определяет его ход, подготавливает различные события: *„Было весело – точно звонили, переливались, подплясывали в воздухе колокола”*.

Кажется, само время обретает голос и выражает себя посредством колокола. Колокола у него живут и ведут себя как люди: *„За окном – колокола, звонят – плачут...”*.

„Колокольность... – главный национальный символ русского народа и души России” [Петровская 2006: 15]. Именно с помощью колокола описывает русскую душу Е. Замятин. Колоколом у него „озвучиваются” и силы природы, и мысли главного героя: *„Динь-динь-динь. Это маленькие колокольчики перебирает ветер – тоненькие, маленькие, в тоске и страхе мечутся, как испуганные птички в снег зарываются...”*. Образы ветра, колокола и человека сплетаются и синтезируются: мысли отражают жизнь души героя, ассоциируются с ветром, характеризуются колокольностью – строится единый образный комплекс. Следовательно, образ колокола у автора предельно семантически насыщен. Все разновидности колокольного звучания связаны и взаимодействуют, создавая тем самым особое художественное пространство данного рассказа.

Русское культурное пространство в целом часто задается образом колокола. „Колокол” – так называлась вольная русская газета, которую А. Герцен издавал в Лондоне. Скульптор М. Микешин взял профиль колокола за основу памятника „Тысячелетие России” в Новгороде, музыку для колоколов писали П. Чайковский, С. Рахманинов и др.

Таким образом, „колокол” – один из важных концептов русской культуры, получивший множественные интерпретации в литературе, музыке, живописи, скульптуре.

Выводы. 1. Сквозь призму духовного кода культуры несколько по-иному видятся национальные ценности народа (колокол), вскрывается то, что было невидимо и неслышимо для непосвященных, без чего наше понимание русского человека и его культуры было бы неполным.

2. Описание русского языка с позиций кодов культуры поможет не только рельефнее и зримее представить русскую языковую картину мира, но и позволит по-иному строить преподавание языка.

Литература

Гудков 2007 – Гудков Д. Телесный код русской культуры. Материалы к словарю / Д. Гудков, М. Ковшова. – М. : Гнозис, 2007. – 288 с.; **Красных 2003** – Красных В. В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія / В. В. Красных. – М. : ИТДГК „Гнозис”, 2003. – 283 с.; **Маковский 1989** – Маковский М. М. Удивительный мир слов и значений / М. М. Маковский. – М. : Высш. шк., 1989. – 200 с.; **Маслова 2007** – Маслова В. А. Homo lingualis в культуре / В. А. Маслова. – М. : Гнозис, 2007. – 319 с.; **Петровская 2006** – Петровская Ю. С. Колокола – вестники судьбы в музыке С. В. Рахманинова / Ю. С. Петровская // С. В. Рахманинов и Тамбовский край в аспекте развития региональной культуры : II Рахманиновские чтения / ред. И. Н. Вановская. – Тамбов, 2006. – С. 14 – 18; **Словарь 1982** – Словарь русского языка : в 4-х томах. – М., 1982. – Т. 2; **Слово 2008** – Слово Святителя Луки // Таврида Православная. – 2008. – № 10 (212). – май; **Эфрон 1973** – Эфрон А. Воспоминания / А. Эфрон. – М., 1973.

Маслова В. А. Національні цінності й мова: духовний код культури

У статті проаналізовано, як об'єкти реального світу набувають у новій культурі знакової функції, зокрема доведено, що колокол – один з важливих концептів російської культури, що має численні інтерпретації в літературі, музиці, живопису, скульптурі.

Ключові слова: код культури, національна картина світу, генетична пам'ять, концепт.

Маслова В. А. Национальные ценности и язык: духовный код культуры

В статье проанализировано, как объекты реального мира приобретают в новой культуре знаковую функцию, в частности доказано, что колокол – один из важных концептов русской культуры, которая имеет многочисленные интерпретации в литературе, музыке, живописи, скульптуре.

Ключевые слова: код культуры, национальная картина мира, генетическая память, концепт.

Maslova V. A. the National values and language: the spiritual code of culture

In the article is analysed, as objects of the real world acquire a sign function in a new culture, it is in particular well-proven that bell – one of important konceptov of the Russian culture, which has numerous interpretations in literature, music, painting, sculpture.

Key words: code of culture, national picture of the world, genetic memory, koncept.

М. И. Попазова (Киев)

УДК 811.271.12: 81'2

ИВАН БОГОРОВ – ПЕРВЫЙ БОЛГАРСКИЙ ПУРИСТ

Пятивековое турецкое нашествие оставило большой отпечаток в истории болгарского языка, и только после освобождения Болгарии в 1878 году национальный язык болгар постепенно начал свое полнокровное функционирование, так как приобрел статус государственного.

Видные деятели болгарского Возрождения (Н. Рильский, В. Априлов, Н. Геров, П. Славейков, И. Богоров) понимали важность объединяющей функции родного языка и необходимость очищения его от иностранных слов, преимущественно турцизмов.

Мы остановимся на творческой деятельности Ивана Богорова, который занимает особое место среди этой замечательной плеяды.

Творческий вклад его в развитии болгарского литературного языка огромен.

Иван Богоров в 1840 году отправился в Одессу на учебу в Ришельевский лицей. Цель его пребывания состояла в обучении славистике, воспитании первого поколения национальной интеллигенции и в дальнейшем поднятии культуры Болгарии. Здесь он издает литографическим способом портреты последних болгарских царей – Ивана Асена и Ивана Шишмана [Боршуков 1970: 11 – 12], переводит с русского на болгарский учебники „Математическа география” (1842 г.) В. Бардовского, „Землеписание” К. Фотинова. В 1851 году в Бухаресте выходит составленная им по греческим пособиям „Кратка география, математическа, физическа и политическа” [БВИ 1988: 77]. Он проявляет интерес к фольклору; собирает и выпускает сборник „Български народни песни и пословици” (1842 г.), выступает как издатель и редактор первой болгароязычной газеты „Български орел” (1846 г.), становится издателем регулярной литературно-художественной газеты „Цариградски вестник” (1848–1862 гг.) [Жерев 1989: 104], в которой помещает переводы сочинений иностранных писателей, в частности книгу Даниэля Дефо „Чудосиите на Робинсона Крусо”, а впоследствии издает ее отдельно. Кроме того, он создает первую типографию и редактирует газету „Народност” (1867 г.) и все это дает нам основание считать его первым журналистом Болгарии [Боршуков 1970: 13]. В начале 60-х годов просветитель основывает болгарский журнал по экономическим вопросам „Журнал за наука, занаят и търговия” (1862 г.) [БВИ 1988: 77]. Иван Богоров был первым из болгар, которого в 1867 году официально принял российский император Александр II [Боршуков 1970: 13].

Больше всего его интересовало будущее болгарского языка. Много сил и времени уделяет он его правописанию, грамматике, лексике, лексикографии и всему тому, что на сегодняшний день называется языковой культурой. Богоров понимал актуальность проблем формирования болгарского литературного языка, и именно он впервые начинает упорную борьбу за его чистоту. В течение 20-ти лет, с 1874 по 1892 гг., открывает периодические издания: „Книговище за прочитание” (1874 – 1875 гг.), „Чисто българска наковалня за сладкодумство” (1878 – 1879 гг.), „Словница за изучаване на бащиния наш език” (1882 г.), „Всеобщий славянский език сравнен с французки” (1878 г.), „Мисъл за църковно-гражданско правописание” (1892 г.), в которых продолжает рассматривать проблемы языка [Богоров 1986: 5]. И. Богоров остается верным своему убеждению в необходимости активно восстанавливать и развивать литературный язык и предотвращать употребление иностранных элементов. В истории болгарского литературного языка уже более двух столетий с именем Богорова связано стремление очищать болгарский словарь от любых иностранных слов и выражений, хотя в предисловии ко второму изданию своей грамматики (1844 г.) он пишет,

что без этих слов не могут обойтись, особенно так называемые „истощенные”, языки [Москов 1958: 17].

Его „Първичка българска граматика” неотъемлемо связана с просветительской деятельностью ранних лет. Она появилась в Бухаресте в 1844 году, а уже позже выходит в Цариграде в 1848 году под заглавием „Първичка българска словница”. Богоров был уверен, что созданный им учебник поможет свободно овладеть родным языком. Он постоянно отстаивает свою точку зрения, что литературный язык должен развиваться и обогащаться на основе живой народно-разговорной речи, поэтому: „Нам нужно сначала описать эту речь, а потом, если увидим, что этого не хватает, привлекать письменные памятники, чтобы разнообразить и украсить ее” [Богоров 1986: 9–11]. Эти строчки показывают, что Богоров не забыл прежнюю письменно-литературную традицию („старый” язык) и это подтверждает его последующая литературная деятельность в сфере словотворчества.

Богоров остается пуристом и активно создает новые слова (неологизмы) либо заменяет турецкое слово на болгарское. Одновременно с этим составляет и издает в Вене французско-болгарский и болгарско-французский словари (1869–1871 гг.), которые имеют большой успех и переиздаются [Боршуков 1970: 13].

Возникновение некоторых слов: *часовник* (рус. *часы*), *бележка* (рус. *примечание*), *вестник* (рус. *газета*), *сегашен* (рус. *настоящий*), *околност* (рус. *округа*), *разноски* (рус. *расходы*), *чекалня* (рус. *комната ожидания*), *смет* (рус. *мусор*) и других, которые прочно вошли в словарный состав современного литературного болгарского языка, как правило, связывается с именем Ивана Богорова. В частности, слово *бележка*, используемое в современном языке в значении *примечание*, в ранних книгах указанного деятеля („Математическа география”) выступало в значении „знак” (разделительные знаки). Что касается *сегашен*, оно употреблялось и раньше, до Богорова. Он впервые использовал его в значении грамматического термина: *сегашно време*, вместо русского термина „настоящее время” [Венедиктов 1981: 246, 253].

Для того чтобы убедить читателей в необходимости пуризма, он использует элементы народного юмора. Примером может быть диалог автора со знакомой женщиной, в котором представлены иностранные слова *поща* и *пашапорт*:

– Послушай, уважаемая Петковица, что ты обозначаешь словом *поща* и подразумеваешь под ним?

– Не знаю, как сказать, скажу так: я говорю *поща*, когда ногтями двух пальцев давлю вшей. Неужели тебе непонятно? Неужели ты не болгарин? [Боршуков 1970: 171].

Именно в этом смешном диалоге мы можем увидеть, что слово *поща* (рус. *почта*) не является по происхождению болгарским. В словаре современного болгарского литературного языка (Том 2, под редакцией Стояна Романского) дано значение этого слова: 1. Учреждение для

отправки и доставки писем, посылок, денег и другое на конкретный адрес. 2. Только в единст. числе, собирает. Отправленные письма, посылки и другое через определенную службу или от учреждения. 3. Учреждение, в котором находится такая служба [РСБКЕ 1957: 740].

Иван Богоров заменяет иностранное слово *поща* на болгарское *сновалка* (рус. *почта*), которое имеет 3 значения: 1. Деревянное приспособление, благодаря которому женщины ткут. 2. Служба, которая с помощью лошадей или железной дороги перевозит с одного места в другое письма и другие необходимые вещи. 3. *Сновалка* (рус. *почтальон*, тур. *поцаджия*) – это тот, кто находится на почтовой службе. *Сновалка* или *сновалкарница* (рус. *почта*, *почтамт*; тур. *поцахане*) – это место или здание, откуда отправляются *сновалкарите* (рус. *почтальоны*) в разные части страны.

Слово *пашапорта* Богоров также представляет в рамках юмористического диалога:

– Дядя Петя, ты ездил в Цариград и подружился с иностранцами. Можешь ли ты мне объяснить, на что говорят *пашапорта**?

– Это, мой дорогой, не ворота, а *пашакапия*¹ – большое здание, где я слонялся много раз без успеха.

Потом Богоров предлагает вместо слова *пашапорта* использовать придуманное им слово *миниброд*¹¹: „Любой болгарин знает от матери, на что говорят „брод”, и предполагает, что каждый обязательно должен был слышать народную песню: „Хубава мома род няма, дълбока река брод няма” (рус. *так как от красивой девушки не требуют родословной, так и в глубокой реке не ожидают мелкого места, брода*). Или побывать в городе Костинброд, чтобы понять значение слова *миниброд*, поэтому он переводит *пашапорта* (рус. *паспорт*, тур. *тескере*¹¹¹) словом *миниброд* (рус. *паспорт*). *Минибродар* (рус. *паспортист*, тур. *тескеретия*) – это тот, кто выдает паспорта и разрешения. *Минибродарница* (рус.

* *пашапорта* – имеет два корня: *паша* и *порта*. *Паша* – на турецком языке означает высший гражданский и военный титул; *Порта* – диал. широкие и дорогие ворота двора с улицы [БЕР 1999: 532].

¹ *пашакапия* – сложное слово, которое состоит из двух корней: *паша* и *капия*. *Паша* (см. в слове *пашапорта*); *капия* – в данном случае – присутственное место (приемная какого-либо высокого учреждения) [БТРС 1998: 509].

¹¹ *миниброд* – сложное слово, в котором 2 корня: корень *мин* (рус. *пройди*) – повелительное наклонение глагола *мина* (рус. *проходить*) и корень *брод* – место на реке, где можно перейти [РСБКЕ 1957: 79 – 80].

¹¹¹ *тескере* – с. уст. паспорт (в период турецкого рабства) [БРС 1986: 656]; *тескере*, мн. – та, ср. (араб.). Остар. някогашен паспорт за свободно пътуване в турска държава [РСБКЕ 1957: 401].

паспортный стол, тур. *тескереджійница*) – это то место или помещение, откуда выдают паспорта и разрешения каждому путешественнику [Боршуков 1970: 171 – 172].

Таким образом, деятельность болгарского возрожденца Ивана Богорова оставила след и дала толчок для развития болгарского литературного языка. Благодаря ему появился первый словарь, первая грамматика, основанная на живой народной речи, и началось планомерное очищение языка от иностранных слов. Не обращая внимания на критику со стороны других деятелей эпохи возрождения, И. Богоров не побоялся продолжать свою работу в области пуристической деятельности, в строительстве болгарского литературного языка, расширении его лексического состава, введении новых слов (неологизмов). Наследство болгарского деятеля, редактора, журналиста, учителя, известного писателя, пуриста, языковеда Ивана Богорова воспринимается с большим энтузиазмом, и его дело всегда останется интересным для изучения.

Литература

БРС 1986 – Болгарско-русский словарь / С. Б. Бернштейн. – М. : Рус. яз. 1986. – 768 с.; **БТРС 1998** – Большой турецко-русский словарь / Ин-т востоковедения РАН: Около 200000 слов и словосочетаний ; сост. Баскаков А. Н., Голубева Н. П. и др. – 2-е изд. – М. : Рус. яз., 1998. – 1139 с.; **Боршуков 1970** – Боршуков Г. Иван Богоров. За народна сваят, добро поминуванье и родна реч / Г. Боршуков // Избрани произведения. – П. : Христо Г. Данов, 1970. – 294 с.; **БВИ 1988** – Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. – С. : Д-р Петър Берон, 1988. – 739 с.; **БЕР 1999** – Български етимологичен речник. – Т. 5 / отв. ред. И. Дуриданов. – С. : БАН, 1999. – 860 с.; **Венедиктов 1981** – Венедиктов Г. К. Из истории современного болгарского литературного языка / Г. К. Венедиктов. – С. : БАН, 1981. – 269 с.; **Жерев 1989** – Жерев Ст. История на новобългарския книжовен език / Ст. Жерев. – С. : БАН, 1989. – 357 с.; **Богоров 1986** – Иван Богоров. Първичка българска граматика / Иван Богоров. – Фототип. изд. – С. : Наука и изкуство, 1986. – 130 с.; **Москов 1958** – Моско Москов. Борбата против чуждите думи в българския книжовен език / Моско Москов. – С. : БАН, 1958. – 156 с.; **РСБКЕ 1957** – Речник на съвременния българския книжовен език. – Т. 2 / под ред. С. Романски. – С. : БАН, 1957. – 948 с.; **РСБКЕ 1957** – Речник на съвременния българския книжовен език / под ред. С. Романски. – С. : БАН, 1959. – Т. 3. – 959 с.

Попазова М. І. Иван Богоров – перший болгарський пурист

У статті обґрунтовано дослідження творчого доробку болгарського культурного діяча та пуриста Івана Богорова. У роботі автор порушує проблему початку формування мовних норм та аналізує деякі турецькі запозичення, які наводить болгарський дослідник у сучасній болгарській літературній мові.

Ключові слова: пуризм, турцизми, запозичення, неологізми.

Попазова М. И. Иван Богоров – первый болгарский пурист

В статье обоснованы исследования творческого вклада болгарского культурного деятеля и пуриста Ивана Богорова. В работе автор поднимает проблему начала формирования языковых норм и анализирует некоторые турецкие заимствования, которые приводит болгарский исследователь в современном болгарском литературном языке.

Ключевые слова: пуризм, турцизмы, заимствования, неологизмы.

Popazova M. I. Ivan Bogorov is the first Bulgarian purist

The research of the creative work of Bulgarian purist and cultural figure Ivan Bogorov is substantiated in this article. In his work the author broaches the problem of the beginning of language norms formation and analyses Turkish borrowings which the Bulgarian researcher uses in the modern Bulgarian language.

Key words: purism, turtsisms, neologisms.

Т. В. Світлична (Луганськ)

УДК 811.161.2'374(091)

**МІСЦЕ КОМП'ЮТЕРНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ
В ЗАГАЛЬНОМУ СЛОВНИКАРСТВІ**

Відродження й поширення рідної мови на всі сфери життя суспільства актуалізує одну з основних проблем сучасної української мови – відродження словників. Зважаючи на те що, в останні роки всі наукові галузі, зокрема й лінгвістичні, комп'ютеризовані, виникає новий напрямок у мовознавстві – складання комп'ютерних словників, який досить швидко набув популярності. У наш час лінгвісти активно обговорюють такі проблемні питання, як структура та обсяг електронних словників, побудова бази даних та принципи організації лексики, систематизація інформаційного матеріалу та методи лінгвістичного програмного забезпечення (А. Баранов [Баранов 2003: 240 – 281], А. Герд [Герд 1981: 72 – 78] та ін.). Наприклад, В. Широков у монографії „Елементи лексикографії” наголошує, що „процеси лексикографування, як різновиду інтелектуальної діяльності, та феноменологія словників, що виступають результатами цієї діяльності, не є постійними у часі величинами – вони еволюціонують відповідно до внутрішнього розвитку лінгвістичної науки та потреб практики. У певні історичні періоди саме зовнішні по відношенню до власних завдань мовознавства чинники – як це вже неодноразово було в історії науки – перетворюються на головну рушійну силу, що визначає розвиток не тільки самої лексикографії, як окремої ділянки лінгвістики, але мовознавчої науки в цілому. Ми

переконані, що відзначений розвиток ще позначиться, і кардинально, також і на прогресі інформаційної науки – упевненість у цьому нам надає аналіз напрямку руху інформаційного суспільства” [Широков 2001: 31 – 44] Але питання про висвітлення місця комп’ютерної лексикографії в загальному словникарстві повністю не розкрито, що й зумовило актуальність цієї розвідки. Основні аспекти цих та багатьох інших наукових проєктів пов’язані з пошуком нових можливостей використання комп’ютерних технологій для опису мовних одиниць.

Коли мова йде про комп’ютерну лексикографію, найчастіше мають на увазі два аспекти: підготовку до видання за допомогою комп’ютера паперових словників та створення комп’ютерних словників для автоматизованих систем інтелектуального призначення. Оскільки робота над паперовими словниками добре відрегульована на докомп’ютерному рівні, цілком закономірно, що комп’ютерна лексикографія почала розвиватися з автоматизованої підготовки й видання паперових словників. Тут комп’ютер і людина на сучасному етапі розвитку української лексикографії ніби перебувають ще на протилежних кінцях традиційно відпрацьованого процесу, але досить впевнено почали зближатися.

Завдання комп’ютерної лексикографії – розробити комп’ютерні алгоритми, програми, системи та технології для укладання та використання словників, що, у свою чергу, є одним з найперспективніших напрямів прикладної лінгвістики. Термін „електронний словник” став уже звичним. Електронні словники й енциклопедії розробляють сьогодні як автономні й мережеві програмні продукти. У комп’ютерній лексикографії під електронним словником прийнято розуміти „словник, процедури укладання якого здійснює комп’ютер” [Карпіловська 1996: 54].

Не викликає сумнівів той факт, що електронні словники подають користувачеві безліч додаткових можливостей порівняно з друкованими аналогами:

- 1) зберігання великого обсягу інформації за рахунок гіперпосилань: електронний словник передбачає включення до структури декількох словників різного типу;
- 2) доступність словника за рахунок ефективної системи пошуку (пошук тексту в повному обсязі, одночасний пошук в кількох словниках, швидкість пошуку);
- 3) застосування засобів мультимедіа для семантизації лексики: озвучування заголовків, уведення ілюстрацій, фотокарток, анімацій, відеофрагментів);
- 4) використання словників в локальній та глобальній мережах, де працювати зі словниками можуть одночасно багато користувачів;
- 5) економія часу та матеріальних витрат під час укладання комп’ютерних словників [Черницький 2004: 45].

Питання поділу електронних, або автоматичних, словників за їх носієм та засобами відтворення розглядав Р. Мисак. Словники, на думку вченого, слід класифікувати таким чином: 1) комп'ютерні (відтворювані з допомогою персонального або портативного комп'ютера); 2) кишенькові (записані на кишенькових електронних пристроях та відтворювані за допомогою спеціалізованих програм, наприклад, кишенькові перекладачі); 3) мобільні (записані в мобільних телефонах та відтворювані на екрані телефону); 4) інтернет-словники (розміщують на комп'ютері-сервері в мережі й доступні з Інтернету) [Мисак 2008: 53]. Можливі й комбіновані варіанти таких комп'ютерних словників.

На нашу думку, для комп'ютерного (електронного) словника головними вимогами є повнота лексикографічної інформації та зручність доступу до неї. Обидва вказані компоненти в запропонованих словниках є симбіозом досягнень філологічної та комп'ютерних наук. Проте якщо в традиційних (паперових) словниках проблеми повного подання інформації про слово в певному ракурсі та зручності її пошуку на кінець ХХ ст. були максимально вирішені й у вітчизняному, і в зарубіжному мовознавстві, то можливості, надані в розпорядження лексикографії новітніми комп'ютерними технологіями, лише починають засвоюватися й упродовжуватися.

Принципово новими реаліями творчого пошуку лексикографа в процесі створення комп'ютерних словників є часткове (мірою зростання потужностей ЕОМ) вирішення проблеми розширення обсягу інформації, уміщеної до словника та можливості маніпулювання найменшими значущими частинами словникової статті. Указані новації надають великі можливості в плані синтезу нових лексикографічних продуктів, які мають максимально задовольнити потреби потенційного користувача.

І. Полянська в одній із своїх праць [Полянская 1998: 73 – 74] обґрунтувала випадки звертання до словників носіїв мови в таких ситуаціях:

1. Необхідність про що-небудь дізнатися або уточнити, яка виникає в процесі мовленнєвої комунікації: значення конкретного слова, його написання, вимова.

2. Навчальна мета під час вивчення учнями рідної мови.

3. Необхідність отримання інформації про парадигматичні зв'язки слів (словники синонімів, антонімів, омонімів, паронімів).

4. Потреба в інформації про синтаксичні зв'язки слів (словники сполучуваності, епітетів тощо).

5. Проблема „лінгвістичного виховання” носіїв певної мови, для вирішення якої існують онтологічні словники й довідники (вони укладаються з метою дотримання мовцями чинних літературних норм)”.

На нашу думку, окреслена вченими категорія споживачів домінуватиме і серед тих, хто буде працювати з комп'ютерними словниками. Проте ступінь довіри цих людей до лексикографічних програмних продуктів буде визначатися тим, наскільки їхнім

розробникам вдалося використати потенціал нової технології й максимально повно подати інформацію про лексичне різноманіття української мови.

Комп'ютерна лексикографія як галузь прикладної лінгвістики, що створює та вдосконалює такі словники, позбавлена власного мовного предмета. Її роль обмежена лише ефектною демонстрацією канонічного змісту.

Ми б хотіли запропонувати інший погляд на ситуацію, згідно з яким комп'ютерна лексикографія є особливим напрямком у практичній лексикографії зі своїми власними підходами не тільки стосовно відображення, але й стосовно вмісту словника. На нашу думку, електронний словник – це особливий лексикографічний об'єкт, у якому можуть бути реалізовані і запроваджені в обіг багато продуктивних ідей, що з різних причин не знайшли відгуків у паперових словниках.

Додамо, що мова йде про тенденції, потенційні можливості комп'ютерної лексикографії, значна частина яких ще не реалізована або навіть не усвідомлена.

Електронний словник являє собою певну базу даних або сукупність баз даних та інтерфейс – місце подання запитів та отримання відповідей на моніторі ЕОМ. Інтерфейс виконує функцію конкретизатора команд (побажань) користувача. Завдяки розгалуженій системі команд, які можуть реалізуватися за допомогою кнопок меню, існує можливість викликати на екран із баз даних саме ту інформацію, яка потрібна (і залишити в прихованому вигляді ту, яка не потрібна) у певний момент [Дубичинский 1998: 104].

У межах комп'ютерної лексикографії розробляють комп'ютерні технології складання й експлуатації словників. Спеціальні програми – бази даних, комп'ютерні картотеки, програми обробки тексту – дозволяють в автоматичному режимі формувати словникові статті, зберігати словникову інформацію та обробляти її.

Отже, розвиток комп'ютерних технологій сприяє переходу лексикографії на якісно новий рівень, значно прискорюючи лексикографічний процес, забезпечуючи безперервне поповнення словникового складу й високу ефективність роботи користувача. З огляду на те, що на сьогодні учені постійно намагаються детальніше дослідити процес створення словників, зазначимо, що невдовзі робота лексикографів стане набагато простішою, а словникова база України в декілька разів численнішою.

Література

Баранов 2003 – Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику : учеб. пособие / А. Н. Баранов. – изд. 2-е, испр. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.; **Герд 1981** – Герд А. С. Автоматизация в лексикографии и словари-конкордансы / А. С. Герд, В. В. Богданов, И. В. Азарова, С. А. Аверина, Л. В. Зубова // Филол. науки. – 1981. – № 1

(121). – С. 72 – 78; **Дубичинский 1998** – Дубичинский В. В. Проспект учебного словаря лексических параллелей / В. В. Дубичинский // *Vocabulum et Vocabularium*. : сб. науч. тр. по лексикографии. – Гродно, 1998. – Вып. 5. – С. 173 – 177; **Карпіловська 1996** – Карпіловська Є. А. Машинні версії традиційних словників як основа для укладання комп'ютерних словників та тезаурусів / Є. А. Карпіловська // *Мовознавство*. – 1996. – № 4 – 5. – С. 19 – 22; **Мисак 2008** – Мисак Р. Комп'ютерні словники: класифікація та укладання / Р. Мисак // *Проблеми української термінології* : зб. наук. пр. – 2008. – С. 52 – 55; **Полянская 1998** – Шевченко В. Ф. Актуальные проблемы учебной лексикографии в условиях включенного обучения / В. Ф. Шевченко, И. В. Полянская // *Vocabulum et Vocabularium* : сб. науч. тр. по лексикографии. – Харьков, 1998. – Вып. 6. – С. 73 – 74; **Широков 2001** – Широков В. А. Організація ресурсів національної словникової бази / В. А. Широков, В. В. Манако // *Мовознавство*. – 2001. – № 5. – С. 3 – 13.

Світлична Т. В. Місце комп'ютерної лексикографії в загальному словникарстві

У статті обґрунтована необхідність розширення у використанні різних типів електронних словників. Автор переконує у важливості існування словника саме в комп'ютерному вигляді, перераховуючи його можливості порівняно з друкованими аналогами.

Ключові слова: електронний словник, комп'ютерна лексикографія.

Светличная Т. В. Место компьютерной лексикографии в общем языкознании

В статье обоснована необходимость расширения в использовании разных типов электронных словарей. Автор убеждает в важности существования словаря именно в компьютерном виде, перечисляя его возможности в сравнении с печатными аналогами.

Ключевые слова: электронный словарь, компьютерная лексикография.

Svetlichna T. V. Place of computer lexicography in general linguistics

Necessity of expansion in the use of different types of electronic dictionaries is argued in the article. The author satisfies of importance existence of dictionary exactly in a computer kind, transferring its possibilities by comparison to printing analogues.

Key words: electronic dictionary, computer lexicography.

Т. М. Сукаленко (Київ)

УДК 811.161.2-11 (09)

**МОВНА КУЛЬТУРА – НЕВІД’ЄМНА СКЛАДОВА
ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ
ПОДАТКОВОЇ СФЕРИ**

На сучасному етапі українську мову активно впроваджують у всі сфери громадського життя: адміністрування, науку, вищу школу, засоби масової комунікації тощо. Але часто недосконале володіння українською мовою спричиняє виникнення великої кількості помилок і знижує рівень культури мовлення в загальнонаціональному вимірі. Для виправлення такої ситуації дуже важливо дати студентам вищих навчальних закладів необхідні знання з української мови. Особливо це стосується студентів нефілологічних спеціальностей. Зауважимо, що мовна культура є ознакою загальної культури людини. Чим вищий її рівень, тим потужніший потенціал особистості. Про культуру мовлення повинен дбати кожен, хто дбає про свій фаховий престиж, авторитет.

У сфері вищої освіти набула актуальності проблема впровадження нових напрямів, змісту, методів та форм підготовки студентів до професійної діяльності. Зазначимо, що кожна галузь науки має свої мовленнєві особливості, які виражені у фаховій термінології, мовних кліше й утворюють мову фахової галузі.

Проблема впливу мовних засобів на активізацію процесу навчання студентів податкової сфери є доволі актуальною, оскільки будь-яка діяльність фахівця, пов’язана з повсякденним усним і писемним спілкуванням, передбачає широку мовленнєву практику, потребує точного вираження понять у різних сферах людської діяльності та вимагає від майбутнього спеціаліста професійної майстерності, загальної освіти.

Питання мовної культури були об’єктом наукової уваги в лінгвістиці, їх розглядали відомі мовознавці, зокрема І. Огієнко, О. Потебня, В. Виноградов. Пізніше фахівці в галузі державного управління й мовознавства – Н. Бабич, В. Князєв, І. Плотницька, П. Редін, С. Шумовицька та ін. – наголошували на необхідності визначення оптимальної мовленнєвої поведінки в певній ситуації, звертали увагу на важливість культури мовлення в професійно-кваліфікаційній характеристиці фахівців будь-якого профілю, зокрема виділили культуру мовлення як складову управлінської культури [Цит. за: Козієвська 2003]. А. Токарська, І. Кочан дослідили культуру фахового мовлення правника. В. Русанівський, А. Коваль, О. Пономарів, О. Сербенська, М. Яцимірська розглядають культуру ділового спілкування, при цьому зауважують, що лише досконале володіння культурою мовлення дозволяє гарантувати спеціалістові будь-якого фаху помітний успіх у професійних взаєминах між людьми.

Особливості формування культури мовлення в професійній діяльності державних службовців дослідила О. Козієвська [Там само]; проблему формування культури ділового мовлення в студентів аграрного ВНЗ вивчала В. Михайлюк [Паламар 1996]; комунікативну ділову компетентність майбутніх фахівців; учення про сполучуваність мовних одиниць, їх функціонування висвітлено в працях В. Русанівського, М. Кочергана, В. Виноградова, М. Жинкіна та ін.; структуру мовленнєвої діяльності досліджували Л. Виготський, О. Леонтєв, І. Зимня та ін. [Цит. за: Паламар 1996].

Проблеми загальної мовленнєвої культури є предметом наукових розвідок вітчизняних мовознавців (В. Русанівський, Н. Бабич, С. Єрмоленко, Г. Кисіль, В. Мельничайко, О. Пазяк, Л. Паламар, М. Пентилюк, О. Пономарів, О. Сербенська, Л. Струганець та ін.).

Процес опанування мови та її культури пов'язаний із набуттям навичок правильно говорити й писати, умінням точно висловлювати свою думку, активно використовувати мовні знання, грамотно застосовувати їх на практиці. Забезпечення саме мовної компетентності стає важливим компонентом підготовки фахівців у різних сферах управління, оскільки саме творче використання засобів мовлення повною мірою виявляє професійний рівень державних службовців, зокрема податківців. Одним з важливих напрямів мовної підготовки й формування професійної культури фахівця є вдосконалення володіння мовою професії, тобто знати термінологію, навички введення спеціальної лексики в професійні тексти.

Ми вважаємо за доцільне наголосити на трьох аспектах указаної проблеми: культурі професійного мовлення як невід'ємної складової іміджу фахівця; формулах українського мовного етикету в професійному спілкуванні; особливостях функціонування економічної термінології в податковій сфері. У цій розвідці акцентуємо увагу лише на особливостях функціонування економічної термінології в податковій сфері, у якій особливу роль відіграє спеціальна податкова, а також економічна, фінансова термінологія, оскільки від її ґрунтового засвоєння, постійного вдосконалення залежить рівень професійних знань, професійної компетентності (бухгалтера, податкового інспектора, менеджера, фінансиста), рівень професіоналізму, мовної й мовленнєвої культури особистості.

Л. Вікторова акцентує увагу на тому, що „професійне мовлення спеціаліста будь-якої галузі пов'язане з його особистим, індивідуальним словником, що відображає біологічні, соціальні, психологічні й фахові характеристики конкретної особистості і складається з лексико-фразеологічного ядра (загальноновживаної лексики), професійної лексики та фразеології і слів та словосполучень, пов'язаних з інтересами індивіда” [Вікторова 2008]. Майстерне володіння термінологічною лексикою свідчить про глибоке розуміння професійних понять і явищ, є показником культури фахового мовлення, запорукою успіху спеціаліста

на сучасному ринку праці й забезпечення його конкурентоспроможності [Бородіна 2007: 11].

Теоретичний аналіз проблеми дозволяє стверджувати, що постійна робота над поповненням своєї лексичної скарбнички майбутнього фахівця податкової сфери сприятиме кращому усвідомленню значущості професійно-термінологічної компетентності, спричинить помітні зрушення в оволодінні фаховою понятійно-термінологічною підсистемою; позитивно вплине на формування професійно-термінологічної грамотності студента і в усному, і в писемному мовленні.

Особливостям функціонування економічної термінології присвячено наукові праці відомих учених: О. Блик, Л. Васенко, В. Головіна, В. Дубінчинського, Т. Кацавець, О. Кримець, З. Мацюк, Л. Паламар, Н. Станкевич.

В українському мовознавстві ХХ – початку ХХІ ст. з'являється значна кількість лінгвістичних праць, присвячених особливостям терміносистем різних галузей знань, зокрема юридична термінологія (Н. Артикуца), військова термінологія (Л. Туровська, Н. Яценко), фінансова (О. Винник), фінансово-бухгалтерська (О. Чумак), українська термінологія податкової сфери (О. Чорна).

Відомо, що українські дослідники Т. Дерев'янченко, Т. Панько, Г. Чорновол та ін. частково розглядали податкові номінації [Цит. за: Чорна 2009].

О. Чорна проаналізувала українські податкові терміни на генетичному та функціональному рівнях, простежила закономірності становлення та розвитку терміносистеми оподаткування в діахронному та синхронному аспектах, з'ясувала специфіку її формування та розвитку в різні історичні періоди, проаналізувала продуктивні способи термінотворення української податкової термінології на сучасному етапі [Там само: 3].

Головною категорією в термінознавстві є поняття „термін”. Крім того, є ще певні сукупності мовних одиниць, які мають назви „термінологія” й „терміносистема”. Ці сукупності також є предметом досліджень у термінознавстві.

Відомо, що термінознавство вивчає терміни, термінології й терміносистеми, закономірності їх створення та функціонування.

Термінами прийнято називати слова та словосполучення, що означають або пояснюють предмети, явища, дію тощо в специфічній науковій чи діловій сфері.

Відомий термінолог В. Лейчик запропонував таке визначення терміна: лексична одиниця певної мови для спеціальних потреб, що позначає спільне або абстрактне поняття наукової теорії певної галузі знання або діяльності [Лейчик 2007].

На нашу думку, терміни кожної сфери науки потребують особливої уваги, постійної роботи зі словниками й довідниками.

О. Чорна в дисертаційній роботі, присвяченій вивченню української термінології податкової сфери, слушно зауважує: „Історія становлення української податкової термінології тісно пов'язана з виробничими і суспільно-економічними відносинами в країні. Упродовж свого розвитку вона синтезувала знання різних наук: економіки, фінансів, правознавства і на сучасному етапі є потужною терміносистемою, що обслуговує сферу оподаткування” [Чорна 2009: 1].

Л. Симоненко наголошує на тому, що „для теоретичного осмислення стану та розвитку сучасної української термінології важливим є дослідження історії становлення окремих терміносистем, що дає можливість установити час появи тієї чи іншої галузі знань, простежити історію їхнього розвитку та процес номінації спеціальних понять” [Цит. за: Там само].

Зазначимо, що однією з вимог до терміна є саме його однозначність, адже фахівець повинен дати економічному терміну тільки одне визначення, включаючи в нього всі істотні з його погляду ознаки, тобто такі, які мають регулюючий характер та правове значення. Відомо, що українська економічна термінологія становить динамічну, широко розгалужену терміносистему, яка має свої особливості. З'явилися такі явища, як підприємництво, вільний обіг товарів, грошей і цінних паперів тощо. З 90-х рр. в українській термінології відбуваються такі процеси: перебудова економічної термінології; у мовленні частотними виявилися такі терміни, як: *клієнт, банк, податківець, бізнес-план* та ін.; значна кількість термінів перейшла з активного словникового складу до пасивного (*госпрозрахунок, п'ятирічка, кооператив, кооператор*) і навпаки (*біржа, ліцензія*); розширився спектр лексико-граматичної сполучуваності економічних термінів з термінами інших галузей (*коливання цін, фінансова компанія, від'ємний грошовий потік, банківська група, формат переговорів* тощо); а також поява нових економічних термінів (*маркетинг, лізинг, аудит, девальвація, дивіденд, дилер, індексація, іпотека* тощо). Як бачимо, нерозривний зв'язок економічних понять і відповідних їм термінів виявляється в тому, що впорядкування економічної термінології неможливо без досить глибокої наукової розробки економічних понять, їхнього логічного аналізу й точного визначення.

У податковій термінології вживають спеціально-технічні терміни, які відповідають певній галузі спеціальних знань.

О. Чорна податкову термінологію визначає як „сукупність спеціальних найменувань, що співвідносяться з об'єктами, суб'єктами та процесами оподаткування й утворюють окрему терміносистему” [Чорна 2009: 5]. Дослідниця розглядає податкову термінологію як органічну підсистему економічної термінології та за семантичними ознаками вона виокремлює 12 тематичних груп: назви видів обов'язкових податків; історичні назви на позначення осіб платників податків; назви видів повинностей; назви на позначення осіб – збирачів податків; сучасні

офіційні назви посадових осіб податкової служби; сучасні назви на позначення суб'єктів та періодів оподаткування; назви організацій, закладів податкової служби; назви наук та їхніх підрозділів, що обслуговують податкову сферу; назви видів податкової документації; назви властивостей, якостей та економічного стану об'єктів оподаткування; назви на позначення податкових операцій, процесів, дій; назви одиниць визначення розміру податку [Там само].

На думку дослідниці, „сучасна українська податкова термінологія виокремилася в самостійну систему термінів у процесі тривалих пошуків, використовуючи досягнення багатьох галузей знань. Вона є відкритою й динамічною мовною системою, неоднорідною за своїм походженням. Системна ієрархія мовних знаків у сфері оподаткування відбиває ті об'єкти, які є предметом вивчення системи оподаткування. Вони взаємопов'язані між собою і становлять відносно замкнуту (кількісно обмежену) систему” [Там само: 7].

Економічна термінологія в податковій сфері відіграє значну роль, оскільки від її опанування, удосконалення залежить рівень професійних знань, професійної компетентності (бухгалтера, податкового інспектора, менеджера, фінансиста), рівень професіоналізму мовної й мовленнєвої культури особистості.

Українські вчені стверджують: „Від того, якими лексичними засобами володіє мовець, яку має інтонацію, вимову, як послуговується жестами, емоціями – залежить рівень його освіченості й культури” [Паламар 1996: 172].

Специфіка професійного мовлення полягає в обслуговуванні сфери виробничих відносин, потреб спілкування між представниками однієї професії. Добре знання мови фаху „підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися в складній професійній ситуації” [Ботвина 2000: 74].

Ураховуючи положення концепції гуманізації та гуманітаризації освіти, вважаємо за необхідне створення умов для всебічної мовної підготовки студентів-податківців, яка не повинна обмежуватися лише заняттями. Неможливо досягти бажаних результатів без науково-дослідної, пошукової роботи студентів, опрацювання лексикографічних джерел, творчих завдань, ділових ігор, які імітують професійну діяльність тощо. Майбутній фахівець повинен відчувати мову, постійно прагнути до вдосконалення своїх знань, до збагачення свого словникового запасу, доречного вживання образних засобів, спеціальної фразеології, працювати з інформативними текстами за фахом, з великої кількості термінів визначити найбільш уживані в податковій сфері.

Відомо, що важлива роль у формуванні мислячої, творчої, розумної людини, громадянина своєї держави належить мові. Головні завдання мовної освіти полягають у тому, щоб виховати матеріальні та духовні цінності, формувати інтелект засобами мови, розвивати мовленнєві здібності особистості.

Заняття з мови мають необмежені можливості у формуванні націоцентричного світогляду та світосприйняття майбутніх фахівців податкової сфери, їх мовленнєвої та загальної культури. О. Абрамчук, Т. Іванець слушно зауважують: „Засобами мови здійснюється підготовка грамотних фахівців, високоморальних, культурних, сумлінних людей, в яких поєднуюватимуться широкий науковий світогляд, професійна компетентність, прагнення самовдосконалення, пошук творчої самореалізації, загальнолюдські цінності, національна самосвідомість; особистостей, які орієнтуються в сучасній історичній, економічній, культурній ситуації” [Абрамчук]. Якщо ми хочемо забезпечити державне майбутнє України, нам треба виховувати національно свідому українську інтелігенцію, важлива роль у формуванні якої належить мові.

Опанування українською мовою та термінологією не тільки підвищує мовну освіченість студентів та сприяє гуманізації певних сфер державного життя, але й підвищує культурний рівень майбутньої української інтелігенції.

Діяльність фахівця вимагає від нього не тільки професійної майстерності, а й широкої загальної освіти, оскільки вона пов'язана з інтенсивним усним і писемним спілкуванням, передбачає широку мовленнєву практику, потребує точного вираження понять і категорій у різних сферах державного управління.

Отже, мовна культура – невід'ємна складова професійної діяльності майбутнього фахівця податкової сфери, оскільки вміння продуктивно спілкуватися – важлива професійна якість ділової людини, необхідний елемент її розмовної та психологічної культури. Мовну підготовку сьогодні слід розглядати як обов'язковий елемент професійної підготовки майбутнього працівника податкової сфери.

Література

Абрамчук – Абрамчук О. В. Роль занять з мови у підготовці майбутніх інженерів / О. В. Абрамчук, Т. Ю. Іванець // conf.vstu.vinnica.ua/humed/2006/txt/06aovpmi.php; **Бородіна 2007** – Бородіна Н. С. Наукові засади професійного засвоєння лінгводидактичної термінології студентами філологічних факультетів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія та методика навчання й виховання” / Н. С. Бородіна. – Херсон, 2007. – 22 с.; **Ботвина 2000** – Ботвина Н. В. Міжнародні культурні традиції: мова та етика ділового спілкування : навч. посіб. / Н. В. Ботвина. – К. : АртЕК, 2000; **Вікторова 2008** – **Вікторова Л. В.** Про результати теоретико-експериментального дослідження щодо формування професійно-термінологічної компетентності у майбутніх фахівців-аграрників / Л. В. Вікторова // IX МНПК „Гуманізм та освіта”. – Вінниця, 2008. – С. 64; **Козієвська 2003** – Козієвська О. І. Особливості формування культури мовлення у професійній діяльності державних службовців : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.03 / Козієвська Олена Іванівна. – К., 2003. – 275 с.; **Лейчик**

2007 – **Лейчик В. М.** Терминоведение. Предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – ЛКИ, 2007. – 256 с.; **Михайлюк 1999** – Михайлюк В. О. Формування культури ділового мовлення у студентів аграрного вузу (на матеріалі спеціальностей „Облік і аудит” та „Менеджмент організацій”) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія та методика навчання (української мови)” / В. О. Михайлюк. – К., 1999. – 18 с.; **Паламар 1996** – Паламар Л. М. Мова ділових паперів : практ. посіб. / Л. М. Паламар, Т. М. Кацавець. – К. : Либідь, 1996. – 208 с.; **Чорна 2009** – Чорна О. В. Українська термінологія податкової сфери: структура, функціонування, формування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. В. Чорна. – К., 2009. – 18 с.

Сукаленко Т. М. Мовна культура – невід’ємна складова професійної діяльності майбутнього фахівця податкової сфери

У статті акцентовано увагу на завданні та шляхах забезпечення мовної компетентності як важливого компонента підготовки фахівців у різних сферах управління.

Ключові слова: мовні засоби, мовна підготовка, мовна компетенція.

Сукаленко Т. Н. Языковая культура – неотъемлемая часть профессиональной деятельности будущего специалиста налоговой сферы

В статье акцентировано внимание на задачах и путях обеспечения языковой компетентности как важного компонента подготовки специалистов в разных сферах управления.

Ключевые слова: языковые средства, языковая подготовка, языковая компетенция.

Sukalenko T. M. Language culture as an integral part of the profession of the official of government tax and revenue bodies

The article is devoted to the tasks and methods of ensuring language competence as important component of training specialist in different fields of governance.

Key words: language methods, language training, language competence.

СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Г. К. Барилова (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2'373

**ФЕНОМЕН ГРИ У ФІЛОСОФСЬКИХ, ПСИХОЛОГІЧНИХ
ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ**

Однією з універсальних категорій людської діяльності є гра. На ранніх етапах розвитку суспільства, як і в дитинстві, гра сприяє колективізації спільноти й має тренувальний характер.

Багатогранність цього явища виявляється в тому, що витoki гри дуже давні, вони сягають доісторичних часів, а тому спостережено зв'язок народних традиційних ігор з низкою духовних уявлень, народних звичаїв, обрядів. Мета статті – проаналізувати сучасні філософські, психологічні та культурологічні погляди на феномен гри.

Гру нерідко розглядають у зв'язку з культурою народу. Уперше питання про співвідношення гри й мистецтва було поставлене І. Кантом. Ф. Шиллер подав філософсько-антропологічне обґрунтування цього зв'язку, наголошуючи, що людина грає тільки тоді, коли вона в повному значенні слова людина, а вона буває повністю людиною лише тоді, коли грає [Большая 1972: 31].

Й. Хейзинга доводить, що гра зачіпає всі сфери життя людини. Він трактує гру як основу й чинник культури, розуміючи під грою „вільну діяльність”, яка усвідомлюється як „несправжня” й поза повсякденним життям виконує певне завдання. Гра „може цілком оволодіти гравцем, не маючи при цьому ніякого прямого зацікавлення, не шукає користі, здійснюється всередині навмисне обмеженого простору і часу, протікає впорядковано, за певними правилами” [Хейзинга 2001: 29]. Характеризуючи гру, учений виділяє основні її риси: 1) вільний і „незацікавлений” характер („Гра – це перш за все ... вільна діяльність”); 2) комунікативну спрямованість, оскільки мета її полягає в „задоволенні ідеалів комунікацій і спільноти”; 3) естетичний потенціал [Там само: 20 – 24].

З психологічного погляду гру розглядають як вид діяльності в умовних ситуаціях. Особливостями гри з цього погляду є те, що вона відтворює ті чи інші галузі діяльності; є важливим чинником пізнання навколишнього світу; сприяє освоєнню рольових функцій, психічному розвитку особистості, її соціалізації й підготовці до майбутнього [Дьяченко 2001: 131 – 132]. Для С. Рубінштейна суть гри полягає в здатності, відображаючи, перетворювати дійсність. Основним мотивом гри є переживання значущих для гравців особливостей дійсності: „У грі здійснюється тільки дії, мета яких має значення для індивіда завдяки їх внутрішньому змістові. У цьому основна особливість ігрової діяльності” [Рубінштейн 1989: 67]. Слід пам'ятати про етнопсихологію як науку про психічні особливості народу. Особливість, своєрідність, специфічність –

це поняття, тісно пов'язані з розумінням окремішності, зумовленої та визначеної диференційними ознаками [Янів 2006: 9].

Аналіз сучасних філософських поглядів на феномен гри дає можливість стверджувати, що гра – один з аспектів життєдіяльності людини, зокрема, Р. Ільясов вважає, що в грі „немає жорстко фіксованої структури, а є безкінечний ланцюжок переходів від одних ігрових форм організованості до інших” [Ільясов 1988: 137]. Одним з елементів гри Р. Ільясов вважає „ігрову свідомість”, яка включає в себе „елементи віри, почуттєвої наочності, символічність, діалогічність, емоційну виразність і спрямованість, ігрову лексику” [Там само: 71].

Отже, беручи до уваги наслідки наукових досліджень філософів, психологів, культурологів, можна стверджувати, що гру слід визначати як творчу діяльність людини, спрямовану на перетворення й відображення дійсності. Для гри характерні такі особливості: умовність, емоційність, дидактична й соціалізуюча спрямованість, визначеність часу й простору.

Сьогодні ми вважаємо, що гра – це форма проведення дозвілля. Але при цьому забуваємо, що традиційні народні ігри – це не що інше, як „трансформовані, спрощені варіанти народних ігрищ, які первісно мали ритуальне значення” [Лановик 2000: 606]. Саме тому О. Потебня схилився до думки, що слово *гра* походить з д.-інд. *uájati* ‘вшановує з побожністю, жертвою’ [Етимологічний 1982 – 1988: 586 – 587]. На нашу думку, ця гіпотеза є найбільш імовірною, на відміну від загальноприйнятої про те, що слово *гра* утворилося від псл. **ǰьQrati* < **ьQrati* – споріднене з лит. ‘капризувати, пустувати’.

Опис народної гри може бути предметом вивчення різних галузей науки: філософії, етнології, фольклористики, лінгвістики. З лінгвістичної точки зору опис народної гри близький до опису обряду, тому має багато спільних ознак з обрядовим текстом, а отже, може вивчатися з етнолінгвістичної точки зору. В. Конобродська стверджує: „Явище духовної культури становить систему міфологічно зумовлених та тематично, сюжетно й композиційно об'єднаних вербальних і невербальних магічних знаків. А етнолінгвістичний підхід до вивчення мови явищ традиційної духовної культури передбачає дослідження мовних елементів поряд із співвідносними немовними елементами в системі звичаю, ритуалу чи обряду, який розглядається як цілісний культурний текст” [Конобродська 2007: 34].

Крім вербальних одиниць, засобами вираження змісту в культурних текстах є й невербальні знаки – різнопланові складові акціонального, реалемного, агентивного, локативного, темпорального та ін. планів цього культурного феномена. Усім цим елементам властива семантика в структурі тексту. Причому вербальні й невербальні знаки можуть по-різному співвідноситися: знаходитися в повній відповідності, тобто вступати в синонімічні зв'язки, бути в антонімічних зв'язках, у мотиваційних відношеннях (невербальні складові стають мотиваторами

вербального вираження). Взаємозв'язок може виявлятися в спільності символіки вербальних та невербальних складових.

Отже, поняття семантики невербальних складових одиниць культурних текстів є багатоплановим, оскільки воно значною мірою співвідносене з міфологічно зумовленою символічною та магічною функцією обрядової реалії, персонажа та його дій [Там само: 35].

Література

Большая Советская Энциклопедия. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1972. – Т. 10. – 592 с.; **Дьяченко М. И.** Психологический словарь справочник / М. И. Дьяченко, Л. А. Кондыбович. – Минск ; М., 2001. – 573 с.; **Етимологічний словник української мови** : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К., 1982 – 1988. – Т. 1; **Ильясов Р. Р.** Социально-философский анализ феномена игры : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Ильясов Радик Равилович. – Уфа, 1988. – 160 с.; **Конобродська В. Л.** Поняття семантики в культурному контексті / В. Л. Конобродська // Етнолінгвістичні студії : 1. – Житомир : Полісся, 2007. – С. 23 – 37; **Лановик М.** Українська народна словесність / М. Лановик, З. Лановик. – Л. : Літопис, 2000. – 614 с.; **Рубинштейн С. Л.** Основы общей психологии : в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – Т. 1 – 485 с.; **Хейзинга Й.** Homo ludens. Человек играющий / Й. Хейзинга ; пер. с нидерланд. и примеч. В. Ошиса. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 350 с.; **Янів В.** Нариси до історії української етнопсихології / упоряд. М. Шафовал. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2006. – 341 с.

Барилова Г. К. Феномен гри у філософських, психологічних та культурологічних теоріях

У статті проаналізовано сучасні філософські, психологічні та культурологічні погляди на феномен гри. З філософської точки зору гра – один з аспектів життєдіяльності людини. З психологічного погляду гру розглядають як вид діяльності в умовних ситуаціях. З лінгвістичного погляду опис гри близький до опису обряду, тому має багато спільних ознак з обрядовим текстом.

Ключові слова: гра, феномен, вербальний, невербальний, культурний текст, теорія.

Барилова Г. К. Феномен игры в философских, психологических и культурологических теориях

В статье анализируются философские, психологические и культурологические взгляды на феномен игры. С философской точки зрения игра – один из аспектов жизнедеятельности человека. С психологической точки зрения игру рассматривают как вид деятельности в условных ситуациях. С лингвистической точки зрения описание игры близко к описанию обряда, поэтому содержит много общих признаков с обрядовым текстом.

Ключевые слова: игра, феномен, вербальный, невербальный, культурный текст, теория.

Barilova G. K. The phenomenon of the game in the philosophical, psychological and culturological theories

The philosophical, psychological and culturological views of the phenomenon of the game are analysed in the article. The game is one of the aspects of human vital functions philosophically. The game is kind of activity in the conditional situations psychologically. With a view to linguistics the description of the game is close to the description of the rite, so it has many common features with ritual text.

Key words: game, phenomenon, verbal, nonverbal, cultural text, theory.

Т. В. Григоренко (Умань)

УДК81.161.2'373

**ЕТНОГРАФІЧНА ЛЕКСИКА ЯК КОМПОНЕНТ
ЕТНОКУЛЬТУРИ**

У дослідженнях українських мовознавців значною мірою акцентовано увагу на вивченні номінативних одиниць на позначення реалій народної духовної культури, зокрема принагідно вивчалася внутрішня форма слів на позначення культурних реалій як інструмент типологічного аналізу лексико-семантичних систем, засіб виявлення національної своєрідності відображуваних мовою концептуальних образів-понять, що в сукупності своїх складників сприяють творенню концептуальної та національно-мовної картин світу. Українська етнографічна лексика залишається маловивченою. Більше уваги приділено власне обрядовій лексиці, хоч контексти обрядодій насичені етнографізмами, вартими окремого розгляду. У цілому етнографізм – це термінопоняття, яке за своїм значенням ширше за поняття „обрядова лексема”. Вербальні коди обрядодій включають як перше, так і друге, але перевага, звичайно, надається власне обрядовій лексиці та фразеології.

Етнографічна лексика цінна передусім тим, що вона відтворює культурні реалії глибокої давнини, хоч і обтяжена додатковими надмовними символічними функціями, зв'язками, опозиціями, зберігає й виявляє, як правило, найбільш архаїчні сторони своєї семантики. Такі особливості цього шару лексики дають можливість виділити найдавніші (або порівняно давні) сторони її семантики, що має велике значення для етимології, історії мови й самого народу. Але не тільки цим цінне детальне вивчення етнографічної лексики. Унаслідок того, що вона пов'язана з одним із важливих компонентів етнокультури – ритуалами та обрядами – її аналіз дає можливість робити певні висновки взагалі про

витоки матеріальної й духовної культури народу, про природу його світосприйняття.

Етнолінгвістичний напрямок аналізу заклали В. фон Гумбольдт, О. Потебня, Д. Зеленін, І. Огієнко, Е. Сепір та ін. У своїх працях вони успішно використовували дані як мовознавства, так і етнографії, передусім при аналізі елементів народної культури. Зокрема, О. Потебня у своїх працях з успіхом використовував етнографічний мовний матеріал для аналізу різних проявів народної етнокультури, і, навпаки, широко залучав значущі етнографічні елементи обряду для аналізу обрядової лексики. У наш час значний крок уперед у комплексному лінгвоетнографічному дослідженні духовної й матеріальної культури зробила група вчених сектору етнолінгвістики російського Інституту слов'янознавства і балканістики. Проблема взаємодії мови і культури була в центрі уваги не лише названих дослідників, але й Є. Верещагіна, В. Костомарова, А. Вежицької, В. Русанівського, В. Телії, С. Єрмоленко, В. Жайворонка, О. Тищенко.

Однією з провідних і відносно нових наукових галузей синтезованого типу є лінгвокультурологія – як комплексна гуманітарна інтердисципліна, одним із першочергових завдань якої є встановлення „корпусу, складу, репертуару фундаментальних національно-культурних концептів”. При цьому постульовано взаємозв'язок і взаємодія культури й мови в їх функціонуванні та акцентовано увагу на відображенні цього процесу, зокрема, у цілісній системі мовних одиниць з огляду на їх мовний і позамовний (культурний) зміст.

Мета статті – розглянути внутрішню форму слів на позначення культурних реалій, що є засобом виявлення національної своєрідності відображуваних мовою концептуальних образів-понять. Поставлена мета передбачає необхідність здійснити деякі теоретичні узагальнення щодо важливості вивчення етнографічної лексики.

Дотримуємося поширеного в науці погляду на культуру як на інтегрований різновид людської життєдіяльності, у тому числі й лінгвальної. Тому за основу обираємо погляд на мову як на форму і ключовий компонент культури. Визнання за культурою „ієрархічно організованої системи різних кодів, тобто вторинних знакових систем, що використовують різні формальні й матеріальні засоби для кодування того самого змісту, який назагал зводиться до світогляду певного соціуму”, постулює концепція М. Толстого. Ще більше зросла актуальність вивчення етнографізмів у зв'язку з розпочатою підготовкою лексичних атласів різних мов.

Узагалі вивчення елітарної культури, літературної мови й художньої творчості навряд чи можна відривати від загальнокультурного контексту. Воно не можливе без взаємозв'язку з іншими рівнями квадрії („мова – словесність – культура – самосвідомість”), бо не дає повної уяви про загальну культуру етносу. Це спричиняє необхідність розгляду окремого рівня в контакті з іншими для визначення специфіки

цілого (це і передбачає етнолінгвістичний аспект розгляду мовних явищ). Акцент, який ставить М. Толстой на важливості сучасного вивчення функціональних парадигм мови, словесності, культури й самосвідомості, передбачає залучення всіх засобів усіх рівнів культури, передусім народної. У проекції на наш матеріал – це необхідність врахування мовних відомостей про етнореалії, зафіксовані у тлумачних словниках, художній літературі, різномірній культурній інформації, акумульованій народною свідомістю у формі прислів'їв, приказок, пісень, переказів, казок, тобто у формах усної народної словесності.

Проблема вмотивованості термінів традиційної народної культури тісно пов'язана з проблемою співвідношення картини світу в цілому й мовної картини світу зокрема. Якщо вести мову про структурно-мовні засоби вираження спеціальних понять, тобто про структурні типи звичаєво-обрядових та власне етнопобутових термінів, то можливим і теоретично виваженим є застосування загальнотермінологічної структурної типології.

Лексичне ядро будь-якої термінології становлять повнозначні слова-іменники, що їх традиційно в лінгвістиці називають загальними назвами, які є узагальненими найменуваннями однорідних предметів. Проте використання власних імен у процесі етнографічного термінотворення трапляється дуже часто. Звернімо увагу на те, що така ж тенденція в етнографії має навіть більш регулярний характер, напр.: *Велесова борода, Зелений Юрій, Параскева-П'ятниця* та ін. Власні імена як структурний елемент аналізованої термінології бачимо в більшості обрядових календарних хрононімах (назвах свят): *Варвари, Андрія, Головосіка, Івана Купала, Теплового Олексі, Святого Юрія, Кузьми і Дем'яна, Миколи-чудотворця* тощо.

Питання визначення структурних особливостей терміна тісно пов'язане з формотворенням у термінології. Виділяють в основному такі формотворчі класи термінів: терміни-іменники, терміни-прикметники, терміни-дієслова.

1. **Терміни-іменники.** Граматичне значення цього класу визначають як предметність, що виражено в категоріях роду, числа й відмінка. Етнографізм суттєво відрізняється від інших слів, оскільки широковживаний у художніх текстах і здатний регулярно утворювати форми за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, напр.: *веснянка – весняночка* („Вийди, вийди, Іваночку, Заспівай нам *весняночку!*” [Нар. перлини 1962: 12]), *трой-зілля – трой-зіллячко* („...Зосталося лиш *трой-зіллячко*. Перше зіллячко-барвіночок, Друге зіллячко-василечки, Третє зіллячко-любисточок” [Нар. перлини 1962: 32]).

2. **Терміни-прикметники.** У науковій термінології наявні всі три групи прикметників: якісні, відносні та присвійні. В етнографічній лексиці також представлені всі три групи прикметників, що різняться між собою за значенням і граматичними ознаками. Якісні прикметники в етнографічній термінології не функціонують самостійно, вони

обов'язково входять як структурні елементи до обрядових термінів-словосполучень: *Великий піст, Велика Чотиридесятниця, Чистий четвер, Білий тиждень* тощо.

3. **Терміни-дієслова** серед етнографізмів представлені дуже широко: вони іменують різні обрядодії та ритуальні дійства, що характеризують обрядову поведінку людини: *говіти, поститися, розговлятися; ховати діда; кликати весну* тощо.

Отже, залежно від поставленої дослідником мети, можемо мати кілька варіантів реалізації дихотомії „термін – слово”: як один із виявів зіставного методу, де загальнонавживане слово використовується як своєрідне „гло”, на якому виявляється специфіка терміна; у процесі термінологізації як результаті вторинної номінації на базі загальнонавживаної лексики; унаслідок детермінологізації, що відбувається шляхом виходу терміна за межі термінологічного поля і функціонування його у неспеціальних текстах (насамперед у художній літературі); як результат інтеграції сфер застосування терміна й виявлення типових його мовленнєвих реалізацій у текстах різних функціональних стилів (з урахуванням явища детермінологізації), що сприяє витлумаченню конкретної терміносистеми як наукового фрагмента національно-мовної картини світу.

Етнографічна лексика традиційної народної культури є початковою ланкою становлення будь-якої національної терміносистеми: вона відображає світ в синкретично-міфологічній єдності всіх його рівнів і підсистем. Проте вже в цій початковій ланці можна виділити тематичні класи обрядових термінів (локативи, хрононіми, назви дійових осіб, найменування ритуальних дій тощо), що свідчить про соціально-обов'язковий характер цих мовних одиниць.

Аналіз етнографічного матеріалу свідчить про те, що етномовна свідомість формує глибинні шари картини світу. Засобами тієї чи іншої мови по-різному моделюється навколишній світ, створюються моделі конкретних національних культур. Розуміння співвідношення мови, свідомості й культури має важливе методологічне значення: відображення дійсності не є „дзеркальним”, воно завжди має творчий, перетворювальний характер.

Майбутнє етнолінгвістики сучасні дослідники пов'язують з пріоритетністю вивчення ідіоетнічного й універсального в мові та культурі, з дослідженням співвідношення між культурною мотивацією та етнографічним планом обрядових знаків, специфікою вияву символічних та лексичних архетипів як можливим джерелом реконструкції первісного значення обряду чи його частини, з'ясуванням системи бінарних опозицій різних типів. Семіотичне моделювання етнокультурної лексики (обрядової, звичаєвої, фольклорної) набуває нових імпульсів, а дослідження цього матеріалу буквально „вибухового характеру”.

Інтерес до цих проблем зумовлений тим, що концептуальне моделювання об'єктів народної культури, їхній синкретичний опис шляхом побудови логіко-поняттєвих координат дає змогу розкрити нові, малопомічені, приховані особливості структурування мовних одиниць, зокрема й етнографізмів. Крім того, проникнення в словесну та міфопоетичну символіку, змодельовану у цілісну систему, дає змогу на тлі загальнолюдських цінностей визначити національні пріоритети, етнонаціональні й стереотипні ознаки.

На перший план висунуто проблему виділення, опису й систематизації мовних одиниць на тлі передовсім національно орієнтованих дискурсів, що визначають типові особливості українського народного життя, народних традицій і звичаїв, соціокультурний зріз буття, а через нього відмінності психічного стану, поведінки людини як носія національного характеру, національної ментальності. До того ж ураховано, що джерелом для етнолінгвістичних досліджень є не тільки й не стільки етнографізми, скільки основний масив національно маркованих і немаркованих словесних комплексів, що набувають виразних рис в етнічному, психологічному, аксіологічному плані, стають вагомим чинником формування етномовних утворень.

Виокремлення засобами мови фонових супровідних знань, уявлень, що достатньою мірою відтворюють набір життєвих стереотипів українського етносу, звернення до етнографічного матеріалу дозволяє простежувати за вживанням ритуальних словесних формул, обрядових термінів, що в своїй сукупності створюють розгалужену систему народного, часом напівзабутого, часом закріпленого за певною місцевістю, лексикону, пор.: *„Свати, старости (в деяких місцевостях послі), батьки, дивоснуби, – дуже рідко ними бувають жінки, свахи, з палицями в руках, що є емблемою їхнього титулу послів, з хлібом, сіллю та пляшкою горілки, в супроводі жениха та його друга чи старшого боярина (в деяких місцевостях дружби або маршалка, що має на ознаку своєї функції батога в руці), ідуть до батьків дівчини”*. Найменування залучених до сватання осіб (*свати, старости, послі, батьки, свахи, друга, старший боярин, дружба, маршалок*) – неодмінних учасників весільного обряду – досить поширені. Виняток становить менш відоме *дивоснуб (дівоснуб)*. Словник Б. Грінченка *дівоснуб-дівослюб* ставить у один ряд з назвами весільних „посередників” (старост, бояр, послів). Словник Є. Желехівського фіксує слово *дівоснуб*, до пояснення семантики залучені лексеми *наречена, вербувальник, слуга, лакей*. Етимологічний словник М. Фасмера наводить дієслово *снубить* „звідникувати, з'єднувати, зводити” і похідні іменники зі значенням „сват”, у тому числі українські *дівоснуб (дівослюб)*. „Етимологічний словник української мови” визначає *дівоснуб (дивоснуб)* як „сват, староста”, тобто утвореним з основ іменника *дів* та дієслова *снубити*. Як результат деетимологізації розглядаються варіанти *дівослюб*,

дивошуб. Так слово, вживане в народному ритуалі, стає елементом загальнолітературного мовлення.

У нашому дослідженні лексеми, що характеризують реалії, властиві життєдіяльності окремої національно-культурної спільноти, традиційно називаємо етнографізмами, що позначають реалії матеріальної та духовної народної культури тієї мови, у якій вони є первинними. Значний семантично-ментальний потенціал слів і словосполучень, що характеризують життя народу, закладений у тематичних групах на позначення предметів побуту, видів страв, напоїв тощо. Їхнє існування в комунікативних моделях, орієнтованих на соціокультурний аспект, дозволяє забезпечити специфічно-мовне відтворення єдності понять народної культури, оскільки у створенні національно орієнтованої „картини світу” важливе місце займають, наприклад, найменування предметів повсякденного вжитку, які своїм внутрішнім наповненням, метафоричним уживанням передають специфіку національного життя часом більш послідовно й опукло, аніж описові стереотипи. Додаткове смислове нашарування, викликане етнопсихологічними чинниками, зумовлює виникнення національно окреслених уявлень, асоціативних зв'язків, властивих передусім українському етносу. Порівняймо, зокрема, уживання слова *макітра* у вислові *голова як макітра* (йдеться не лише про людину з великою за розміром головою, але й про того, кому болить голова від клопотів), *макітра розуму* (знижено про дуже розумного), похідні *замакітрилася голова*, *макітеря*; пор. також: *облизати (дістати) макогона* „дістати відкоша”, „бути побитим”.

Лексична система розвивається як за своїми внутрішніми законами, так і під впливом суспільно-історичних умов життя народу. Саме в лексичному складі найбільше відображається розвиток мови в усіх структурних компонентах і функціонально-стильових різновидах, а також єдність і взаємодія власне лінгвістичних і суспільних чинників. Одні мовні одиниці перестають бути загальноновживаними, зрозумілими для носіїв мови, звужують сферу свого поширення й поступово виходять з ужитку, інші, навпаки, розширюють свою семантику, коло свого функціонування.

Словники виступають одним із засобів систематизації лексичного складу мови. Важливу історичну роль у фіксації, уніфікації, стандартизації та лінгвістичній інтерпретації етнографічної лексики відіграв „Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка. Оскільки джерелами Словника значною мірою стали етнографічні праці, у ньому засвідчено велику кількість суспільної, соціально-побутової, звичаєвої та обрядової лексики.

У процесі створення будь-якого словника, крім визначення самих понять, доводиться розв'язувати проблему його хронологічних рамок, авторового ставлення до різних типів слів, структури, внутрішньої будови словникової статті, системи позначок. В аналізованому Словнику,

безперечно, стояло завдання прямого та описового перекладу, а часто й тлумачень російською мовою. Через відсутність на час укладання Словника системи ремарок різні уточнення, обмеження, застереження в ньому не відділені від перекладної частини. Тому часто важко сказати, чи маємо в тому чи тому випадку точний переклад з додатковим поясненням, чи тлумачення, напр.: *волока* – завязка у лаптей, постолов и пр., *волічка* – шерстяные нитки для вышивания тощо. Деякі з лексем позначають реалії, які докладно описані і навіть проілюстровані (*ткацький верстат, гончарний круг, шаповальний лук*). При цьому етнографічно-енциклопедичні відомості подаються досить економно, не перевантажуючи словник зайвими подробицями. Аналізований шар реєстрової етнографічної лексики – це загальноновживані в мові слова на час створення Словника, а сьогодні – здебільшого матеріалізована в мовних формах і представлена у вигляді текстів, словників етнокультурна спадщина попередніх поколінь.

Національно-культурний компонент лексичного значення слова є універсальним у цьому нашаруванні, породженому етнокультурною специфікою сприйняття реалії, яку воно позначає. Водночас мова витворює цілу низку лексем, значення яких можна пояснити не лише через відсилання до вихідної лексеми, тобто спираючись на внутрішньомовні зв'язки, але й через відсилання до культурного смислу тієї чи тієї реалії. Такі мовні одиниці – це етнографізми.

Етнографічна лексика української мови належить до недостатньо досліджених в українському мовознавстві мікросистем загальнономовної лексичної системи. Необхідність виявлення та аналізу складу, характеру, особливостей функціонування етнографізмів становить важливий компонент загальної проблематики дослідження лексичного складу сучасної української мови.

Література

Вежбицкая 1997 – Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М. : Рус. словари, 1997. – 416 с.; **Верещагин 1980** – Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Рус. яз., 1980. – 320 с.; **Гумбольдт 1984** – Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : Наука, 1984. – 396 с.; **Єрмоленко 1987** – Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1987. – 244 с.; **Жайворонок 2001** – Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48 – 63; **Зеленин 1991** – Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография : пер. с нем. / Д. К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 512 с.; **Народні перлини 1962** – Народні перлини: Українські народні пісні. – К. : Держлітвидав, 1962. – 238 с.; **Огієнко 1923** – Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – Катеринослав-Лейпціг, 1923. – 269 с.; **Потебня 1989** – Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – С. 622; **Сепир 1993** –

Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии : пер. с англ. / Э. Сепир ; под ред. А. Е. Кибрика. – М. : Прогресс-Универс, 1993. – 654 с.; **Телия 1994** – Телия В. Н. Номинативный состав языка как объект лингвокультурологии / В. Н. Телия // Национально-культурный компонент в тексте и в языке. – Минск, 1994. – Ч. I. – С. 13 – 15; **Тищенко 2000** – Тищенко О. В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі / О. В. Тищенко. – К. : КДЛУ, 2000. – 236 с.

Григоренко Т. В. Етнографічна лексика як компонент етнокультури

У статті акцентовано увагу на необхідності вивчення номинативних одиниць на позначення реалій народної духовної культури, зокрема принагідно розглянуто внутрішню форму таких слів як засобу виявлення національної своєрідності відображуваних мовою образів-понять, що в сукупності своїх складників сприяють творенню концептуальної та національно-мовної картин світу.

Ключові слова: етнографізм, етнографічна лексика, лексична система, концептуальна та національно-мовна картини світу.

Григоренко Т. В. Этнографическая лексика как компонент этнокультуры

В статье акцентируется внимание на важности изучения номинативных единиц для обозначения реалий народной духовной культуры, в частности, рассматривается внутренняя форма таких слов как средство выявления национальной своеобразности отраженных в языке образов-понятий, которые в совокупности своих составляющих способствуют образованию концептуальной и национально-языковой картин мира.

Ключевые слова: этнографизм, этнографическая лексика, лексическая система, концептуальная и национально-языковая картины мира.

Grigorenko T. V. Ethnographical vocabulary as component of etnokultury

The article deals with the studying of the nominative units on the nominations of realities of folk spiritual culture, especially it is considered the inner form of the word on the nominations of cultural realities as means of manifestation of national peculiarities of language reflecting of conceptual image-notions, which in its totality influence on forming conceptual and folk-language of language-picture of the word.

Key words: ethnographism, ethnographic vocabulary, lexical system, conceptual and folk-language of language-picture of the word.

М. М. Дзюба (Рівне)

УДК 81'373.232.1: 001.4

**ПРОБЛЕМИ ЕПОНІМІЧНОЇ СИНОНІМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ
НАУКОВІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ**

Один з основних напрямів термінознавства ХХІ століття – орієнтація на вирішення проблем співвідношення знання й терміна, а також осмислення багатьох параметрів терміна на основі дихотомій і протиріч [Алексеева 2000: 18]. Окремим проявом дихотомії термінологічного знака є план його змісту і план вираження. Зважаючи на те, що „у самій природі мови закладені основи асиметричного дуалізму мовних одиниць” [Скаличка 1964: 119], виникає асиметрія у плані співвідношення значення й знака в бік переважання останнього, що призводить до появи синонімії в мові науки, на яку поширюються закони літературної мови. У сучасних термінознавчих дослідженнях [Кочан 2006; Михайлова 2002; Симоненко 2006 та ін.] визнано, що синонімія як семантична універсалія загальноживаної мови поширена в терміносистемах різних галузей знань, тому це лінгвістичне явище займає одне з центральних місць у термінознавстві.

Сучасна термінологія маніфестує природність і неминучість синонімічних відношень між спеціальними назвами як вияв законів розвитку мови, проте „використання кількох спеціальних лексичних одиниць для найменування одного поняття є однією з основних і найважливіших проблем термінознавства” [Гринев 1993: 106], як-от: вибір терміна з двох чи кількох можливих відповідників, який найточніше передавав би суть поняття; визначення ролі термінів-синонімів у науковій комунікації; вироблення єдиних підходів до фіксації цих спеціальних знаків у словниках тощо.

Дослідники серед причин появи синонімії в термінології називають утворення термінів-епонімів на позначення наукових понять [Михайлова 2002: 121; Місник 2002: 8; Чумак 2007: 213 та ін.], тому проблема з'ясування особливості синонімії спеціальних найменувань відономастичного походження видається особливо актуальною.

Аналіз відібраного мовного матеріалу підтверджує обґрунтованість висновків про те, що синонімія за участю епонімів має свої особливості, що дає підстави позначати це явище терміном **епонімічна синонімія**. Під епонімічною синонімією розуміємо наявність кількох відмінних за формою вираження, але співвідносних з тим самим денотатом спеціальних знаків, у складі хоча б одного з яких наявний компонент-епонім. Завдання статті вбачаємо в тому, щоб виявити особливості епонімічної синонімії в українській науковій термінології на матеріалі природничих терміносистем, надати класифікацію термінів з компонентом-епонімом.

Синонімічні терміни з компонентами-епонімами в українській науковій термінології мають тотожний поняттєвий зміст, тобто є повними (абсолютними) синонімами.

Зважаючи на те, що синонімічними компонентами термінів у термінологічній синонімічній парі є і оніми, і загальні назви, уважаємо за доцільне розглядати особливості епонімічної синонімії у двох відповідних групах: 1) між власне епонімічними термінами (наприклад, *трубка Прандталя – трубка Піто-Прандталя* (фіз.), *симптом Рота – плями Рота* (мед.); 2) між найменуванням з компонентом-епонімом і його кваліфікативним відповідником (наприклад, *алгебра Кліффорда – спірна алгебра* (мат., фіз.), *синдром Кубика-Адамса – синдром основної артерії* (мед.)).

З-поміж синонімів першої групи (кожен спеціальний знак синонімічної пари має у своєму складі епонім) виділяємо лексичні, синтаксичні, морфолого-синтаксичні й лексико-синтаксичні синоніми.

До лексичних синонімів відносимо:

1) терміни-словосполучення, до складу яких уходить той самий епонім і різні неепонімічні компоненти: інтернаціональний і власне український компонент епонімічного терміна (*система одиниць Хартлі – уклад одиниць Хартлі* (тут і далі підкреслення наше – М.Д.)); слова, які називають науковий об'єкт за різними ознаками (*витратомір Вентури – трубка Вентури, штифт Нернста – лампа Нернста* (фіз.)); уживання паралельно компонента-неепоніма на позначення узагальненої ознаки й умотивованішого відповідника, яким може бути мовна одиниця різної будови: слово (*симптом Ріверо-Корвалло – шум Ріверо-Корвалло, синдром Картагенера – триада Картагенера, синдром Сезарі – еритродерма Сезарі* (мед.)), композит (*дзеркала Френеля – бідзеркала Френеля* (фіз.)) чи словосполучення (*лічильник Гейгера – лічильна трубка Гейгера, формула Віна – закон зміщення Віна* (фіз.)); наявність кількісно відмінних неепонімічних компонентів у синонімічних термінах-словосполученнях (одна із спеціальних назв має у своєму складі додатковий складник з метою уточнення значення номінованого поняття) (*міокардит Рапопорта – трансплантаційний міокардит Рапопорта, проба Гакенбруха – пальпаторна проба Гакенбруха* (мед.), *рівень Фермі – енергетичний рівень Фермі* (фіз.));

2) термінологічні словосполучення, які відрізняються епонімічним компонентом: до складу спеціальних назв уходять прізвища всіх дослідників, причетних до наукового відкриття; складниками-епонімами виступають тільки окремі власні назви (*синдром Лоренса-Муна-Барде-Бідля – синдром Барде-Бідля – синдром Лоренса-Бідля, хвороба Ослера-Вакеза – хвороба Вакеза* (мед.), *закон Біо-Савара-Лапласа – закон Біо-Савара, закон Хагена-Пуазейля – закон Пуазейля* (фіз.)); складниками-епонімами термінів-словосполучень виступають прізвища різних осіб, які були причетні до наукового відкриття (часто в різний час і в різних країнах) (*симптом Румпель-Леде-Кончаловського – симптом Стефана,*

синдром Дотре-Мерклена – синдром Шлеміля (мед.), інтерферометр Цендера-Маха – інтерферометр Рождественського (фіз.); як синонімічні компоненти-епоніми у складі терміна-словосполучення виступають різні класи власних назв, наприклад, топонім і етнонім (якщо назва поняття пов'язана з місцевістю) (вірус енцефаліту долини Муррея – вірус австралійського енцефаліту (мед.));

3) однослівні терміни-епоніми, утворені від різних антропонімів (*верньєр* (від прізвища французького вченого П. Верньє) і *ноніус* (від прізвища португальського математика Т. Нуньєса) (фіз.)).

Семантичну спільність синонімічних термінів, які відрізняються епонімічними складниками (компонентами-епонімами термінологічних словосполучень є прізвища різних осіб, які були причетні до наукового відкриття, або однослівні терміни-епоніми є наслідком метонімічного перенесення різних антропонімів), виявляємо тільки шляхом зіставлення відповідних дефініцій у лексикографічних працях, тоді як у інших різновидів епонімічних синонімів тотожність значень установлюємо також за допомогою компонентного аналізу їхніх структур.

До синтаксичних синонімів відносимо епонімічні терміни-словосполучення, що виникли внаслідок зміни морфолого-синтаксичних відношень між компонентами й відрізняються синтаксичною моделлю утворення: синонімічні конструкції, представлені морфолого-синтаксичними різновидами моделей „іменник у називному відмінку + епонім у родовому відмінку” – „відепонімічний прикметник + іменник”, причому відепонімічний прикметник може мати суфікси -ов-, -ів- (-їв-), -ев- (-єв-) та -івськ- (*знаменник Фредгольма – фредгольмів знаменник, метрика Рімана – ріманова метрика (мат.), промені Феррейна – феррейнові промені, кістки Ріолана – ріоланові кістки (мед.) індекси Міллера – міллерівські індекси, ефект Доплера – доплерівський ефект (фіз.)*).

Використання морфолого-синтаксичної епонімічної синонімії термінів виявляється в чергуванні термінологічного словосполучення (повної форми) і його короткої форми. До морфолого-синтаксичних синонімів відносимо синонімічні відповідності епонімічних термінів, які виникли на основі поширених мовних способів утворення коротких форм терміна:

а) лексичного скорочення, яке полягає в заміні словосполучення словом, співвідносним за твірною основою з епонімом (*посудина Дьюара – дьюар, призма Ніколя – ніколь (фіз.)*);

б) скорочення засобами словотворення: афіксальний спосіб (*крива Кассіні – кассініана, частинка Фермі – ферміон, ферміон голдстоунівський – голдстино (фіз.), пухлина з клітин Лейдига – лейдигома (мед.)*); словоскладання (основоскладання): *ваги Ампера – Ампер-ваги, ефект Комптона – Комптон-ефект, рентгенівський структурний аналіз – рентгеноструктурний аналіз (фіз.)*; аббревіація (ініціальна, наприклад, *вольт-амперна характеристика – ВАХ, вольт-*

ампер реактивний – VAR (фіз.) й змішана, наприклад, метод Боголюбова-Гріна-Кірквуда-Івона – метод БГКІ (мат.), модель Бардіна-Купера-Шріффера – модель БКШ (фіз.), синдром Вольфа-Паркінсона-Вайта – синдром ВПВ (мед.);

в) лексико-словотвірного скорочення, яке виявляється в поєднанні випадіння слова у словосполученні та аббревіації (*теорія надпровідності Гінзбурга-Ландау-Абрикосова-Горького – ГЛАГ-теорія (фіз.);*

г) скорочення засобами символіки: *число Маха – М-число, n-мірний евклідів простір – En (фіз.).*

Лексико-синтаксичні синоніми представлені епонімічною синонімією варіативних найменувань, відмінних на різних мовних рівнях: а) різняться неепонімічними компонентами (наприклад, власний – запозичений; слово, що позначає загальне поняття – більш вмотивований відповідник), способом погодження компонентів у конструкціях (керування – узгодження) та кількістю епонімів: *епілепсія Граве-Джексона – джексонівські напади, хвороба Меллера-Гантера – гантерівський глосит (мед.), діелектрики Мотта-Хаббата – моттівські діелектрики (фіз.); б) відмінні неепонімічні компоненти термінологічних словосполучень і спосіб їхнього погодження: ефект Комптона – комptonівське розсіяння (фіз.); в) паралельне вживання неепонімічних складників на позначення загального поняття й більш умотивованого відповідника та епонімів різних класів у складі термінологічних словосполучень з різним способом погодження компонентів: хвороба Шагаса – американський трипанозоматоз (мед.).*

Синонімія в другій групі (виявляється на рівні „термін зі складником-епонімом – кваліфікативний термін”) представлена лексичними синонімами і буває таких різновидів: а) паралельні синтаксичні конструкції зі спільним компонентом на позначення родового поняття, в одній з яких для називання видової ознаки використано епонім, у другій – неепонімічний описовий компонент: *манометр Пеннінга – магнітний лектроскопний манометр, метод Хартлі-Фока – метод самоузгодженого поля, модуль Юнга – модуль поздовжньої пружності, принцип Герца – принцип найменшої кривизни (фіз.), анемія Джозефа-Даємонда-Блекфена – апластична конституційна анемія, синдром Бакслея – синдром гіперімунглобулінемії Е (мед.), б) абсолютно відмінні з погляду формального вираження синонімічні термінологічні словосполучення, які відображають різні аспекти позначуваного поняття (обставини відкриття й суть винаходу): ефект Коттона – коловий дихроїзм, Люксембург-Горківський ефект – перехресна модуляція в іоносфері (фіз.), синдром Олбрайта – фіброзна остеодистрофія, синдром Олльє – численний хондроматоз кісток, хвороба Бернара-Сул’є – тромбоцитарна кровоточива дистрофія (мед.); в) синонімічні парікомпозиції, складником одного з яких є епонім: *гауссметр – магнітометр, веберметр – флюксметр (фіз.); г) позначеннями понять**

поряд зі словами або словосполученнями виступають літери (які не є ініціальним скороченням власних назв – компонентів термінологічних словосполучень) та цифри: *теорема Люндерса-Паулі-Швінгера* – *теорема СРТ* (фіз.).

Аналіз матеріалу вибірки уможливило зробити висновок про те, що епонімічна синонімія більш поширена серед термінів першої групи (між власне епонімічними термінами), тоді як синоніми другої групи (між спеціальним найменуванням з компонентом-епонімом і його кваліфікативним відповідником) в українській науковій термінології трапляються рідше.

Не завжди можна говорити про синонімічну пару епонімічних термінів, тому що в окремих випадках для називання того самого поняття використано три і більше спеціальні назви. У межах такого термінологічного синонімічного об'єднання фіксуємо поєднання різних типів синонімів: *Ріверо-Корвалло шум* – *Корвалло симптом* – *Ріверо-Корвалло симптом* – *систолична ознака* (мед.), *множник Ланде* – *g-фактор* – *фактор магнітного розщеплення* (фіз.).

Незважаючи на те, що наявність кількох спеціальних назв для позначення того самого поняття в термінології традиційно оцінюють негативно, окремі дослідники визнають доречність синонімії, бо паралельні найменування в спеціальній мові необхідні, по-перше, для наукового означення поняття і тлумачення назви терміна, по-друге, для найточнішого висловлювання думки, особливо коли межа між поняттями нечітко окреслена, по-третє, для уникання повторів одного й того ж слова чи словосполучення [Пілецький 1997: 116].

Епонімічну синонімію вважаємо загалом негативним і надлишковим явищем, визнаючи при цьому її виправданість в окремих випадках. Виникнення морфолого-синтаксичних епонімічних термінів-синонімів, наприклад, пояснюємо прагненням термінології до семантичної ємності спеціальної назви і економії мовних засобів, тому паралельне існування повної і короткої форми синонімів у науковій мові вважають виправданим. Так, Д. Лотте терміни, які побудовані так, що розширений варіант охоплює ознаки поняття у розкритішій формі, хоч не позначає жодного іншого поняття у зіставленні з короткою формою, називав парними і вважав їхнє існування допустимим [Лотте 1941:10]. Крім того, конденсацію кількох назв в однослівні кваліфікують як тенденцію, яка діє в науково-технічній термінології [Нелюба 2007: 131].

Епонімічні терміни, синонімія яких виявляється на рівні „термінологічне словосполучення з компонентом-епонімом – описовий термін”, по-різному розкривають зміст поняття, у зв'язку з чим, з одного боку, мають пізнавальну цінність (компоненти-епоніми конденсують історію наукової галузі), з іншого – розкривають зміст поняття (кваліфікативний термін). З огляду на вищесказане, вважаємо, що наявність синонімічних термінів і боротьба між ними – ознака постійного розвитку термінології та її тяжіння до досконалості [Рибак 1996: 20].

Отже, відономастичні терміни мають багатогранні синонімічні відношення, що уможлиблює виокремлення епонімічної синонімії (функціонування кількох відмінних за формою вираження, але співвідносних з тим самим денотатом спеціальних знаків, у складі хоча б одного з яких наявний компонент-епонім). Синонімічні відношення простежуються як між власне епонімічними термінами, так і між найменуванням з компонентом-епонімом і його кваліфікативним відповідником. З-поміж епонімічних термінів виокремлюються лексичні, синтаксичні, морфолого-синтаксичні й лексико-синтаксичні синоніми. Зважаючи на те, що епонімічна синонімія – явище неоднорідне, до вибору терміна із синонімічної пари (чи термінологічного синонімічного об'єднання) варто підходити диференційовано, з урахуванням частоти вживання терміноодиниць, сфери використання, їхньої точності, одно- чи багатозначності, стислості.

Література

Алексеева 2000 – Алексеева Л. М. Интеллектуальность versus информативность в термине / Л. М. Алексеева // Сучасні проблеми термінології та термінографії : тези міжнар. наук. конф. (Київ, 2 – 4 лют. 2000 р.). – К. : КМУЦА, 2000. – С. 18 – 19; **Гринев 1993** – Гринев С. В. Введение в терминоведение / С. В. Гринев. – М. : Моск. лицей, 1993. – 309 с.; **Кочан 2006** – Кочан І. М. Системність, динаміка, кодифікація слів з міжнародними кореневими компонентами в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. М. Кочан. – К., 2006. – 39 с.; **Лотте 1941** – Лотте Д. С. Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов / Д. С. Лотте – М. : Изд-во АН СССР, 1941. – 24 с.; **Місник 2002** – Місник Н. В. Формування української медичної клінічної термінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. В. Місник. – К., 2002. – 20 с.; **Михайлова 2002** – Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Михайлова Тетяна Віталіївна. – Х., 2002. – 218 с.; **Нелюба 2007** – Нелюба А. М. Явища економії в словотвірній номінації української мови : монографія / А. М. Нелюба. – Х., 2007. – 301 с.; **Пілецький 1997** – Пілецький В. Деякі лінгвістичні проблеми українського термінознавства / В. Пілецький // Український правопис і наукова термінологія: Проблеми норми та сучасність. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові : Філологічна секція. – Т. 9. – Л., 1997. – С. 116 – 117; **Рибак 1996** – Рибак Н. Існування дублетних термінів як показник безперервного процесу творення термінології / Н. Рибак, Т. Рибак, Н. Хомик // Проблеми української науково-технічної термінології : тези. – Л., 1996. – С. 20 – 21; **Симоненко 2006** – Симоненко Л. О. Біологічна термінологія: формування та функціонування / Л. О. Симоненко. – Умань : Софія, 2006. – 103 с.;

Скаличка 1964 – Скаличка В. К. Асимметричный дуализм языковых единиц / В. К. Скаличка // Пражский лингвистический кружок. – М., 1964. – С. 119 – 127; **Чумак 2007** – Чумак В. Про синонімію і варіантність в екологічній терміносистемі / В. Чумак, С. Овсейчик // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. VII – С. 211 – 215.

Дзюба М. М. Проблеми епонімічної синонімії в українській науковій термінології

У статті проаналізовано особливості епонімічної синонімії в українській науковій термінології на матеріалі природничих терміносистем та висловлено оцінку цього явища; подано класифікацію синонімічних термінів з компонентом-епонімом.

Ключові слова: епонімічна синонімія, епонімічні терміни, епонім, термінологія.

Дзюба М. Н. Проблемы эпонимической синонимии в украинской научной терминологии

В статье проанализированы особенности эпонимической синонимии в украинской научной терминологии на материале естественных терминсистем и определена оценка этого явления; представлена классификация синонимических терминов с компонентом-эпонимом.

Ключевые слова: эпонимическая синонимия, эпонимические термины, эпоним, терминология.

Dzyuba M. M. The problems of eponymic synonymy in Ukrainian scientific terminology

The article analyzes the peculiarities of eponymic synonymy in Ukrainian scientific terminology according to the material of the natural terminological systems and shows the appreciation of this phenomenon. The classification of synonymic terms with component-eponym is considered.

Key words: eponymic synonymy, eponymic terms, eponym, terminology.

П. В. Мацьків (Дрогобич)

УДК 821.161.2'373.23

**ПОНЯТТЄВЕ ПОЛЕ „СВЯЩЕННА ОСОБА”
В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ**

Сакральна лексика (у лінгвокогнітивному сенсі – концептосфера Бог) української мови досліджувалась у різних ракурсах: етимологічному, функціональному, прагматичному та ін. У сучасних дослідженнях Н. Пуряєвої, Н. Піддубної, І. Бочарової, С. Бібли, Ю. Браїлко та ін. розглянуто окремі лексико-семантичні групи

конфесійного стилю: назви релігійних споруд та їх частин (Н. Піддубна), назви богослужбових предметів (Н. Пуряєва), назви релігійних свят (І. Бочарова). Ю. Осінчук дослідив українську богослужбово-обрядову лексику в діяхронному аспекті, проаналізував системні відношення в українській богослужбово-обрядовій лексиці, з'ясував її склад і структуру.

Поняттєве (семантичне) поле „священної особи” не було предметом спеціальних лінгвістичних досліджень. Завдання статті – розглянути поняттєве поле „священна особа” у структурно-семантичному плані, з'ясувати внутрішню форму номенів, провести їх компонентний аналіз.

У структурі поняттєвого поля „священної особи” виділяємо назви виконавців богослужіння та назви учасників богослужіння. Для компонентів мікрополя з'ясуватимемо їхнє місце в системі релігійного світобачення, а також специфіку функціонування в українській мові. Ядерну частину аналізованого мікрополя становлять номени *владика, диякон, архипастир, ігумен, єпископ, митрополит, настоятель, паламар, патріарх, пресвітер, протодиякон, святитель, священник, священнослужитель, чернець*.

Назву *владика* запозичено зі старослов'янської мови: *владыка* „володар, власник, керівник”, первісне значення якої „архиерей; володар” [ЕСУМ I: 409]. М. Фасмер уважає, що первинне значення цього слова „архиєпископ православної церкви” [Фасмер I: 327]. Пам'ятки давньої української писемності не підтверджують цих припущень. Так, у Остромировому Євангелії (1056–1057 рр.) лексемі *владика* вжито зі значенням „пан”, в іншій пам'ятці – „Повість временних літ” (XI ст.) – вона має значення „Божий, Господній”. В XI ст. лексема *владика* функціонує на позначення єпископа [Срезн. I: 268]. Отже, в XI ст. номен *владика* засвідчений у трьох значеннях: „пан, володар”, „Божий, Господній”, „єпископ”. Виходячи з цього, очевидно, слід уважати помилковим первинне значення цієї лексеми, наведене М. Фасмером. Укладачі етимологічного словника української мови, на нашу думку, не відобразили закономірної послідовності виокремлення значень. З XIV ст. сема „Бог, безмежний володар” актуалізована і виходить на перший план; а сема „вищі духовні особи” посідає друге місце, натомість присутня сема „володар” [ССУМ IV: 91]. Лексикографічні джерела початку ХХ ст. репрезентують такі значення слова *владика*: „володар”, „архиерей”; сема „Бог” не відображена в жодному лексико-семантичному варіанті [Грінч I: 244]. У СУМі такі ж значення притаманні цьому слову, щоправда, друге слово безпідставно потрактовано як „архиерей; митрополит” [СУМ I: 701], що не є виправданим, позаяк назви *архиерей* і *митрополит* перебувають у гіперо-гіпонімічних відношеннях. Архиереями називають не тільки митрополитів, але й архимандритів, єпископів, архиєпископів, патріархів [СЦОТ: 24]. Семема *владика (владико)* у релігійній практиці має

значення „титулування архиєреїв усіх санів” [СЦОТ: 38]. В українській мові найбільше актуалізувалася сема „володар”, на основі якої утворено велику кількість похідних слів: *влада, владар, владарка, владарювання, владицтво, владний, владолюбець, владування* та ін. Семи „Божий”, „архиєрейський” не продуктивні для сучасної мовної практики. У XI ст. на основі цих значень утворився прикметник *владичний* „Божий”, „єпископський”, який виходить з ужитку в XVIII ст., хоча лексема *владичиця*, яка теж відома з XII ст. зі значенням „Богородиця”, збережена і в сучасній українській мові.

Грецькою з походження є лексема *диякон*; грецьке *diakonos* – „диякон”, „слуга” [ЕСУМ II: 81], яка функціонує в українській мові з XI ст. [Срезн I: 667 – 668] зі значенням „духовна особа нижчого рангу”, а не з XIV ст., як вважають автори етимологічного словника української мови. Протягом століть значення слова не змінилося і послужило базою для творення похідних слів: *диякониха* (дружина диякона), *дияконський* (належний, пов’язаний з дияконом). У християнстві терміну *диякон* властиві два значення: „третій, найнижчий, ступінь священства й церковної ієрархії, дияконство”; „особа, що посідає найнижчий ступінь церковної ієрархії” [СЦОТ: 47]. Похідне утворення *архидиякон* відоме в українській мові з XII століття зі значенням „старший диякон” [Срезн III: дод. 6]. Це значення характерне для української мови XVI – XVIII ст., але сучасній українській мові не властиве. У християнстві цей термін полісемантичний: „звання, яке надають головному серед ієродияконів”, „особа, що отримала це звання” [СЦОТ: 24]. У релігійній термінології наявна значна кількість термінів з основою *диякон-*: *дияконат, дияконіст, дияконник, дияконик, дияконство, дияконська свічка, дияконська хіротонія, дияконський амвон* та ін. [СЦОТ: 47].

Знакове утворення *протодиякон* запозичене через церковнослов’янське посередництво з грецької мови „диякон при соборі чи двірцевій церкві” [Срезн III: 383]. В українській мові відоме з другої половини XIV ст. зі значенням „старший диякон” [ССУМ II: 267], таке ж значення характерне для сучасної української мови. Як релігійний термін, крім названого, має значення „особи, що отримала це звання” [СЦОТ: 110].

Слово *єпископ* запозичене через церковнослов’янську мову в давньоукраїнську в XI ст. з грецької; грецьке *episkopos* „наглядач, хоронитель” [ЕСУМ II: 180 – 181], його значення „вищий духовний чин у християнській церкві”, не змінилося до сьогодення часу. Похідні утворення від цього номена відомі з XII ст. – *єпископія, єпархія* „сан і посада єпископа”, „церковно-адміністративний округ”, *єпископствувати* „бути єпископом” [Сл IX: 96 – 97]. У християнстві термін *єпископ* означає „перший, найвищий, ступінь духовної ієрархії, священства”, а також „особу, що посідає найвищий ступінь священства”; виступає частиною складених номенів: *єпископ-наречений, єпископ-номінант, єпископ-рукоположитель* [СЦОТ: 52]. Термінологічне

значення притаманне і словам *єпископство* і *єпископат* на позначення „єпископа” та „сукупності єпископів однієї Церкви”, яке дещо відрізняється від наявного в Словнику української мови: „сан єпископа” і „те саме, що єпархія” [СУМ II: 498].

Номен *ігумен* запозичений через церковнослов'янську мову в давньоукраїнську з грецької мови; грецьке *ihoumenos* – „проводир, ватажок” [Преобр: 265]. У XI ст. набув значення „управитель монастиря”; уживався також у значенні „наставник”, яке, імовірно, було первинним [Срезн I: 1022]. Згодом воно було втрачене, позначаючи лише управителя монастиря. Словотвірний дериват *ігуменство* відомий з початку XVI ст. зі значенням „посада, гідність ігумена” [Сл. I, 346]; інше похідне утворення – *ігуменя* „управителька монастиря” зафіксоване у XIX ст. [Грінч II: 196]. Названі номени характерні й для сучасної української мови, щоправда, значення деяких модифіковане: *ігумен*, *ігуменя* – „управитель (ка) чоловічого (жіночого) монастиря у православної церкви” [СУМ IV: 10]. У релігійній термінології має значення „звання, яке надають заслуженим ієромонахам та настоятелям монастирів”, а також „особи, що отримала це звання; настоятель, намісник” [391: 58].

Слово *митрополит* у XI ст. прийшло в давньоукраїнську мову через церковнослов'янське посередництво з грецької; грецьке *mytropolitus* „митрополит” [ЕСУМ III: 468] номінує сан та звання єпископа. У процесі функціонування в українській мові не зазнало семантичних змін. Похідне утворення від митрополит – *митрополитство* відоме з XII ст. зі значенням „митрополит”; у цей же час функціонувала і лексема *митрополія* зі значеннями: „головне місто регіону, підпорядковане митрополиту”, „сан митрополита”, „кафедральний собор” [Срезн II: 154–155]; а також лексема *митропольство* на позначення сану митрополита. В українській мові відбулося звуження значення слова *митрополія*, воно стало однозначним – „церковно-адміністративний округ, яким відає митрополит”; натомість лексема *митрополит* розширила своє значення, виражаючи не тільки „сан, звання єпископа”, але й „особу, поставлену в цей сан” [СУМ IV: 721]. Ці лексико-семантичні варіанти функціонують і як релігійні терміни.

Назва *паламар* запозичена через церковнослов'янське посередництво в давньоукраїнську мову із середньогрецької: середньогрецьке *palomagos* „наглядач церкви” [ЕСУМ IV: 259]; зі значенням „церковний служитель” наявне в українській мові з першої половини XIII ст., хоча словник української мови П. Білецького-Носенка фіксує інше значення – „паломник, що ламав пальму в Палестині” [Біл.-Нос: 270]. Послужило словотвірною базою для похідних утворень у XIII–XX ст.: *паламарити*, *паламарка*, *паламариха*, *паламарня* [Желех II: 596]; *паламарчин*, *паламарчук*, *паламарювати*, *паламарський*, *паламарівна*, *паламарів*, *паламаренко* [Грінч II: 88; СУМ VI: 20]. У церковно-

обрядовій термінології позначає „церковнослужительський чин” і „особу, посвячену в цей чин”. У другому значенні можуть уживатися також лексеми *парамонар* (один із орфографічних варіантів назви *паламар* у XIII ст.); *параеклесіарх*, запозичене з грецької у XVI ст. зі значенням „почесна особа, яка спостерігає за богослужінням у монастирі” [Фасмер III: 203]; *олтарник*, похідне від *олтар*, відоме з XIV ст. у значенні „служитель вітваря” [ССУМ II: 663].

Знакове утворення *патріарх* через церковнослов'янську мову запозичене у давньоукраїнську в XI ст. з грецької; грецьке *patriarchus* „батько роду” [ЕСУМ IV: 316–317] функціонувало зі значеннями „праотець”; „який має верховну владу в церкві”. Похідні від цього номена – *патріарший*, *патріариський* – у мові цього періоду буквально означали „який стосується патріарха”, прикметник *патріариський* в іншому лексико-семантичному варіанті означав „який стосується праотця” [Срезн II: 889]. У сучасній українській мові номену *патріарх* притаманні такі значення: „глава роду за родового ладу”, „найстарша, найбільш поважана людина в якому-небудь колективі”, „найвищий титул у церкві”, „особа, що має цей титул” [СУМ VI: 96]. Дві останні семи наявні в словотвірних дериватах: *патріархальний* (в одному з лексико-семантичних варіантів – „такий, як у патріарха”), *патріархія*, *патріархування*, *патріархувати*, *патріаршество*, *патріарший*.

Номен *священик* є похідним утворенням на слов'янському мовному ґрунті. Відомий з XI ст. зі значенням „священнослужитель”, з XII ст. – „людина, яка здійснила священницький подвиг”, а з другої половини XIII ст. – „жрець”, яке не збереглося надалі; з кінця XIV ст. набуває значення „ієрей, який належить до білого духовенства” [Срезн III: 312–313]. *Словник української мови* подає семему *священик* як моносемійне утворення. Як релігійний термін функціонує у двох значеннях: „другий ступінь церковної ієрархії, середній між єпископом та дияконом”, інші назви – *ієрей*, *пресвітер*; „особа, що займає другий, середній ступінь духовної ієрархії”, інші назви – *ієрей*, *пресвітер*, *пастир* (*рідко*), *піп* (*розмовне*) [СЦОТ: 118].

Номінація *священнослужитель* є похідним утворенням слов'янського походження з прозорою внутрішньою формою. У XI ст. функціонує в українській мові зі значенням „служитель церкви”, яке не змінювалося протягом століть, лише певним чином модифікувалося, набуваючи й інших значень: „служитель релігійного культу (диякон, священик, єпископ)”, „особа, що здійснює богослужіння” [СУМ IX: 107]; у релігійній термінології семема *священнослужитель* – моносемійна „особа, що прийняла Таїнство Священства й через рукопокладення отримала Божу благодать здійснювати богослужіння, таїнства або допомагати їх здійснювати” [СЦОТ: 108].

Назва *чернець* у давньоукраїнській мові функціонувала з XI ст. зі значенням „монах” [Срезн III: 1565], для цього століття характерні похідні утворення – *черниця*, *чернечий*, *чорноризець* (*монах*), *чернецтво*,

чернецтвувати, які збереглися на всіх етапах функціонування української мови. Лексеми *чернець* в українській мові (як і в релігійному вживанні) властиве значення „член релігійної громади, який прийняв постриг і дав обітницю вести аскетичне життя відповідно до монастирського статусу”.

Лексема – *настоятель* – похідне утворення, пов’язане з праслов’янським **stojati*, яке споріднене з давньоіндійським *sthitas* „який стоїть”, латинським *status* „який стоїть” та ін. [Фасмер III: 769]. В українській мові відоме з XIV ст. зі значенням „ігумен”, „духовний наставник” [Срезн II: 338; ССУМ II: 27]. У лексикографічних джерелах наступних століть ця лексема не зафіксована; *Словник української мови* подає такі значення цього полісемійного слова: „ігумен”, „старший священник православної церкви”, „спадкоємець” (діалектне) [СУМ V: 204]. *Словник церковно-обрядової термінології* дещо по-іншому трактує друге значення, подане в СУМі, виділяючи крім значення „іерей, призначений головою парафії”, ще й значення „іерей, що служить при парафіяльній церкві” [СЦОТ: 118].

Складне найменування *архипастир* складене з грецького префікса *archi*, форми *пастир*, яку пов’язують із латинським *pāstōrem*, запозиченим через посередництво німецької мови з форми *přistūr*, що походить з латинської *piatogem* „булочник, пекар”. Більшість етимологів указують на питомо слов’янське походження цієї лексеми (від *pas* „пасу”) [Преобр II: 24]. В українській мові вона відома з XVII ст. і була одним із синонімічних корелятивів назви Бога [Сл I: 137]; у сучасній українській мові її вживають на позначення назви вищих чинів духовенства (єпископа, митрополита та ін.) [СУМ I: 65], від зазначеного слова утворений прикметник *архипастирський*. У християнській термінології значення дещо модифіковане – „особа, що займає найвищий ступінь священства, яка через рукопокладення прийняла Божу благодать і право здійснювати всі без винятку богослужіння й таїнства, у тому числі передавати цю благодать у Таїнстві Священства” [СЦОТ: 52]. Інші назви – *єпископ*, *архисрей*, *ієрарх*.

Слово *пресвітер* запозичене через церковнослов’янську мову в давньоукраїнську в XI ст. із середньогрецької; середньогрецьке *presviteros* – „старійшина, глава общини” [Фасмер III: 360]. З XI ст. вживається у значенні „священник”, яке функціонує й у сучасній українській мові в одному зі своїх лексико-семантичних варіантів. Для XII ст. характерна лексема *просвітерство* (похідна від *пресвітер*) зі значеннями „сан пресвітера”, „зібрання священників”, „священники” [Срезн II: 1520], яка не збереглася ні як релігійний термін, ні як загальноживане слово. У християнській термінології побутує давній термін „ієрей”, на основі якого розвинулися нові – *пресвітеріат* „другий, середній, ступінь церковної ієрархії”, „сукупність пресвітерів певної церкви”; *пресвітерія* „підвищена східна частина церкви, відділена від храму вірних іконостасом, у якій розміщено престол” [СЦОТ: 106; 35].

Номен *святитель* виник на слов'янському мовному ґрунті, похідний від лексеми *святий*; праслов'янське *svetъ „святий” [Фасмер III: 585]. У давньоукраїнській мові XI ст. семантичними компонентами змісту виступали: „священнослужитель”, „ветхозавітний священник”, „єпископ”, „священик, ієрей”, у XV ст. виникає нове значення „первосвященик” (про Ісуса Христа) [Срезн III: 302–304]. В українській мові наступних періодів семантичний обсяг звужується до моносемійного утворення зі значенням „священик” [Желех II: 358; Грінч II: 111]; хоча в СУМі подано два значення цієї лексеми: „урочиста назва вищої особи духовної ієрархії, архієрея”, „той, хто провів своє життя в служінні Богу й після смерті визнаний небесним заступником віруючих” [СУМ IX: 103], друге значення радше функціональне, аніж лінгвальне. Для церковно-обрядової термінології властивими є такі значення: „те саме, що єпископ”, „архієрей, що здійснює рукопокладення на хіротонії священнослужителів” [СЦОТ: 116; 24].

Поняттєве поле „священна особа” вербалізоване на номінативному, дериваційному, знаково-семіотичному рівнях у назвах духовних осіб вищого рангу, найвищого ступеня священства, духовних осіб нижчого рангу. Ядерну частину зазначеного поняттєвого поля становлять лексеми на позначення духовних осіб найвищого ступеня священності (*єпископ, митрополит, владика, патріарх* та ін.), значна частина яких є моносемійною чи полісемійною лише в межах сакрального поля, хоча в епідигматичному плані вони широко представлені в українській мові (пор. лексичні утворення з коренем *влад-*: *влада, владар, владарка, владарювання, владний, владування* та ін.). В окресленому поняттєвому полі центральне місце також посідають номени на позначення духовних осіб вищого рангу (*священик, настоятель, чернець* та ін.); назви духовних осіб нижчого рангу (*диякон, паламар, протодиякон, свічконосець* та ін.).

Література

Біл.- Нос – Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко ; підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.; **Грінч** – Словарь української мови / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т. 1 – 4; **Желех** – Малорусько-німецький словник : в 2-х т. / упоряд. Євген Желехівський і Софрон Недільський. – Л., 1880; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : в 7-ми т. – К., 1982 – 2003. – Т. 1 – 4; **Сл** – Словник української мови XVI – першої половини XVII століть // Вип. 1 – 11. – Л., 1994 – 2004; **Срезн** – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка : в 3-х т. / И. И. Срезневский. – М., 1958; **СУМ** – Словник української мови : в 11-ти т. – К., 1970 – 1980; **ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : в 2-х т. – К., 1977 – 1978; **СЦОТ** – Пуряєва Наталія. Словник церковно-обрядової термінології / Наталія Пуряєва. – Л. : Свічадо, 2001. – 160 с.; **Фасмер** – Фасмер М.

Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М. Фасмер. – М., 1964 – 1973.

Мацьків П. В. Поняттєве поле „священна особа” в мовній картині світу

У статті розглянуто поняттєве поле „священна особа” у структурно-семантичному плані, з’ясовано внутрішню форму номенів, проведено їх компонентний аналіз, а також простежено процес входження знакових утворень в українську мовну картину світу.

Ключові слова: номен, дериват, лінгвістична картина світу.

Мацкив П. В. Понятийное поле „священное лицо” в языковой картине мира

В статье рассматривается понятийное поле „священное лицо” в структурно-семантическом плане, устанавливается внутренняя форма названий, производится компонентный анализ, а также прослежено процесс вхождения знаковых образований в украинскую языковую картину мира.

Ключевые слова: номен, дериват, лингвистическая картина мира.

Matskiv P. V. Conceptual field „sacramental person” in linguistic picture of the world

The article focuses on the conception “the sacramental person” in diachronic aspect, the inner form of the nomens and their component analysis as well as the derivatives of the analysed words is considered. Besides, the occurrence of unit of language in linguistic picture of the world is retraced in the article.

Key words: nomen, derivate, linguistic picture of the world.

Г. В. Пономарьова (Сімферополь)

УДК 316.37:81'276.12

**МОВНА ОСОБИСТІТЬ НОСІЯ СУЧАСНОГО
МІСЬКОГО ПРОСТОРІЧЧЯ**

Сучасна лінгвістична наука, що базується на принципі антропоцентризму, поставила в центр дослідницької уваги проблему „мова і особистість”, у розв’язання якої пріоритетним стає пильний інтерес до продуктів мовної діяльності суб’єкта. Орієнтованість на мовну діяльність людини зумовила розвиток такого напрямку, як лінгвістична персонологія, у рамках якої проводиться вивчення феномена мовної особистості (колективної або ідіолектної). Мета представленого дослідження полягає у вивченні феномена просторічної мовної особистості в міському середовищі.

Не зважаючи на те, що мову міста почали вивчати кілька десятиліть тому, до цього часу не визначений єдиний термін, який відобразив би суть цього лінгвістичного об'єкту. Мовознавці пропонують різні термінологічні позначення. З низки праць, пов'язаних з проблемою мови, різних мовних підсистем, що функціонують у місті, виокремлюємо такі формулювання: мовний побут міста [Ларин 1977], мовне обличчя міста [Сиротиниць 1988], напівдіалект [Гухман 1960], міський діалект [Ярцева 1960], міське койне [Баранникова 1970; Виноградов 1990]. Поява цих термінів, зазвичай, пояснюється практичною необхідністю об'єднати в одному слові різні явища, пов'язані з аналізованим мовним матеріалом.

Згідно з О. Красильниковою [Красильникова 1988], термін „мова міста” точно задає об'єкт дослідження, але не є чітким з теоретичної точки зору. Складно визначити, що є мова міста. Це пояснюється неоднорідністю об'єкта, який можна розглядати з позицій комунікації (особиста, суспільна, масова, публічна), форми мови (усна й письмова), структури.

У низці пояснень поняття „мова міста” виділяємо загальну ознаку: усі визначення містять указівку на те, що в ній відбувається зіткнення всіх мовних підсистем. Тому визначаємо мову міста як сукупність кодифікованих та некодифікованих мовних засобів, що використовує колектив міста. Ми розглядаємо лише один бік міського мовного побуту – некодифіковане мовлення, яке об'єднує стійку в уживанні лексику різних мовних підсистем. Мова міста соціально диференційована, кожна її підсистема має власні групи носіїв. Тому при описі складових частин некодифікованої мови визначним чинником є характеристика соціальних груп міського населення. Три основні підсистеми, які виокремлюються в структурі некодифікованої мови міста, представлені розмовним мовленням, просторіччям і жаргоном.

Метою статті є огляд сучасних досліджень і термінологічних засад позначення мови міста й виокремлення визначальних особливостей сучасного міського просторіччя.

Міське просторіччя є найбільш своєрідною підсистемою сучасної мови. Поза нашою увагою залишається підхід до просторіччя як частини літературної мови, згідно якому вважається, що просторіччя входить до складу літературної мови як знижений, емоційно забарвлений спосіб зображення дійсності [РЯ 1979]. О. Гуц під просторіччям розуміє „особливий тип мовлення, соціальний компонент у складі загальнонародної мови, який перебуває за межами літературної” [Гуц 1995: 13]. Подібне трактування просторіччя знаходимо в працях О. Земської, М. Китайгородської, які також поділяють думку, що просторіччя – це міська мова, яка перебуває поза межами літературної [Земская 1984: 66].

Визначальні особливості сучасного міського просторіччя полягають у такому: 1) ненормованість та відсутність кодифікування на всіх мовних рівнях; 2) якщо літературна мова характеризується складною

стилістичною організацією й диференціацією, то просторіччя презентує в цьому відношенні недиференційоване мовне явище; 3) для просторіччя характерна факультативність уживання, необов'язковість його для членів цього соціуму; 4) просторіччя є неписьменним, оскільки книжковим еквівалентом просторіччя є письмо людини, яка не знайома з епістолярними жанрами літературної мови; 5) якщо для літературної мови характерна функціональна різноманітність одиниць, то просторіччя відрізняється функціональною „монотонністю” [Капанадзе 1984: 8].

У кінці 1980-х – на початку 1990-х років в соціології набув поширення термін „проста людина”, який позначав осіб, що не здобули достатньої освіти й займаються, як правило, неінтелектуальною працею. М. Дьячок [Дьячок 2003: 12] вважає, що ця група населення може бути виділена за трьома основними ознаками: 1) сфера діяльності; 2) система цінностей і цілей; 3) мова. Представлені ознаки розташовані в порядку зменшення їх значущості при визначенні соціальної приналежності індивідуума. Отже, провідним параметром, що визначає приналежність конкретної людини до групи „простих людей”, є сфера діяльності. Не дивлячись на те, що мова виявилася відсунутою лише на третє місце, вона є важливою стратифікаційною ознакою. Сфера діяльності тієї або іншої особи визначає систему цінностей і цілей і „підказує” людині, якою мовою розмовляти.

Соціальна база просторіччя надзвичайно неоднорідна. Носіями просторіччя спочатку вважали міських мешканців переважно старшого покоління, які не мають освіти. Кількість осіб з подібними соціальними характеристиками поступово зменшувалася, і в другій половині ХХ ст. Л. Крисін [Крысин 1985], урахувавши ці зміни, відокремив уже два різновиди сучасного просторіччя:

- просторіччя-1 – його носіями є містяни старшого віку, які не мають освіти (або ті, які мають початкову освіту);
- просторіччя-2, носіями якого є містяни середнього й молодого віку, які мають незавершену середню освіту.

Таким чином, можна говорити про те, що на цей час соціальна база просторіччя розширюється й розхитується. Просторічне мовлення може бути притаманним особам, які мають абсолютно різні соціальні й вікові характеристики. Носії просторіччя й літературної мови, звичайно, відрізняються один від одного, але не формальною соціальною ознакою – рівнем освіти, а рівнем мовної культури, формалізувати який поки що неможливо.

У деяких працях російських соціолінгвістів просторіччя окреслюється як суто національний феномен, що за своїм характером відрізняється від функціонально близьких типів мовлення інших мов. Так, в одному з останніх посібників із соціолінгвістики В. Белікова та Л. Крисіна [Беликов 2001: 53], у якому просторіччя визначено як „мовлення неосвіченого й напівосвіченого міського населення, що не володіє літературними нормами”, зазначено: „Сам термін просторіччя

вживається переважно у вітчизняній соціолінгвістиці, оскільки просторіччя – „найбільш російська” мовна підсистема, специфічна для російської національної мови. Якщо територіяльні діалекти й літературна мова мають прямі аналоги в інших національних мовах, то в просторіччя таких аналогів немає. Ні французька підсистема *langue populaire*, ні те, що в англійській лінгвістичній літературі зветься *nonstandard* або *illiterate speech*, не є подібністю російського просторіччя, відрізняючись від останнього як щодо соціальної бази (тобто складу носіїв), так і щодо структурних і функціональних властивостей”.

Протилежну думку з цього приводу висловлює О. Вікторов [Вікторов 2001: 94], стверджуючи, що просторіччя представлене не тільки в російській, але і в багатьох інших мовах та є одним з елементів міжмовної соціолінгвістичної типології. Так, на позначення міського просторіччя в німецькій термінології вживаються номінації *städtische Umgangssprache* або *lokale stadtsprachliche Varietät*. Згідно з Л. Антроповою [Антропова 2005: 60], міське просторіччя – це та мова, носіями якої є всі містяни – німці з вищою й середньою освітою з достатньою мірою культури, студенти, які вчаться. Крім того, носіями міської повсякденно-розмовної мови є німці з неповною середньою освітою, які мешкають у великих містах.

Міське просторіччя продовжує займати стійке місце в сукупності форм існування мови й залишається важливим засобом повсякденного спілкування та актуальним об’єктом лінгвістичних досліджень, хоча масштаб і форми його використання змінюються разом з принциповими змінами в суспільстві.

Література

- Антропова 2005** – Антропова Л. И. Современная разговорная речь в Германии : монография / Людмила Ильинична Антропова. – Магнитогорск : ГОУ ВПО МГТУ им. Г.И.Носова, 2005. – 110 с.;
- Баранникова 1970** – Баранникова Л. И. Социально-историческая обусловленность места разговорной речи в общенародном языке / Л. И. Баранникова // *Вопр. языкознания*. – 1970. – № 3. – С. 100 – 109;
- Беликов 2001** – Беликов В. И. Социолінгвістика : учеб. для вузов / В. И. Беликов, Л. П. Крысин. – М. : РГГУ, 2001. – 439 с. – С. 15;
- Вікторов 2001** – Вікторов А. А. К вопросу о трудностях определения современного городского просторечия в русском языке / А. А. Вікторов // *Ежегодник Полилог*. – № 1 : Государственные языки в странах СНГ и Балтии. Статус и проблемы функционирования. – М., 2001. – С. 92 – 94;
- Виноградов 1990** – Виноградов В. А. Койне / В. А. Виноградов // *Лингвистический энциклопедический словарь*. – М. : Сов. энцикл., 1990. – С. 230;
- Гухман 1960** – Гухман М. М. Некоторые общие закономерности формирования и развития национальных языков / М. М. Гухман // *Вопросы формирования и развития национальных языков* : тр. Ин-та языкознания АН СССР. Т. IX (10). – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – С. 295 – 307;
- Гуц 1995** – Гуц Е. Н. Ненормативная лексика

современного городского подростка (в свете концепций языковой личности) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Гуц Елена Николаевна. – Омск, 1995. – 287 с.; **Дьячок 2003** – Дьячок М. Т. Русское просторечие как социолингвистическое явление / М. Т. Дьячок // Гуманит. науки. – Вып. 21. – М., 2003. – С. 102 – 113; **Земская 1984** – Земская Е. А. Наблюдения над просторечной морфологией / Е. А. Земская, М. В. Китайгородская // Городское просторечие : Проблемы изучения / под. ред. Е. А. Земской, Д. Н. Шмелева. – М. : Наука, 1984. – С. 66 – 102; **Капанадзе 1984** – Капанадзе Л. А. Современное городское просторечие и литературный язык / Л. А. Капанадзе // Городское просторечие : проблемы изучения / отв. ред. Е. А. Земская, Д. Н. Шмелев. – М., 1984. – С. 5 – 12; **Красильникова 1988** – Красильникова Е. В. Язык города как лингвистическая проблема / Е. В. Красильникова // Живая речь уральского города : сб. науч. тр. – Свердловск : Изд-во УрГУ, 1988. – С. 5 – 18; **Крысин 1989** – Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка / Л. П. Крысин. – М. : Наука, 1989. – 198 с.; **Ларин 1977** – Ларин Б. А. О лингвистическом изучении города / Б. А. Ларин // История русского языка и общее языкознание. – М. : Просвещение, 1977. – С. 175 – 189; **РЯ 1979** – Русский язык : Энциклопедия / под ред. Ф. П. Филина. – М. : Наука, 1979. – С. 239; **Сиротинина 1988** – Сиротинина О. Б. Языковой облик г. Саратова / О. Б. Сиротинина // Разновидности городской устной речи : сб. науч. тр. / отв. ред. : Е. А. Земская и Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1988. – С. 247 – 252; **Ярцева 1960** – Ярцева В. Н. Об изменении диалектной базы английского национального литературного языка / В. Н. Ярцева // Вопр. формирования и развития национальных языков : тр. Ин-та языкознания АН СССР. – Т. IX (10). – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – С. 90 – 121.

Пономарьова Г. В. Мовна особистість носія сучасного міського просторіччя

У статті представлено огляд сучасних досліджень і термінологічних засад позначення мови міста, виокремлено визначальні особливості сучасного міського просторіччя. Розглянуто питання неоднорідності просторічної соціальної бази та належності міського просторіччя до міжмовної соціолінгвістичної типології.

Ключові слова: мовна особистість, мова міста, міське просторіччя.

Пономарёва А. В. Языковая личность носителя современного городского просторечия

В статье представлен обзор современных исследований и терминологических принципов обозначения языка города, выделены определяющие особенности современного городского просторечия. Рассматривается проблема неоднородности просторечной социальной базы и принадлежности городского просторечия к межъязыковой лингвистической типологии.

Ключевые слова: языковая личность, язык города, городское просторечие.

Ponomarova A. V. Linguistic personality of a contemporary urban vernacular speaker

The article presents a review of modern research and terminological principles of denotation of the city language. The main characteristic features of contemporary urban vernacular are being distinguished. The problem of heterogeneity of urban vernacular and its belonging to interlingual linguistic typology is under discussion.

Key words: linguistic personality, city language, urban vernacular.

I. В. Фат'янова (Горлівка)

УДК 81'37; 811.111

**РЕАЛІЗАЦІЯ СЕМАНТИЧНОГО ЗМІСТУ КОНЦЕПТУ
„ТЕРОРИЗМ” У ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЯХ СУЧАСНОЇ
АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ**

Вивчення особливостей вербалізації концептів є одним з найбільш актуальних напрямів сучасної лінгвістики в плані їх співвідношення з навколишнім світом. Питання про те, як національний менталітет людини відображує світ навколо нас, як трансформує його у своїй свідомості й репрезентує цю пізнавальну діяльність та усвідомлену дійсність у мовному концепті людини, знаходяться в самому центрі лінгвістичних досліджень на сучасному етапі розвитку науки про мову [Джиоева 2004: 32 – 40].

Зазначений підхід дозволяє зрозуміти, що саме від знання про мовну систему та знання про світ залежить успішність мовленнєвої комунікації [Залевская 1990: 51]. З цим пов'язано активізацію пошуків у напрямку вивчення ролі концептів у дискурсивній практиці людини. Досліджуються засоби репрезентації концептів різнорівневими одиницями мови та мовлення (С. Воркачев, О. Головань, Дж. Лакофф), їхня смислова структура (Т. Бородкіна, Н. Красовський), текстотвірний потенціал (С. Гладь, О. Когановська), особливості індивідуальної концептуальної картини світу (Д. Колесник, О. Колесник) тощо.

Процес номінативної діяльності, за допомогою якої відбувається виокремлення певних фрагментів дійсності, їхнє називання та формування понять про них у формі різноманітних номінативно-комунікативних засобів, є одним з головних засобів пізнання світу, його відображення у світогляді нації [Борисов 2005: 1]. Цим і зумовлено наявні тенденції в розвитку сучасних лінгвістичних досліджень, сутність яких виявляється в пошуку пояснень того, як у мовних, зокрема лексичних одиницях відображено бачення світу людською свідомістю.

Актуальність розвідки визначена загальною антропоцентричною спрямованістю сучасних лінгвістичних досліджень, у центрі уваги яких перебуває людина, соціум, концепт та мовна картина світу, а також інтегративним підходом до вивчення соціальних і психічних явищ у лінгвістиці для встановлення особливостей використання мовних засобів. Концепт „тероризм” належить до числа соціально та культурно значущих одиниць концептосфери сучасної людини, оскільки тероризм став практично постійним явищем буття суспільства.

Метою цього дослідження є встановлення змістовних та додаткових ознак концепту „тероризм” ядерними та синонімічними їм номінативними одиницями. Поставлена мета передбачає необхідність розв’язання таких завдань: 1) описати етимологію концепту „тероризм” в англійській мові; 2) уточнити семантичний обсяг імені концепту „тероризм”; 3) виявити значення імені концепту шляхом аналізу лексикографічних дефініцій; 4) виявити та зіставити синонімічний ряд імені концепту „тероризм” в англійській мові; 5) установити набір семантичних ознак цього концепту в англійській мові.

Концепт як методологічну категорію з позицій різних підходів досліджували Н. Арутюнова, Г. Вежбицька, С. Воркачев, С. Жаботинська, О. Залевська, В. Карасик, О. Кубрякова, О. Морозова, Ю. Степанов, І. Стернін та ін. У цій статті під концептом розуміємо складну, динамічну структурно-смыслову, етнічно та культурно зумовлену ментальну одиницю людської свідомості, яка є способом і результатом категоризації знання й має вербальне вираження. Концепт „тероризм” є абстрактним концептом з узагальненими семантичними ознаками й не має предметного референта в позамовному світі.

Уважають, що найкращий доступ до опису та встановлення природи концепту забезпечує мова. У значеннях слів міститься результат пізнання дійсності, і тому за набором сем, які виявляються в лексикографічному тлумаченні слова, можна вивчати його концептуальні параметри [Бабушкин 1996: 31]. Аналіз значень слова-номінанта концепту дозволяє виявити ключові компоненти змісту концепту, а етимологічні свідчення про слово-номінант концепту сприяють виявленню ознак, які покладено в основу номінації.

Таким чином, для встановлення лінгвокогнітивних аспектів вираження тероризму звернемося до реконструкції змісту досліджуваного концепту в семантиці лексем сучасної англійської мови.

Основними представниками концепту „тероризм” у сучасній англійській мові є лексеми *terrorism* та *terror*. Етимологічний аналіз імені концепту „тероризм” свідчить про те, що лексему *terrorism* утворено шляхом додавання до латинського етимона *terror* суфікса *-ism*, який відповідає за створення нових слів, що позначають доктрину, вірування, спосіб життя, образ думки та дії тощо. Номінація *terrorism* датується XVIII сторіччям та походить від давньофранцузької *terrorisme*. У загальному значенні ‘систематичне використання залякування в якості

політики' номінацію 'terrorism' було вперше зареєстровано в англійській мові в 1798 році. Давньофранцузька номінація *terrorisme* походить від давньоскандинавської номінації *terroug*, що перейшла в давньофранцузьку мову у вигляді *terroug* та існує й у сучасній французькій мові. У латинській мові ця номінація мала написання *terrorem* [The Oxford 1996: 912].

Слово *terror* з'явилося в 1375 році від давньофранцузького *terreur*, яке походить від латинського *terrorem* та позначало 'великий страх, жах'. Латинське дієслово *terrere* мало значення 'лякати, наповнювати страхом' – *to frighten, to be scared*. Слово *terror* уперше вжито в політичному лексиконі у Франції жирондинцями та якобінцями, які об'єдналися для підготовки повстання й повалення „за допомогою залякування та помилування” кабінету міністрів при королі Людовіку XVI : „*Terror is nothing other than justice, prompt, severe, inflexible*”, – сказав лідер якобінців Максиміліан Робесп'єр (порівн. „терор – це ніщо інше як справедливість, миттєва, сувора, невблаганна” [www.en.wikipedia.org/wiki/Terrorism]).

Наприкінці XVIII й упродовж двох третин XIX ст. поняття *terror* сприймалося в найширшому значенні неподільно від його етимології (*La terreur* – жах). Цим словом називали й відкрито насильницьку форму диктатури, і практику одноразових політичних замахів. З появою в XIX ст. опозиційних організацій, які практикували систематичні замаху, поняття *terror* і *тероризм* не поширюються на сферу воєнних дій, а виділяються як характеристики певного виду політичної боротьби. Ці поняття конкретизуються й відокремлюються одне від одного. Термін *тероризм* почали вживати на позначення політичних убивств, які практикують опозиційні організації, а поняття *terror* закріпилось за репресивними діями держави.

Кожен концепт має певну, але не жорстку структуру. При описі його змісту можливий перелік концептуальних (змістовних) ознак, які зазнали вербалізації та зафіксовані в мові [Валюкевич 2001: 160]. Вони є окремими ознаками об'єктивної чи суб'єктивної дійсності, які диференційно відображено у свідомості. Ядро концепту – це словникові значення лексеми, яка його репрезентує в мові. Периферійні ознаки є похідними від ядерних загальновідомих і відображають суб'єктивний досвід та асоціації лексеми [Маслова 2004: 53 – 58]. Концептуальні характеристики виявляють через значення мовних одиниць [Болдырев 2000: 31]. Їх зміст визначають за допомогою аналізу словникових дефініцій із сучасних англійських джерел. Словникові дефініції тлумачать тероризм як застосування насильства для досягнення політичних цілей або примушення уряду зробити щось: *terrorism is „the use of violent action in order to achieve political aims or to force a government to act”* [The Oxford 2000: 1395 – 1396].

Відповідну синонімічну лексичну одиницю *terror* визначено як: 1) почуття сильного страху (ЛСВ 1); 2) людину, ситуацію або річ, яка

наводить жах (ЛСВ 2); 3) насильство або погроза насильством, що має за мету навести страх, переважно для досягнення політичних вимог (ЛСВ 3); 4) людина (дитина) чи тварина, яка завдає клопоту, чи та, яку важко контролювати (ЛСВ 4): terror is „1) a feeling of extreme fear; 2) a person, situation or thing that makes you very afraid; 3) violent action or the threat of violent action that is intended to cause fear; usually for political purposes; 4) a person (usually a child) or an animal that causes you trouble or is difficult to control” [The Oxford 2000: 1396].

Таким чином, у визначенні лексеми terrorism та terror (ЛСВ 3) присутні семи ‘violent’, ‘action’, ‘political’, ‘purposes’, які одночасно є видовими компонентами значення одна одної. Диференційними в цій еквіполентній опозиції є компоненти ‘force’, ‘government’, ‘act’.

Лексична одиниця terror включає сему ‘fear’ (страх), яка найчастіше вживана. У знаменитому Тезаурусі Роже синонімічний ряд іменників, які містять сему ‘fear’ представлено такими лексемами: intimidation, deterrence, war of nerves, saber-rattling, rocket-rattling, threat; terror, terrorization, terrorism, reign of terror, severity; alarmism, scaremongering; alarmist, scaremonger, defeatist, pessimist; terrorist, intimidator, saber-rattler [Roget’s 1969: 339]. Відкрите включення лексем terrorism та terrorist у цей синонімічний ряд не залишає сумнівів у тому, що базовою семою лексеми terrorism є також ‘fear’. Про що свідчать також дані словників стосовно дій із залякування, наведення страху: terrorize – „to frighten people by threatening them or by using violence” (порівн. „лякати людей, погрожуючи їм, або використовуючи насильство”) [Macmillan English Dictionary 2006: 1482].

На позначення концепту „тероризм” також може вживатися лексична одиниця reign of terror, яку визначено як „період, протягом якого застосовується насильство та багато людей знищується керівником держави або людьми при владі”: reign of terror – „a period during which there is a lot of violence and many people are killed by the ruler or people in power” [The Oxford 2000: 1116]. В еквіполентній опозиції об’єднує лексеми terrorism, terror, reign of terror семантичний компонент ‘violence’, який указує на метод досягнення певних цілей. Диференційними в цій опозиції термінів є компоненти ‘period’, ‘killed’, ‘by the ruler’, ‘by people in power’.

Зважаючи на відсутність подібних ознак при аналізі лексеми terrorism та полісемантичність лексеми terror, маємо підстави стверджувати, що домінантною лексичною одиницею реалізації концепту „тероризм” у сучасній англійській мові є лексема terrorism.

Беручи до уваги абстрактність денотата аналізованого концепту, визначення семантики одиниці terrorism як базової домінанти тероризму потребує представлення значення цієї лексеми в більш експліцитній формі. Тому під час аналізу лексикографічних дефініцій застосовуємо прийом уніфікації дефініцій та процедури семантичного розгортання. Прийом уніфікації дефініцій полягає у виведенні одного загального

значення лексичної одиниці. Тобто за однією й тією ж семантичною ознакою закріплюється лише одна форма її вираження. Такий синтезуючий підхід дає можливість отримати більш об'ємний перелік змістовних ознак. Правомірність перифрастичних перетворень визначень, поданих у кількох словниках, зумовлена формальним, а не змістовним характером розбіжностей між визначеннями тлумачень одного й того ж значення [Вердиева 1986: 9]. Основою процедури семантичного розгортання є підстановка сем видових компонентів у визначення дефініції. Це забезпечує зведення тлумачення до конфігурації з простішим зв'язком між формою та змістом [Там само: 7].

Застосування вищезазначених прийомів дає можливість сформулювати таке визначення лексеми terrorism: 'terrorism is the unlawful or threatened use of violence such as bombing, shooting or kidnapping by a person or an organized group against people or property with the intention of intimidating societies or governments, often for ideological or political reasons' [Longman 2001; Macmillan English Dictionary 2006; The Oxford 2000; The Oxford 2006; Webster's 1981; New Webster's 1993; www.en.wikipedia.org/wiki/Terrorism].

У семантиці аналізованої лексеми виділяємо родові (категоріальні) та видові компоненти значення, що дають можливість виявити змістовні ознаки (ЗО) концепту „тероризм” у сучасній англійській концептосфері.

Родова сема 'violence' (насильство) указує на денотат – фрагмент дійсності, позначений мовною одиницею terrorism. Видові компоненти конкретизують значення лексеми terrorism і фіксують такі змістовні ознаки аналізованого концепту: 1) якісна характеристика використання тероризму (unlawful, threatened) (ЗО 1); 2) особи як об'єкт тероризму (people) (ЗО 2); 3) неживі істоти як об'єкт тероризму (property) (ЗО 3); 4) особи як суб'єкт тероризму (a person, an organized group) (ЗО 4); 5) тактика/ стратегія тероризму (bombing, shooting, kidnapping) (ЗО 5); 6) інтенція тероризму (intimidating) (ЗО 6); 7) причини застосування тероризму (ideological, political) (ЗО 7).

Лексичні одиниці terrorist ('someone who uses violence in order to achieve political aims'), terrorize ('to frighten people by threatening them or by using violence'), terrorization ('the act or process of terrorizing') вербалізують такий самий набір змістовних ознак, оскільки є видовими компонентами значення одиниці terrorism [The Oxford 2000: 1482; Webster's 1981: 2361].

На існування змістовної ознаки “сфера прояву тероризму” (ЗО 8) у концепті „тероризм” указують такі випадки слововживання, як political/ non-political/ official/ state/ criminal/ domestic/ religious terrorism. Лексичні одиниці bioterrorism, cyberterrorism, ecoterrorism, narcoterrorism, theoterrorism представляють ЗО 9 „напрямки прояву тероризму”, а лексеми superterrorism, mega-terrorism, international terrorism об'єктивують ЗО 10 „масштаби прояву тероризму”, ЗО 10 „часова мотивація” представляє лексичне сполучення 'new terrorism'.

Семантичний аналіз лексем англійської мови, які репрезентують тероризм, доводить, що поняття, зафіксоване гіперлексемою terrorism, тією або іншою мірою представлене в дефініціях усіх маніфестантів розглянутого концепту.

Таким чином, у сучасній англійській мові домінантною стилістично нейтральною одиницею на позначення концепту „тероризм” є лексема terrorism. У семантиці аналізованої лексеми міститься загальна родова сема „насилля”, яка вказує на денотативну сферу свідомості людини. Дефініції лексичних одиниць словотвірного гнізда зі спільним коренем terror (terrorist, terrorize, terrorization, terroristic, terrorful, terrorless) дають можливість виявити ядерні змістовні ознаки аналізованого концепту. А саме, вони несуть інформацію про суб’єкти тероризму, їхні дії (стратегії й тактики тероризму), живі і неживі об’єкти тероризму (щодо яких тероризм застосовується), масштаби тероризму, сфери, час, мета й результат застосування тероризму. Номінативні одиниці, синонімічні ядерної лексеми на позначення концепту „тероризм”, експлікують периферійні ознаки досліджуваного концепту, а саме „напрямки прояву тероризму”, „масштаби прояву тероризму”, „часова мотивація”.

Перспектива подальших досліджень полягає у верифікації отриманих даних шляхом вивчення функціонування засобів вербалізації концепту „тероризм” у сучасному англійському дискурсі з опорою на інструментарій дискурс-аналізу і побудові фреймових структур, які гіпотетично репрезентують цей концепт як ментальну структуру.

Література

- Бабушкин 1996** – Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А. П. Бабушкин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 104 с.; **Болдырев 2000** – Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : ТГУ, 2000. – 123 с.; **Борисов 2005** – Борисов О. О. Мовні засоби вираження емоційного концепту страх : лінгвокогнітивний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / О. О. Борисов. – Житомир, 2005. – 20 с.; **Валюкевич 2001** – Валюкевич Т. В. Лингвистический статус концепта „Внешность” (на материале английского языка) / Т. В. Валюкевич // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Комунікативні та когнітивні проблеми дискурсу. – Х. : Константа, 2001. – № 537. – 224 с.; **Вердиева 1986** – Вердиева З. Н. Семантические поля в современном английском языке : учеб. пособие / З. Н. Вердиева. – М. : Высш. шк., 1986. – 120 с.; **Джигоева 2004** – Джигоева А. А. Концепт „understatement” в английской языковой модели мира / А. А. Джигоева // Языки в современном мире : материалы конф. – М., 2004. – Т. 1; **Залевская 1990** – Залевская А. А. Слово в лексиконе человека. Психолінгвістическіе исследования / А. А. Залевская. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. – 205 с.; **Маслова 2004** – Маслова В. А.

Введение в когнитивную лингвистику / В. А. Маслова. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 296 с.; **Longman 2001** – Longman Dictionary of Contemporary English. – L. : Pearson Education Limited, 2001. – 1668 p.; Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. – Oxford : Bloomsbury Publishing Plc, 2006. – 1567 p.; **The Oxford 2000** – The Oxford Advanced Learner's Dictionary. – Oxford : Clarendon Press, 2000. – 1603 p.; **The Oxford 1996** – The Oxford Dictionary of English Etymology. – Oxford : Clarendon Press, 1996. – 1024 p.; **The Oxford 2006** – The Oxford Paperback Thesaurus / ed. by Maurice Waite. – Oxford : University Press, 2006. – 930 p.; **Roget's 1969** – Roget's Thesaurus of English Words and Phrases / ed. by Robert A. Dutch. – Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England, 1969. – 712 p.; **Webster's 1981** – Webster's Third New International Dictionary of the English Language [unabridged] / ed. by Philip Babcock Gove. – Springfield : Merriam Webster, 1981. – 2662 p.; **New Webster's 1993** – New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language/ ed. by Bernard S. Cayne. – Danbury : Lexicon Publications, 1993. – 1137 p.; www.en.wikipedia.org/wiki/Terrorism.

Фатьянова І. В. Реалізація семантичного змісту концепту „тероризм” у лексичних одиницях сучасної англійської мови

У статті виявлено ядерні й додаткові змістовні ознаки концепту „тероризм” за допомогою сучасних англомовних лексикографічних джерел, обґрунтовано домінуючу позицію лексики „тероризм” в об'єктивності досліджуваного концепту лексичними одиницями сучасної англійської мови.

Ключові слова: концепт, концептосфера, лексема, сема, синонім.

Фатьянова И. В. Реализация семантического содержания концепта „тероризм” в лексических единицах современного английского языка

В статье выявлены ядерные и дополнительные содержательные признаки концепта „тероризм” с помощью анализа современных англоязычных лексикографических источников, обоснована доминирующая позиция лексики ‘terrorism’ в объективности исследованного концепта лексическими единицами современного английского языка.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, лексема, сема, синоним.

Fatianova I. V. The realization of the semantic content of the concept ‘terrorism’ in Modern English lexical units

The article focuses upon explication of the nucleus and optional content features of the concept ‘terrorism’ on the basis of Modern English dictionaries and proves a dominant role of the lexeme ‘terrorism’ in realization of the concept under the study in the Modern English language.

Key words: concept, concept sphere, lexeme, seme, synonym.

А. В. Ходоренко (Днепропетровск)

УДК – 811. 161. 1'373.23

ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАИМЕНОВАНИЙ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Материалом нашего исследования являются разнообразные наименования групп лиц (в дальнейшем НГЛ). Проблема, которая в общем виде ставится в данной статье – рассмотрение НГЛ – политических партий, общественных организаций, то есть обществ, проводящих некую политическую деятельность; определение наименований политических организаций как единицы политического дискурса. Мы ставим целью на примере фактического материала, а именно наименований партий /организаций, показать прагматическую нагруженность политических онимов как единицы политического дискурса, политической рекламы и пропаганды.

Дискурсом называют текст в его становлении перед мысленным взором интерпретатора. Дискурс состоит из предложений или их фрагментов, а содержание дискурса часто, хотя и не всегда, концентрируется вокруг некоторого „опорного” концепта, называемого „топиком дискурса”, или „дискурсным топиком” [Демьянков 2002]. Логическое содержание отдельных предложений – компонентов дискурса – называется пропозициями; эти пропозиции связаны между собой логическими отношениями (конъюнкции, дизъюнкции, „если – то” и т.п.). Понимая дискурс, интерпретатор komponует элементарные пропозиции в общее значение, помещая новую информацию, содержащуюся в очередном интерпретируемом предложении, в рамки уже полученной промежуточной, или предварительной интерпретации, то есть: устанавливает различные связи внутри текста – анафорические, семантические (типа синонимических и антонимических), референциальные (отнесение имен и описаний к объектам реального или ментального мира) отношения, функциональную перспективу (тему высказывания и то, что о ней говорится) и т.п.; „погружает” новую информацию в тему дискурса.

В результате устраняется (если это необходимо) референтная неоднозначность, определяется коммуникативная цель каждого предложения и шаг за шагом выясняется драматургия всего дискурса.

Ниже мы рассуждаем об эффективности политического дискурса и об интенсификации концептуальной идеи наименований как единицы политического дискурса с целью осуществления политической пропаганды. Общественное предназначение политического дискурса состоит в том, чтобы внушить адресатам – гражданам сообщества – необходимость „политически правильных” действий и/или оценок. Иначе говоря, цель политического дискурса – не описать (то есть, не референция), а убедить, пробудив в адресате намерения, дать почву для убеждения и побудить к действию [Bailey 1985: 104]. Поэтому

эффективность политического дискурса можно определить относительно этой цели.

Речь политика оперирует символами, а ее успех предопределяется тем, насколько эти символы созвучны массовому сознанию: политик должен уметь затронуть нужную струну в этом сознании [Badaloni, 1984]; высказывания политика должны укладываться во „вселенную” мнений и оценок (то есть, во все множество внутренних миров) его адресатов, „потребителей” политического дискурса. Возвращаясь к символике, приведем примеры наименований-символов, апеллирующим к сознанию реципиентов с целью убеждения; подчеркнем здесь, что феномен наименований политических организаций заключается в том, что, само по себе наименование, не являясь речью или политдискурсом, тем не менее является единицей политического дискурса и такому ониму присущи все методы интенсификации идеи, заключенной в наименовании политической партии. На некоем подсознательном уровне номинатор стремится воздействовать на реципиента. Далекое не всегда и внушение политического дискурса выглядит как аргументация. Авторы высказываний пытаются привлечь слушателей на свою сторону, не всегда прибегают к логически связным аргументам. Иногда достаточно просто дать понять, что позиция, в пользу которой выступает проponent, лежит в интересах адресата. Такой позицией является само наименование партии, в компрессированном тексте которого как раз заключена позиция, тезис, мысль или убеждение самого номинатора.

Подчеркнем роль эмоционального на уровне создания политически нагруженного наименования политических групп лиц. Известно, что можно воздействовать на эмоции, использовать, например, чувство долга, патриотизма, любви к близким т.д. (примеры таких онимов партия *Справедливая Россия, Родина, Родная партия* и др.). Наименования политических групп лиц апеллируют к моральным установкам вечных духовных принципов (справедливость, патриотизм). Все это может так и не найти отклика в душе недостаточно подготовленного интерпретатора. Еще более хитрый ход – когда, выдвигая доводы в присутствии кого-либо, вовсе не рассчитывают прямолинейно воздействовать на чье-либо сознание, а просто размышляют вслух при свидетелях; или, выдвигая доводы в пользу того или иного положения, пытаются – от противного – убедить в том, что совершенно противоположно тезису, и т.п. Подсознательное воздействие в наименованиях политических партий проиллюстрируем в примерах *Единый российский портал, либерально-демократическая партия* и др.

Любой дискурс, не только политический, по своему характеру направленный на внушение, учитывает систему взглядов потенциального интерпретатора с целью модифицировать намерения, мнения и мотивировку действий аудитории. Как отмечал А. Шопенгауэр, искусство убеждения состоит в умелом использовании едва заметно соприкасающихся понятий человека. Именно благодаря этому и

совершаются неожиданные переходы от одних убеждений к другим, иногда вопреки ожиданиям самого говорящего [Schopenhauer 1878: 58].

Первый вид установок характеризует степень доверчивости, симпатии к пропоненту, а завоевание выгодных позиций в этой области зависит от искусства говорящего и от характера реципиента (ср. патологическую доверчивость на одном полюсе и патологическую подозрительность на другом). Изменить установки адресата в нужную сторону можно, в частности, и удачно скомпоновав свою речь, поместив защищаемое положение в нужное место дискурса. Только создав у адресата ощущение добровольного приятия чужого мнения, заинтересованности, актуальности, истинности и удовлетворенности, оратор может добиться успеха в этом внушении [Grác 1985: 16].

Анализ сообщения, заложенного в наименовании показывает, что при помощи оригинальных риторических приемов, будучи на риторическом уровне высоко информативным, внутри наименования перекраивается поле идеологических коннотаций. Вероятно, главной целью убеждающего сообщения является цель – перестройка идеологических воззрений. Рассмотрения требуют убеждающие сообщения, информативные в идеологическом плане, но опирающиеся на явно спорные предпосылки, аргументы, топосы и энтимемы (типа *post hoc ergo propter hoc* – „по причине, следовательно”).

Основная цель адресанта в предвыборной программе – представить свою модель мира как наиболее достоверную, истинную. Но с точки зрения истинности/ложности, политические предложения, программы, обещания, предсказания или прогнозы... никогда не могут быть проверены или опровергнуты логически. Высказывания в предвыборной программе поэтому всегда имеют ирреальную модальность, всегда направлены на желаемое, с точки зрения адресанта, будущее. Ср.: НГЛ политической партии „*За славу и волю!*”

НГЛ, таким образом, выступает единицей политического дискурса, эффективность такого НГЛ может иметь большое значение для успешной деятельности, проводимой данной группой лиц, особенно в те периоды, когда накал коммуникации с реципиентами такого НГЛ достигает апогея – например периоды предвыборных кампаний, перевыборов, агитаций и т.д.

Наиболее частотны в предвыборной программе кандидата следующие речевые тактики, направленные на формирование определенной картины мира в сознании адресата:

1. Речевая тактика обязательства, обещания. В ее основе лежат речевые акты комиссивы. В качестве обещания может использоваться перформатив. Пример: *Стабильность и порядок*.

Часто обещания могут выражаться косвенно. Компонент „я обещаю” может быть не выражен, иллокутивная функция в этом случае выражается за счет инфинитива (часто в возвратной форме).

Другой способ косвенного выражения речевого акта обещания возможен с использованием отглагольных существительных. Пример: *Защита и порядок*.

2. Декларации через использование декларативных речевых актов. Специфика последних состоит в том, что они направлены на изменение положения дел в мире и успешны только в том случае, если говорящий наделен социальным правом их осуществлять. В ситуации предвыборной кампании именно кандидат наделен этим правом, которое реализуется через представление идеальной (мифологической) картины мира, которую создает адресант в своей предвыборной программе. Подчеркнем, что нельзя недооценивать значение НГЛ – единицу политического дискурса: лаконичное, часто безагенсное, безноминантное, казалось бы, построенное по случайным правилам, наименование партии аккумулирует всю сущность представляемой организации – представляет собой некий ключ к скрытым характеристикам этой организации.

Таким образом, номинаторы, следуя речевой тактике, создают наименования с целью влияния на реципиента сообщением, заложенным внутри НГЛ, прагматическую нагруженность которого определяют цели номинаторов вовлечь реципиентов в данную партию, завоевать расположение или вызвать интерес к данной политической организации.

Надо сказать, что в НГЛ – единице политической рекламы используют по нашим наблюдениям, манипулятивные методики существующих рекламных тактик, раскрытие и комплексное описание которых является перспективой дальнейших исследований.

Литература

Демьянков 2002 – Демьянков В. З. Политический дискурс как предмет политологической филологии / В. З. Демьянков // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – М. : ИНИОН РАН, 2002. – № 3. – С. 32 – 43; **Badaloni 1984** – Badaloni N. *Politica, persuasione, decisione* / Badaloni N. // *Linguaggio, persuasione, verità*. – Padova : Cedam (Milani), 1984. – P. 3 – 18; **Bayley P. 1985** – Bayley P. *Live oratory in the television age: The language of formal speeches* / Bayley P. // G. Ragazzini, D.R.B.P. Miller eds. *Campaign language: Language, image, myth in the U.S. presidential elections 1984*. – Bologna : Cooperativa Libreria Universitaria Editrice Bologna, 1985. P. 77 – 174; **Bell V. 1995** – Bell V. *Negotiation in the workplace: The view from a political linguist* / Bell V. // A. Firth ed. *The discourse of negotiation: Studies of language in the workplace*. – Oxford etc. : Pergamon, 1995. – P. 41 – 58; **Grác J. 1985** – Grác J. *Persuázia: Oplyvkovanie človeka človekom*. – Brno : Osveta, 1985. – 356 p.; **Schopenhauer A. 1878** – Schopenhauer A. *Die Welt als Wille und Vorstellung: 1.Bd. Vier Bücher, nebst einem Anhang, der die Kritik der Kantischen Philosophie enthält*. 4.Aufl / A. Schopenhauer //

A. Schopenhauer's sämtliche Werke / Hrsgn. v. Julius Frauenstädt. 2. Aufl: Neue Ausgabe. Bd.2. – Leipzig : Brockhaus, 1891. – 567 p.

Ходоренко Г. В. Прагмалінгвістичні особливості найменувань політичних організацій

У статті розглянуто назви політичних організацій як одиницю політичного дискурсу, політичної реклами та пропаганди. Описано прагматичну, ілокутивну завантаженість назв партій у термінології та положеннях теорії мовленнєвих актів.

Ключові слова: найменування груп осіб, політичні партії, громадські організації, політичні оніми.

Ходоренко А. В. Прагмалінгвістические особенности наименований политических организаций

В статье рассматриваются наименования политических партий и организаций как единицы политического дискурса и политической пропаганды. Описана иллокутивная нагруженность наименований политических партий в экспликации теории речевых актов.

Ключевые слова: наименования групп лиц, политические партии общественные организации, политические онимы.

Khodorenko A. V. Pragmatic and linguistic peculiarities of political organizations names

The article considers the names of political parties to be the units of political discourse, political propaganda. Political organizations names are proved to demonstrate elocutionary content. The latter is reached with the help of constructing „declarative”, „performative” and other types of names in the theory of speech explication.

Key words: types of names, political parties, political discourse.

Х. А. Чижова (Фройденштадт, Германия)

УДК 811.161.1.'42

**ЯЗЫКОВАЯ КАТЕГОРИЯ БОЛЬ
В РУССКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ**

Язык впитывает в себя разнообразный человеческий опыт восприятия мира и себя в мире. Освоение мира начинается параллельно с освоением языка. В первую очередь осознаются (воспринимаются и называются) явления и процессы внутри и вокруг человека, оказывающие непосредственное влияние на его самочувствие. Боль, несомненно, является одним из первых и основополагающих опытов человека, во многом определяющих его представления о жизни, утилитарные и этические ценности. Н. Бердяев писал: „Сознание

основано на установке границ и противоположений, причиняющих боль, и не может не быть болью и страданием” [Антология 2005: 99].

Болевой опыт, начинаясь в сфере физических ощущений, ими не ограничивается и распространяется на сферу межличностных отношений, на отношения личности и общества. Боль, таким образом, представляет собой биопсихосоциальный феномен. В сфере сознания мы можем говорить о категории *боли*, которая в языковом сознании концентрируется в языковую категорию, являющуюся формой концептуализации окружающего мира. Определение феномена боли как языковой категории предполагает осознание того, что каждый национальный язык и культура народа откладывают отпечаток на восприятие боли личностью.

Боль является исключительно личностным переживанием, однако, то, „как люди реагируют на одну и ту же рану или болезнь, зависит в одинаковой степени как от их личной истории, так и от социальных и культурных отношений, в которых они живут” [Le Breton 2003: 7].

Восприятие, осмысление, выражение, преодоление боли личностью формируется в ритуалах, существующих в определённом обществе и зафиксированных в языке. В ситуациях, где боль является частью повседневной жизни, болевой порог очень высокий. Необходимое стойкое перенесение боли культивируется как позитивный, достойный подражания пример. Степень стойкости перенесения боли развивается в один из критериев оценки личности.

Языковая категория *боль* выражается посредством языка. Цель статьи в том, чтобы с помощью анализа языкового материала пролить свет на данную категорию в русском языковом сознании. В русском языковом сознании параллельно представлены две основополагающие картины мира: научная и языковая. Комплексный характер феномена боли очевиден специалистам: „Боль – своеобразное психофизиологическое состояние человека, возникающее в результате воздействия сверхсильных и разрушительных раздражителей... Боль... включает в себя такие компоненты, как сознание, ощущение, память, мотивации, вегетативные, соматические и поведенческие реакции, эмоции. Объективная оценка боли у человека затруднена... Интенсивность болевых ощущений зависит от ряда факторов: ... психологического настроения, эмоционального фона, обстановки” [БМЭ 1976: 294–297]. Болевые ощущения могут быть острыми, тупыми, режущими, колющими, жгучими и т. д. По физиологическому значению своему боли делятся на местные боли (периферические), эксцентрические боли и иррадирующие боли. Болевые ощущения могут быть острыми, тупыми, режущими, колющими, жгучими и т. д. Медики говорят о различных видах боли, обращая внимание как на локализацию (например, гастралгия), так и на причины боли (пневмония, невралгия): артралгия, гастралгия, глоссалгия, кардиалгия, каузалгия, колики, люмбаго, мастодония, миалгия, мигрень, невралгия, ноталгия, одонтогра,

одонталгия, оталгия, периалгия, пневмония, прозопальгия, прострел, цисталгия, энтералгия.

Данные термины в своём абсолютном большинстве понятны лишь специалистам и пациентам, страдающим тем или иным видом боли. Высокая распространённость мигрени – сильной головной боли – привела к тому, что данный медицинский термин вошёл в общую наивную картину мира русского языкового сознания. Такие понятия, как прострел, колотьё, ломота, резь, относятся к наивной картине мира, понятны каждому носителю русского языка, и также используются медиками, что облегчает коммуникацию с пациентами. Пациент, описывая испытываемую боль, пользуется для этого средствами родного языка, актуализируя народные, наивные представления о данном феномене. Детализация наименований боли свидетельствует о её высокой степени осмысления.

В энциклопедии Брокгауза и Эфрона выделяются „органическая”, „нервная” и „психическая боль”. „Психическая боль” чувствуется, например, при раскаянии, во время траура [Энциклопедия].

Компонентный анализ на основе дефиниций лексикографических источников позволяет определить основные векторы движения мысли при осмыслении феномена боли. „Словарная статья, по сути, вербально фиксирует „алфавит идей”, биографические данные того или иного понятия, мыслительных образований и, следовательно, в целом историю развития человеческой цивилизации” [Красавский 2001: 169]. В иллюстративной части статьи предлагаются „готовые”, отрефлектированные элитарной языковой личностью варианты употребления той или иной языковой единицы, актуализирующие признаки языковой категории, наиболее важные для носителей языка в момент издания словаря.

Внутренняя форма современного русского слова *боль* встречается уже в старославянском. Практически во всех славянских языках слова, обозначающие БОЛЬ, являются родственными, например, украинское *біль* (род. п. *болю*), сербохорватское *бђл* м., словенское *bol*. Русскому глаголу *болеть* соответствуют украинский *боліти*, старославянский *болѣти*, болгарский *болѣя*, сербохорватский *болѣти*, словенский *boljéti*, чешский *boleti*, польский *boleć*. Дальнейшей этимологией русской *боли* является древневерхненемецкое *balo* – „пагуба, зло”, древнеанглийское *bealu*, готское *balwawesei* – „злость”, *balwjan* – „мучить” [ЭСРЯ].

В. Даль определяет боль либо как физическое состояние: „болезнь, болесть, хворь, хвороба, хворость, недужина, недуг, немочь, немощ, немогута, скорбь (телесная), хиль, хилина, боля, нездоровье”, либо как психическое состояние: „чувство горя, истомы, страданий душевных; скорбь, грусть, тоска, кручина, жаль, сокрушение, журиба” [Даль 2004: 86]. В зависимости от физических ощущений выделяется „острая, колючая (колотьё), резучая (резь), гнетучая (ломота), грызучая (грызь), жгучая, палящая, тупая, глухая, ноющая, нылая” [там же: 86].

Толкования *боли*, принятые в БМЭ, и определения, данные в словаре В. Даля, во многом совпадают, что объясняется природой категории БОЛЬ: боль описывается пациентом, который пользуется для этого средствами родного языка, актуализируя народные, наивные представления о боли.

Определения *боли* в словарях XX в. отличаются единообразием. В четырёх из шести проанализированных словарей [НРСЯ 2000; Словарь 2002: 45; СТСРЯ 2005: 51; Викисловарь] *боль* трактуется, во-первых, как ощущение физического страдания, во-вторых, как душевное страдание. В толковом словаре Д. Н. Ушакова нет указания на психическую, душевную боль, *боль* трактуется как „ощущение физического страдания в какой-нибудь части тела” [Ушаков], в словаре С. И. Ожегова *боль* характеризуется „как ощущение страдания” [Ожегов 1986: 49] без уточнения природы физической или душевной боли.

Лексикографы определяют боль при помощи следующих лексем и словосочетаний: ощущение, неприятное ощущение, страдание (физическое или душевное), часть тела, чувство горя, нравственное страдание. В зависимости от того, интерпретируется ли боль с точки зрения физического страдания или душевного, она осмысливается либо как ощущение, либо как чувство. Таким образом, с одной стороны, она встаёт в один ряд с такими соматическими ощущениями, как ощущение голода, температуры, с другой стороны, с такими чувствами, как любовь, ненависть, страх. Физическая боль связана с восприятием человеком тела, душевная боль – жизни, себя, мира. Синонимы физической боли, относящиеся к научной и наивной картинам мира, были рассмотрены выше. Психическая боль актуализируется в таких словах, как: *горе, горесть, грусть, кручина, мучительность, огорчение, печаль, пытка, сожаление, страдание*. Душевная боль может быть вызвана горем, то есть каким-то событием, несчастьем, затрагивающим человека в его сути, а также чувством вины, раскаянием, в данном случае, боль приближается по значению к мукам совести.

Помимо энциклопедического, „теоретически-научного” знания о феномене *боль* в словарях, в иллюстративной части определения, представлено „языковое знание”, то есть знание, выводимое из „языкового мышления... знание всех областей бытия и небытия, всех проявлений мира” [Бодуэн де Куртенэ 1963: 312]. Языковое знание проявляется в сочетаемости единиц языка. В нём выражается не только мировоззрение народа, но и его мироощущение. Базируется языковое знание на уходящих в глубь веков мифопоэтических и религиозных представлениях о мире, формирующих культурное бессознательное.

Прямое прочтение описательных глаголов и предикатов, употребляющихся с лексемой *боль*, позволяет нам выявить наши обыденные представления о боли, то есть „языковое знание” боли. Согласно А. Пешковскому, в обыденном сознании существует представление о том, что „болезнь можно вогнать и выгнать”

[Пешковский 1920: 59]. Болезнь концептуализируется как некая сущность, независимая от человека, способная „войти” и, соответственно, „выйти” из его тела. Тело человека в данном случае осмысляется как некоеместилище.

Представление о боли как одушевлённой сущности реализуется во многочисленных словосочетаниях, например: *жестокая боль, унять, побороть боль, боль (не) беспокоит кого-либо* [Словарь 2002: 45]. В заговорах *боль* олицетворяется, например: „Колотье, колотье, ты будешь водяное, ты будешь ветряное, ты будешь глазное. Не тут тебе стоять, не тут тебе бують, жёлтых костей ломать, червонной крови сушить новорождённого, окрещённого раба Божия, младенца (имя рёк)” [Забылин 2005: 94]. Заговаривающий приказывает боли – „колотью” выйти из тела ребёнка, не причинять вреда ни его костям, то есть основе его материального состава, ни его крови, заключающей в себе жизненную силу человека. Основанием того, что боль должна покинуть младенца является факт его крещения. Аналогична структура заговора и от „родимца” – болей, мучающих младенцев, не дающих им спокойно спать: „Грызу я загрызаю, уйму я, унимаю на рабе Божиим (имя рёк) двенадцать родимцев. Как мёртвый от могилы не ворочается, так бы и на раба Божия (имя рёк) эти двенадцать родимцев никогда бы не ворочались, во веки по веки. Отныне и до века” [Там же: 103]. Заговаривающий „загрызает”, то есть уничтожает болезнь ребёнка так, чтобы она не смогла вернуться на него. В данном случае боль не входит в тело ребёнка, но мучает его, оставаясь снаружи. Боль (болезнь) может „держат” ребёнка: „Свечу от утрени Великой пятницы зажигают, когда ребёнка держит родимец” [Даль 1989: 352].

В пословицах *боль* также персонифицируется: „Дай боли волю, полежав, да умрёшь. Дай боли волю, уморит”, „кто не боится холеры, того она боится”, „больному в еде не верь! Не больной привередлив, а боль” [Там же: 349]. Цель боли (болезни) – умертвить, „уморить”, человека, следовательно, больной не должен поддаваться своей боли, не должен её бояться. Боль, вошедшая в человека, определяет его вкусы, то есть она управляет им, человек более не хозяин сам себе. Итак, боль осмыляется как некая враждебная человеку сущность, мучающая его, способная войти в его тело, имеющая над ним власть и доводящая, в крайнем случае, до смерти – „полечат, авось залечат (боль или больного)” [Там же: 350].

Боль (болезнь) также осмыляется как наказание за поступок, не соответствующий норме, например: „Не плюй в окно – зубы болеть станут”, „на помело не ступай – заусеницы будут”, „вечером (с вечера) голову чесать – болеть станет”, „Бог долго терпит, да больно бьёт” [Там же: 351–352]. Боль, болезнь является следствием действий человека, не согласующихся с общепризнанными представлениями о том, как необходимо поступать в той или иной ситуации. Интересно, что особое

народное внимание принадлежит не правилам этики и морали, но правилам поведения в быту.

Боль осмысливается и как некий предмет, например: *разделить чью-то боль, поделиться своей болью с кем-либо* [Словарь 2002: 45]. Боль представляется как некий физический предмет, возможно, давящий человека, концептуализирующийся как некая ноша. Представление о предмете может уточняться, боль – это нож, согласно следующим выражениям: *острая, тупая, колющая, режущая боль; притупить боль* [Там же: 45].

О том, каковы представления о боли у носителей языка, позволяет судить материал, представленный составителями „Русского ассоциативного словаря”. Реакции, полученные на слово-стимул *боль*, характеризуют боль по степени интенсивности: *сильная, адская, невыносимая, нестерпимая, острая, страшная, тупая, ужасная, дикая, колющая, мучительная, ноющая*. В зависимости от болящего органа: зуб, зубы, в сердце, в глазах, в голове, в груди, в желудке, в руке, в суставах, в членах, глаз, головная, нога. Отдельно выделяется психическая боль: душевная, скорбь. Указывается причина боли: ломка, боль утрат, причинять боль, болезнь, удар. Отношение к боли колеблется от страха перед болью (жуть, боюсь) и отвращения (противно) до её преодоления (проходит, прошла). Наблюдается две стратегии поведения: испытывая боль, надо либо терпеть (боль можно превозмочь, перетерпеть, терпение, когда больной усилием воли побеждает боли), либо боль можно облегчить, в том числе, в больнице (врач, спирт, унять, лекарство). Боль принадлежит жизни человека и определяется как моя, твоя, чужая, людская, люди. Человек, испытывающий боль, выражает её поведением: слеза, слёзы, жалоба [РАС 2002: 62]. Реакции, полученные на слово-стимул *боль*, охватили все грани представлений о данной категории. Наиболее разработанной оказалась часть, относящаяся к источникам физической боли, помимо этого, испытуемые указали на то, что необходимо делать, испытывая боль, кому она принадлежит, что испытывает человек по отношению к боли.

Итак, в результате анализа сочетаемости лексем, актуализирующих категорию *боль* в русском языковом сознании, установлено: боль осмысливается, с одной стороны, при помощи метафоры персонификации, в данном случае подчёркивается зависимость человека от боли, с другой стороны, как наказание, боль выступает как следствие проступков человека, и, наконец, как предмет. Наше восприятие боли основывается, с одной стороны, на физиологической структуре тела, с другой стороны, определяется культурной традицией, зафиксированной и передаваемой из поколения в поколение в языке.

Литература

Антология 2005 – Антология мудрости / В. Ю. Шойхер. – М. : Вече, 2005. – 848 с.; **Бодуэн де Куртенэ 1963** – Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ. –

М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 2. – 465 с.; **БМЭ 1976** – Большая медицинская энциклопедия : в 30-ти т. / Б. В. Петровский. – М. : Сов. энцикл., 1976. – Т. 3. – 584 с.; **Викисловарь** – Викисловарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wiktionary.org/wiki>; **РАС 2002** – Русский ассоциативный словарь : в 2-х т. / Ю. Н. Караулов, Г. А. Черкасова и др. – М. : АСТ, Астрель, 2002. – Т. 1. – 784 с.; **Даль 2004** – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : избранные статьи / В. И. Даль. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, Красный пролетарий, 2004. – 700 с.; **Даль 1989** – Даль В. И. Пословицы русского народа : в 2-х т. / В. И. Даль. – М. : Худ. лит., 1989. – Т. 1. – 431 с.; **Забылин 2005** – Забылин М. Русский народ Полная иллюстрированная энциклопедия. Спасительные молитвы, заговоры и обереги / М. Забылин. – М. : ЭКФСМО, 2005. – 256 с.; **Красавский 2001** – Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской культурах : монография / Н. А. Красавский. – Волгоград : Перемена, 2001. – 493 с.; **Мачехин 2004** – Мачехин А. Е. В поисках смысла / А. Е. Мачехин. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 912 с.; **НРСЯ 2000** – Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный [Электронный ресурс] / Т. Ф. Ефремова. – М. : Рус. яз., 2000. – „Русская грамота”. – 2001 – 2002; **Ожегов 1986** – Ожегов С. И. Словарь русского языка: около 75000 слов / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Рус. яз., 1986. – 797 с.; **Пешковский 1920** – Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М., 1920. – 325 с.; **Словарь 2002** – Словарь сочетаемости слов русского языка: около 2500 слов / П. Н. Денисов и др. – М. : Астрель, АСТ, 2002. – 816 с.; **СТСРЯ 2005** – Современный толковый словарь русского языка / С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2005. – 959 с.; **Ушаков** – Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / Д. Н. Ушаков. – Режим доступа : <http://agen.ru/dic/ushakov/>; **Энциклопедия** – Энциклопедия Брокгауз и Ефрон [Электронный ресурс]. – Режим доступа : – http://kustoffv2.chat.ru/2_216.htm; **ЭСРЯ** – Этимологический словарь русского языка : в 4-х томах [Электронный ресурс] / М. Фасмер. – Режим доступа : <http://vasmer.narod.ru/p058.htm>; **Le Breton 2003** – Le Breton, David Schmerz. Eine Kulturgeschichte / David Le Breton. – Zürich-Berlin : Diaphanes, 2003. – 268 s.

Чижова Х. А. Мовна категорія *біль* у російській мовній свідомості

У статті з'ясовано, як осмислено категорію *біль* у російській мові, доведено, що з допомогою метафори персоніфікації можна підкреслити залежність людини від болю, з іншого боку, *біль* постає як наслідок вчинків людини й, урешті-решт, як предмет.

Ключові слова: наукова й мовна картини світу, внутрішня форма слова, категорія *біль*.

Чиждова Х. А. Языковая категория *боль* в русском языковом сознании

В статье выяснено, как осмысленна категория *боль* в русском языке, доказано, что с помощью метафоры персонификации можно подчеркнуть зависимость человека от боли, с другой стороны, *боль* появляется как следствие поступков человека и, в конце концов, как предмет.

Ключевые слова: научная и языковая картины мира, внутренняя форма слова, категория *боль*.

Chizhova Kh. A. Language category *pain* in Russian linguistic consciousness

In the article is found out how a category is intelligent pain in Russian, it is well-proven that by the metaphor of personification it is possible to underline dependence of man on pain, de autre part, pain appears as a result of acts of man and, eventually, as an object.

Key words: scientific and linguistic pictures of the world, internal form of word, a category is pain.

ФРАЗЕОЛОГІЯ І ПАРЕМІОЛОГІЯ

Н. О. Барвіна (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЯ В АСПЕКТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Сучасний стан мовознавчої науки кваліфікують як поліпарадигмальний, методологічно різноплановий, що зумовлено багатодетермінантністю самого об'єкта дослідження (мови), посиленням інтересу лінгвістів до культурного компонента мовних знаків. Міжкультурна комунікація як маргінальна галузь мовознавства, спрямована на аналіз параметрів, особливостей міжкультурного спілкування, соціокультурних чинників його оптимізації, на формування практичних навичок і вмінь вербального контактування з представниками інших культур, сьогодні є своєрідним соціальним замовленням, адже багато людей зіткнулися з проблемами міжкультурного непорозуміння. Основним завданням цієї галузі мовознавства є формування міжкультурної комунікативної компетентності на засадах культурного релятивізму й толерантності до чужої мови й культури, до інших культурних стандартів [Селіванова 2006: 348 – 349]. Мета статті – продемонструвати своєрідність світосприйняття певного народу шляхом аналізу фразеологізмів як національно-культурних знаків.

Фразеологія будь-якої мови як один з культурних кодів віддзеркалює картину світу, національно-культурне світобачення, звичаї, традиції, вірування, історію народу, який говорить певною мовою. Ще Е. Сепір підкреслював причинну залежність між культурою й мовою: культуру він кваліфікував як те, що певне суспільство робить і думає, а мова – це те, як думає [Сепір 2002: 193]. Ми зосередили увагу на фразеологізмах, оскільки вони є своєрідними мікротекстами, що імпліцитно або експліцитно містять у собі всі різновиди оцінок і вважаються найбільш культурно релевантними мовними одиницями. Якщо знання мовця мають лакуни в чужій культурі, то він переважно компенсує ці лакуни рідним культурним кодом, а це може спричинити непорозуміння й псевдокомунікацію. У фразеології виявлена специфіка мислення й мовлення кожної нації, що часто зумовлює неперекладність або важкоперекладність стійких зворотів.

Фразеологію в аспекті міжкультурної комунікації досліджували Д. Добровольський, Т. Черданцева, О. Левченко, І. Голубовська, В. Шевелюк й ін.

Національно-культурна своєрідність фразеологізму зазвичай зумовлена такими чинниками: специфічною внутрішньою формою компонента (реалія, власне ім'я): *Чумацький Шлях*, *Солом'яна дорога*; характером самої одиниці, пов'язаним тим чи іншим способом з

національними, часто побутовими, історичними особливостями народу: *згінні дні, ходити на ралець* (віддзеркалюють соціальні взаємини українців); *справляти колодія, скакати в гречку, топтати ряст, барвінок рвати* (стосуються обрядів, звичаїв, культурно-національного світобачення українців). Такі вислови становлять проблему під час їхньої передачі іншою мовою, вони зазвичай незрозумілі для пересічних представників інших мов.

Знання символіки – підвалина для усвідомлення картини світу певного етносу, його поглядів, вірувань, ідеалів. Символіка переважно спільна для різних мов лише в основній своїй частині, але може серйозно відрізнятись в деталях і функціонуванні символу. М. Мамардашвілі й О. П'ятигорський обстоюють позицію, що символи слід кваліфікувати як самостійну й позазнакову категорію, яку можна тільки зрозуміти (або псевдозрозуміти), однак не пізнати [Мамардашвили 1997: 99]. Ми поділяємо думку вчених, оскільки, наприклад, символи-соматизми, на перший погляд, дуже передбачувані й зрозумілі, проте глибший їх аналіз свідчить про зворотне.

Світоглядні уявлення про *душу* й *тіло* в різних народів неоднакові, зокрема в японській національній традиції ніколи не було протиставлення цих реалій, існувала єдність – *сінсін*, що відповідно до ієрогліфів буквально означала „серце / душа-тіло”, тобто у світорозумінні японців тілесна й духовна складові людини не розділяються. Т. Гуревич стверджує, що поняття, тотожні російському (герс. українському) слову *душа*, у японській мові можуть лексикалізуватися такими номенами, як *кокоро* – „серце”, *кімо* – „печінка”, *хара* – „живіт”, *муне* – „груди”, *харавата* – „кишки”. Ці слова, що збігаються з назвами частин людського тіла, співвідносні не тільки й не стільки з анатомічними органами, скільки з певними духовними й душевними якостями людини [Гуревич 2006].

Події емоційно-духовного життя українця та росіянина відбиваються на психічно-душевному рівні (*душа, серце*), тоді як у представника англосаксонської культури – на психічно-раціональному (*mind*). Значна кількість західних дослідників, зокрема А. Вежбицька, наголошують на тому, що поняття *mind* постає специфічним продуктом англійської мови, який не має еквівалентів у інших мовах світу [Вежбицкая 1996: 384]. Багатозначний номен *mind* називає процеси, пов'язані з функціонуванням усієї сфери свідомості людини: її мисленнєво-оцінною діяльністю, пам'яттю, волею, уявою, увагою, емоціями. Відома ж інтегральна риса китайської культури – це соматизація емоцій і почуттів. Концепт *xin – серце* – для китайців є органом думок і почуттів одночасно.

Значені особливості культурної диференціації народів часто експліковані фразеологічними ресурсами мови. Розглянемо конкретний приклад. У картині світу українця соматизм *печінка* може асоціюватися з сильним емоційним станом, символізує гнів, поганий настрій,

роздратування (*сидіти в печінках* у кого, *брати за печінки* кого). У різних етносів *печінка* має неоднакову культурну семантику: у слов'янському мовному ареалі вона символізує те саме, що називалося вище для українського народу; у японців – це символ почуттів; для китайського народу *печінка* постає осередком усього поганого; для італійців – це загальний символ хоробрості, факультативно – ніжності, задрощів. Наприклад, італійське *fegato* „печінка” вживають у низці ідіом: *Fegato santo* (букв. „свята печінка”; „смілива, відважна людина”); *Di fegato* (букв. „з печінкою”, значення – „хоробрий”); *Gettare il proprio fegato oitre un ostacolo* (букв. „викинути печінку туди, де є перешкоди”, значення – „лізти на рожен”) [Черданцева 1996: 63]. У свідомості японців слово *кімо* „печінка” може вживатися в тому ж контексті, у якому ми звикли казати *душа* або *серце*, наприклад: *кімо-ні мейдзіру*, букв. „закарбуватися в печінці”, має семантику „залишитися в пам'яті, у серці”. Взагалі *кімо* – згусток духовних сил людини, що асоціюються насамперед з мужністю, відвагою, сміливістю [Гуревич 2006: 56].

Аналіз фразеології різних народів в аспекті міжкультурної комунікації має теоретичну та практичну значущість й відкриває широкі перспективи для подальших досліджень. Детальне вивчення культурної інформації, що містять фразеологізми, сприятиме більш успішній комунікації та співпраці представників різних мовно-культурних соціумів.

У статті ми зосередили увагу на незначній кількості фразеологізмів. Перспективою наших подальших досліджень є аналіз інших стійких зворотів в аспекті міжкультурної комунікації.

Література

- Вежбицкая 1996** – Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая ; отв. ред. и сост. М. А. Кронгауз. – М. : Рус. словари, 1996. – 411 с.; **Гуревич 2006** – Гуревич Т. М. Представления о душе в японской лингвокультуре / Т. М. Гуревич // Вест. Моск. гос. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2006. – № 2. – С. 49 – 57; **Мамардашвили 1997** – Мамардашвили М. К. Символ и сознание : метафиз. рассуждения о сознании, символикe и яз. / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский ; ред. Ю. П. Сенокосов. – М. : Яз. рус. культуры, 1997. – 324 с.; **Селіванова 2006** – Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К., 2006. – 716 с.; **Сепир 2002** – Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдвард Сепир ; общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика ; пер. с англ. – 2-е изд. – М. : Прогресс : Изд. группа „Универс”, 2002. – 656 с.; **Черданцева 1996** – Черданцева Т. З. Идиоматика и культура (постановка вопроса) / Т. З. Черданцева // Вопр. языкознания. – 1996. – № 1. – С. 58 – 70.

Барвіна Н. О. Фразеологія в аспекті міжкультурної комунікації

У пропонованій статті на фразеологічному матеріалі розглянуто один з аспектів міжкультурної комунікації. Окреслено специфіку національно-культурних уявлень різних етносів про певні реалії.

Ключові слова: фразеологія, міжкультурна комунікація, національно-культурна своєрідність.

Барвина Н. А. Фразеология в аспекте межкультурной коммуникации

В предлагаемой статье на фразеологическом материале рассмотрен один из аспектов межкультурной коммуникации. Определена специфика национально-культурных представлений различных этносов об определенных реалиях.

Ключевые слова: фразеология, межкультурная коммуникация, национально-культурное своеобразие.

Barvina N. A. Phraseology in aspect of intercultural communications

In the offered article on a phraseological material is considered one of aspects of intercultural communications. Specificity of national-cultural representations of various ethnosos about certain realities is defined.

Key words: phraseology, intercultural communications, national-cultural originality.

І. Я. Глуховцева (Луганськ)

УДК 811.161.2'282

ФОРМАЛЬНІ ТА ЛЕКСИЧНІ ВАРІАНТИ СТІЙКИХ СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У наш час лексичні варіанти ФО визнають чимало вчених, виділяючи кілька типів таких варіантів: 1) якщо відбулася синонімічна заміна одного компонента іншим (ці заміни не змінюють чи не завжди змінюють образ, що ліг в основу денотативного значення) [Ужченко, Ужченко 2005: 87]. Розрізняють заміну, здійснену абсолютним синонімом, і заміну, у якій синонім дещо відрізняється відтінком значення. В. Мокієнко виділяє окремий тип лексичних варіантів фразеологізмів, у яких слово-замінник не є синонімом, але належить до тієї ж тематичної групи лексики [Мокиєнко 1989: 33 – 34]. „Широке розуміння лексичного варіанта у складі ареальної фразеологічної одиниці”, на думку В. Д. Ужченка, дозволяє розглядати як варіанти й такі різновиди, що постали на основі системно невпорядкованих заміни компонентів-лексем [Ужченко, Ужченко 2005: 89].

Розмежування варіантних різновидів однієї фрази й фразеологізмів-синонімів є в наш час однією з найсуперечливіших проблем у фразеологічній науці [Там само: 88]. М. Алефіренко розглядає варіантність лексемного складу фразем як вияв динаміки одиниць фразеологічного рівня, унаслідок якого утворюється варіантний ряд ФО. Він доводить, що інваріант – не окрема конкретна фразеологічна одиниця, а завжди абстракція, поняття, де відображено спільні властивості всього варіантного ряду ФО. Тому „фразеологічними варіантами слід вважати такі різновиди фразем, які, характеризуючись відносною тотожністю фразеологічного значення й етимологічного образу, відрізняються окремими компонентами плану вираження, що надають їм певних експресивно-стилістичних відтінків” [Алефіренко 1987: 25]. Синонімічними, на думку вченого, називають фразеологічні утворення, які, виражаючи одне й те поняття, „характеризуються спорідненістю фразеологічних значень, але відрізняються етимологічними образами й експресивно-емоційними властивостями” [Там само: 26]. Це визначення синонімів співвідносне з тим, яке подає Л. Скрипник: „Фразеологічними синонімами (або синонімічними фразеологізмами) вважають фразеологічні одиниці, які позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони його, і при різній внутрішній формі і неоднаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення” [Скрипник 1973: 212].

На однаковому значенні фразеологічних варіантів наполягають: М. Шанський (тотожність значення і ступеня семантичної цільності) [Шанський 1985: 50], А. Кунін (тотожності за якістю та кількістю значень) [Кунін 1986: 47 – 51], Л. Скрипник (денотативно-сигніфікативна тотожність семантичної структури варіантних фразем) [Скрипник 1973: 212], В. Ужченко (лексичне варіювання – видозміна роздільно оформленої, але семантично цілісної одиниці, якою є фразеологізм) [Ужченко, Ужченко 2005: 90].

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати погляди вчених на формальну та лексичну варіативність фразеологічних одиниць, а також виявити їхні ознаки в українських східнослов'янських говірках.

Фразеологічні варіанти – утвержені традицією різновиди фразеологічної одиниці зі спільним значенням, які відрізняють за одним чи кількома (іноді всіма) компонентами лексичного складу. Вони відображають специфіку складного знака, „де при збереженні його повної тотожності може бути здійснена заміна цілого компонента” [Диброва 1979: 114].

Невпорядкованість термінології, спірність питання про сутність та особливості фразеологічних синонімів і варіантів, особливий статус варіанта, якщо мова йде про ареальні фразеологізми, дозволили В. Ужченко послуговуватися таким поняттям, як варіативно-синонімічна

група, під якою вчений розуміє „таке смислове об'єднання фразеологічних одиниць, котрі у своїх значеннях мають подібні опорні семи й ідентифікуються близькими за значеннями синонімічними інваріантами, часом із широким набором варіантів” [Ужченко 2003: 115].

Мету виникнення варіантів фразеологічних утворень, за словами В. Білоноженко та І. Гнатюк, визначити важко [Білоноженко, Гнатюк 1989: 107]. І. Голубовська, вивчаючи це питання, стверджує, що „вибір певного явища дійсності в якості об'єкта пареміологічної детермінації свідчить про його значущість для носіїв етнічної мови і культури. Психологічно і культурно важливі для етнічної ментальності феномени піддаються „стихійному” кількісному маркуванню на мовному та мовленнєвому рівнях, що створює своєрідний індекс культури” [Голубовська 2009: 598]. Отже, довжина варіативних та синонімічних рядів у фразеології тісно пов'язана з важливістю певних аспектів для культури й мови цього народу.

Проте при розгляді фразеологічних варіантів з погляду форми й змісту М. Толстой зазначає, що насамперед у цьому випадку „необхідно віддати перевагу матеріалу діалектному перед літературним” [Толстой 1973: 277], адже в усному мовленні лексичні заміни – звичне явище. Не випадково Л. Скрипник розрізняє варіантність узуальну – нормативну, зафіксовану словниками, й оказіональну – одиничну, індивідуальну [Скрипник 1973: 128]. „Невпорядковані з погляду лексичної системи заміни у складі фразеологічних одиниць часто трапляються тоді, коли в пам'яті мовців зовсім стираються реальні значення компонентів. Яскраві приклади варіацій такого типу дають записи функціонування фразеологізмів в усному мовленні” [Там само: 129 – 130]. Отже, серед причин, які викликають утворення варіантів, учені, з одного боку, називають здатність фразеологізму поділятися на слова, що вже складає підґрунтя варіативності, з іншого, – наявність у складі ФО лексичних компонентів, які повністю втратили свою внутрішню форму, адже особливо в усному мовленні ці компоненти можуть бути замінені на більш зрозумілі, звичні.

Ми поставили собі за мету виявити, які із стійких сполучень слів можуть варіюватися найчастіше та які з варіантів ФО в усному мовленні поширені найбільш. Для реалізації цього завдання ми уклали питальник, який містить 1270 стійких сполучень слів (прислів'я, приказки, окремі загадки, примовки, власне фразеологізми тощо), записані від різних інформаторів у говірках Східної Слобожанщини. За цим питальником зафіксовано матеріал від мовців трьох вікових категорій (молодше покоління мовців – 18 – 35 років; середнє – 35 – 50 років, старше – від 50 років і старші). У завдання учасника анкетування входило дібрати до пропонованих стійких сполучень слів варіанти ФО та позначити, чи використовує респондент цей вираз в усному мовленні, чи він його не знає.

Наслідки анкетування засвідчують, що 47,1% відсотка паремій, з

якими працювали респонденти, не мають лексичних варіантів. Серед них виділяємо такі:

вислови книжного походження (*Все можуть королі; Духовність нації в освіті народу; Народжений повзати літати не може; Спочатку було слово; Ставити крапку над „і”*);

уживані частіше в літературній мові (*Ані печі, ані лаві, і на столі нема страви; Від кохання до ненависті один крок; Впіймав чи не впіймав, а поганятися можна; Говори мало, слухай багато, а думай ще більше; Доля жінки в руках чоловіка; Душа душу чує, а серце серцю вість подає; За хорошим чоловіком і свинка – господинка, а за лихим і лебідь казна-що*);

загальновідомі, уживані в усному й писемному мовленні (*Баба з воза – кобилі легше; Було б здоров'я – усе інше наживемо; Великий, як коза – дурний, як лоза; Від добра добра не шукають; Вік живи – вік учись; Вольному – воля, спасенному рай; Далі положиши – ближче візьмеш; Дві баби – базар, а три – ярмарок; Де наше не пропадало; Дурний, аж крутиться; дурному не скучно й самому (сидить та й регочеться); Переливає з пустаго в порожнє; За все треба платити; За одного битого двох небитих дають, та й то не беруть*);

пов'язані з християнськими заповідями, віруваннями (*Береженого Бог береже; Бог велить пополам ділить; Жить би та Бога хвалить*);

окремі прислів'я, повір'я, пов'язані з календарними святами (*Варвара ночі увірвала, а дня доточила; До Спасівки бджоли на пана роблять, а після Спаса – на себе*);

жартівливі вислови, що є порівняно новими (*Горілка без пива – гроші на вітер*);

загальноуживані вислови, що містять прозорі (а іноді й затемнені) за внутрішньою формою okazіоналізми (*Грамотний, та не дрюкований; Гуртове – чортове; Мовчок на крючок; Не даси й рахуби; П'яний, як дзюдзя*); окремі діалектизми (*Свальба (свайба) сорочку знайде*);

добре римовані прислів'я, у яких заміна одного компонента іншим може порушити риму (*Заплач – дам калач, зареви – дам три*).

Однак і ці ФО можуть мати формальні варіанти, найчастіше фонетичного типу, коли окремі слова різняться особливостями вимови голосних чи приголосних звуків у словах, як-от: вимова [ж] замість [ǰ] чи [з] замість [ǰ] – *Мертві бджоли не гудуть – Мертві пчоли на гудуть; Від дзвінка до дзвінка – Від звонка до звонка; Очі – дзеркало душі – Очі – зеркало душі*;

уживання [о] замість нормативного [і] – *Мир дім будує, а незгода – руйнує – Мир дом будує, а незгода – руйнує; Далі положиши – ближче візьмеш – Далі положиши – ближче возьмеш*;

наявність чи відсутність приставного приголосного – *Вашими устами та мед пити – Вашими вустами та мед пити; Він і у вус не дує – Він і в ус не дує*;

тверда чи м'яка вимова кінцевого [р]: *Дві баби базар, три – ярмарок – Дві баби базарь, три – ярмарок; Підвела мене під монастир – Підвела мене під монастир.*

Іноді в складі паремій фіксуємо просторічну лексику чи суржикізму:

Апетит приходить під час їди – Апетит приходить під час їжі – Апетит приходить во время їди; Плохо не клади – вора в грїх не вводи; Годував пан собаку завтраками, поки та й здохла – Годував пан собаку завтраками, поки та й здохла; Мели, Ємеля: твоя неділя – Мели, Ємеля: твоя неділя; Ні бе, ні ме, ні кукуріку – Ні бе, ні ме, ні кукареру; Песні хоч тресні; Поки не їдав, ніхто не видав, а став їсти – нігде сісти – Поки не їдав, ніхто не видав, а став їсти – ніде сісти.

До граматичних варіантів ФО зараховуємо такі: стійкі сполучення слів, у яких виявлено в окремих словах варіанти префікса – *Варвара ночі урвала, а дня приточила – Варвара ночі увірвала, а дня приточила;*

функціонують слова з варіантами одного суфікса: *Мал золотник, та дорог, а велика фігура, та дура – Мал золотник, та дорог, а велика фігура, та дура;*

уживані варіанти окремих форм дієслів: *Він і у вус не дує – він і у вус не дме; Він тільки слухає та на вус мотає – Він тільки слуха та на вус мота; Летить далі, чим бачить – Летить далі, чим баче;*

використано варіативні форми іменників, прикметників, дієслів: *І на мудрім чорт на Лису гору їздить (їзде) – І на мудрому чорт на Лису гору їздить (їзде).*

При аналізі лексичних варіантів стійких сполучень слів звертаємо увагу на те, що „тотожність образу варіантного ряду фразеологізмів є основною його ознакою” [Мокиєнко 1989: 33], а отже, класифікація лексичних варіантів ФО має виходити передусім з цієї засадничої настанови. Проте, якщо маємо справу з діалектними варіантами стійкого сполучення слів, то можливість великого тематичного діапазону лексем при фразеологічних замінах визнана багатьма вченими [Мокиєнко 1989: 37; Ужченко, Ужченко 2005: 89].

Загалом найчастіше до якісних варіантів ФО відносимо стійкі сполучення слів, у яких заміна слів проходить у межах одного синонімічного ряду: *Байками ситий не будеш – Балачками ситий не будеш, Словами ситий не будеш, Розмовами ситий не будеш, Казками ситий не будеш.*

Спостережено, що синонімічна заміна компонентів нерідко може бути доповнена системно невпорядкованою, як-от: *Байками (балачками, словами, розмовами, казками) ситий не будеш і Добротою ситий не будеш; Вчепився, як блоха в кожух – Держиться, як блоха кожуха, Вчепився, як реп'ях, Прилип, як реп'ях, Причепився, як болячка до хворого, Причепився, як п'явка, Пристав, як п'явка, Пристав, як п'явка, присмоктався.*

Фразеологічними варіантами можуть бути ФО, у яких замінені слова належать до того ж предметно-логічного класу (тематичної групи), що в традиційних висловах: *Батько з дому – миші в танці – Батько з дому – діти в танці, Кіт з дому – миші в танці, Кіт з дому – миші в пляс, Кіт з хати – миші в пляс* (цей же образ використано в синонімічній ФО *Батько за поріг – діти за поріг*); *Бреше і не червоніє – Бреше і не красніє, Бреше і не соромиться, Бреше й оком не моргне, Бреше і не моргне, Бреше і оком не блимне, Бреше і не зайкнеться, Бреше і не скривиться, Бреше і не морицється; Живуть між собою, як голубів пара – Живуть між собою, як голуб з голубкою, Живуть між собою, як голубки; Жити – значить творити – Жити – значить робити, Жити – не байдики бити; І коваль, і швець, і на дуду гравець – І коваль, і швець, і на баяні гравець.*

Окрему групу складають стійкі сполучення слів, у яких відбулася метонімічна заміна компонентів: *Глупство не має кордонів – Дурість не має меж, Дурості немає кінця; Пусту свиня за стіл, так вона й ноги на стіл – Пусту (посади) свиню за стіл, так вона й ратиці на стіл.*

Метонімічна заміна може доповнюватися заміною власної назви в стійкому сполученні слів чи заміну власної назви загальною: *Видно Кулину, що пироги пекла, і ворота в тісті (кісті) – Видно Феську, що хліб пекла, і ворота в тісті (кісті), Видно Настю, що вареники ліпила, і ворота в тісті (кісті), Видно куму, що пироги пекла, і ворота в тісті (кісті), Видно бабу, що пироги пекла, і ворота в тісті (кісті).* Цей прийом передачі дійсності використано в таких прислів'ях-синонімах: *Видно Тетяну, що сметану їла, уся борода в сметані, Видно Кулину, що піч білила, і сама побілена.*

Менш поширеними є ФО, у яких відбулася асонансна заміна одного компонента іншим: *Багато будеш знати, скоро постарієш – Багато будеш знати, багато будеш мати.*

У говірках нерідко функціонують вирази, у яких пройшли системно невпорядковані заміни компонентів: *Аби болото, чорти найдуться – Аби шия, а ярмо знайдеться; Аби шия, а ярмо буде; Воно тобі потрібне (нужне), як сліпому дзеркало, а лисому гребінець – Воно тобі потрібне (нужне), як п'яте колесо до воза, Воно тобі потрібне (нужне), як машині п'яте колесо Воно тобі потрібне (нужне), як собаці п'ята нога, Воно тобі потрібне (нужне), як зайцеві стоп-сигнал, Воно тобі потрібне (нужне), як зайцю калоші, Воно тобі потрібне (нужне), як зайцеві тапочки; Дурак дурака, бачить здалека – Ходок ходока бачить здалека, Свій свояка бачить здалека, Кулик кулика бачить здалека, Рибак рибака бачить здалека.*

У прислів'ях порівняльного характеру нерідко використано внутрішній образ для утворення синонімічних висловлювань: *Голова без розуму, як ліхтар без свічки – Голова без розуму, як ніж без ручки, Голова без розуму, як кравець без голки; Пристав, як городовий до старця – Пристав, як банний лист (до дури), Пристав, як мухи до меду, Пристав, як п'явка.*

Кількісна лексична варіативність (конструктивна) полягає в тому, що в традиційному стійкому сполученні слів відбувається редукція чи нарощення образу: *Діти – квіти життя – Діти – квіти, Діти – квіти, тільки хай вони ростуть (цвітуть) у чужому городі (на чужому підвіконнику); До нашого берега ніщо добре не припливе, коли не кізяк, то щепка – До нашого двору як не кізяк, то тріска, До нашого двору все сміття.* Зокрема, на вислів *Прийшла Покрова – сиди, козак, дома біля* 30% респондентів прореагували таким висловом: *Прийшов Петро – вирвав листок, прийшов Ілля – вирвав два, прийшов Спас – бери рукавиці про запас, прийшла Пречиста – на дереві чисто, прийшла Покрова – сиди, козак, дома (дерева голі).* Сталий вислів *Май – не сиди: дбай має* такий варіант: *Май – пхай, май – дбай, осінь – придбауха, зима – підберуха.*

Нерідко лексична варіативність доповнена синонімією, адже чітку межу між цими групами ФО провести не можна. Варіативно-синонімічні групи стійких сполучень слів можуть містити подібні образи: *Дай дурневі макогон, він і вікна поб'є – Пошли дурака Богу молиться, він і лоб поб'є, Дай дурневі молиться, він і ніс розіб'є, Застав дурня богу молиться, він і лоб проб'є, Застав дурня молиться, він і голову розиште, Скажи дуракові молиться, він і лоб поб'є, Якщо дурень, то й одним зубком наробиться.* Вербальне наповнення змісту прислів'їв може бути різним, а внутрішня форма спільною. Так, ФО *До чужого монастиря зі своїм уставом не ходять* входить до такої синонімічно-варіативної групи: *У чужий монастир зі своїм уставом не сунься, Нічого зі своїми молитвами в чужий монастир лізти, До чужого монастиря зі своїм хлібом не ходять.* Іноді репрезентанти варіативно-синонімічної групи можуть зазнавати комплексних змін: кількісних і якісних: *Життя прожити – не поле перейти: не пройдеши, ноги не вколовиши – Життя прожити – не річку перейти, Життя прожити – не поле переорати.*

Отже, в українських східнослов'янських говірках функціонують формальні та лексичні варіанти фразеологічних одиниць. Якщо перші з них демонструють особливості вимови голосних чи приголосних звуків носіями говірок або вживання діалектних форм, то другі сприяють посиленню конотації, оновленню образу. Серед перерахованих типів лексичних варіантів ФО найбільш уживаними є комплексні заміни, коли синонімічне заступлення компонентів (заміна слів одного предметно-логічного класу) поєднана з системно невпорядкованою їх заміною. Варіантні ряди нерідко доповнені ФО з синонімічним значенням різноструктурного чи подібноструктурного типу.

Для більш глибокого наукового узагальнення лінгвокультурологічного характеру про особливості функціонування варіантних та синонімічних рядів (груп) у певному континуумі необхідна суцільна вибірка, кількісні підрахунки й класифікація стійких сполучень слів, які можуть групуватися навколо того чи іншого інваріанта

значення. Це допоможе визначити важливі для цієї культури й мови понятійні ланки, концепти.

Література

Алефіренко 1987 – Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1987. – 135 с.; **Білоноженко, Гнатюк 1989** – Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 153 с.; **Голубовська 2009** – Голубовська І. О. Тип культури в дзеркалі мовної фразеології / І. О. Голубовська // Мова та культура у новій Європі: контакти і самобутність : зб. наук. пр. – К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 593 – 599; **Диброва 1979** – Диброва Е. И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке / Е. И. Диброва. – Ростов-н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 1979. – 192 с.; **Кунин 1986** – Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка : учеб. для ин-тов и фак-тов иностр. яз. / А. В. Кунин. – М. : Высш. шк., 1986. – 336 с.; **Мокиенко 1989** – Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.; **Скрипник 1973** – Скрипник Л. Г. Фразеология української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 278 с.; **Толстой 1973** – Толстой Н. И. О реконструкции праславянской фразеологии / Н. И. Толстой // Славянское языкознание : VII Междунар. Съезд славистов. Варшава, 1973. Докл. сов. делегации. – М. : Наука, 1973. – С. 272 – 293; **Ужченко 2003** – Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.; **Ужченко, Ужченко 2005** – Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : посіб. для студ. філол. фак-тів вищ. навч. закл. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 400 с.; **Шанский 1985** – Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Высш. шк., 1985. – 160 с.

Глуховцева І. Я. Формальні та лексичні варіанти стійких сполучень слів в українських східнослов'янських говірках

У статті проаналізовано праці відомих учених, присвячені розгляду формальних та лексичних варіантів стійких сполучень слів. На матеріалі, записаному в українських східнослов'янських говірках, показано специфіку такого варіювання.

Ключові слова: стійкі сполучення слів, формальні та лексичні варіанти фразеологізмів, якісна та кількісна лексична варіантність.

Глуховцева И. Я. Формальные та лексические варианты устойчивых сочетаний слов в украинских восточнославянских говорах

В статье проанализированы работы известных ученых, посвященные рассмотрению формальных и лексических вариантов

устойчивых сочетаний слов. На материале, записанном в украинских восточнослобожанских говорах, показана специфика такого варьирования.

Ключевые слова: устойчивые сочетания слов, формальные и лексические варианты фразеологизмов, качественная и количественная лексическая вариантность.

Glukhovtseva I. Y. Formal and lexical variants of phraseological units in ukrainian east slobozhanshchina dialects

The well-known scientists' works about formal and lexical variants of phraseological units are analysed in the article. The specificity of such variation is shown on the material recorded in Ukrainian East Slobozhanshchina dialects.

Key words: phraseological unit, formal and lexical variants of phraseological units, qualitative and quantitative lexical variance.

I. В. Мілева (Луганськ)

УДК 811.161.2

**ОНОМАСТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ У ФОРМУВАННІ
ДИСФЕМІСТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ**

Місце ономастичного компонента (ОК) у формуванні фразеологічного значення певною мірою розглядалося в працях Л. Ройзензона, В. Мокієнка, Л. Скрипник, В. Ужченка та інших відомих учених. Як окремий предмет дослідження воно постало в ряді дисертаційних робіт, зокрема Н. Пасік „Власні назви в українській фразеології та пареміології” (2000), А. Кравчук „Польська фразеологія з ономастичним компонентом” (1999), значною мірою й у дослідженні Н. Щербакової „Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні” (2002). Незважаючи на багатоаспектність аналізу (власна назва як засіб посилення експресії фразеологізму, онім і символ, значення ОК і фразеологізму, власна назва як носій фонові ознаки, етнокультурна функція оніма у складі фразеологізму тощо), роль ОК у формуванні дисфемістичного значення фразеологічної одиниці не було окремим предметом дослідження, хоча, за нашими спостереженнями, вони складають немалу частку української фразеології, особливо її говіркового фонду. Отже, мета нашої розвідки – висвітлити значення ономастичного компонента у формуванні дисфемістичних фразеологізмів на матеріалі східнослобожанських і східностепових говірок.

У складі дисфемістичних ареальних фразеологічних одиниць (ДАФО) досліджуваних говірок активно функціонують ОК, що є похідними від чоловічого імені *Олексій*: *Альоша, Альошка, Альоха, Льоха, Льошка* та ін. Характеризуючі образні вирази із цими

компонентами здебільшого позначають поняття розумової неповноцінності („дурний”, „недоумкуватий”, „пришелепуватий”, „придуркуватий”, „божевільний”). Навкруг ОК сформувався досить просторий варіантно-синонімічний ряд ДАФО: *Альоша гулий* (Степ), *Альоша заторможений* (Дмитр), *Альоша митькуватий* (НижН), *Альоша прибамбурений* (Амвр, Кар), *Альоша (Олекса) приморожений*, пор.: – Чи трохи під морозом побув, чи зовсім приморожений, та, мабуть, і Альошею звать? (Комсом) [УВДС: 22], *Альоша прицюцькуватий* (Осин), *Альоша з мильного заводу* (КрЛ), *Альоша з психушки* (Сват), *Альоша (Альоша) з водокачки* (Кір, Трьохізб), *Альоша з мильного заводу* (Гірс), *Альоша (Альоша) з трудовнями* (Зим, Свердл), *Альоша припечений* (Ниж), *Альоша припудрений* (Нещер), *Альоша з хімзаводу* (Кр), *Альоша запальонний* (Фаш), *Льоша перельотний* (Тор), *Льошка з водокачки* (Калм). ОК у таких дисфемістичних субститутах переходять до розряду апелятивів, стаючи синекдохами стосовно загальної назви [Буслаев 1959: 603], і малоймовірно, що пов'язані з конкретними фактами дійсності. Яскравим засобом виразності та експресивності названий ОК став і в ареалі інших говірок і мов: харк. *Альоша з водокачки* [ЮрРР: 192], горьк. *Алёша с вальтами* [БС: 21], сиб. *Алеша бесконвойный* [ФФСС: 7], ірк. *Лёха боханский* [РАІ: 160], біл. діал. *Алёша з батонамі* [Дан: 25]. Тільки в окремих випадках оніми цього ряду характеризують зовнішній вигляд людини: *Альоша з мильного заводу* „неакуратно одягнена людина”, пор.: – Ви тільки подивіться. Одягнений, як Альоша з мильного заводу (Старб).

Конотативні відтінки розмовних варіантів імені *Олексій* проаналізовані Є.Отіним („Словарь коннотативных собственных имен”, 2004). Серед значень названі такі: а) приїжджий із сільської місцевості, б) дурна, наївна, безголова, тупа людина; в) товариш; г) жертва злочину тощо [СКСИ: 39 – 40]. Пор.: укр. жарг. *Альоша „дурень”* [СтавКСЖ: 30], у словнику В.Даля: *Алеха, Алеша „брехун, хвалько”* [Даль І: 55]. Конотативний онім *Альоша* зафіксував у говірках Нижньої Наддніпряни й В.Чабаненко: – Та наш Сашко такий Альоша, що його й дитина обдуре [Чаб І: 50]. За лінгвокраєзнавчою класифікацією Є. Верещагіна й В. Костомарова, ім'я *Олексій* належить до популярних, модних і стилістично нейтральних [Верещагин 1980: 171 – 172]. Можливо, пейоративна конотація властива саме вищеназваним формам цього імені, хоча локально дисфемізуються й окремі вирази з повним ім'ям: *не будь Олексієм* „не будь дурним”, пор.: – Ти хоч когось послухай. Не будь Олексієм (Новпск).

У такому ж семантико-стилістичному ключі формує структурний зміст фразеологізмів й ім'я *Вася*: *Вася з водокачки* (КрЛ), *Вася з трудовнями* (Луган), *Вася приморожений* (Сніж), *прикидатися Васью (Васею)* „давати з себе дурнуватого”, пор.: – Прикинувшись Васью, можна не мать багатьох проблем (Лисич). Див. у словнику Є. Отіна: рос. *Вася с мильного завода* „балакун, пустомеля”, *Вася по жизни* „простака, дурний”, *тульський Вася* „простака”, *Вася с парашютом* „простодушна,

довірлива людина; роззява” [СКСИ: 101]. Останній вираз фіксує й Л. Ставицька: *Вася з парашутом* „роззява”; за матеріалами словника, жарг. *Вася* означає – 1) „хлопець”, 2) „людина, яка не користується авторитетом у своєму оточенні” [СтавКСЖ: 64]. Т. Нікітіна подає такі значення оніма *Вася*: – 1) „людина”; 2) „чоловік неінтелігентного вигляду”, те саме *абстрактний Вася*; 3) „простак, дурень”, те саме *Вася по життю* [СлНик: 78]. Пейоративно конотоване в говірках Східної України похідне *Федя* постає експресивно-оцінним заступником загального імені *Федір*: *Федя з бугра* (Підл), *Федя з десятої [шахти]*, пор.: – То ж Федя з десятої, ну шо з нього взяти! (Артем) [УВДС: 236]; див. семантико-конотативне поле імені *Федя*: 1) „дурна людина”, 2) „п’яниця” [СКСИ: 353].

В. Даль уважав, що власні назви найчастіше взяті навмання або для рими, співзвуччя, метра. Цю думку підтверджують вислови *Стьопа-зальопа* „неакуратний” (– Ти як той Стьопа-зальопа, хоч би в дзеркало на себе подивився) (Луган) [УВДС: 227], [як] *Стиць з вечорниць* „дурний” (Євсуг), тобто ті з них, у яких превалує звукова фразеотворча домінанта. Функція завуальовування практично зникає у виразі *Стецько-дурко* (Жд), де смислове навантаження падає на другий компонент з яскраво вираженою семантикою, а онім сприймається як експресивний лексичний еквівалент афікса [Пасік 1999: 26].

Варіантно-синонімічну низку подібних фразеологічних ареалізмів продовжують дисфемістичні вирази з компонентами-онімами *Ваня*: *Ваня з мильного заводу* (Кір), *Ваня з терикона* (Кіров), *Ваня, морозом придавлений* (Бір); *Ванька*: *Ванька дома*, [так] *Маньки немає*, пор.: – Ну шо за чоловік? У нього як Ванька дома, так Маньки немає (Новайд).

Ім’я *Ваня* (*Іван*) традиційно визначають як максимально „соціологізоване”. На думку Є. Беліцької, воно належить до групи конотативних онімів, що утворені шляхом конденсації на лексико-фразеологічному рівні, і смислова структура таких імен формується саме у фразеологізмах [Беліцька 2000: 14]. У східноукраїнських говірках онім *Іван* та його варіанти складають потужне силове поле. На конотативну ОК „нанізуються” увиразнювальні компоненти, формуючи в аналізованому ареалі „непривабливі” ареальні вирази: *Ваньку ганяти* (Калм), *Ваньку валяти* „байдикувати” (Новт), *Ваньку-Дуньку валяти* (Коміс), *Ванька валяти* (НижН) „прикидатися таким, що нічого не знає, не розуміє”, *Ваня Ветров* (Голуб, Ребр), *Ваня вітрогон* (Вес) „легковажна людина”, *Ванька Розпилов* „ледар” (Шахт). Зрідка ці ОК входять до складу евфемістичних виразів на позначення делікатного поняття „невідомо від кого вагітна”: *від Ваньки Ветрова* (– А від кого ж дитина? – Та від кого. Від Ваньки Ветрова) (Старб). Поряд з російськими конотативними онімами *Ванёк*, *Ванзя*, *Ваньзя*, *Ваньдзя*, *Ваньжа*, *Ванька* Є.Отін відзначає й стійкі образні вирази у складі інших понятійних груп – *Ванька с трудоднями* „працелюбний колгоспник з гарним заробітком”, *руський Ванька* „довірлива недалеко людина російської національності;

простий російський солдат”, *Ванька с Пресни* „неакуратного вигляду людина” [СКСИ: 88 – 91]; див. ще: *Ваня, Ваня алюминиевый* „проста, скромна, недалеко людина” [СлНик: 77]. У словнику жаргонізмів Л. Ставицької онім *Ванька* постає як зневажлива назва дурня [СтавКСЖ: 64].

Функціонально активні в східнословобожанських і східностепових говірках і жіночі імена, що характеризують здебільшого зовнішній вигляд жінки. Як і у вищенаведених фразеологізмах з чоловічими іменами, для цих фразеологізмів теж характерне пейоративне нашарування. Найактивніше функціонують компоненти-оніми *Клава, Маня (Манька), Марфа, Мотря, Дуня (Дунька), Марфа (Мархва)*, за термінологією Н. Щербакової, – „сигналізатори” сем [Щербакова 2002: 11]:

1) „некрасива”: ірон. *Клава рубероїд* (– Вчора її бачили. Гарна-гарна. Клава рубероїд) (Луган);

2) „неохайно, некрасиво одягнена”: [як] *Клава з пивзаводу* (– Ну й вирядилась! Як Клава з пивзаводу) (Гай) [УВДС: 123]; як *Маня* (Крам); як *Манька* (– Учора в клубі була Оксана. Нарядилась – як Манька) (Луган), [як] *Манька в абрикосах* (ВелЧ), [як] *Манька з мильного заводу* (КрЛ), [як] *Манька (Маня) з пивзаводу* (Бахм, Прост), [як] *Манька (Маня) з путепроводу* (Єсаул), як *Маня з мильного заводу* (Верхкам), як *Мотьяка з вокзалу* (Вес, Вовч), як *Фрося (Хрося)* (Антрац, Новом), [як] *Фрося з пивзаводу* (Лисич), [як] *Фрося Кулакова* (Новб), *Христя в намисті* (Білов), [як] *Марфа (Мархва) в сливах* (Іван);

3) „дурнувата, пришелепувата”: *Клава з балончиком* (Єсаул), [як] *Манька з водокачки* (Ковп), [як] *Манька з вокзалу* (– Ну й жінка в тебе – Манька з вокзалу. Не дай Бог) (Старб);

4) „криклива”: [як] *Манька білолучанська* (– Чого кричиш, як Манька білолучанська?) (Новпск) [УВДС: 152].

У складі значенневої структури онімів існують мовленнєві семи, що актуалізуються в конкретному контексті й наповнюються ситуаційною семантикою. Тому деякі вирази з ОК фонують численними пейоративними значеннями: як *Клава* – 1) „пуста, пришелепувата, дурнувата жінка”, пор.: – Та що від неї розумного ждати? Усі так і кажуть: „Як Клава” (Луган); 2) „негарно одягнена жінка”, пор.: – Ходить, як Клава. Усе на ній висить, зіжмакане (Біллуц) [УВДС: 123]; [як] *Манька в сливах* – 1) „некрасиво одягнена жінка”, пор.: – Оце вирядилась Оксана! Як Манька в сливах (НижД); 2) „дурнувата, пришелепувата жінка”, пор.: – Що ти носишся, як Манька в сливах” (Сват). Ті самі значення представлені в ДАФО [як] *Манька (Маня) з трудовнями* – 1) (Пет); 2) (Горл).

Узуальний конотативний антропонім *Дунька (Дуня)* формує численний ряд ДАФО. Активність його вживання, можливо, пояснюють одним з етапів апелятивізації – фонетичною будовою імені, експресивно-смысловим потенціями, закладеними у звуковій подібності слова

[Виноградов 1954: 14], зокрема Дунька / дурна: „дурнувата жінка” – Дунька з кінзаводу (Малорл), Дунька з переулку (Перв), Дунька з-під земгазу (Рубіж), як Дунька в сливах (Ман), як Дунька з-за бугра (Сіверс), Дуня з шляхопроводу (ЧервЖ); „неохайна” – як Дуня (Зим); „одягнена без смаку” – [як] Дуня Кулакова (Євсуг), як Дунька (Лисич). Як антропонім з інтралінгвальною конотацією й широким діапазоном відомості (Є.Отін), це ім'я „формує” те чи інше значення ДАФО: Дунька з маслобойні – 1) „дурнувата”, пор.: – Шо з нею говорити! Дунька з маслобойні! (Ков); 2) „неохайна жінка”, пор.: – Прийшла – мара світова. Справжня Дунька з маслобойні (Горл) [УВДС: 92].

У словнику Є. Отіна зафіксовано: Дунька – 1) некультурна, малоосвічена, безцеремонна жінка (звичайно провінціалка); 2) некультурна людина, символ безкультур'я. Укладач подає й вирази, що вживаються з першим названим значенням: Дунька с мильного завода, Дунька толстопятая. Фразеологізм Дунька в Европе дослідник пояснює так: „про поведінку радянської жінки за кордоном” [СКСИ: 131 – 132].

Зрідка жіночі імена є компонентами ДАФО, що представляють сферу вчинків: як Дунька у віттарі, зі сл. вести (себе), поводити „невиховано” (Риб'ян), Дуньку валяти „байдикувати” (Молгв), Дуньку по Антрациту водить „обманювати” (Раф). Із цим же значенням уживається й вислів Клаву дратувати, пор.: – Не треба Клаву дратувати! По очах бачу, що неправда (Сич) [УВДС: 123].

Отже, визначальну роль у формуванні дисфемістичного відтінку часто відіграють конотативні оніми із вторинними співзначеннями. Негативно конотовані як окремі мовні одиниці, вони впливають і на створення пейоративного нашарування фразеологічних одиниць. Значну частину таких негативно забарвлених імен становлять антропоніми.

Перспективи дослідження вбачаємо у визначенні місця топонімічних компонентів у складі фразеологічних одиниць.

Джерела

БС – Ботина Л. Г. Материалы для диалектного фразеологического словаря (село Будки Курской обл.) / Л. Г. Ботина, В. П. Санжарова // Вопр. фразеологии. 8: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н. с. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 82 – 119; Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1982. – Т. 1 – 4; Дан – Данілович М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М. А. Данілович. – Гродна : ГрДУ, 2000. – 267 с.; РАІ – Ройзензон Л. И. Словарь русской диалектной фразеологии южной части Ольхонского района Иркутской области / Л. И. Ройзензон, А. А. Андреева // Вопр. фразеологии. 6: Тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н. с. – Самарканд, 1972. – Вып. 237. – С. 114 – 204; СКСИ – Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен / Е. С. Отин. – Донецк : Юго-Восток: Лтд, 2004. – 412 с.; СлНик – Никитина Т. Г.

Молодёжный сленг : толковый словарь / Т. Г. Никитина. – М. : Астрель : АСТ, 2003. – 912 с.; **СтавКСЖ** – Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2003. – 336 с.; **УВДС** – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – 4-е вид. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 263 с.; **ФФСС** – Фразеологический словарь русских говоров Сибири / под ред. А. Н. Федорова. – Новосибирск : Наука, 1983. – 232 с.; **Чаб І** – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1; **ЮрРР** – Юрченко А. С. Украинский диалектный словарь Харьковской области / А. С. Юрченко, Л. И. Ройзензон, С. И. Ройзензон // Вопр. фразеологии. 8: Тр. Самарканд. ун-та. Н. с. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 192 – 208.

Література

Беліцька 2000 – Беліцька Є. М. Конотонімізація онімів як лексико-семантичний процес : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / Є. М. Беліцька. – Горлівка, 2000. – 23 с.; **Буслаев 1959** – Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.; **Верещагин 1980** – Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Рус. яз., 1980. – 320 с.; **Виноградов 1954** – Виноградов В. В. Из истории русской лексики и фразеологии / В. В. Виноградов // Доклады и сообщения Института языкознания. – М., 1954. – Вып. 6. – С. 14; **Пасік 1999** – Пасік Н. М. Роль ономастичних компонентів у формуванні фразеологічного та пареміологічного значення / Н. М. Пасік // Мовознавство. – 1999. – № 2 – 3. – С. 21 – 30; **Щербакова 2002** – Щербакова Н. В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. В. Щербакова. – Х., 2002. – 19 с.

Умовні скорочення

Амвр – Амвросіївка Амвросіївськ. р-ну, Антрац – Антрацит Антрацитівськ. р-ну, Артем – Артемівськ Перевальськ. р-ну, Бахм – Бахмутівка Новоайдарськ. р-ну, Білов – Біловодськ Біловодськ. р-ну, Бір – Бірюкове Свердловськ. р-ну, Верхкам – Верхньокам'янське Артемівськ. р-ну, Вес – Веселе Старобільськ. р-ну, Вовч – Вовчоярівка Попаснянськ. р-ну, Гай – Гайове Лутугинськ. р-ну, Гірс – Гірське м. Первомайська, Голуб – Голубівське Попаснянськ. р-ну, Горл – Горлівка, Дмитр – Дмитрівка Новоайдарськ. р-ну, Євсуг – Євсуг Біловодськ. р-ну, Зим – Зимогір'я Слов'яносербськ. р-ну, Іван – Іванівка Антрацитівськ. р-ну, Калм – Калмиківка Міловськ. р-ну, Кар – Карпати Перевальськ. р-ну, Кір – Кіровськ, Кіров – Кіровське м. Шахтарська,

Ковп – Ковпакове Антрацитівськ. р-ну, Коміс – Комісарівка Перевальськ. р-ну, Комсом – Комсомольське Старобешівськ. р-ну, Кр – Краснодон Краснодонськ. р-ну, Лисич – Лисичанськ, Луган – Луганськ, Малорл – Малоорлівка Шахтарськ. р-ну, Нецер – Нецеретове Білокуракинськ. р-ну, Ниж – Нижнє м.Первомайська, НижД – Нижня Дуванка Сватівськ. р-ну, Новб – Новобіла Новопокковськ. р-ну, Новом – Новоомелькове Старобільськ. р-ну, Новпск – Новопокков Новопокковськ. р-ну, Новт – Новотошківське м.Кіровська, Осин – Осинове Новопокковськ. р-ну, Перв – Первомайськ, Пет – Петрівка Сватівськ. р-ну, Підл – Підлісне Попаснянськ. р-ну, Прост – Просторе Білокуракинськ. р-ну, Раф – Рафаїлівка Антрацитівськ. р-ну, Ребр – Ребрикове Антрацитівськ. р-ну, Риб'ян – Риб'янцеве Новопокковськ. р-ну, Рубіж – Рубіжне, Сват – Сватове Сватівськ. р-ну, Свердл – Свердловськ Свердловськ. р-ну, Сич – Сичанське Марківськ. р-ну, Старб – Старобільськ Старобільськ. р-ну, Тор – Торез, Трьохізб – Трьохізбенка Слов'яносербськ. р-ну, Фащ – Фащівка Антрацитівськ. р-ну, ЧервЖ – Червоний Жовтень Станично-Луганськ. р-ну, Шахт – Шахтарськ Шахтарськ. р-ну.

Мілева І. В. Ономастичний компонент у формуванні дисфемістичного значення фразеологізму

У статті розкрито роль власної назви у формуванні пейоративного забарвлення діалектних фразеологічних одиниць. Особливу увагу звернено на місце антропонімів у дисфемістичних стійких виразах.

Ключові слова: ономастичний компонент, фразеологізм, конотація, говірки.

Милева И. В. Ономастический компонент в формировании дисфемистического значения фразеологизма

В статье раскрыта роль имени собственного в формировании пейоративного оттенка диалектных фразеологических единиц. Особенное внимание уделено месту антропонимов в дисфемистических стойких выражениях.

Ключевые слова: ономастический компонент, фразеологизм, конотация, говор.

Mileva I. V. Onomastic component in forming of disfemistic phraseological unit

The role of the own name in forming of peyorativ sense of dialectal of phraseological units is in the article. Special attention appeal into place of antroponym in disfemistic combination of words.

Key words: onomastic component, phraseological unit, konotation, dialect.

М. В. Серебряк (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7 : 378

**ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ КОНТЕКСТУ В
УКРАЇНСЬКИХ АРЕАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ
СЛОВНИКАХ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

Одним із важливих чинників розвитку лінгвістичної науки є якісний рівень лексикографічного опрацювання мови та її говорів. Порівняно новим для україністики розділом є фразеографія, яка на сьогодні вже має певні здобутки, зокрема в теоретичних розробках В. Білоноженко, І. Гнатюк, Л. Лисиченко, Л. Самойлович, Ю. Прадіда, В. Ужченка та словниках Н. Вархол та А. Івченка [ВархІ 1990], О. Юрченка та А. Івченка [ЮІС 1993], Г. Доброльожі [Добр 2003], В. Чабаненка [Чаб 2001], Г. Аркушина [Арк 2003], В. Ужченка та Д. Ужченка [УУ 2005], [УжчД 2009], З. Мацюк [Мац 2006]. Опис фразеологічних матеріалів містять лексичні словники М. Негрича, Г. Шила, Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремської, Г. Дидик-Меуш, а додатки дисертацій, статті та збірники.

Сучасні вимоги лінгвістичного аналізу передбачають розробку нової парадигми словникового опису, яка б упроваджувала семантично складні одиниці мови у вичерпний контекст. Метою статті є аналіз принципів добору ілюстративного матеріалу до ареальних фразеологічних словників (АФС) та виділення типових характеристик, які визначають нормативність словникового контексту.

Аналіз реєстрів АФС кінця ХХ – початку ХХІ століть засвідчує, що в цей час робота впорядників ускладнювалася відсутністю чітких критеріїв добору, а особливо принципів уведення ареальних фразеологічних одиниць (АФО) у контекст, який, на відміну від джерел для загальнономовних одиниць, позначений специфікою в опрацюванні. За словами В. Ужченка, вимоги до укладання ареальних словників різного типу досить жорсткі, оскільки укладачі повинні „зафіксувати, обробити й систематизувати вислови живого мовлення, які не поширені в узусі, не ввійшли до фразеологічного складу літературної мови” [УжчВ 2003: 302]. Відтак, укладач має дібрати ілюстративний матеріал, який би підтверджував існування фраземи в живому мовленні, більш повно та наочно розкривав її семантику, конотацію й при цьому зберігалися б основні фонетичні, граматичні та синтаксичні особливості говору. У сучасній фразеографії як порівняно молодій лінгвістичній галузі відсутні єдині принципи добору, опису та систематизації такого матеріалу. Тому першочергове завдання – визначити функціональне призначення словникового контексту й окреслити вимоги, за якими можна було б однозначно й коректно обробляти живу розмовну мову в словниках. Вирішення його тісно пов’язане зі сферою стандартності, яка, власне, і створює передумови якісної обробки даних.

Ілюстративний матеріал є невід'ємною складовою будь-якого лінгвістичного словника. Його значення важко переоцінити, оскільки він покликаний давати реалізацію АФО в мовленні, доповнювати дефініцію, актуалізувати денотативно-сигніфікативний та конотативний аспекти значення [Білоноженко 1989: 72], а при відсутності глоси – виступати єдиною „конотативною опорою” дефініції [Лиховидова 1977: 116].

Основу ілюстративного матеріалу становлять „мінімальні типові контексти, найхарактерніші для певної одиниці, дібрані укладачем із відповідних мовних масивів” [Тараненко 1996: 149]. Однак, ілюстративний матеріал є лише його вербальною складовою. Трактуювання *контексту* в лінгвістичній науці відзначається трьома поглядами [Селіванова 2010: 285]: 1) поняття звужене до рівня текстового фрагмента, речення, словосполучення, які визначають семантику певної мовної одиниці (Н. Амосова, Ю. Лотман): „уривок письмової або усної мови, цілком достатній, щоб точно визначити зміст окремого слова, виразу або цілого речення, які входять до його складу” [Дудик 1974: 83]; 2) поняття ототожнене з текстом, оскільки лише його цілісність забезпечує тлумачення змісту мовної одиниці (П. Адамець, І. Арнольд); 3) до поняття залучені контекстна ситуація, вплив соціальної системи, культури тощо (Дж. Фьорс, В. Миркін, Г. Колшанський): „семантико-граматична й комунікативна єдність певного текстового елемента з текстовим і ситуативним оточенням як індикатором значення й функціональної ваги цього елемента” [Селіванова 2010: 285]. Остання думка, на наш погляд, є найбільш слушною, зважаючи на те, що контекст „не зводиться лише до безпосереднього мовного оточення і не може розглядатися поза такими факторами, як мовленнєва ситуація, культурно-історичний чинник тощо” [УМЕ 2000: 251], а подання цілого тексту для ілюстрації кожної АФО в словниках просто неможливе. Тому в межах лексико- та фразеографії пропонуємо визначити поняття *ілюстративного матеріалу* як словесного оточення мовної одиниці, яке найбільш повно розкриває денотативно-сигніфікативний та конотативний аспекти значення, граматичні й синтаксичні властивості, а до *словникового контексту*, яке включає в себе попереднє поняття і є ширшим, додати смисловий потенціал фраземи й ті позалінгвальні чинники, які формуються обставинами, ситуацією спілкування, культурою, традиціями етносу. У словниках це відображено частково в дефініції, а особливо авторськими ремарками й коментарями.

З розвитком діалектної фразеографії змінювались і підходи в опрацюванні АФО у словниках. Якщо у виданнях [ВархІ 1990], [ЮІС 1993] словникова стаття була представлена дефініцією та зазначенням географії поширення, то пізніше в її структурі вже представлено часткову [Чаб 2001], [Арк 2003], [УУ 2005], [Лекс 2009] або більш-менш повну ілюстрацію фразеологічних матеріалів [УжчД 2009].

Одним із важливих питань на сьогодні є спосіб презентації діалектного мовлення як ілюстративного матеріалу. Укладачі [Чаб 2001],

[УУ 2005], [Лекс 2009] передають мовлення звичайним записом, проте при такому підході втрачаються особливості АФО, оскільки вони „у різних діалектах набирають різного фонетичного й граматичного оформлення згідно з фонетичними й граматичними закономірностями певного діалекту” [Бевзенко 1974: 17]. Переваги фонетичного запису демонструють словники [Арк 2003], [Мац 2006], [УжчД 2009]. Однак уведення неспрощеної фонетичної транскрипції може призвести до звуження кола користувачів, і хоча Д. Ужченко адресує словник широкому читачеві, все ж перелік професій, яким він може бути корисний, свідчить про зв'язок з філологічними дисциплінами. Погоджуємось з думкою В. Ужченка, який визначає характер подібних словників як науковий, диференційний [УУ 2005: 2], тому пропонуємо реєстрову фразу подавати звичайним записом на випадок використання словника широким колом читачів, а ілюстративний матеріал – фонетичною транскрипцією.

Виходячи з призначення АФС досліджуваного періоду – задовольнити потреби лінгвістичної науки якісним опрацюванням фразеології українських говорів – функціональні характеристики словникового контексту укладачі зводять до таких основних моментів.

1. Головним завданням ілюстративного матеріалу, як уже зазначалось, є актуалізація й доповнення семантики АФО. Наприклад, *десятий сон бачить* – довго спати // *Буди його, бо він уже десятий сон баче* [Чаб 2001: 35]. Прислівник *уже*, ужитий мовцем для підкреслення тривалості дії в часі, підсилює й значення компонента АФО *десятий*, який позначений власною етнокультурною символікою крайності, граничності чогось; порівняймо з фраземами *до десятого поту* „до крайньої (граничної) втоми” [СУМ V: 256], *до десятих віників* „дуже довго” [УУ 2005: 65], *на десятому (сьомому) небі* „хто-небудь дуже задоволений, безмежно щасливий” [СУМ II: 249] тощо.

При синонімії чи багатозначності АФО ілюстрації мають передавати відтінки значень та ситуації їхнього використання в мовленні, наприклад, *заливати [усі] баки*. 1. Обманювати, брехати. – *Не вір Миколі, заливає у всі баки. Там і крихти правди немає, як не раз уже було*; 2. Заморочувати, задурювати голову кому. – *Кажі тому, хто не знає. Ти ним мені баки не заливай ось уже півдня!* [УУ 2005: 31].

2. АФС у своїй більшості, на жаль, не завжди фіксують конотативний аспект значення фразем, а „сама дефініція, незалежно від своєї вичерпності, не може передати всіх відтінків конотативного аспекту значення” [Білоноженко: 70]. Ілюстрації, таким чином, покликані заповнювати прогалини конотативної характеристики. Наприклад, *до висіл':а заживе* ‘говорять про невелику рану, втішаючи цим дітей’. *Ни буйса, шо кроу йде, – до висіл'а заживе* [Арк 2003: 80]. Уведена в контекст фразема виявляє жартівливий тон та намагання втішити того, хто поранився.

3. При тлумаченні фразеологічного значення необхідно провести межу між компонентним складом АФО і словами, які не входять до складу самого фразеологізму, а лише належать до обов'язкового або найближчого його лексичного оточення (І. Лепешев, О. Бабкін, В. Білоноженко, І. Гнатюк). У багатьох словниках ці лексеми подані у складі фраземи. У таких випадках ілюстративний матеріал покликаний передати особливості лексичної та граматичної сполучуваності АФО в мовленні. Наприклад, *добиратися* (*іти, їхати, доходити, приходити* і т. ін.) / *добратися* (*дійти, доїхати, прийти* і т. ін.) *на авіопілоті* куди, мол., жрм., жарт. *Рухатися, покладаючись на інтуїцію; несвідомо* (перев. про п'яного). – *'Наш су'с'ід у'ч'ора так нас 'в-атку'ваўс'а / шо до'дому доби'раўс'а на аўтон-і'лот'і* (Свердл); *Йак ти до'шоў до'дому з 'бурси? // на аўтон-і'лот'і* (Док); *У'же в-ід 'бара Сер'г-ій і'шоў на аўтон-і'лот'і* (Дмит); *І с'к-іки це ш-ч'е 'буде? // у'ч'ора во:пи-ч'е до'їхаў на аўтон-і'лот'і* (Луган) [УжчД 2009: 12].

Ілюстративний матеріал використовують також з метою передати трансформацію АФО в мовленні, наприклад, *аїст приніс, евф. Про народження дитини* (перев. у розмові з малими дітьми). – *Тебе нам аїст приніс; Титаренкам учора аїст дівчинку приніс* [УУ 2005: 23].

4. Позалінгвальні чинники істотно впливають на розуміння АФО, тому, окрім ілюстративного матеріалу, широкий контекст створюють різноманітні ремарки, ситуативні, етнокультурні та ін. коментарі.

Національно-культурні особливості мовної системи яскраво представлені у фразеології народних говорів. Тому інформація такого роду є важливою в АФС, оскільки вона в поєднанні з ілюстративним матеріалом відтворює цілісну панораму функціонування фраземи як носія етнокультурних смислів. Наприклад, *бики* (*биків*) *розпивати* (*пити*), етн. Назва весільного обряду. – *Сьогодні рік після весілля. – От і добре, будемо бики пити.* „Через рік після весілля відкорковують горілку (для чоловіка й дружка – почесного свідка) та шампанське (для дружини та дружки)”; „Першу пляшку розпивають рівно через рік після весілля, а другу – на хрестини” [УУ 2005: 38]. Бачимо, що ілюстративний матеріал разом з етнокультурною інформацією демонструє повноту контекстного вживання АФО.

До цієї групи також віднесемо „мікрофразеологізми” (М. Демський, Ф. Яновський, В. Ужченко), у яких „справжнє “живе життя” образного, народного й максимально “конкретного” слова спирається на конкретний факт, ситуацію” [УжчД 2006: 73]. Наприклад, вислів *це тобі не в Макартетину биків ганяти* (Калмиківка Міловського р-ну) означає „це не так просто”, а Макартетине – місце в степу, де раніше (і зараз) випасають худобу [Там само: 67].

Таким чином, у диференційних фразеологічних словниках кінця ХХ – поч. ХХІ ст. за допомогою лінгвальної та позалінгвальної інформації укладачі намагалися відтворити контекстне функціонування фраземи в мовленні носіїв певного говору. Добір ілюстративного

матеріалу здійснювався за певними принципами, виробленими для діалектних праць, які в сукупності спрямовані на досягнення головної мети – відтворити повноту функціонування фраземи в мовленні. Такий досвід став основою для науково-теоретичних осмислень зазначеної проблеми й удосконалення методів у подальших опрацюваннях фразеології народних говорів.

Література

Бевзенко 1974 – Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 15 – 19; **Білоноженко 1989** – Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 156 с.; **Дудик 1974** – Дудик П. С. Вступ до мовознавства / П. С. Дудик. – К. : Вищ. шк. – 1974. – 295 с.; **Лиховидова 1977** – Лиховидова Т. В. Адвербиальные фразеологические единицы и их фразеографическая трактовка / Т. В. Лиховидова // Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Тореза. – М. : 1977. – Вып. 115. – С. 102 – 128; **Селіванова 2010** – Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.; **Тараненко 1996** – Тараненко О. О. Новий словник української мови : концепція і принципи укладання словника / О. О. Тараненко. – К. : Кам'янець-Подільський, 1996. – 171 с.; **УМЕ 2000** – Українська мова : енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.; **УжчВ 2003** – Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 326 с.; **УжчД 2006** – Ужченко Д. В. Місцеве осмислення народного фразеологізму / Д. В. Ужченко // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – С. 64 – 74.

Джерела

Арк 2003 – Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Григорій Аркушин. – Люблін–Луцьк : Польське т-во народознавства в Любліні, 2003. – С. 76 – 133; **ВархІ 1990** – Вархол Н. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Надія Вархол, Анатолій Івченко. – Пряшів : Словацьке пед. вид-во, 1990. – 160 с.; **Лекс 2009** – Хобзей Н. Лексикон львівський : поважно і на жарт / Наталя Хобзей, Оксана Сімонович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 672 с.; **Мац. 2006** – Мацюк З. С. Із народу не викинеш : діалектний словник фразеологізмів / Зоряна Мацюк. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 136 с.; **СУМ** – Словник української мови : в 11 томах / голов. редкол. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. II. – 1971. – 550 с.; Т. V. – 1974. – 840 с.; **УжчД 2009** – Ужченко Д. В. Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини : матеріали / Д. В. Ужченко. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2009. – 248 с.; **УУ 2005**

– Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. – Луганськ : Альма матер, 2005. – 335 с.; **Чаб 2001** – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / Віктор Чабаненко. – Запоріжжя : фірма „Старт і К”, 2001. – 201 с.; **ЮІС 1993** – Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

Серебряк М. В. Принципи формування контексту в українських ареальних фразеологічних словниках кінця XX – поч. XXI ст.

У статті проаналізовано принципи добору та функціональні властивості контекстного вживання АФО у словниках кінця XX – початку XXI ст. Розмежовано зміст понять „словниковий контекст” та „ілюстративний матеріал”.

Ключові слова: ареальна фразеологічна одиниця, словниковий контекст, ілюстративний матеріал, лінгвальні й позалінгвальні чинники.

Серебряк М. В. Принципы формирования контекста в украинских ареальных фразеологических словарях конца XX – нач. XXI ст.

В статье проанализированы принципы отбора и функциональные особенности контекстного употребления ареальных фразеологизмов в словарях конца XX – начала XXI ст. Разъяснено содержание понятий „словарный контекст” и „иллюстративный материал”.

Ключевые слова: ареальная фразеологическая единица, словарный контекст, иллюстративный материал, лингвальные и внелингвальные факторы.

Serebryak M. V. The principles of forming of the context in the Ukrainian regional phraseological dictionaries in the end of the XX – at the beginning of the XXI centuries

The article deals with principles of selection and functional peculiarities of contextual using of regional idioms in the dictionaries in the end of the XX – at the beginning of the XXI centuries. The author divides the content of the notions “context” and “illustration” of the dictionary.

Key words: regional idiom, context, illustration, lingual and non-lingual factors.

І. В. Царьова (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7

**ЕТНОКУЛЬТУРНІ АНТРОПОЦЕНТРИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ
ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРЯДОВОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ**

Сучасна лінгвістика позначена своєрідною експансією в мовознавчий простір концепцій та методів різних парадигм – концептуальної, структурної, феноменологічної, аксіологічної, які свідчать про виникнення комплексних новітніх напрямів дослідження мови й культури. На думку О. Селіванової, методологічний еkleктизм лінгвістики ХХІ століття не свідчення кризової ситуації, а результат „пошуків нового багатофокусного пізнавального простору” [Селіванова 2004: 5 – 7]. К. Мізін зазначає, що парадигмально-методологічні „стрибки” стали основною прикметою мовознавства кінця ХХ – поч. ХХІ ст. І чим далі, тим більше цей процес прискорюють [Мізін 2009: 75]. Для психолінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики принцип антропоцентризму стає провідним.

Відносно новою науковою галуззю синтезованого типу є обрядова фразеологія (обрядофразеологія) – комплексна гуманітарна дисципліна, одним із першочергових завдань якої є встановлення корпусу, складу, репертуару фундаментальних обрядових концептів. При цьому постулюємо взаємозв'язок і взаємодію обрядовості й мови в їх функціонуванні та акцентуємо увагу на відображенні цього процесу, зокрема, у цілісній системі фразеологічних одиниць (ФО) з огляду на їх мовний і позамовний (культурний) зміст. Аналіз обрядофразеології зосереджений: по-перше, на ідеях і їхньому матеріальному втіленні в діяльності членів суспільства, у якій триває буття людини (філософський підхід); по-друге, на артефактах, віруваннях і звичаях, що забезпечують адаптацію й відтворення укладу життя людей (антропологічний підхід); по-третє, на цінностях, нормах, значеннях культурних предметів, що дозволяють підтримувати соціальні зразки соціуму (соціологічний підхід). Відсутність системного вивчення етнокультурної специфіки антропоцентризму, опрацювання сучасних векторів дослідження обрядової фразеології й зумовлює актуальність нашої роботи.

Антропоцентрична настанова на вивчення мови – результат розвитку ідей і поглядів видатних мовознавців і філософів: В. фон Гумбольдта, О. Потебні, Л. Вайсгербера, Е. Сепіра, Б. Уорфа. Антропоцентричний підхід як загальний стиль мислення у всіх сферах пізнання здобуває все більше визнання [Забуранна 2003; Селіванова 2004; Алефиренко 2008; Мізін 2009]

Мета пропонованої статті – виявити етнокультурні антропоцентричні тенденції обрядової фразеології.

Сучасну етнолінгвістичну парадигму, що виходить з традиційного антропоцентричного напрямку, ідей В. фон Гумбольдта та

неогумбольдтіанців, характеризуємо тісним переплетінням і взаємодією різноманітних методів і підходів. Загально визнану думку про наскрізну етнокультурну антропоцентричність мови підтвержує особливий зв'язок людини з фразеологією. Вона приваблює науковців своєю загадковістю: до цього часу нерозгадані мовомисленні засади генезису ФО, не до кінця вивчений феномен фразеологічного значення. Чітко виражений у ФО взаємозв'язок мови й культури поставив їх у центр актуальних нині лінгвокультурологічних, етнолінгвістичних досліджень [Мізін 2009: 75].

Суть антропоцентризму лаконічно визначив Е. Бенвеніст – „людина в мові”. Реалізація цього принципу передбачає „поєднання мови й побуту людини в одному полі пізнання” [Харитоновна 2004: 11], а вивчення фразеології на основі цього принципу сприяло виникненню нового напрямку – антропоцентричної фразеології [Багаутдинова 2006: 3]. Обрядова фразеологія, на нашу думку, центр антропоцентричної фразеології будь-якої мови, оскільки однією з найважливіших характеристик порівняння є антропоцентризм [Чекулай 2006: 125].

О. Забуранна наголошує, що антропоцентризм досить давно став предметом фразеологічних досліджень, йому здебільшого приписують функціональну природу, розуміючи як спрямованість ФО на позначення світу людини [Забуранна 2003: 55]. У фразеології антропоцентрична парадигма постає настільки широко, що її М. Алефіренко [Алефіренко 2008: 14] називає суперпарадигмою, під „дахом” якої різноманітні концепції переростають у самостійні фразеологічні парадигми. ФО – одиниці подвійного антропоцентризму, оскільки ці знаки вторинної номінації двічі використовують антропоцентричність як стратегію найменування. Відтак, мовознавці повинні зосередити увагу насамперед на пошуку й вивченні тих ФО, які найбільше акумулюють антропоцентричну інформацію. Безперечно, до таких ФО належать і обрядові ФО (ОФО), які утворюють розгалужену систему – обрядофразеологію.

Етнокультурні антропоцентричні тенденції вважаємо онтологічно релевантними для такого універсального мовного феномену, як обрядова фразеологія. ОФО зображує певну реалію багатовимірно, а не тільки називає її, висуваючи при цьому на перше місце всю палітру конотативних нюансів. Наприклад, стійкі звороти *коровай розрізати, піч колупати, кіл забивати*, що загальновідомі не тільки в досліджуваному ареалі (Східна Слобожанщина), але й по всій Україні, – яскраві репрезентанти сказаного.

Лінгвокультурологія й етнолінгвістика прагнуть розкрити схожості та розбіжності проникнення „мови” культури у форми презентації фраземами культурно значимої інформації. Тому в межах обрядофразеології спостерігаємо інтенсивний розвиток лінгвокультурології, оскільки сьогодні кожне вагоме дослідження фразеології обов'язково передбачає використання лінгвокультурологічних підходів, які орієнтують учених на вивчення

співвідношення ОФО та знаків культури й актуалізують висвітлення національно-культурної специфіки фразеологічного фонду мови. Наближення обрядової фразеології до етнокультурної парадигми й лінгвокультурологічного аналізу, орієнтоване на синтетичне осмислення мови як антропоцентричного феномена, помістило вивчення ОФО в широкий лінгвокультурологічний контекст.

На нашу думку, одним з головних і найактуальніших векторів вивчення обрядофразеології в українській лінгвістиці є простеження „відбитків” культури народу, тобто його традицій, обрядів, міфів тощо в процесах стереотипізації уявлень етносу про людину та навколишній світ і виявлення ціннісних орієнтацій етнічної спільноти. Оскільки обрядофразеологія якраз і віддзеркалює один з найважливіших і найоб’ємніших прошарків національної культури – концептосферу обрядовості, дослідження національної специфіки, репрезентованої в межах цих глобальних екстралінгвістичних категорій, доцільно вважати досить перспективними.

Етнокультурна антропоцентрична парадигма в епоху глобалізації є особливо важливою, оскільки інтерпретаційна складова пов’язана з мовою як модельною системою інтерпретатора. У процесі інтерпретації „реконструйовано” або, іншими словами, „модельовано” уявний світ людини. Предметом опису стає і реальний, і в деяких випадках нереальний, але бажаний стан справ. У цій парадигмі відсутня грань між універсальністю вивчення мови та численними аспектами обрядового дискурсу.

О. Тищенко підкреслює, що зростає результативність вивчення обрядового континууму, взаємопрочитання й взаємодоповнення різних етнолінгвістичних методів – етногенетичного, концептуального та порівняльно-історичного. Значною мірою це зумовлено ізоморфізмом мовного й культурного кодів, знаковим характером обрядів, їхніх елементів, міфів, вірувань та інших вторинних семіотичних систем, що мають як форму вираження, так і зміст і можуть бути описаними через набір типологічно подібних методів, понять і категорій, зокрема опозиції, парадигматики, синтагматики, стереотипу, фрейму [Тищенко 2000: 142].

Досвід поглиблених досліджень у галузі фразеології останніх років свідчить про те, що „поза лінгвокультурологічним представленням мови як духовної реальності адекватна інтерпретація смислового змісту ідіом і реконструкція їх генезису та функціонування в рамках наукової картини світу принципово недосяжні” [Постовалова 1999: 26]. Це слушна думка В. Постовалової, оскільки фразеологія – специфічна система, своєрідний синтетичний механізм об’єднань мовного й культурного, наукового й наївного, історичного й сучасного, сакрального й профанного, традиційного й екстремодного тощо. Обрядова фразеологія східнослов’янських говірок має надзвичайно широку амплітуду різноманітних смислів, пов’язаних насамперед з людиною, які різною

мірою репрезентують вищеназване, тому наші наукові пошуки не могли залишити поза увагою настанови лінгвокультурології.

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що деякі ОФО є важливими з точки зору культурології, подвійно „культурноносними”, оскільки як самі фразеологізми, так і їхні компоненти є предметом лінгвокультурології [Фірсова 2002: 16]. За наявності культурно-національної специфіки в ОФО вона повинна мати свій засіб втілення в їхню знакову організацію та свій спосіб маркування цієї специфіки [Пирогов 2003: 18]. Культурно-національне світобачення, втілене в образному змісті одиниць фразеологічного складу мови, визначає особливу роль ОФО у трансляції культурно-національної самосвідомості народу.

Основою ФО є внутрішня форма – по суті, центр самого образу, який відбиває характерні риси певної ситуації, що закріплені в свідомості носіїв мови. За Т. Черданцевою, „універсальність в ідіоматиці виражена через дефініцію (дескриптор); особливість, індивідуальність, і конкретно, вибір стереотипів – через образну внутрішню форму” [Черданцева 1996: 69]. Внутрішня форма вторинної мовної одиниці постає як результат взаємодії прототипного словосполучення й метафоризованої похідної одиниці – фразеологізму; мотивувальної словесної бази мотивуючого словокомплексу й мотивованого фразеологізму; дериваційної бази і нового фразеологічного сполучення. До завдань дослідника входить реконструкція вихідного вільного словосполучення з прямим значенням компонентів, які й формують образ ФО, стають матеріальним вираженням її внутрішньої форми. У ширшому розумінні внутрішню форму фразеологізмів як елемент їх значення з'ясовуємо тільки на тлі матеріальної та духовної культури народу [Ужченко, Ужченко 2007: 65].

Якщо кожне слово має внутрішню форму, то кожне слово містить і частинку енергетичного заряду етносу, тобто культурну семантику. Відповідно, знаки вторинної номінації, зокрема ОФО, мають „подвійну дозу” культурної семантики, оскільки їхня внутрішня форма, їх „дух” сформований шляхом накладання внутрішніх форм мовних одиниць, які беруть участь у фразеологізації тієї чи іншої ОФО. Тому вважаємо, що для цих одиниць релевантним є акумулювання антропоцентричної інформації, бо в них обов'язково відбито процес екстеріоризації трьох складників сутності людини на об'єктивний світ, а потім інтеріоризації цього світу відповідно до стратегій номінації. З огляду на викладене вище, доцільно, на нашу думку, вивчати етнокультурну антропоцентричність ОФО крізь призму триєдності сутності людини: під час фразеологізації вільносинтаксичне словосполучення проходить шлях від глибинного рівня (духу людини) через душу до поверхового рівня (фізичного тіла). Глибинний рівень індукує мовним одиницям культурну семантику архетипних опозицій, ритуалів, міфів, вірувань, символів тощо, душа „заряджає” їх гармонійною, емоційною та каузальною

енергією, а поверховий надає для втілення цієї семантики обрядові номінації.

Отже, провідною тенденцією сучасної лінгвістики є синтетичне осмислення мови як етнокультурного феномену, а до вивчення різних аспектів фразеологічного мовного фонду залучаємо широкий культурний контекст. Форма розгляду ОФО, їх інтерпретація – це не тлумачення та з'ясування семантики, а розгорнутий культурний коментар, залучення свідчень колективної пам'яті народу.

Однією з перспектив подальшого дослідження є вивчення специфіки східнослов'янської говіркової обрядофразеології, де основну увагу спрямовуємо на всебічне застосування сучасних методологічних підходів.

Література

Алефиренко 2008 – Алефиренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм : монография / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Элпис, 2008. – 271 с.; **Багаутдинова 2006** – Багаутдинова Г. А. Человек во фразеологии: антропоцентрический аспект / Г. А. Багаутдинова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2006. – 132 с.; **Забуранна 2003** – Забуранна О. В. Антропоцентризм у сфері фразеологічного значення (на матеріалі перської та української мови) / О. В. Забуранна // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 55 – 59; **Мізін 2009** – Мізін К. І. Перспектива вивчення антропоцентричності усталених порівнянь (на матеріалі компаративних фразеологій англійської, німецької, української та російської мов) / К. І. Мізін // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – № 1(16). – С. 75 – 81; **Пирогов 2003** – Пирогов В. Л. Структура та семантика паремійних одиниць японської, англійської, української і російської мов : типологічний та лінгвокультурологічний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / В. Л. Пирогов. – К., 2003. – 19 с.; **Постовалова 1999** – Постовалова В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) / В. И. Постовалова // Фразеология в контексте культуры / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Яз. рус. культуры, 1999. – С. 25 – 33; **Селіванова 2004** – Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 376 с.; **Тищенко 2000** – Тищенко О. В. Про деякі перспективи слов'янської контрастивної етнолінгвістики : інтерпарадигмальний ракурс / О. В. Тищенко // Наук. зап. Сер. „Філологічні науки” (мовознавство). – 2000. – Вип. 30. – С. 134–143; **Ужченко, Ужченко 2007** – Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.; **Фірсова 2002** – Фірсова Ю. А. Фразеологічні одиниці з топонімічним компонентом у німецькій мові : лінгвокультурологічний аспект : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 /

Фірсова Ю. А. – К., 2002. – 194 с.; **Харитоновна 2004** – Харитоновна И. В. Системное исследование языка: философско-методологический аспект : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филос. наук : спец. 09.00.08 „Философия науки и техники” / И. В. Харитоновна. – М., 2004. – 32 с.; **Чекулай 2006** – Чекулай И. В. Функционально-деятельностный подход к изучению принципов оценочной категоризации в современном английском языке : монография / И. В. Чекулай. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2006. – 236 с.; **Черданцева 1996** – Черданцева Т. И. Идиоматика и культура / Т. И. Черданцева // *Вопр. языкознания*. – 1996. – № 1. – С. 66.

Царьова І. В. Етнокультурні антропоцентричні тенденції дослідження обрядової фразеології

У статті розглянуто етнокультурні антропоцентричні тенденції дослідження обрядової фразеології. Підкреслюємо важливість етнолінгвістики та лінгвокультурології у вивченні семантики обрядових фразеологічних одиниць.

Ключові слова: антропоцентризм, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, обрядова фразеологія, обрядова фразеологічна одиниця, парадигма.

Царёва И. В. Этнокультурные антропоцентрические тенденции исследования обрядовой фразеологии

В статье рассмотрены этнокультурные антропоцентрические тенденции исследования фразеологии обрядов. Подчеркивается важность этнолингвистики и лингвокультурологии в изучении семантики обрядовых фразеологических единиц.

Ключевые слова: антропоцентризм, этнолингвистика, лингвокультурология, обрядовая фразеология, обрядовая фразеологическая единица, парадигма.

Tzareva I. V. The ethnic and cultural anthropocentric tendencies of ceremonial phraseology research.

The ethnic and cultural anthropocentric tendencies of ceremonial phraseology research are considered in the article. Importance of ethnic linguistics and lingvoculturology is underlined in the study of semantics of ceremonial phraseology units.

Key words: anthropocentrism, ethnic linguistics, lingvoculturology, ceremonial phraseology, ceremonial phraseology unit, paradigm.

О. В. Шкуран (Луганськ)

УДК 811. 161. 2'282. 2 (477. 52/6)

**ПРОЕКТ СЛОВНИКА КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ТА СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРОК
СЕРЕДНЬОГО ПОДІНЦІВ'Я**

У II половині ХХ і на початку ХХІ ст. активізувалося видання регіональних малих форм фольклору, чільне місце серед яких посідають приказки, приповідки, примовки, власне фразеологізми, як-от: З уст народу: Прислів'я, приказки, заклинання, примовки, загадки і приповідки Закарпаття / Склад Є. Недзельський (Пряшів, 1955); Скарби народної мудрості: Закарпатські українські прислів'я та приказки / записав та упорядкував В. Іваньо (Ужгород, 1959); Народна творчість: прислів'я, приказки, примовки, фразеологізми // Північно-східна Слобожанщина /Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій (Львів, 2002) та ін. С. Бевзенко закликав „створити регіональні фразеологічні словники, що дасть можливість виявити багатство діалектної фразеології” [Бевзенко 1974: 16], а І. Матвіяс бачив потребу створення регіональних фразеологічних словників „для успішного лінгвогеографічного зображення фразеологізмів” [Матвіяс 1972: 147 – 148].

Отже, сучасна українська фразеологія повинна поповнюватися словниками спеціального спрямування – „експериментальними фразеологічними словниками різного задуму” [Ройзензон 1975: 144]; бо „словники регулюють крайні точки зору на обсяг і межі фразеології, увиразнюють взаємодію слово – фразеологізм, гостро ставлять проблеми системних відношень у фразеології” [Ужченко 2003: 285 – 286]. Таким чином, укладання словника компаративних фразеологічних одиниць дає можливість розв'язати нові проблеми лексикології (= фразеології) і досягти успіху в упорядкуванні призбираних компаративних фразеологізмів (КФ), а значить визначити національно-культурні опори фразеологічних одиниць як вияву ментальності мовців.

Матеріал було призбирано протягом 2001–2009 рр. у 518 населених пунктах Середнього Подінців'я (Луганщина, частково Донеччина). Найповніше представлена Луганська область Попаснянським, Кремінським, Новоайдарським, Новопсковським, Старобільським районами.

Основу складають фразеологічні сполуки, що перетворюють образи в найузагальненішу форму знань – уявлення, які формуються внаслідок різноманітних асоціацій. Зазначені одиниці мають чотиричленну структуру: суб'єкт + основа порівняння + реципієнтна зона (показник порівняння + об'єкт). Значна частка компаративних фразеологізмів репрезентована тільки лівою частиною. Це можна пояснити фіксацією КФО у мовленні інформантів та усталеністю існування народного порівняння.

Основним семантичним полем є „Людина”, тому призбирано понад 5500 КФ, що характеризують різні аспекти людського життя й діяльності: позначення інтелектуальних здібностей; моральних якостей, рис характеру; емоційний стан, естетичні якості, фізичні ознаки та ін. Це дає можливість з'ясувати національно-культурну підоснову діалектної фразеологічної спадщини Середнього Подінців'я, напр., реципієнт КФ як *горобець* є амбівалентним, оскільки має значення: полохливість, швидкість, метушливість, безперервність, недоречність тощо.

До словника додано список обстежених населених пунктів з прізвищами інформантів, які брали участь у записі живої говірки, в анкетуванні.

Перспективу вбачаємо в розширенні компаративного фразеологічного словника Середнього Подінців'я.

АМБАЛ Високий як амбал. Дуже, занадто (високий). – Микола з фізичного відділення як амбал, можна сплутати з дорослим чоловіком (Олек).

АМЕРИКА Як з Америки приїхав. Не розуміє, не знає чого-н.; прослухав. – Таке впечатління, що ти з Америки приїхав. Нічо не розумієш, не тямшиш у цих питаннях (Старб); Кр, КрЛ, Луган, Лут, Марк, Сніж.

АНГЕЛ Щедрий як ангел. Хтось дуже (щедрий) (АйдМ; Новайд).

АНГЕЛОЧЕК Дитинка як ангелочек. Немовля. Крем, Лисич, Рубіж, Сіверс.

АНТИХРИСТ Розхристаний як антихрист. Одягнутися неестетично. – Синку, що ти душу виставив, розхристаний як антихрист (Бул); Новайд, Новпск.

АНТЕНА Високий як антена. Дуже, занадто (високий). – Хлопці вимахали під саму стелю, як антени (Вел).

АРБУЗ Голова як арбуз. Занадто велика голова. Лисич, Рубіж, Сіверс.

АРМІЯ Як в армії¹. Протягом трьох років. – Була на заробітку на Целіні, як в армії, три года (Новпск).

Як в армії². Суворо дотримуючись дисципліни. – Після заняття шли строем як в армії в клуб для просмотру фільму. А після стояли і ждали, поки перевірять порядок у клубі. А тоді наказували (Рог).

АРТИСТ Веселий як артист. Дуже веселий, дотепний. – Наш Пашка як артист (Семкоз).

АРХИП Дела як в Архипа на городі, місц. Так собі, не дуже добре. – Як дэла? – Та як в Архипа на городі, – зітхає (Кррч).

Справи як в Архипа на городі, місц. Так собі, не дуже добре. – Як справи? – Та як в Архипа на городі, – зітхає (Кррч).

АРШИН Як аршин проковтнув. Хто-н. неприродно виструнчений. – Трохи зігнись, а то як аршин проковтнув (Лисич).

АФРІКА Жарко як в Африке. Дуже, занадто спекотно. – На улиці жарко як в Африке (Новів). Крем, Лисич, Сіверс.

АХЛАМОН Вирядився як ахламон. Одягнутися неестетично. – Куди ти вирядився як ахламон. Це ж день рожденія, а не дискотека (Бул); Новайд, Новпск.

БАБА Вбралась як стара баба. Невідповідність одягу вікові. – Чого не хочеш довгу юбку снять, а то як стара баба, зніми її (Бул); Новайд, Новпск.

Задається як баба коло розбитого корита. Дуже, занадто пишатися собою. Житл, Зал, Інд, Клим, Макіїв.

Обвішався як баба рязанська. Надягнути надмірну кількість одягу, прикрас. Лисич, Луган, Новайд.

[Як] баба базарна. Пліткарка. – Як баби базарні, перебираєте кістки сусідів, не стидно вам? (Вел); Вовч, Новайд, Рубіж.

Як баба Варька з дідом. Залишитися нікому непотрібними. – Буде мені як бабі Варкі з дідом: ні дня, ні ночі не бачили, все трудилися, поумирали і хоронить було нікому (Ком).

[Як] баба Настя. Пліткарка. Вовч, Новайд, Рубіж.

[Як] баба рязанська. Пліткарка. Вовч, Новайд, Рубіж.

[Як] баба Саверчиха. Пліткарка. – Як баба Саверчиха, перебираєте кістки Галини, який вам резон це робить? (Вовч); Вел, Новайд, Рубіж.

Як здрасте, баба Настя. Раптово (з'явитися). – Ти як здрасте, баба Настя! (Лисич).

Як баба Зоречка надута. Сердита жінка. – Ти до неї не підходь, бо вона як Зоречка надута (Семкоз).

Надьожна як цементна баба. Дуже, занадто (надійна). – Надюха як цементна баба, якщо сказала, то обов'язково зроби (Лисич).

Як фортова баба. Таланиста жінка. Лисич.

Як баба „ух”. Завзята жінка. Вел.

БАВОР Ситий як бавор. Дуже, занадто (годований). – Сидить як бавор, я йому про одне, а він про своє думає (Вел).

БАГНО Добрий як мусі багно. Зовсім не (привабливий). Сват.

Вкусний як мусі багно. Зовсім не (привабливий). Сват.

БАРАБОЛЯ Курносий як бараболя (больба). Кирпатий (про ніс). – А ніс у тебе як бараболя. Куди там в артистки йти. Тільки кричать: „Занято!” (Лисич); Поп.

БАРАН Вискочити як баран з жита. Раптово (з'явитися). Луган.

Витріщив очі як баран яйця. Хижо дивитися. Лисич, Луган, Обор, Сіверс, Стах.

Вилупився як баран на капусту. Уважно роздивлятися. – Не, так дело не пойдьоть. Ти чого вилупився, як баран на капусту? Їж давай, а то убіжить (Вруб).

Дивитися як баран на нові ворота. 1. Здивовано (дивитися). Лисич, Новайд, Сіверс. – Шо ти дивися на мене, як баран на нові ворота? (Рубіж). 2. Зовсім не (розбиратися). Лисич.

Дивиться як баран на різника. Здивовано дивитися. Вовк, Луган, Сте, Червп.

Дурний як баран безрогий. Дуже, занадто (дурний). Вел.

Змерзнути як баран стрижений. Дуже, занадто (змерзнути). Лисич.

Їсти як баран помідори. Зовсім не (їсти). Лисич.

Кучерявий як баран. Мати пишне кучеряве волосся (переважно чоловік). Богач, Бунч, Дьом, Зорик.

БАРБАРИС Як в барбарисі народитись. Самотньо комусь. – Вовка Чепіга як в барбарисі народився: ні з ким не говорить, не водиться (Антрац); Мик, Мороз, Пер.

БАРВІНОК В'ється як барвінок. Дуже, занадто (хитрує). Бар, Вітр, Гор.

Стелеться як барвінок. Дуже, занадто (хитрує). Вітр.

БАТАРЕЯ Ребристий як батарея. Дуже, занадто (худий). – Колька схуд, поки жінка куралесить у Москві, як батарея, одні ребра (Кір); Кр, Кррч, Лисич, Луган.

БАТІГ Простий як батіг з мачалля. Слабохарактерний, нерішучий, безвольний, не здатний щось вирішувати самостійно. – Ти з ним зразу владнаєш справу, він як батіг з мачалля (Новів). *Мачалля непридатне для застосування при виготовленні батога.

Ударити як батоном під хвіст. Несподівано, неждано, раптово (побити, покарати). – Дзвонив начальник – і як батоном під хвіст: у вихідний виходити на роботу (Сват).

Язык як батіг. Хтось занадто балакучий. АйдМ, Алек, Анош, Арап, Баб.

[Як] батоном по воді. Невідомо (як буде). – Поїдете до Києва, як батоном по воді (Білк); Гірс, Кр, Луган, Малорл, Микол, Піон, Сіверс, Старб.

БЕНЬКИ Очі витріщив як беньки. Хижо дивитися. Алч, Род, Самс.

Побачити, як беньки на потилиці зійдуться. Ніколи (не побачити). Лисич.

БЕРЕГ Сердитися як на березі жаба. Дуже, сильно (гніватися). Карт.

БЕРЕЗА Розкішна як береза. Дуже вродлива, красива (переважно про дівчину). Арап, Баг.

Стройна як берьоза. Дуже струнка, висока (переважно про дівчину) – Ну і дівка у Івана виросла, струнка як береза (Крем); Рубіж.

Як до берези в'язати. Щось неправдоподібне. Вел, Лисич, Поп.

Як з берези звалився. Дуже, занадто дурний. КрасТ, Лим, Луган.

СМЕРТЬ Одягнутий як на смерть. В темні кольори (переважно в чорний). Лисич, Луган, Новайд.

Почуватися як перед смертю. Невпевнено почувати себе. Золот, Прив.

Холодний як смерть. Дуже, занадто (змерзнути). Кррч, Лисич, Новпск, Новайд.

СМЕТАНА Білий як сметана. Так говорять про білошкіру та світловолосу людину. – Волосся начало темніть, а був же білий як сметана (Новів).

СМОЛА Багато як смоли. Дуже, занадто (багато). Мороз, Мус, Новастр.

Липнути як смола до лаптя. Дуже сильно, набридливо. Велик, Вуглег, Ков, Кр, Марк, Новб, Попів, Старб, Трьохізб, Фащів, Щас.

Надоїдати як смола. Надокучати кому. Лисич.

ЯЙЦЕ Вдягнулася як яйце на Паску. Строкато, без смаку (про одяг у жінки). Крем.

Дурний як тільки з яйця вилупився. Дуже, занадто (дурний). Булг, Гол, Крем, Кудр, Макіїв.

Крутиться як варене яйце. Приділяти чомусь надмірну увагу. Жовт, Ка, Кол, Криз.

Однакові як два яйця. Однакові. Литв, Перв, Райг, Тал.

Малий як куряче яйце. Замале для чогось. Лисич.

Наче в яйці заховано. Те, чого не могло бути. Лисич.

Рябий як коб'яче яйце. У веснянках, рябий. – Вона ж уся, як коб'яче яйце, а бач якого хлопця вибрала (Крас).

Схожі як з одного яйця. Зовсім однакові, схожі. – Вони такі ліниві, мабуть, з одного яйця вийшли (Мак); Ков, Криз, Ма, Микіл, Нижд, Новів, Поп, Руд, Сіверс, Старб, Сте, Трет.

Як з яйця вилупився. Дуже здивований. Алч, Анд, Вес, КрЛ, Лисич, Луган, Ма, Мет, Новайд, Новбор, Осин, Пер, Полов, УрК, Хар.

Як яйця вкруту. Багатий, „крутий”, блатний. Антрац, БокП, КрЛ, Луган, Ма, Мик, Молгв, Мороз, Петр, Ров, Сім, Сте, Шах.

Отже, словник компаративної фразеології Середнього Подінців'я має такі особливості: він – диференційний; словникова стаття включає реєстрову одиницю, елементи граматичної та стилістичної характеристики; дефініцію; при потребі ілюстративну частину; локалізацію; по можливості – історико-етимологічну довідку; статті розташовані за реципієнтом-конституентом (спочатку іменник, прикметник і т.д.) в алфавітному порядку; стаття відображає варіанти, подані в круглих дужках, факультативні – у квадратних; внутрішню єдність забезпечують відсилачі (*див., пор.* тощо).

Література

Бевзенко 1974 – Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології / Бевзенко С. П. // Мовознавство. –

1974. – № 2. – С. 15 – 19; **Матвіяс 1972** – Матвіяс І. Г. Народна фразеологія в матеріалах Атласу української мови / Матвіяс І. Г. // Питання фразеології східнослов'янських мов : тези респ. наук. конф. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 147 – 148; **Ройзензон 1975** – Ройзензон Л. И. К теории составления двуязычных фразеологических словарей / Ройзензон Л. И., Эмирова А. М. // Вопросы фразеологии. 9 : тр. Самарканд. ун-та им. А. Навои. Н.с. – Самарканд, 1975. – Вып. 288. – С. 142 – 150; **УВДС 2002** – Ужченко В. Фразеологічний словник східнослобожанських та східностепових говірок Донбасу / Ужченко В. Ужченко Д. – 4-е вид. – Луганськ, 2002. – 263 с. **Ужченко 2003** – Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія / Ужченко В. Д. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – С. 285 – 286, 294.

Шкуран О. В. Проект словника компаративних фразеологізмів східнослобожанських та східностепових говірок Середнього Подінців'я

У статті розкрито необхідність укладання діалектного словника компаративних фразеологізмів східнослобожанських і східностепових говірок Середнього Подінців'я та його важливість для розв'язання лінгвістичних і культурологічних питань, обґрунтовано структуру словникової статті відповідно до „принципу Ужченка”, подано зразок словника на кількох прикладах.

Ключові слова: словник, компаративний фразеологізм, реципієнт.

Шкуран О. В. Проект словаря компаративных фразеологизмов восточнослобожанских и восточностепных говоров Среднего Подонцовья

В статье раскрыта необходимость составления диалектного словаря компаративных фразеологизмов восточнослобожанских и восточностепных говоров Среднего Подонцовья и его значение в решении лингвистических и культурологических вопросов, обусловлена структура словарной статьи в соответствии с „принципами Ужченко”, подан образец словаря на нескольких примерах.

Ключевые слова: словарь, компаративный фразеологизм, реципиент.

Shkuran O. V. Project of the comparative phraseology units of East-Slobozhan and East-Stepovy adverbs of Middle Donets

The necessity of forming of dialectal dictionary of comparative phraseology units of East-Slobozhan and East-Stepovy adverbs of Middle Donets and its importance for solving linguistic and culture-logical questions is exposed in the given article. It is also defined the structure of compiling of vocabulary article, its conformity to “principles of Uzhchenko”, it is given the standard of dictionary on a few examples.

Key words: dictionary, comparative idiom, comparative zone.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

Ю. Б. Бабій (Миколаїв)

УДК 161.2 (092)

**ЕКСПРЕСИВНІ МОЖЛИВОСТІ ОНІМІВ
У „ЛІСОВІЙ ПІСНІ” ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Власні назви існують з давніх-давен, функціонують повсюдно, і виникають та вживаються масово. Тому їх вивчення дозволяє істотно відновлювати факти історії мови та історії народу (наприклад, визначати прабатьківщину груп споріднених мов, з'ясовувати давні межі поширення мов чи окремих мовних явищ), досліджувати процеси номінації та її різновиди тощо. Крім того, дослідження власних назв завдяки специфічним закономірностям їх передачі та збереження має дуже важливе значення, зокрема у вивченні особливостей художніх творів у контексті літературної ономастики.

Вивчення онімів у творчості різних письменників має важливе значення, оскільки воно дає багатющий матеріал для визначення творчої манери письменника, а також для розуміння загальної картини художнього світу твору. Образно-смысловий потенціал власних назв актуалізований у художніх текстах, слугує важливим художнім засобом для створення різного роду фігур і тропів. Серед різних компонентів художнього контексту онімний простір є саме тим організуючим центром, що значною мірою об'єднує в єдине ціле всю художньо-образну систему.

Питання виражальних можливостей різних типів онімів у художніх творах є предметом вивчення багатьох вчених-мовознавців (праці Е. Боєвої [Боєва 2008], Л. Бондарчук [Бондарчук 1996], С. Єфремова [Єфремов 1995], С. Караванського [Караванський 2001] та ін.). Також увагу мовознавців до онімного слова в системі текстових, зокрема художніх, структур засвідчив ряд монографічних, дисертаційних праць, виконаних останнім часом на українському ґрунті під керівництвом чи за безпосередньою участю таких провідних дослідників у цій царині як Л. Белея, Ю. Карпенка, Є. Отіна. Інтерес дослідників спрямований, в основному, на літературну ономастику останніх десятиріч, і майже недослідженими залишаються сьогодні оніми XIX – початку XX століття, зокрема, спадщина Лесі Українки, чия творчість мала помітний вплив на подальший розвиток усієї української літератури.

Художній світ кожної творчої особистості має свої прикмети. Якщо ж мова йде про такого видатного майстра художнього слова, яким є Леся Українка, то можна сказати з певністю – її стильова манера, особливості слововживання та світобачення по-справжньому неповторні. Навіть один вилучений з її творів рядок настільки промовистий, що одразу можна впізнати, кому він належить. Особливо це стосується такої маркованої лексики, як оніми.

Онімний простір творів Лесі Українки своєрідний і віртуозно побудований, органічно вписаний у текстове тло, насичений численними зв'язками з усіма текстовими рівнями. Оними у творчості поетеси відіграють таку вагому роль, настільки навантажені й промовисті, що можна говорити про рідкісне уміння, рідкісний дар ономастичності, адже поетеса іноді роками й десятиріччями шукає справжній відповідник у низці імен, щоб втілити в онімній системі своє авторське бачення твору.

Ономастична палітра „Лісової пісні” з її багатющою демононімією здавна привертала увагу дослідників. Цій проблемі присвятили свої розвідки О. Дзендзелівський (1973 р.), Т. Борисюк (1991 р.), Т. Лукінова (1992 р.), Ф. Бабій (1995 р.). До цього переліку наукових праць можна додати тези Л. Рисич про потребу пояснення іншомовних власних імен у творах Лесі Українки, що вивчаються у школі; дві замітки С. Яковець про антропонімію прозових творів Лесі Українки [Яковець 1990] та антропонімію драми „Блакитна троянда” [Яковець 1994]; М. Бойко подає перелік власних назв без тлумачення в словопоказчику, що охопив 7 драм письменниці [Бойко 1961]. Власні назви з творчого доробку Лесі Українки розглядаються в літературознавчих розвідках І. Білодіда [Білодід 1958], О. Ставицького [Ставицький 1960], С. Яковець [Яковець 1990].

Проблема виражальних можливостей онімного простору в художньому відтворенні світу видатною письменницею досі не привертала увагу дослідників. Саме це зумовлює актуальність представленої розвідки, предметом дослідження якої є оними як цілісна система творчого мікросвіту майстра українського слова. Мета дослідження – проаналізувати функціонально-стилістичні особливості онімів у творчій спадщині Лесі Українки.

Матеріалом для дослідження обрано найвидатніший твір Лесі Українки, вершина її поетичної майстерності, найбільший шедевр, апогей її творчості – „Лісова пісня”, написана протягом 10 – 12 днів і завершена на Кавказі 25 липня 1911 р.

Для кожного твору письменник повинен знайти свій, найточніший, максимально наближений та необхідний для розкриття його суті й форми онімний комплекс. При майстерно створеній або віднайденій з реалій онімійній сукупності починають діяти найрізноманітніші зв'язки онімного простору з різними рівнями художнього тексту.

Система українських імен формувалася протягом багатьох століть. Основу її складають імена християнського календаря. Звичайно, були в людей імена й до прийняття християнства. Їх підказували здебільшого різні обставини родинного життя. Наприклад, довгоочікуваного сина називали Ждан, небажаного – Неждан, Нечай, перший син діставав ім'я Одинець, третій у сім'ї – Третяк і т.п. В іменах відображались певні риси людей (Буян), пора року, коли дитина з'являлася на світ (Зима), віра в магічну силу імені, спільного з назвою рослини, тварини тощо (Береза, Лев, Орел, Сокіл) та ін. Імена з негативним емоційним забарвленням

давалися як застережний захід: за уявленнями наших пращурів, погані імена (Горе, Захворай) оберігали дітей від злих сил [Скрипник 1986: 7].

І. Білодід зазначав: „Поряд з іншими галузями естетики існує також естетика слова, імені. Вона формується на основі історичного досвіду, історичних емоцій, під впливом кращих зразків художньої літератури, мистецтва, національних традицій, культури народів світу, тобто спадщини інтернаціонального характеру” [Білодід 1967]. Добираючи власні імена героям творів, автор перш за все звертає увагу на первинне значення імені, намагається якнайповніше виразити характер персонажа. У зв’язку із цим, кожне ім’я в контексті літературного твору набуває певних моральних категорій, моральних якостей, притаманних конкретному літературному персонажеві. Підтвердженням цього є власні імена в „Лісовій пісні” Лесеї Українки, які утворюють справжню онімну поліфонію, і це ономастичне багатоголосся значно посилює сюжетно-тематичну лінію твору, працює на образну систему, утворюючи й гармонійні поєднання, і опозиційні контрасти, дисонуючи з головним персонажем або з ідейним навантаженням. Так, наприклад, ім’я Лукаш, за визначенням словника власних імен, утворене від грецького імені Лука за допомогою зараз непродуктивного суфікса *-аш*, що надає книжному (євангельському) імені народного звучання; первинно означало „світлий, світний”, що походить від латинського слова *lux*, род. *lucis* – „світло” [Скрипник 1986: 72].

У контексті „Лісової пісні” в семантичні межі зазначеної власної назви покладено такі концепти: добро, любов, чуттєвість („Говори, жартуй, питай мене, кажи, що любиш, смійся...”, „Нащо так?”, „Я так не можу!” [Українка 1985: 88]). Власна назва в художньому творі може безпосередньо номінувати певну ситуацію, певний об’єкт чи суб’єкт: 1) надаючи образної конотації вислову; 2) подаючи образну номінацію в зіставно-протиставному аспекті; 3) виступаючи у власне порівняльному сенсі. Усі три аспекти реалізовано Лесею Українкою за допомогою яскравих епітетів, метафор, інверсій, порівнянь, протиставлень, що розкривають персонаж, названий Лукашем („...Ти очима в душу зазираєш” [Там само], „То й добре, коли ніхто не завинив нікому” [Там само: 126]).

На нашу думку, ім’я Лукаш вибрано Лесею Українкою не випадково. Поетеса явно врахувала первинне значення імені. Світло, породжене Лукашевою сопілкою, освітлює всю драму-феєрію, а в кінці розливається і вогнем, і тим, що „Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці” [Там само: 212]. Але Лукаш має не лише світлу сторону, якій не чужі любов та чуттєвість, а й темну, яка характеризується легковажністю, зрадою, безвідповідальністю та грубістю, що й виявляється в контексті твору („Ще говорить про хижість, про лукавство, – вже б мовчала!” [Там само: 142]).

Ім’я Килина також підтверджує думку про невідповідність вибору імен персонажів „Лісової пісні”. Але в той же час воно складає різку

дисгармонію усій ономастичній гамі „Лісової пісні”. Походячи від лат. *aquilina* „орлина” [Скрипник 1986: 148], воно фонетично справляє неприємне враження. Онім Килина, утілений в одноіменний персонаж, у контексті твору виражає самовпевненість, нерозважливість, грубість („Та я б і цілий ліс продати рада або потеревити...” [Українка 1985: 190]), виражені звучними порівняннями, риторичними запитаннями, звертаннями, окличними спонукальними реченнями („Стикаємось по нім, як вовкулаки...” [Там само]) тощо.

Ім’я Килина в „Лісовій пісні” є втіленням грубості й тупої обмеженості. Воно нині практично не використовується і не належало до активно вживаних і на початку ХХ століття. Між тим існує його антропонімічний паронім – гарне близькозвучне ім’я Калина, яке якнайкраще увійшло б в ономастичний ансамбль твору. Ця антропонімічна ситуація ніби говорить: а Килина ж могла б стати Калиною! Але не стала – не змогла, не схотіла. І занастала прекрасну лісову пісню...

У творах майстрів поетичного слова імена – не тільки звичайне найменування конкретних осіб, у них часто відчувається особливе семантичне наповнення й виразне стилістичне забарвлення. Письменники немовби заохочують нас замислитися над змістом слова, що стало основою імені, фіксують багатство його похідних. І мавок, і русалок, і водяників, за народними повір’ями, є багато. Їх назви – то позначення виду, породи демонічної істоти. Отже, ці назви – загальні. Поетеса робить їх власними, виводячи у своїй драмі одного конкретного, індивідуалізованого представника цих істот чи одну конкретну їх групу, увиразнюючи контекст специфічним онімним комплексом (Мавка, Водяник, Русалка, Перелесник, Доля тощо).

Мавка – це „казкова лісова істота в образі гарної молодої дівчини з довгим розпущеним волоссям; лісова німфа” [СУМ IV: 587]. Але в „Лісовій пісні” за допомогою оніма створено авторський художній образ. У народних повір’ях мавки „високого росту, обличчя мають кругле, а довге волосся опускають на плечі й прикрашають квітами. Одяг їхній тонкий, прозорий, падаючи недбало вздовж тіла. Їхніх бистрих очей не гріє людська душа” [Єфремов 1995: 14]. У Лесі України – це символ прекрасної мрії, поезії та краси. Створивши „власну” Мавку, опоетизувавши її образ, авторка надала цьому оніму нових позитивних якостей та категорій. Серед них: чуттєвість, любов, відданість, безпорадність, стійкість („Ти розкажи мені, я зрозумію, бо ж я тебе люблю...” [Українка 1985: 122]; „буду вічно жити!” [Там само: 162]). При цьому Леся Українка застосовує різноманітні мовні засоби: риторичні запитання, епітети, метафори, окличні речення, порівняння („Якби я мала живуці сльози, я б зросила землю, барвінок би зросила невмирущий на сій могилі!”; „А тепер я вбога, мій жаль спадає, наче мертвий лист...” [Там само: 176]; „Я в серці маю те, що не вмирає” [Там само: 162]).

Леся Українка взяла за основу народну легенду про демонічну істоту – мавку, створила власний авторський образ, надала цьому оніму нового, позитивного значення в творі, наділила свою героїню новими моральними якостями. Мавка в поетеси – це як місток між двома світами, світом казки й реальності. І зовнішньо, і поведженням, і в мовленні вона подана в динаміці, у русі, вона різна як сама природа: то вабить первісною зеленню вбрання, то буяє барвами літа, то журбою осені й трагічною сніжно-білою зимою. Образ Мавки – яскраве свідоцтво того, як геніально зуміла поетеса проникнути у світ природи. Мавка стає звичайним і близьким нам образом, а її ім'я – символом краси й вірності, ніжності й безкорисливого кохання.

Отже, власні імена здатні зберігати свою значимість і у повній ізоляції їх етимологічного значення, до того ж набувати в контексті нових додаткових значень відповідно до авторського задуму. У творах майстрів поетичного слова імена – не тільки звичайне найменування конкретних осіб, у них часто можна відчутти особливе семантичне наповнення й виразне стилістичне забарвлення; у творах оніми відіграють важливу роль в організації звукової палітри, допомагають створити цілісний художній світ твору.

Література

Білодід 1958 – Білодід І. К. Мова творів Лесі Українки / І. К. Білодід // Курс історії української літературної мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1. – С. 553 – 592; **Білодід 1967** – Білодід І. К. На все життя / І. К. Білодід // Молодь України. – 1967. – 28 лют.; **Боєва 2008** – Боєва Е. В. Онімний простір у художньому світовідтворенні Григорія Сковороди / Е. В. Боєва // Записки з ономастики. – Вип. 11. – О. : Астропринт, 2008. – С. 72 – 81; **Бойко 1961** – Бойко М. Ф. Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки / М. Ф. Бойко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 93 с.; **Бондарчук 1996** – Бондарчук Л. Колиска поетичного генію Лесі Українки / Л. Бондарчук, Л. Памірська // Дивослово. – 1996. – 11 листоп. – С. 60 – 62; **Єфремов 1995** – Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К., 1995. – 87 с.; **Караванський 2001** – Караванський С. П. Пошук українського слова, або боротьба за національне „я” / С. П. Караванський. – К. : Академія, 2001. – 240 с.; **Скрипник 1986** – Скрипник Л. Г. Власні імена людей. Словник-довідник / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К. : Наук. думка, 1986. – 335 с.; **СУМ** – Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11; **Ставицький 1960** – Ставицький О. Драма Лесі Українки „Руфін і Прісцилла” : До питання про творчу історію та ідейний зміст / О. Ставицький // Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. 3. – С. 161 – 194; **Українка 1985** – Українка Леся Лісова пісня : Драма-феєрія / Леся Українка / перекл. з укр. Г. У. Еванс. – К. : Дніпро, 1985. – 221 с.; **Яковець 1990** –

Яковець С. Г. Антропонімія прозових творів Лесі Українки / С. Г. Яковець // VI Республ. ономастична конф. : тези доп. – О., 1990. – Т. 1. : Теоретична та історична ономастика. Літературна ономастика. – С. 178 – 179; **Яковець 1994** – Яковець С. Г. Антропонімічний простір драми „Блакитна троянда” Лесі Українки / С. Г. Яковець // Щорічні записки з укр. мовознавства : зб. наук. ст. – О., 1994. – С. 30 – 34.

Бабій Ю. Б. Експресивні можливості онімів у „Лісовій пісні” Лесі Українки

Статтю присвячено дослідженню функціонально-стилістичних функцій онімів (власних імен) у творчості Лесі Українки на прикладі „Лісової пісні”. Визначено семантичне наповнення й виразне стилістичне забарвлення власних назв твору із зазначенням основних концептів, які покладено в основу оніма, та засіб їх передачі.

Ключові слова: онім, онімний простір, концепт, стилістичне забарвлення.

Бабий Ю. Б. Экспрессивные возможности онимов в „Лісовій пісні” Леси Украинки

Статья посвящена исследованию функционально-стилистических функций онимов (собственных имен) в творчестве Леси Украинки на примере „Лісової пісні”. Обозначено семантическое наполнение и выразительная стилистическая окраска собственных имен произведения с указанием основных концептов, которые легли в основу онима, и способ их передачи.

Ключевые слова: оним, онимное пространство, концепт, стилистическое наполнение.

Babij J. B. Expressive possibilities of proper names in „Forest song” by Lesya Ukrainka

The article is dedicated to the research of functionally stylistic functions of the proper names in creative works of Lesya Ukrainka on the example of the „Forest song”. Semantic filling and expressive of the proper names of the work with pointing of basic concepts were defined, which are fixed in basis of proper name, and ways of their transmission.

Key words: proper name, proper name space, concept, stylistic colouring.

Т. І. Должикова, Т. П. Терновська (Луганськ)

УДК 811.161.2'42(076.1)

**СЕМАНТИЧНЕ УСКЛАДНЕННЯ СЛОВА
В ІНДИВІДУАЛЬНОМУ ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ**

Художній текст – це єдність змістово-стилістичної структури, „гармонія різноманіття”, підкореність усіх складових авторському задуму, їх мотивованість цим задумом.

Питання аналізу художнього тексту пов’язані з проблематикою мови художньої літератури в цілому та її співвідношенням із загальнонародною мовою. Статус художнього мовлення як окремого різновиду мови не визначається наявністю „системи стилістично однорідних явищ”: на відміну від інших функціональних типів тут використовуються всі засоби загальнонародної мови незалежно від їх функціональних і стилістичних характеристик. Саме на цій підставі деякі лінгвісти (В. Виноградов, Д. Шмельов та ін.) вважають, що мову художньої літератури не можна включати в літературну мову як один із функціональних стилів. Елементи будь-якого стилю літературної мови, а також різні позалітературні елементи можуть уживатися в мові художньої літератури. Оцінка цих засобів дається не з точки зору літературних і стилістичних норм мови, а з позицій їх обумовленості естетичною функцією, підкореності певному ідейно-художньому задуму.

Важливим для розуміння специфіки художнього тексту є поняття норми. У художньому мовленні воно є більш складним, ніж у нехудожній мові. Ця складність визначається рядом причин, сутність яких дозволяє описати типологію „порушень” у вживанні мовних засобів майстрами слова.

Якщо художник хоче сказати щось нове світові, то „немає правил, котрі не можна було б порушити заради прекрасного”, – говорив Л.-В. Бетховен. Російський поет М. Рилєнков з гумором заявляє: „Нет-нет, да и покажу язык грамматике”. В одному зі своїх листів О. Блок зазначав: „Будь-яка моя граматична помилка у віршах не випадкова, за нею приховується те, чим я внутрішньо не можу пожертвувати”.

Згадаймо також слова великого російського поета О. Пушкіна: „Без грамматической ошибки я русской речи не люблю”. Безумовно, не в прямому термінологічному значенні вживає класик словосполучення „граматична помилка”, а йдеться тут про можливість, доцільність трансформації засобів літературної мови.

Відомий український поет І. Драч в одній зі своїх поезій зазначає: „Художнику немає скутих норм. Він норма сам, він сам в своєму стилі... У цей столітній і стобальний шторм Я кидаюсь в буремні гори-хвилі”.

Як бачимо, питання специфіки мови художньої літератури завжди було предметом зацікавленості, залишається актуальним і сьогодні.

Письменники користуються всім багатством національної мови, у тому числі стилістично маркованими периферійними шарами лексики

(архаїзмами, діалектизмами, просторіччями, професіоналізмами й жаргонізмами), застосування яких як експресивного словника лексичного потенціалу мови не може бути оцінене за нормативними критеріями літературної мови.

В. Виноградов зазначав, що необхідно досліджувати форми й прийоми індивідуальних відхилень від мовної системи колективу або їх вплив на цю систему, або своєрідність у їх принципових основах, які розкривають творчу природу мовлення. У літературному творі, як в особливій сфері творчості особистості, і суб'єктивно, і об'єктивно – мовні форми виявляються ускладненими контекстом літератури, літературної школи, жанру, своєрідними прийомами літературних композицій [Виноградов 1930: 63].

Мета статті полягає в систематизації та аналізі ускладнень, що виявляються в індивідуальному художньому мовленні.

Хоч письменник і користується загальноживаною мовою, проте його індивідуальне світосприймання, психологія мовотворчості зумовлюють витворення особливого мовного світу, що формує його індивідуальний стиль (ідіостиль, ідіолект) [Єрмоленко 1999: 305]. Індивідуальний стиль письменника – це індивідуальна система засобів вираження, що ґрунтуються на загальнонародній мові, з якої майстер відбирає, комбінує словосполучення, створює слова відповідно до свого світобачення, ідейно-естетичної орієнтації.

Оригінальні авторські стилі є виявом особливої гармонії конкретної індивідуальності майстра слова та загального досвіду його попередників і сучасників. Індивідуальний стиль долає відстань між загальним та одиничним, виявляючи діалектику між цими категоріями. Творчість кожного письменника, – зазначав В. Виноградов, – так чи інакше включається в контекст розвитку літератури свого часу, стає у різні зв'язки й відношення з живими літературними напрямками епохи. Крім того, вона живиться й зумовлюється традицією, художніми досягненнями минулого. У цій сфері індивідуальне чи особистісне проступає крізь усталені прийоми словесно-художньої системи літературної школи чи літературного напрямку [Виноградов 1981: 188].

Пізнання індивідуальної манери письма передбачає виявлення не лише формальних відмінностей одного стилю від іншого, а й проникнення в стиль художніх творів, встановлення змістової сутності форми як важливого компонента індивідуального стилю.

Аналіз ідіостилу письменника крізь призму художніх засобів являє нам не тільки індивідуально пізнаний світ, але й індивідуальність митця. Н. Сологуб підкреслювала, що „індивідуальність письменника, його світосприйняття стають домінантними в наукових дослідженнях. Мова художнього стилю постає не як сукупність мовних засобів окремих рівнів і не як атомарний набір тропів, а як художня цілісність, як текст, яким „диригує” особистість автора, його світогляд” [Сологуб 2001: 36].

Сучасне наповнення поняття „індивідуальний стиль” тісно

пов'язане з антропоцентричним принципом у дослідженні мовних явищ, який ґрунтується на обов'язковому врахуванні суб'єктивних чинників. А тому актуальним стало досліджувати мову художнього твору насамперед як текст, як цілісність, підпорядковану авторській позиції.

Крім уживання своєрідних лексичних та граматичних засобів, індивідуально-авторському осмисленню дійсності властива також трансформація семантики слів. „Поетичне слово, – підкреслює Г. Винокур, – виростає в реальному слові як його особлива функція, так само як поезія виростає з оточуючого нас світу” [Винокур 1959: 390]. Для того, щоб слово могло виконувати естетичну функцію, воно повинно набути особливого поетичного значення, перестати бути однозначним. Процес „емоційно-образної, естетичної трансформації” має двоїстий характер: з одного боку, актуалізується те, що потенціально існує в мовній системі; з іншого – спричиняється виникнення явищ, які не можна повністю віднести до загальномовних. Наприклад, у такому контексті: „Що ти згадуєш вірши, промовчані нами / над невпинного часу **червоним стрибком?**” (І. Мироненко) прикметник *червоний* має значення ‘нищівний’, ‘безжальний’. Уживання поетичного слова *зелений* у сполученнях із назвами *слово*, *думка* зумовлює появу в семантиці означення компонентів ‘невиважений’, ‘необдуманий’: „Жалю **зелені думки і зелені слова**, аби не засипати ними тебе ненароком” (І. Мироненко).

Сполучаючись із назвами абстрактних понять, станів, почуттів, означення втрачають семантику кольору, натомість у їх значеннях акцентуються емоційно-оцінні компоненти, наприклад: „Хай буде тиша поміж нас, / **зеленим щастям** сповнена без міри” (М. Брацило).

Серед способів семантичного ускладнення слова в художньому мовленні особлива роль належить символізації. Символ (у перекладі з грецької означає *натяк, знак*) – умовне позначення якогось явища або поняття іншим на основі подібності. Символ стисло і яскраво передає певну думку, ідею. Художній символ завжди є образом. Символ у художньому творі характеризується змістовою місткістю, емоційністю. Існують символи традиційні (часто за походженням фольклорні: *верба, калина, дуб, барвінок* тощо). Наприклад, слово *калина* може мати різні значення залежно від контексту: від прямого до образу-символу. Найчастіше вживається воно як символ дівочої вроди, краси, цноти, рідше – як знак смерті. Естетизацію слова *калина*, а також прикметника *калиновий* простежуємо в поезії І. Драча:

*Та знаю: мене колисала **калина**
В краю **калиновім** тонкими руками,
І кров **калинова**, як пісня єдина,
Горить в моїм серці **гіркими зірками** („Калинова балада”).*

У кожного справжнього поета є свої лексичні уподобання, символічно-образний домінуючий мотив. М. Семенко зазначав: „Поет творить власний світ образосимволів”. Так, у М. Рильського це слова

виноград – виногроно – виноград. Вони – і солодкі ягоди, і осінь медова, і буйна паросль, і достаток, і краса, і хвилююче життя, і кохання.

Словосполучення *камінь важкий* як символ труднощів, перепон на життєвому шляху використовувала Леся Українка у своїй поезії „*Contra spem spero*”:

*Я на гору круту крем'яную
Буду **камінь важкий** підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.*

У художній літературі поряд із традиційними з'являються й нові символи або переосмислюються традиційні. Так, образ *каменя* в поезії О. Ольжича є символом не тільки жорстокої боротьби, але й славного безсмертя:

*І будуть не сонце, не обрій,
А сірість похмурого дня.
На сірім **граніті** хоробрі
Різьблять своє мужнє ім'я.*

Народнопоетичний образ-символ *чайки*, як правило, означає горе, смуток, нещастя й уживається з предикативною ознакою *кигиче*. І. Драч оригінально модифікує цей образ, використовуючи його в значенні ‘розлука’, ‘самотність’: „*Безкрая самотність кигиче вночі...*”.

У художній творчості важливу роль відіграють асоціації – своєрідне поєднання образних уявлень автора з метою викликати відповідну реакцію у читача. І. Франко вважав асоціативність неодмінною і досить суттєвою ознакою поетичного мислення. На основі зближення в чомусь подібних і суміжних явищ (а також зчеплення явищ контрастних і ніби зовсім далеких) з'являються поетичні образи. На базі асоціацій виникають яскраві метафори: *циклони життя, повнометражне кохання, гіпноз жаги* (О. Гончар); *бджоли зірок, світанок кохання, голки остраху, пальці коріння* (М. Стельмах); *симфонія соку, срібні сурми журавлів, вітер гніву, цвіт мелодій* (А. Малишко); *попіл болю, баюри забуття, мембрани пам'яті, лампади небес, насіння зради, глечик ночі* (Б. Олійник); *чутливі радарі жіночої душі, магнітне поле кохання, ватерлінія весни* (П. Загребельний); *скрипка печалі, німб філософій, мантія дощу, вії хати, готика самотності* (Л. Костенко).

У художньому мовленні, де слово зазнає емоційно-образної трансформації, змінюється характер відношень між словами. Однорідні поетичні ряди можуть ґрунтуватися на переносних та емоційних значеннях слів, які входять до їх складу. Відхід від узвичаєної в мові однорідності й побудову своєрідних поетичних рядів спостерігаємо насамперед у творах підвищеної емоційної тональності, наприклад:

*Історії ж бо пишуть на столі.
Ми пишем **кров'ю** на своїй землі.
Ми пишем **плугом, шаблею, мечем,**
піснями і невільницьким плачем.*

*Могилами у полі без імен,
дорогою до Києва з Лубен!* (Л. Костенко).

Для художнього мовлення особливо важливі стилістичні синоніми, які мають яскраве емоційне забарвлення: „*Он він (жайвір) невтомний десь там угорі тюрлюкає, розливається стодзвонно, на все небо дзвенить, а сам – невидимий – розтанув у сяйві, нічиєму зору він не дається, а далі десь там інший озвався, за ним ще якийсь у високості видзвонює, ще завзятіш грає-виграє на своїх невидимих дзвіночках...*” (О. Гончар). У цьому тексті експресивність авторського мовлення забезпечується низкою контекстуальних синонімів.

У художньому мовленні змінюються антонімічні відношення між словами. Переносні значення дозволяють контрастне зіставлення слів, які зовсім не становлять антонімічних пар за своїм основним значенням. Іноді протиставлення подається цілим комплексом: „*Моя любов чолом сягала неба, а Гриць ходив ногами по землі*” (Л. Костенко) (**чоло – ноги, сягати – ходити, небо – земля, моя любов – Гриць**).

Стилістично ефектним у поетичному мовленні є **оксюморон**, побудований на несумісних поняттях:

*Не жартуй наді мною, будь ласка,
І, говорячи, не мовчи.
Нащо правді словесна маска?
Ти мовчанням мені кричи* (В. Симоненко);
*Я їх (ліси) люблю.
Я знаю їхню мову.
Я з ними теж мовчанням говорю* (Л. Костенко);
Ви чуєте, як всюди дзвонить тиша... (І. Драч).

Особливість поетичного слововживання – посилена увага до семантики слова, що виявляється в розкритті внутрішньої форми (первісного мотивування), а також у різноманітних прийомах етимологічного зближення слів:

*Як спиться Вам?
Важкі столи столиць
Відсунулись від вас –
Тепер назавше* (В. Коротич).

У поетичній мові відбувається своєрідний перерозподіл значущих елементів слова, зміщення акцентів у його семантичній структурі, а також проходить процес виникнення нових значень. Зміни, які відбуваються в значенневому складі слова, вжитого в художньому контексті, здебільшого викликані образністю, переносністю, емоційно-експресивним наповненням.

Інколи художній образ будується на зіткненні чи зіставленні прямого значення слова з переносним, метафоричним, на використанні омонімів, антонімів або паронімів, унаслідок чого може виникати каламбур як стилістичний прийом:

Ми знаємо, куди йдемо,

Як наші ночі йдуть за днями (М. Вінграновський);

Я винести свій сумнів не боюсь

На суд людський, коли попросить совість.

В мені є мінус, і в мені є плюс –

Тому і струм тече в моєму слові (С. Шевченко);

„...Бо на пещених личках тих, що виходять царствено з „майбахів” чи „лінкольнів”, щось теж мало щастя написано... Одна гризота: як його, цього павука, обдурити, обвести круг пальця, як йому догодити... А ця гризота, повірте, ще важча робота, ніж на полі, а кар’єра усім забезпеченої жінки – ніж праця у гранітному кар’єрі!” (Г. Тарасюк).

Значеннево багатовекторним є образ *свічки*. У поезії він зазнає мовно-естетичної модифікації. З одного боку, це невід’ємна реальність християнського церковного обряду, усіх ритуально-сакральних дій, з іншого – саме свічка нерідко символізує духовне очищення, наближення людини до Бога. Поетеса В. Вовк поєднує обидва ці семантичні вектори: *„І скапує біль – так скапує свічка / На Спаса в кошик з калиною”*; *„Свічки сльозами скапали”*. Із образом свічки пов’язана також інтимізація почуттів ліричного героя: *„Хочу засвітити / свічі / моїх очей / ясним полум’ям / твоїх”* (Ю. Тарнавський).

Комплекс думок і почуттів автора художнього твору може виражатися засобами всіх мовних рівнів, включаючи й найнижчий – фонетичний, адже звукова подібність між словами стає сигналом їхньої семантичної близькості.

Так, для М. Вінграновського характерним є прагнення створити образ засобами алітерації, асонансу, звуконаслідування: *„Сива стомлена сутінь снігів”*; *„І сонні соняшники сині В солонім сонці сонних кіс”*.

Ідіостилію І. Драча властиве глибоке звукове відчуття, сприймання й відображення світу. Поет нерідко послуговується паронімічною атракцією – використанням слів (морфем), близьких за звуковим оформленням, але позбавлених об’єктивної генетичної та словотвірної спорідненості. Такий прийом є продуктивним та економним способом емоційно-сислової насиченості змісту: *„Нефертіті визорує Цей ядучий нефрит”*; *„Нещадні будуть і нащадки”*; *„Серпанок серпня”*; *„Мліє кріп в запахуцім окропі”*.

Для Л. Костенко, поетеси з глибоким чуттям слова, характерне поєднання атрактантів у першу чергу за їх загальномовним значенням, близькозвучність яких може породити глибокий звукосеміологічний образ: *„Немає емоцій, є моціони”*; *„Дебелі дибіли”*; *„Лечу над білим болем бездоріжж”*; *„Нарвані квіти мої у Нірвані”*.

У віршах В. Стуса відбилися тони, співзвучні його долі, бадьорі, закличні, грізні, войовничі, але більше – сумні, розпачливі, стражденні, стоїчні: *„Тіні тремтіння тонуть”*; *„Жарини журилі”*; *„Голі голоси”*; *„Кружляє крижана земля”*; *„За вітражами круті віражі”*.

Для створення яскравих мікрообразів поети використовують прийом поєднання споріднених слів і слів, що зближуються звучанням, як-от:

*О вистачило б днів мені і сил
Схилитися над кожним рідним словом:
Читаю шелест, й шелестить ковил,
Колиска і колись в одному колоскові.
Рідняться, мабуть, журавлі й жура,
Віриі і віти, весело й веселка.
Спріймаю слово горе – мов гора,
А слово смерть –
Немов у серці смеркло (О. Завгородній);
Хоч сумно у Сумах,
І в Глухові глухо.
Та в Ніжині ніжно мені,
Бо в лузі луганським,
Підтягши попруги,
Гарцює козак на буланім коні (Г. Половинко).*

Для художньої мови характерним є не тільки трансформація слова, але й творення нових слів, зумовлених творчим прагненням до посилення художньої виразності, до свіжості поетичних образів.

Наприклад, у поезії І. Низового „Пролог до молитви” оказіональні складні іменники з компонентом *напів-* допомагають з’ясувати глибоко викривальний зміст усього тексту:

*За мене – без мене – іде боротьба
В парламенті напівдержави.
З народу-раба творять напівраба,
З неслави підносять (О напівдоба!)
До напівслави.
Не спи, напівматере, –
Напівдитя досяпить до напівлюдини...
Йдемо з небуття до напівнебуття,
На плаху ж кладем повноцінне життя –
Єдине...єдине...*

Переважна більшість новотворів залишається в індивідуальному обігу автора й характеризує його творчу манеру. Такі слова, доцільно вжиті, виконують, як правило, важливі стилістичні функції, серед яких – відсвіжити словник, посилити експресію, подати якимось поняття в новій інтерпретації, так, як його бачить художник слова.

Прикладом точного попадання оказіоналізму в ідейно-естетичну канву тексту є авторський новотвір І. Жиленко – *інфантелін*:

*А, отже, нормальним є аномальне...
І стрілка за коміром, мов остюк,
Поколює...
Вколює інфантелін.*

Якась безпроблемність морозиво-карамельна.

Прагнучи передати атмосферу пасивності, яка огортає ліричного героя, поетеса використовує медичний термін і створює за аналогією до ліків назву препарату – *інфантелін*, який призводить до інфантильності. У поетичному контексті новотвір стає одним з емоційних та значенневих центрів, актуалізуючи увагу сприймача незвичайним поєднанням традиційної словотвірної моделі та нового наповнення.

Яскраву стилістичну роль виконують оказіоналізми-прислівники, що якісно характеризують динамічну ознаку або позначають ознаку предмета, нерідко утворені конфіксальним способом, наприклад: *Я привчав себе, непокірного, жити поповзом, напівподиху, упівголоса...; Впівока, упівдумки, упівслова; Впроголодь і впрохолодь праця – насолода* (І. Низовий).

П. Загребельний видобуває експресивне звучання слова, поєднуючи в одній складній структурі логічно не поєднувані частини: *„Голова щомісяця важчала, в ній набиралося дедалі більше якоїсь жахливої мішанини – ампір, готика, бароко, неоготика, чепухологія і ерундознавство”*. За аналогією до відомих моделей складних слів, але з порушенням їх, утворено оказіоналізми, які набувають відтінку зневаги, іронії.

У художньому мовленні спостерігаються також різноманітні перетворення фразеологічних одиниць мови, їх структурно-граматичні зміни (заміна компонентів, розширення складу, різноманітні семантичні обігрування тощо). Наприклад, Б. Лепкий часто зумисне скорочував загальновідомі фразеологізми, щоб доповнити їх по-своєму, тобто одночасно використовує прийом усічення і прийом уточнення (авторського розшифрування) фразеологізму:

[Кочубей:] – *Рада б душа до раю...*

[Мазепа:] – *Так любов не пускає, правда?*

Пор.: *Рада б душа в рай, та гріхи не пускають.*

Таким чином, своєрідність художнього мовлення полягає в тому, що у структурі художнього твору здійснюється „емоційно-образна, естетична трансформація засобів загальнонародної мови” [Виноградов 1959: 185]. Художній стиль має свої норми, що змінюються, модифікуються залежно від літературних традицій, течій, напрямків, мистецьких шкіл та індивідуальних стилів, він не обмежений у використанні мовних одиниць, які належать до різних часових зрізів, до соціальних та територіальних видозмін національної мови. А тому дослідження специфіки ідіостилів майстрів слова у світлі нової антропоцентричної парадигми є перспективним.

Література

Виноградов 1981 – Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1981. – 320 с.;
Виноградов 1930 – Виноградов В. В. О художественной прозе / В. В. Виноградов. – М., Л. : Гос. изд-во „Литература”, 1930. – 192 с.;

Виноградов 1959 – Виноградов В. В. О языке художественной литературы / В. В. Виноградов. – М. : Гослитиздат, 1959. – 656 с.; **Винокур 1959** – Винокур Г. „Горе от ума” как памятник русской художественной речи // Г. Винокур. Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 257 – 300; **Єрмоленко 1999** – Єрмоленко С. Нариси з української словесності : (стилістика та культура мови) / С. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.; **Сологуб 2001** – Сологуб Н. Поняття „індивідуальний стиль письменника” в контексті сучасної лінгвістики / Н. Сологуб. // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. пр. : Слов’янська філологія. – Чернівці : Рута, 2001. – Вип. 117 – 118. – С. 34 – 38.

Должикова Т. І., Терновська Т. П. Семантичне ускладнення слова в індивідуальному художньому мовленні

У статті з’ясовано специфіку індивідуального художнього мовлення, визначено основні способи ускладнення семантики слова в поетичному й прозовому текстах та функціональне навантаження трансформованих елементів.

Ключові слова: художнє мовлення, антропоцентричний принцип дослідження, ідіостиль, норма індивідуального художнього стилю.

Должикова Т. И., Терновская Т. П. Семантическое усложнение слова в индивидуальной художественной речи

В статье раскрыта специфика индивидуальной художественной речи, рассмотрены основные способы усложнения семантики слова в поэтическом и прозаическом текстах, а также функциональная нагрузка трансформированных элементов.

Ключевые слова: художественная речь, антропоцентрический принцип исследования, идиостиль, норма индивидуального художественного стиля.

Dolzhikova T. V., Ternovska T. P. Semantic complication of word in individual artistic speech

The specific of individual artistic speech is exposed in the article, the basic methods of complication of semantics of word are considered in poetic and prosaic phototypographs and also functional loading of the transformed elements.

Key words: artistic speech, anthropocentric principle of research, idiostyle, norm of individual artistic style.

О. Є. Клещова (Луганськ)

УДК 811.161.2'371+929Багряний
**ПОБУТОВА ЛЕКСИКА В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ
ІВАНА БАГРЯНОГО**

Публіцистика для Івана Багряного була органічною сферою виявлення його політичної, інтелектуальної й творчої енергії; значною мірою вона виростала з художньої творчості, у межах якої йому було дещо затісно. Та все ж авторське кредо письменника-публіциста найбільш виразно виявлене саме в публіцистиці [Братусь 2002: 2].

У мовознавчому аспекті значну частину творчої спадщини Івана Багряного, зокрема художню, досліджено мовознавцями: М. Братусь, Г. Маклаковою, Н. Сологуб, О. Чумак; загальну характеристику мови художньої прози Івана Багряного в контексті історії української літературної мови дає В. Русанівський, відзначаючи, що в мовотворчості письменника відбито фольклорні, розмовні, книжні джерела української літературної мови; він широко використовує діалектизми, російзми, тюремні жаргонізми.

Мета статті – дослідити публіцистичні тексти Івана Багряного, виявити їх специфіку.

Об'єкт дослідження – побутовизми публіцистичної спадщини Івана Багряного; предмет аналізу – семантична структура й стилістичні функції лексичних одиниць.

Публіцистика Івана Багряного художня й політична одночасно, але має документальну основу. Це своєрідний сплав, синтез кількох мовних стилів: художнього, наукового та розмовного [Клещова 2003: 18].

Специфіка мови публіцистики Івана Багряного полягає в уживанні побутової лексики для передачі політичних понять з метою зниження, висміювання зображуваного. Реальне значення *побутовизмів* [ВТССУМ 2005: 991] може розкриватися в контексті змісту статей публіциста. Тут особливо виразно виявлена властивість слова жити дійсним життям тільки в мові, його здатність виступати реальною одиницею мови в усій різноманітності фразового оточення.

Стилістичні функції побутової лексики в публіцистиці І. Багряного зумовлені сатиричною трансформацією її семантики, наприклад: „... апофеоз *вишиваних сорочок, соловейків, романтичної тирси, широких шароварів, сатани в бочці і т. д.* – словом, оту зворушливу „малорасейську” Україну, отой хуторянський примітив з усіма кашенківськими та грінченківськими сентиментальними аксесуарами...” [Багряний 1996: 50; далі подаємо лише сторінку] (І. Багряний має на увазі трактування ворогом української державницької ідеї). Такий образ України є прийнятним для Москви, а образ справжньої „модерної України”, яка здатна мислити й відстоювати свої права, для московських лідерів є жахливим, він їх лякає. Тому Москва намагається на світовій арені „... показати тую Україну, як на століття відсталий,

безнадійно тупий, не здібний до прогресу народ, що обома ногами залишився в сивій примітивній давнині. Як народ, що крім **вишиваної сорочки та гопака** нічого не створив і не здатен, мовляв, створити” [50]; „Тобто вирішальними українськими кадрами лишаються не ті „кадри”, які так багато хвалились, мов та синиця, що хотіла море запалити, але після славетної таборової „державницької практики” та „визвольної боротьби” навколо **таборового корита** виїжджають геть десь за море-океани, щоб уже ніколи не вернутися й не сплачувати векселі, видані наївним своїм прихильникам” [157]; „Це незрозуміло для багатьох англійців, бо вони не знають нашої історії... що таке... московський визиск... національне упослідження, що таке **московський чобіт**, особливо **радянського зразка**” [360]; „Ті брудні руки правляча кліка знайшла у всіх класах суспільства, розширюючи його всіма засобами, **нагаєм і бубликом** та добираючи те, що потрібно” [318]; „А їхніх... „посібників”, „колабораціоністів”, цебто чистильників черевиків вимушених посильних **подавачів супу та люльки** – помилувано...” [429]; „Бо не можна, кажучи фігурально, налити **американське „вино”** у **радянські „міхи**” [802]; „Ніколи не забуду слів одного юнака Миколи Петрусевича, колишнього радянського безпритульного, потім вояка Червоної Армії, що був **радянською молотаркою** національно спустошений, геть випотрошений і втратив і рідну мову, свідомість, забув, хто він і що він” [321].

І в художній творчості Івана Багряного, і в публіцистичній велике місце займає лексика, що в прямому значенні стосується кухарської справи. Але в публіцистиці вона набуває переносних значень, які послаблюють свої зв'язки з основною сферою функціонування й починають позначати поняття політичного життя. У романі „Сад Гетсиманський” уперше з'являється поняття (і слово) *фабрика-кухня* на позначення НКВД. У своїх спогадах Д. Нитченко розповідає, що „усі письменники добре знали цей термін, бо в НКВД робили „ворогами народу”, кого хотіли, без всяких підстав, тобто „пекли” різноманітні вироби, мов на кухні” [99].

Отже, І. Багряний уживає слово *кухня* на позначення місця, де щось виготовляють, роблять, наче випікають на кухні страви: „Багато бо є людей, живих свідків, які знають не менше за *Поскрьобишева секрети сталінської кухні*” [819]. Московських пропагандистів, пов'язаних із спецслужбами, публіцист називає: „*куховари з московської кухні*” [605].

У статті „Ураган злоби й неправди” (1959 р.), викриваючи радянських пропагандистів, що боролися проти українських націоналістів, І. Багряний глузливо пише: „Але ж дуже вже наївно й дурнувато, панове, чи пак „товариші” **куховари з московської кухні!** Оцей захист націоналістів перед Гришком і викриває з найбільшою ясністю, чого ви хочете, куди ви мітите. Завданням є нацькувати на автора брошури блискучої „Хто з ким і проти кого?” націоналістів, щоб

поборювати його тут, на еміграції, чужими руками, щоб створити на еміграції кашу, в якій там дідько ногу зломить.

Панове куховари можуть потішитися – вони знавці емігрантських умов, і це їм удалося певною мірою” [604].

Іноді публіцист уживає подібну лексику і в прямому значенні, хоча й тут можна відчутти певні обертони оцінки через сусідство слів. Наприклад, слово *куховарки* в статті „Мemento морі” (1951 р.) від словесного оточення одержує такі негативні обертони значення: „Що то була за власна „політика”? Коли не говорити про „досягнення” в політиці світовій, на зразок в Брандфордї, що нічим іншим, як шаленим стрибком просто в річище п’ятої колони, та інші подібні „політичні акти”, вся решта політики наших екстремістів зводилася до політики подавання калаш *куховаркам* у таборах” [232]. Очевидно, тут ідеться про табори переміщених осіб (ДіПі).

Слово *куховарки* тут покликано висміяти політику окремих маленьких емігрантських організацій, яка часто була шкідливою для всеукраїнської справи. Особливо дошкульно звучить тут вираз „політика подавання калаш”, яка могла забезпечити „зайвий казанок юшки”.

Одну плутану й суперечливу статтю Д. Донцова у своїй статті „Відповідь Д. Донцову і його деяким учням” (1957 р.) І. Багрянний називав кашею. Він пише: „Вириваючи окремі рядки з вірша „Канів”, він надає їм свого змісту й намагається впоїти читачеві думку, нібито, я глумлюсь над Шевченком. Усі додаткові слова й епітети; які п. Донцов і його учні доточують до цієї фантазії – це вже дальше **варіння політичної каші** відомим середовищем.

Це варіння каші, як і сама ця донцовська каша, мене, зрештою, не цікавили й не цікавлять” [572]. Зрозуміло, що не кулінарні процеси тут має на увазі публіцист. Ідеться тут не про якусь тривіальну кашу як таку, а про певним чином виготовлену статтю, плутану й суперечливу, навіть провокаційну, спрямовану проти І. Багряного. Тут варто згадати відомі фразеологізми *зварити кашу, розхльобувати кашу* тощо. Доречно навести й інший приклад уживання слова *каша* в не цілком властивому йому значенні: „...Щоб створити кашу, в якій дідько ногу зломить” [604]. Тобто слово *каша* з назви страви переосмислюється в означення чогось складного, плутаного (наприклад, статті). Пор. також інші приклади подібного переосмислення цього слова. У статті „Револуція” і „Опортунізм” (1949 р.) І. Багрянний пише: „Час би вже внести ясність у ту кашу, що її **варять**, жонглюючи, деякі „революційно” монархічні **кухари** на еміграції” [186]; пор. також: „... ми вправі сказати: „Привид хвильовізму ходить по комуністичному коммонвелту. І привид скрипниківщини. І бродить ... марширує повним кроком – „Геть від Москви” вирвався з-під московського „караулу” колективних диктаторів, з-під контролю неfortunних сталінців, яким роковано **розхльобувати сталінську кашу**” [501]. Таким чином, відбувається певна фразеологізація слова *каша*. Новаторство І. Багряного полягає в

тому, що він конкретно переносить це слово в галузь політичної публіцистики, демонструючи свою майстерність у використанні образних потенцій звичайних побутових слів, своє вміння наповнити звичайне слово концептуальним змістом.

Для характеристики промов М. Хрущова, часто суперечливих і марнослівних, публіцист уживає слово *вінегрет* (яке поряд з прямим позначенням страви з дрібно нарізаних овочів, іноді з додаванням яєць, м'яса (оселедця), означає „суміш різних предметів або понять”), супроводжуючи його епітетом *політичний*. Цікаво, що в часи Хрущова *вінегрет* був популярною закускою, що витончено натякає на схильність М. Хрущова до застілля. Пор.: „В минулу суботу в Москві на мітингу, присвяченому радянсько-кубинській дружбі, роз'яснюючи різке підвищення цін на м'ясо й молоко для трудящих СРСР, Хрущов тут же заговорив і про труднощі в Кубі, про харчову кризу там, **роблячи**, як то в нього заведено, **політичний вінегрет** з своєї промови” [765].

І. Багрянний уживає це слово і в іншому контексті, присвяченому можливим наслідкам національної політики в СРСР. Тут він у чомусь перегукується з В. Самійленком. Пор.: „Уявіть собі – чудо національної політики – існують в репертуарі українських пересилань (радіотрансляцій – О.К.) (коли вони бувають) пісні ... двомовні! Тобто одна частина пісні українська, друга російська... І мимоволі приходить на думку, що може дочекаємося того дня, коли почуємо „Заповіт” поросійському або „Рече та стогне Дніпр широкий” в **російсько-українським двомовнім вінегреті**” [618].

Відзначимо принагідно, що слова *м'ясо, масло, картопля* тощо в статті „Нова „перемога” (1962 р.) ужиті в прямому значенні – назв продуктів харчування. Приклад обігрування слова *масло* (рос. *масліце*) в статті „Ахінея з маслом” (1957 р.): „Отже, й виявилось, що на сороковому році існування комуністичного радянського раю, щоб зискати до нього такі симпатії трудящих, треба ... **підмазувати комунізм маслом!** Чи „кусочком **масліца**”, як заявив сам Микита Сергійович Хрущов у Чехословаччині. Ну хіба не несамовите відкриття!” [558]; „...Не випадково, що навіть по відношенню до нас, емігрантів, щоби заманювати нас на „родіну”, радянські людолови вжили подібної приваби. Вони почали вабити нас шматком „**сальца**”! ... Таким точнісінько шматочком, як ото кладуть до мишоловки” [559]. І. Багрянний навіть створив індивідуально-авторські афоризми: „Комунізм і масло – це речі несумісні”; „Якщо є комунізм – то немає масла”; „Якщо не буде масла – то не буде комунізму” [559]; „Щоб масло здобути – треба комунізму не бути” [560]. Усі пустопорожні розмови Хрущова про масло І.Багрянний називає „ахінея з маслом” або „масляна ахінея” [560].

Критикуючи ренегатів і зрадників української справи, І. Багрянний майстерно використовує приказку *молочні ріки й кисільні береги*, порізнюючи трансформуючи її. Унаслідок цих трансформацій у публіцистичних текстах І. Багряного вже постає іменникова назва страви

кисіль, пор.: „Всі ті лицарі і герої, сидячи на клунках і на валізах з ашурансами в кишені, від'їжджаючи до Бразилії і Аргентин ... з ентузіазмом пруть, щоб там асимілюватися й щезнути для України навіки. Вони біжать із своїм героїзмом не на схід чомусь, а за тридев'ять земель, бо там, бач, ввижаються їм **молочні ріки з киселевими берегами**. І от із страху, щоб хтось не **допався** першим до того **киселю**, вони вирішили не пускати туди еміграцію з підрадянської України”; „Змагання за **заокеанський кисіль!**”; „... перевезти всю ту невідому націю за океан по **кисіль**” [153].

Отже, І. Багрянний використовував побутову лексику із спеціальною стилістичною метою, щоб змалювати ту жахливу дійсність сталінської радянсько-більшовицької епохи, у яку йому довелося жити й працювати. Побутова лексика, уведена публіцистом у незвичну для неї галузь – політику, набувала нового значення, перетворюючись у засіб гострої сатири. Адже в мові сатири велику роль відіграє зіткнення низької (і до того ж пародійно відтворюваної) побутової лексики, яка допомагає схарактеризувати нікчемність і животіння сатиричних персонажів, з мовною тканиною твору в цілому.

Література

Багрянний 1996 – Багрянний І. Публіцистика : доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / Іван Багрянний ; упоряд. О. Коновал. – К. : Смолоскип, 1996. – 856 с.; **Братусь 2002** – Братусь М. Ф. Структура, семантика і стилістичні функції епітета в художній прозі Івана Багряного : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. Ф. Братусь. – К., 2002. – 16 с.; **ВТССУМ 2005** – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ „Перун” , 2005. – 1728 с.; **Клещова 2003** – Клещова О. Є. Мова публіцистики Івана Багряного : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. Є. Клещова. – К., 2003. – 20 с.

Клещова О. Є. Побутова лексика в публіцистичній спадщині Івана Багряного

У статті досліджено стилістичні функції побутової лексики в публіцистиці Івана Багряного, проаналізовано реальне значення побутовизмів, з'ясовано специфіку мови публіцистичної спадщини письменника-публіциста.

Ключові слова: побутовизми, публіцистика.

Клещова О. Е. Бытовая лексика в публицистическом наследии Ивана Багряного

В статье исследованы стилистические функции бытовой лексики в публицистике Ивана Багряного, проанализировано реальное значение

бытовизмов, выяснена специфика языка публицистического наследия писателя-публициста.

Ключевые слова: бытовизмы, публицистика.

Kleshchova O. Ye. Domestic vocabulary in the publicism inheritance of Ivan Bagryany.

In the article investigational stylistic functions of domestic vocabulary in the publicism of Ivan Bagryany, the real value of pobutovizmiv is analysed, the specific of language of publicism inheritance of writer-publicist is found out.

Key words: pobutovizmi, publicism.

С. Ю. Ковалів (Львів)

УДК 811.111'06'37'372-116

**ДО ПИТАННЯ АНАЛІЗУ МОВЛЕННЄВОГО ЖАНРУ
ЗАСПОКОЮВАННЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ**

Стан сучасної (пост-структуралістської) лінгвістики можна схарактеризувати як зміну ракурсу дослідження мови, а саме звернення до реального мовного спілкування, до мовлення як дії. Предметом дослідження стає коло проблем, пов'язаних із використанням мови у найрізноманітніших ситуаціях людського спілкування з урахуванням різних чинників – від глибинно-психологічних до різноманітних контекстних і ситуативних. При цьому важливим є не просто перелік одиниць та категорій комунікації – мова йде про аналіз їхніх прагматичних характеристик [Дерпак 2005: 3], а також те, як використані синтаксичні і лексичні засоби співвідносяться з організаційними завданнями мовлення та дискурсу загалом.

В аспекті антропологічного напряму досліджень увагу лінгвістів привертають проблеми комунікативної взаємодії мовців, скерованої на врегулювання міжособистісних стосунків та висловлення власних почуттів тощо. Відтак, великий інтерес викликає дослідження особливостей висловлювань *заспокоювання* як емпатійних одиниць, які здійснюють вплив на емоційний стан та поведінку співрозмовника й, разом з тим, виражають власне ставлення /співпереживання/ адресанта.

Висловлювання *заспокоювання* опосередковано вивчали у контексті комунікативно близьких (споріднених) мовленнєвих одиниць *утішання* [Бацевич 2005: 150; Казачкова 2006: 50, 52; Федосюк 1996: 80 – 86; Ханский 2002; Suzuki 2008], *співчуття* [Казачкова 2006: 39 – 51; Wierzbicka 1983: 74], *умовлянь* [Федосюк 1996: 86 – 94], у межах дослідження *МА на підтримку адресата* [Голубничая 1994] та *емпатійних* висловлювань [Козяревич 2006: 63 – 66]) тощо. Однак висловлювання *заспокоювання* в англomовному соціумі не були об'єктом окремого дослідження.

Метою цієї статті є спроба інтерпретації конкретної реалізації мовленнєвого жанру (МЖ) *заспокоювання* в англійській лінгвокультурі, що передбачає визначення функціонально-прагматичних ознак та структурних особливостей МЖ у цілому, комунікативної сутності МЖ *заспокоювання*, структурної організації аналізованого МЖ, стратегії і тактик його розгортання та особливостей мовного втілення. Об'єктом аналізу виступають висловлювання *заспокоювання*, а предметом – мовно-прагматичні особливості втілення відповідного МЖ. Матеріалом аналізу слугують фрагменти діалогів із сучасної англійської прози.

Останнім часом особливу увагу мовознавців привертають МЖ як одні з найважливіших, поряд з дискурсом та мовленнєвим актом (МА), категорій організації мовлення (спілкування й інтеракції) [Бацевич 2005: 36 – 37; Яхонтова 2009: 5]. За М. Бахтіним, людське мовлення у типових ситуаціях втілене в певні готові *форми мовленнєвих жанрів*, які „дані нам, як рідна мова”. Уявлення про форму цілого висловлення, тобто про певний МЖ, спрямовує мовця в процесі його мовлення, визначає типи речень і їх композиційні зв'язки [Бахтин 1996]. Загалом МЖ, на думку лінгвіста, виформовуються історично в процесі комунікативної діяльності людей, використовуються ними як готові утвори та характеризуються триєдністю *тематичного змісту, стилю і композиції висловлювань*. А звідси, оскільки вони виступають типовим способом побудови мовлення (певними зразками), то їх характерними рисами є *впізнаваність та відтворюваність*.

Поняття „МЖ” у сучасній лінгвістиці інтерпретується вченими по-різному, залежно від того, у межах якого напряму та лінгвістичної традиції (російської чи західної) здійснюється дослідження МЖ та який аспект жанрової природи вивчають, у багатьох випадках вносячи в розуміння МЖ свої корективи. У цілому, услід за М. Бахтіним, МЖ розглядають як категорію, котра дозволяє зв'язати соціальну реальність та реальність мовну [Бахтин 1996]. Його інтерпретують як вербально-знакове оформлення типових ситуацій соціальної взаємодії людей [АРЖ 2007: 8, 47; Дементьев 2006: 245 – 246], зокрема як засіб її формалізації [АРЖ 2007: 50 – 59; Дементьев 2006: 246 – 247], та досить часто розглядають як модель (типізовані схеми мовленнєвих дій, що накладаються на дійсність) [АРЖ 2007: 81 – 89; Дерпак 2005: 3]. Відтак, українська лінгвіст проф. О. Селіванова трактує МЖ як інваріантні зразки класів комунікативних ситуацій, які характеризуються специфікою своїх складників [Селіванова 2008: 619]; проф. Ф. Бацевич розуміє МЖ як типовий спосіб побудови мовлення в певній ситуації [Бацевич 2005: 9, 225].

На цьому етапі розвитку комунікативної лінгвістики більшість мовознавців розглядають МЖ як сукупність МА, між якими існують складні співвідношення. МЖ характеризуються складнішою (по)будовою та можуть включати декілька іллокутивних сил [Бацевич 2005: 36; Дементьев 2006: 240; Земская 1988: 42; Федосюк 1996: 76]. Зокрема, у

межах одного МЖ можуть реалізуватися кілька МА. Разом з тим, зауважимо, що у мовленні важко виявити межі між МА та МЖ, оскільки в реальній комунікації останні представлені у вигляді фрагментів, і можуть реалізуватися одним МА {A}, як і зрештою при втіленні певного МЖ можуть використовуватися фрагменти інших МЖ {B, V}.

Окреме місце в системі МЖ належить *заспокоюванню*. За актомовленневими параметрами відповідні висловлювання – іллокутивно неоднорідні. Комунікативна мета *заспокоювання* може реалізуватися як в окремому (одному) {A}, так й у низці МА різних типів {B}. Наприклад, заспокоюючи когось, тобто використовуючи засоби МЖ *заспокоювання*, мовець може застосовувати елементи аргументації з притаманними їм МА – ставити запитання, розповідати про аналогічні випадки з чужого життя, навіть може вжити елементи конфронтативних МЖ (докоряти слабкістю волі тощо), якщо це виявиться дієвим для конкретної людини {B, Г}. У кожному окремому випадку будуть використовуватися інші типи МА в різному їх поєднанні.

{A} *'Don't worry, my old Stan'* [Amis 1985: 58]; *You'll be okay now, he said* [Amis 1985: 75]; *Will you please try to contain your aggression ... at least while you're here* [Amis 1985: 216].

{B} *'Oh Stanley, you are being rather a bore, darling. You do go on, don't you? Okay, now it's come up you feel bad about having neglected Steve a bit. Forget it! Nobody blames you. It's normal, as Trish told you. It's all over. Past history, old boy* [Amis 1985: 154].

Загалом *заспокоювання* розглядаємо як МЖ, який утворює комунікативно-смісловий комплекс із спорідненими МЖ *утішання, підбадьорювання, обнадіювання тощо*, та класифікуємо як комплексний МЖ (КМЖ)*.

Відзначимо, що кожен із зазначених МЖ має власні диференційні риси. Розглянемо, приміром, деякі відмінності між МЖ *заспокоювання* та *утішання*. Аналіз семантики відповідних метаімен в англійській мові *to console* й *to soothe* та дієслів, які утворюють синонімічні ряди із вказаними лексемами [метод М. Федосюка в нашій модифікації], дозволив виділити їх диференційні ознаки. Так, *заспокоювання*, на відміну від *утішання*, спрямоване не лише на зменшення (чи нейтралізацію) *негативного почуття* та *негативного емоційного стану співрозмовника*, але й *якогось аксіологічно нейтрального або позитивного почуття* (наприклад, (надмірної) турботи чи веселощів), а також передбачає вплив на *небажану (неприйнятну) поведінку об'єкта заспокоювання*. На рівні синонімічних рядів аналізовані дієслова відрізняються й тим, що *утішання* однаковою мірою спрямоване на

* Під комплексним МЖ (КМЖ), услід за Ф. Бацевичем, розуміємо тип МЖ, що суміщає ознаки двох (або більшої кількості) первинних МЖ [Бацевич 2005: 225].

зменшення негативного психоемоційного стану (містить *гінерсема lessen or neutralize*) та на позитивний вплив / покращення психоемоційного стану співрозмовника (*гінерсема affect the development of a new positive state or enhance the quality of a certain positive feeling*), тоді як заспокоювання зосереджується більшою мірою на першому. Водночас, простежуємо збіг мовних (лексичних і граматичних), а також паралінгвістичних способів їх „утворення” / втілення. Приміром, приклад {B} виражає і заспокоювання, і утішання.

{B} *‘Never mind about that. Now just quieten down, will you? Come on, cool it. The doc’s on his way ...no cause for alarm’* [Amis 1985: 60].

Як приклад реалізації КМЖ заспокоювання розглянемо уривок з твору К. Еміса „Стенлі та жінки” {Г}.

{Г} 1) [A] *‘Don’t tell me,’ I said. ‘It’s me, I’m the other people you are talking about, I’m the one who’s to blame for the state he’s in’*

2) [B] *‘Please, don’t think that, Stanley’, said Collings, and*

3) [C] *Nowell put her head on one side and half-crossed her eyes in a way that showed that she was against me thinking that as well.*

4) [A] *‘Why not, if it’s true?’*

5) [B] *‘Thinking in terms of blame won’t do any good. It won’t help you to help Steve, which is what this is all about, after all.’*

6) [A] *‘I ought to have seen it coming, oughtn’t I? All the time I was sending him to a private school and getting a tutor in and bothering him about his homework I was actually setting him up for...’*

7) [C] *‘You did it all for the best, darling,’ said Nowell*

8) [A] *‘Oh, super’*

9) [B] a) *‘I can tell you very seriously and professionally, and without any qualification, that you are not to blame,’ said Collings.// ‘Instrumental, perhaps. That’s rather a different thing’...# b) I must say it would be a pity if you let concern with you own moral position get in the way of more important things,’ and 10)[C] Nowell looked at the floor because she was afraid she took the same view* [Amis 1985: 160].

У цьому випадку КМЖ заспокоювання втілений низкою реплік, об’єднаних спільним комунікативним наміром (інтенцією) *вивести співрозмовника (А) з негативного психоемоційного стану й тим самим змінити його поведінку*. Його структурними одиницями є декілька МА, які містять елементи аргументації, поради, прохання, виправдання та навіть докору й застереження.

З метою заспокоїти (А), котрий звинувачує себе у хворобі сина (експресив /1/), (В /лікар/) використовує спонукальне висловлювання [(провідні іллокутивні сили *порада / прохання* перестати вважати себе винним) /2/ та власне заспокоювання].

Цей МА зазнає комунікативної невдачі /4/. У відповідь об’єкт заспокоювання (А) вживає непрямий МА (носій декількох іллокутивних сил – *незгоди* (і як результат імпліцитне звинувачення адресанта у нещирості [насправді вони вважають його винним, хоча і заспокоюють

його, що це не так], що проявиться у сарказмі /8/) та *самозвинувачення*. Вторинна іллокутивна сила – запитання відходить на задній план, проте повністю не елімінується, оскільки (В) вдається до аргументації своєї поради/прохання (чим частково відкидає закид у нещирості); використовуючи, водночас, елементи *МЖ застереження* та близького за комунікативною метою *МЖ поради* /5/, при цьому спонукання заспокоїтися (*заспокоювання*) залишається провідною /первинною/ іллокутивною силою.

Однак бажаний перлокутивний ефект і цим висловлюванням не досягнуто /6/. Зважаючи на те, що тактичні ходи (В) виявилися неуспішними (/2/, /5/), (С /дружина (А)/) застосовує тактику *виправдання*, яка реалізується у відповідному МА (супровідні іллокутивні сили – *переконання, умовляння, розрада*) /7/, [використання цієї тактики уможливлено соціальним статусом мовців: *чоловік-дружина, рівноправністю та близькістю їх взаємовідносин*]. Втім, вона теж не виявилася дієвою [спостерігається девіація відповідного МА на рівні його ідентифікації адресантом], вилилась у іронію, зокрема сарказм {непрямий МА, фрагмент непрямого (вторинного) *МЖ іронія* [Дементьев 2006: 266], типовою ознакою якого є комбінація на рівні іллокуції комунікативних складових „осуджувати” та „заперечувати” (іллокуція іронічного МА завжди перебуває в протиріччі з асерцією [Бацевич 2007: 98] та відображає (внутрішнє) невдоволення (А) [цей МА /7/, на думку (А), заперечує те, що він, як його переконували, не винен]; при цьому реалізується також іллокутивна сила *самозвинувачення* /8/.

Виходячи з того, що попередні тактичні ходи закінчувалися комунікативною невдачею, (В) змінює тактику /9/, апелюючи до свого професіоналізму в цьому питанні. Тактичний хід складається з кількох елементів: власне висловлення своєї (професійної) позиції {відповідного *твердження* (іллокутивна сила заспокоєння) та *згоди*, що поведінка/ дії (А) можливо й могли деякою мірою сприяти теперішньому стану справ (ситуації) [як реакція на звинувачення у нещирості та безпідставності тверджень /4/, /8/], що переходить у завершальну частину *аргументації* – *заперечення вини*: дії (А) не є безпосередньою причиною даної ситуації /9 a/. Надалі (В) частково продовжує розпочатий нею тактичний хід у репліці /5/, використовуючи фрагмент *МЖ застереження* – відповідний МА (застереження-порада) із супутньою іллокутивною силою докору /9 b/. Тактичні ходи (В) знаходять підтримку у відповідних невербальних актах (С) (/3/, /10/).

У цілому організація та розгортання МЖ відбувається у прагматичних координатах *Я (адресант / адресат) – Ти (адресат / адресант) – тут – тепер* під впливом значної кількості комунікативних чинників. Дотримання загальної лінії втілення комунікативного наміру (інтенції), як правило, передбачає зміну тактик адресанта, а отже, і тематичних блоків, їх стилістичного і структурного втілення у кооперативному спілкуванні [Бацевич 2005: 68]. Взяти до уваги

репліки мовців (В) і (С), можна виокремити такі тематично-змістові блоки, які відображають побудову даного МЖ^{**}: *Звертання із спонуканням заспокоїтися; Аргументативна складова [Переконання]; Виправдання; Рекомендації [Поради / Застереження]*. Цей перелік не є повним, якщо брати до уваги *МЖ заспокоювання* в цілому, а лише відображає його конкретну реалізацію. Зокрема, у даному прикладі відсутня емоційна складова, яка, однак, у більшості випадків виступає структурним елементом *МЖ заспокоювання* {Б, В}. Загальна тональність даного МЖ – від емоційно-нейтральної до позитивної зі сторони (В) і (С).

Загалом у наведеному прикладі втілюються такі *тактики*: {*Ти не винен, Твої мотиви були добрими*} (7), {*подія сталася, нічого змінити не можна*} (5), {*все минулося, потрібно думати про майбутнє*} (3,5), {*необхідно змиритися і діяти*} (5, 9), {*зараз не час...на Тебе розраховують*} (5,9), {*Ти повинен думати про те, як допомогти тому, хто цього зараз потребує, а не про себе*} (5,9) тощо.

Особливості розгортання *МЖ заспокоювання* деякою мірою зумовлені комунікативними невдачами тактичних ходів (В) та (С). Їх причини вбачаємо перш за все в ігноруванні (А) принципів кооперації (що пояснюємо його негативним психоемоційним станом), девіації МА на рівні його ідентифікації адресантом тощо. У цілому вони зумовлені неадекватною моделлю адресата, зокрема неправильним визначенням адресантом комунікативної позиції адресата (поточного еґо-стану за термінологією Е. Берна [Берн 1992]. Так, лікар будує *МЖ заспокоювання*, зорієнтований на *Дорослого* [Дорослий → Дорослий], дружина з позиції *Батька* [Батько (підтип „Добрый Батько”) → Дитина], у той час, як (А) перебуває в іншому еґо-стані {еґо-стан *Дитини* (/1/, /4/), *Батька* (/6/, /8/)}.

Щодо суто мовного втілення цього МЖ (*КМЖ заспокоювання*), то варіативність вибору мовленнєвих засобів вираження в межах жанру визначається стратегіями та тактиками мовленнєвої поведінки [Бацевич 2005: 126; Формановская 2007: 335 – 346]. На лексичному рівні, наприклад, маркерами „виправдання” виступають етикетні кліше: *you are not to blame* /9/, *you did it all for the best* /7/; *поради / прохання* на синтаксичному рівні реалізуються спонукальними конструкціями, *аргументація* – розповідними реченнями тощо. Більшість ужитих МА є полі-іллокутивними, непрямими, в основі яких можуть бути речення розповідної, питальної чи спонукальної конструкції.

Підсумовуючи. *Заспокоювання* – іллокутивно неоднорідна мовленнєва одиниця, комплексний МЖ, що поєднує ознаки

^{**} МЖ *заспокоювання* розглядають як монологічний МЖ, оскільки його власне втілюють лише репліки того/тих/, хто заспокоює [Бацевич 2006: 148; Федосюк 1996: 76 – 77; Казачкова 2006: 21].

споріднених (суміжних) МЖ *утішання, підбадьорювання, умовляння* тощо, об'єднаних комунікативною метою *вивести співрозмовника з негативного психоемоційного стану й тим самим змінити його поведінку*.

У цілому притримуємося думки, що МЖ постають як закріплені в суспільному обігу схеми мовленнєвих дій, тобто типові способи побудови мовлення, характеризуються складнішою (по)будовою ніж МА й можуть включати декілька іллокутивних сил. У реальному спілкуванні композиція та розгортання МЖ здійснюється в прагматичних координатах *Я – Ти – тут – тепер* під впливом значної кількості різних комунікативних чинників.

Незважаючи на те, що *заспокоювання* належить до емпатійних висловлювань, цей МЖ реалізується переважно в площині спонукальності. Основними компонентами іллокутивної сили *заспокоювання* вважаємо, з одного боку, *спонукання до змін та повідомлення (твердження)*, які сприятимуть цим змінам, а з іншого, – *емоційну складову*, тобто вираження співчуття (співпереживання), які першочергово втілюються відповідно в директивах, асертивах та експресивах.

Проведений аналіз створює передумови для подальшого комунікативно-прагматичного дослідження висловлювань *заспокоювання* в сучасній англійській мові. Зокрема, вважаємо перспективним детальне дослідження мовних засобів реалізації МЖ *заспокоювання* в контексті стратегій та тактик мовленнєвої поведінки комунікантів з урахуванням їх вікових особливостей, статі, соціального положення тощо.

Література

АРЖ 2007 – Антология речевых жанров: повседневная коммуникация / под общей ред. проф. К. Ф. Седова. – М. : Лабиринт, 2007. – 320 с.; **Бахтин 1996** – Бахтин М. М. Проблема речевых жанров / М. М. Бахтин // Собрание сочинений в пяти томах. Работы 1940 – 1960 гг. – Т. 5. – М., 1996. – С. 159 – 206. – Режим доступа : http://philologos.narod.ru/bakhtin/bakh_genre.htm; **Бацевич 2005** – Бацевич Ф. С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Ф. С. Бацевич. – Л. : Паіс, 2005. – 264 с.; **Бацевич 2007** – Бацевич Ф. С. Іронія як стратегія спілкування: переваги і ризики. Іронічний есей про іронію / Ф. С. Бацевич. – Л., 2007. – С. 94 – 100; **Берн 1992** – Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – Л. : Лениздат, 1992. – 400 с.; **Голубничая 1994** – Голубничая О. И. Семантико-функциональные особенности высказываний, направленных на поддержку адресата : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Голубничая О. И. – Киев, 1994. – 171 с.; **Дементьев 2006** – Дементьев В. В. Непрямая коммуникация /

В. В. Дементьев. – М. : Гнозис, 2006. – 376 с.; **Дерпак 2005** – Дерпак О. В. Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / О. В. Дерпак. – К., 2005. – 16 с.; **Земская 1988** – Земская Е. А. Городская устная речь и задачи ее изучения / Е. А. Земская // Разновидности городской устной речи : сб. науч. тр. – М., 1988. – С. 5 – 44; **Казачкова 2006** – Казачкова Ю. В. Выражение сочувствия в русском и английском речевом общении : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Казачкова Юлия Владимировна. – Саратов, 2006. – 17 с.; **Козяревич 2006** – Козяревич Л. В. Вербальні й невербальні засоби емпатизації діалогічного дискурсу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / Л. В. Козяревич. – К., 2006. – 19 с.; **Селіванова 2008** – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.; **Федосюк 1996** – Федосюк М. Ю. Комплексные жанры разговорной речи: „утешение”, „убеждение” и „уговоры” / М. Ю. Федосюк // Русская разговорная речь как явление городской культуры. – Екатеринбург : Арго, 1996. – С. 73 – 94; **Формановская 2007** – Формановская Н. И. Речевое взаимодействие. Коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М. : ИКАР, 2007. – 480 с.; **Ханский 2002** – Ханский А. О. Коммуникативные стратегии вербального утешения : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Ханский Александр Олегович. – Тверь, 2002. – 127 с.; **Яхонтова 2009** – Яхонтова Т. В. Лінгвістична генологія наукової комунікації: монографія / Т. В. Яхонтова. – Л. : Вид. центр ЛНУ імені І. Франка, 2009. – 420 с.; **Suzuki 2008** – Suzuki T. A Corpus-based Study of the Speech Act of „Comforting”/ T. Suzuki. The Proceedings for the 13th Pan-Pacific Association of Applied Linguistics. PAAL, 2008. – P. 1 – 8. – Режим доступу : <http://www.f.waseda.jp/toshisuz/paal2008handout.pdf>; **Wierzbicka 1983** – Wierzbicka A. Genry mowy /Anna Wierzbicka. Tekst i zdanie: zbiór studiów. – Wrocław etc., 1983. – S. 125 – 137.

Джерела

Amis 1985 – Amis K. Stanley and the Women / Kingsley Amis. – England : Penguin Books Ltd., 1985. – 317 p.

Ковалів С. Ю. До питання аналізу мовленнєвого жанру заспокоювання в англійській лінгвокультурі

У статті розглянуто комунікативно-прагматичні ознаки та структурні особливості мовленнєвого жанру, а також його співмірність з мовленнєвим актом. На прикладі конкретного втілення комплексного мовленнєвого жанру *заспокоювання* представлено структурну організацію цього мовленнєвого жанру, стратегії й тактики його розгортання та особливості мовного втілення.

Ключові слова: мовленнєвий жанр, заспокоювання, мовленнєвий акт, іллокутивна сила, стратегія, тактика.

Ковалив С. Ю. К вопросу анализа речевого жанра успокаивания в английской лингвокультуре

В статье рассмотрены коммуникативно-прагматические признаки и структурные особенности речевого жанра, его соотношение с речевым актом. На примере конкретной реализации комплексного речевого жанра *успокаивания* представлена структурная организация данного речевого жанра, стратегии и тактики его развития, а также особенности языкового воплощения.

Ключевые слова: речевой жанр, успокаивание, речевой акт, иллокутивная сила, стратегия, тактика.

Kovaliv S. Yu. On the Analysis of the Speech Genre of *Soothing* in English Linguistic Culture

The article provides an overview of the communicative, pragmatic and structural peculiarities of speech genre and its correlation with speech act. Based on the sample of the complex speech genre of *soothing* realization, the paper traces the compositional structure of the analyzed speech genre, outlines its unfolding in terms of the strategies and tactics employed as well as analyzes the peculiarities of its verbal representation.

Key words: speech genre, soothing, speech act, illocutionary force.

Л. Л. Колесникова (Луганськ)

УДК 82.01 – 1.09

**ВПЛИВ СИМВОЛУ НА СТВОРЕННЯ
ПОЕТИЧНОГО МІКРОСВІТУ**

Одним із найзагадковіших і найдивовижніших явищ, що побутують у людському суспільстві, є мова. Вона яскраво відображає звичаї, інтереси, вірування, уподобання народу, способи мислення. „У мові немає нічого прямолінійного, одномірного, раз і назавжди даного: мова – це система й антисистема, саморегулююче, самопороджуюче й самодостатнє явище, але разом з тим і соціальне утворення, що відображає побут і звичаї його носіїв”, – зазначає автор багатьох популярних досліджень про мову М. Маковський [Маковский 1996: 9]. Метою нашої статті є розкриття сутності мови, яка не залишається постійною на різних етапах її існування: в один історичний період виявлені необмежені мовотворчі можливості, в інший – вони обмежені або зведені до мінімуму. На пізніших етапах існування мови може відбуватися нашарування форм і значень різних слів одне на одне, зміни зв'язку й усередині слова, і між словами. Отже, слово – це особливий мікросвіт, у якому розкривається частина дійсності.

Мова створила людину, зробивши її єдиною розумною істотою у світі природи. Мовець зазвичай не замислюється над тими складними й суперечливими явищами, котрі сприяли виникненню, зникненню або збереженню тих чи інших елементів мови; важко уявляє собі той механізм, який регулює всі одиниці мови й дає їй можливість бути адекватним засобом спілкування людей у будь-який період історії людства. Слова існують незалежно від кожного з нас. Питання співвідношення форми слова, його фонетичної оболонки та значення навіть на сучасному етапі залишається відкритим. Люди, котрі спілкуються тією чи іншою мовою частіше підлягають впливу найрізноманітніших ілюзій, які не дозволяють їм свідомо, об'єктивно проаналізувати процес функціонування мови. Для мовця абсолютно зрозуміло, що мова існує для передачі інформації між членами людського суспільства. Але цим функції мови не обмежуються. У процесі розвитку мови певні її елементи, комбінуючись один з одним у кількісно і якісно неоднорідних послідовностях, створюють визначений текст „генетичної інформації”, який регулює й прогнозує можливі й неможливі, обов'язкові й необов'язкові шляхи існування, співіснування й еволюції окремих ланок мовного механізму, накладає заборону на одні ділянки мовного простору й знімає її з інших [Там само]. На кожному етапі розвитку мови можна виділити обмежену кількість константних елементів, які характеризують визначеними рисами, що не залежать від їхньої форми. Кожен із таких окремих елементів не має визначеного смислу в мові: конкретне значення виникає лише внаслідок комбінації „мовних генів”, яким властива різна комбінаторна здатність.

Імовірно, що мова сформована в процесі постійного розвитку в надрах ритуалу, наслідуючи функції, що належали раніше іншим системам. Ритуальні дії, які мали велике значення в житті давнього суспільства й суттєво вплинули на розвиток людської мови, нерозривно пов'язані з релігійною символікою, котра, у свою чергу, яскраво відобразилася на еволюції значень у мові. Символ у середньовічному розумінні має вагоме значення й глибокий смисл. Будь-яка річ передбачає багатство смислів, разом із практичним застосуванням вона має застосування символічне. Шлях до пізнання світу лежить через розуміння символів, їхнього таємного смислу [Гуревич 1979: 265 – 266].

Мовна символіка не є чимось застиглим, це явище змінюється відповідно до певного історичного періоду. Символічної функції можуть набувати слова, які раніше її не мали, і, навпаки, символічне значення може бути втрачене словом. Відбувається й внутрішня перебудова змісту слова-символу. Кожна національна мова має свою специфіку у створенні образної символіки – й у відборі слів, що мають символічну значущість, і в характері самих значень, і в джерелах поповнення мовної символіки. Велике значення в цьому мають встановлені системні відношення й протиставлення між словами-поняттями [Сиротина 1974: 72]. Причина цього закладена в історії народу, його матеріальній культурі, у

національних особливостях психології. Звичайно, образна символіка кожної національної мови має значний вплив на вживання слова в художньому мовленні.

Слово, набуваючи нового символічного смислу, зберігає й своє предметне значення. Символічне значення слова абстрактніше порівняно з предметним, але воно, як і предметне, відображає реальні властивості речей і є засобом пізнання світу. Подвійна природа слова-символу зберігає не тільки можливості збагачення слова, але й небезпеку перетворення його в порожній знак абстрактного змісту: предметне значення слова-символу стирається, відсувається на другий план, поступаючись місцем умовному, символічному [Там само: 72].

У поезії ж символічне вживання може бути створене на основі образного. Це можливо завдяки звільненню слова від типових для переносно-метафоричного значення оновлених зв'язків. У самій природі слова-символу закладені перспективи для використання в поетичному мовленні – у письменника з'являється можливість вільно переходити від зображення світу речей у світ філософських узагальнень, ідей, відтворювати зв'язки зовнішнього світу й людських переживань. Смыслову різноманітність слова сприймається нами як дещо стале, і наше завдання полягає в тому, щоб саме цю багатообразність довести до своєї свідомості. Саме це є поетичною інтерпретацією, ставленням до слова як до образу, символу. Поетичне слово є образним за своїм „призначенням”, воно виражає дещо безмірне й безмежне – символічний смисл; воно виростає в реальному слові як його особлива функція, саме так, як поезія виростає з навколишнього світу. „Художнє слово, – зазначає Г. Винокур, – образне зовсім не в тому тільки плані, начебто воно неодмінно є метафоричним. Скільки завгодно можна навести неметафоричних поетичних слів, висловів і навіть цілих творів. Але дійсний смисл художнього слова ніколи не обмежений його буквальним смислом. Основна ознака поетичної мови як особливої мовної функції полягає в тому, що цей „більш широкий” або „більш далекий” зміст не має власної роздільної звукової форми, а користується замість неї формою іншого змісту, який розуміється буквально. У поетичній мові в принципі немає слів і форм немотивованих з мертвим, довільно-умовним значенням” [Винокур 1959]. Поет відкриває в поетичному слові нові, неочікувані смисли, за його допомогою створює нові образи. Н. Іванова виділяє в поетичному творі обов'язкове співвідношення (тема – образ – мовленнєві засоби), яке є одночасно й постійним, й історично мінливим [Іванова 1992: 20]. Воно постійне, тому що наявність згаданих констант незмінна; це співвідношення може змінюватись, тому що історично змінюється характер образних уявлень і характер засобів їх втілення.

Таким чином, визначаємо символ як словесний сигнал стійкого образного уявлення, слово або словосполучення, що вводить у цілісну художню побудову певну образну асоціацію. Символ може бути й відтворюваною одиницею мови у віршованому мовленні, тобто

мовленнєвим засобом, і як одиниця тексту бути зумовленим усією композицією поетичного твору. Отже, не можна не погодитися з визначенням В. Виноградова, що „символ – це естетично оформлена й художньо локалізована одиниця мовлення у складі поетичного твору... Характерна особливість символу – це зумовленість його значення композицією певного „естетичного об’єкта” [Виноградов 1976: 374]. Саме в „естетичному об’єкті” слово-символ наповнений експресивним забарвленням та емоційним навантаженням, набуває особливої виразності, збагачує семантику.

Якщо символ відтворений як слово з метафоричним значенням, тобто вживається як одиниця віршового мовлення, – це штамп поетичного мовлення, але якщо символ закріплений у структурі тексту „своїм корінням”, то це дуже значущий елемент, одна із суттєвих складових ідейно-образного й емоційного змісту вірша. Експресивно-сміслова ємність символічного слова, яка неодноразово була відзначена дослідниками мови поезії, стає символом саме в художній структурі естетичного об’єкта. Тут він набуває особливої виразності, яка забезпечена також семантичним проникненням його смислової організації.

При встановленні семантичного навантаження поетичної символіки варто визначити характер уживання відповідного слова-символу в поетичній фразеології або більш ранніх нефразеологічних поетичних формах, після чого стає зрозумілим: символ є лексичним засобом, що становить основну, найбільш частотну форму поетичного змісту, або є досить рідко вживаним у поезії попереднього періоду. Отже, ми говоримо про символи традиційні та символи „нові”. Одним зі шляхів визначення символу в поезії є ступінь його належності до словесно-асоціативного ряду мовленнєвих засобів, які утворюють стійке образне уявлення. Якщо слово бере участь у реалізації семантичної моделі будь-якого поетичного словосполучення або належить до центру словесно-асоціативного ряду, то ми маємо справу з традиційним символом. При вживанні символів у поезії ми відзначаємо, крім поєднання в їхній семантиці конкретного й узагальнено-характеризуючого значення, особливу експресивну ємність цих засобів, джерело якої в історії поезії й у самому генезисі поетичних уявлень, а також їхню виняткову здатність до породження асоціацій. При цьому асоціативні лінії можуть мати найрізноманітнішу спрямованість. Це може бути асоціація з використанням відповідних фразеологічних засобів, асоціація, що збуджує образні уявлення й відсилає до певного тематичного ряду, асоціації з текстами того чи іншого кола авторів або окремими конкретними естетичними об’єктами. Усе це зумовлює виняткову життєздатність традиційних символів. Яскравим прикладом традиційних символів в українській поезії є велика група слів-символів рослинного походження, „яка становить одну з найбагатших лексичних мікросистем української мови” [Сімович 1999: 4]: *тополя, береза, дуб, калина,*

шипишина, вишня, терен, полин, лобода, мальва, ліля. волошка, барвінок (У пустелі ледь біліє ліля / Піднімаюся вище / а то вишня / як у тиші свищик / ще недоторкана вона / ще й бджоли не вжалили [Неждана 1996: 9]; Не треба, любий мій, не треба / У хащах бузини бузку шукати / Й казати „солодко”, де пахне гіркотою, / Де ми не вільні над собою / І у собі не вільні також. / Не треба, мій сумний, не треба / Сповідуватись сивим вербам / І називати їх пестливими словами. / Ти німоту гортанню не зруйнуєш [Михайлик 1995: 93]; На ранок сірі і надвечір сірі... / Червоні маки – до вінку, / Лілеї білі – нареченій, / Дрібненькі ж квіти деревію / У голови собі кладу – / Журбу плекати у чеканні [Там само: 81]; Але так дивно, / незабутньо / відчуті раптом восени, / як тихо пам'ять відлітає / в майбутні сни – тривожний клин. / Стеблом у строфи проростає / осінній біль – гіркий полин [Виноградов 1996: 29]). Самотні трави мерзнуть / на протягах розлуки. / Вже квіти постлівали, згорів у попіл мак. / Натхненно грає сад, його старі перуки / тремтять із вітром в такт [Там само: 26]; Тане історії сніг забуття на зімкнутих / зіницях, – / То ж на опальних, на тих безіменних могилах / Задріть! / Там не ростуть ні барвінок, ні дивні троянди / Пахучі. – / Мальвами чорними, терням колючим земля / Зароста [Лук'янчук 1996: 23]; Ти дарував мені вві сні / Велику гілку чорного пасльону, / Солодкого, з гірчинкою прокльону. / Ти дарував мені вві сні / Колючу гілку лісового глоду, / Блискучого, як очі в непогоду. / Рясного терену приніс в долонях – / Та терпкість засудомила у скронях. / Чому такі терново-сині сни? / І жодного – про білий цвіт весни [Михайлик 1995: 97]; Забуваються навіть сліди / від води до тієї верби. / Я верба, я сьогодні умру – / з мене батько сопілку зробив: / з мене видобув він „ту-ру-ру”, / тільки слів не добув, тільки слів [Біливода 1998: 103]).

До традиційних символів належить і розгалужена група зоологічних номенів, як-от: зозуля, лелека, крук, ластівка, вуж, вовк тощо (Кохай мене, кохай... / Цей подих – теплий легіт долі. / Пливе крізь роки / й крізь печалі, / Як човник білої пір'їнки / Отої чайки, що кигиче про невідоме / Й завжди плаче, / і часто – наперед [Михайлик 1995: 66]; З дерев погаслих кричать граки. / Я впав з коня і програв турнір. / Тепер крізь мене ростуть гліки, / пробивши в панцирі триста дір [Андрухович 1991: 18]; Сестро моя, сестро моя, брате мій, / ви, як дві тополі в полі, / як синиця й соловей, / у два горла, в дві сопілки у дорогу спорядить, / обіцяйте виглядати / із зелених верховіть [Біливода 1998: 125]; Мій спогаде сумний. / І не втішай – / мене немає, / я теж лелекою злітаю, / щоб доторкнутись до очей, / а хтось кричатиме: / Ачей! Ачей! Ачей! [Лук'янчук 1996: 77]; Стебло зомліло білої лілеї / Круг ніг плететься холодом вужа. / Ліля - чаша світла і елею. / Чи є між гадом й квіткою межа? [Михайлик 1995: 43]; Ти гадюку пригрів біля серця / Гадюка ця холод / Ти просив бодай дрібку тепла / у тієї що спить / називав її грілкою / а вона ще й не жінка / вона вже не жінка / а зимовий сон... [Неждана 1996: 40]).

Участь символу в словесно-асоціативному ряді, який часто організує словесну композицію цілісної художньої структури або її значущого фрагмента, є важливою функцією символічного слова. Саме таке вживання слів, що містять образ, може сприяти виникненню нових символів унаслідок їхнього відриву від словесно-образного ряду до закріплення за ними семантики образу, тобто набуття ними самостійності, не зважаючи на функціонування в поезії.

Нові символи виникли через контекстуальний розвиток образних уявлень, що виражені цими символами. Спочатку такий символ є назвою елемента або деталей створеної в тексті реальної образної картини, що є однією з модифікацій ключової теми. Вони „замінують у тексті розгорнуте образне уявлення, цілісний, об'ємний словесно-образний комплекс” [Иванова 1992: 25] і не сприймаються відразу як слова з символічним змістом, порівняно з традиційними поетичними символами їх смислові відтінки з'являються лише в самій художній структурі. Отже, прикладом цього типу символів уважаємо лексему „тінь” у поезії Оксани Горкуші, де символічне значення розкрито й наповнене новими відтінками лише на фоні всієї образної палітри поетичного твору: *Зурбанізована у фосфорову тінь, / Я залишила цвинтар опівночі, / Щоб отруїти болем тишу й синь / І вам відкрити чи закрити очі* [Горкуша 1995: 20]; – *Ти повернулася до мене? / Навіщо? – я лиш тінь твоя. / Я неспроможна бути без тебе, / Бо я – то промінь, ти – Зоря. / По цих палатах тінь блукає, / фортецю огорнула мла, / І забуття усе чекає... / Я згасла. Згасла я зоря. / Ви – промінці мого саява. / Довільних варіацій „Я” / Без ліку, і, здається, зайва / Всенероздільна тінь моя* [Там само: 28]; *Блідолика Селена і похмура Геката – / Дві супершиї знову зі мною ідуть. / Наша тінь триєдина буде вічно блукати, / Тож у маренні ночі ти мене не забудь. / Шкода, що залишився ти / Таким земним, таким безкрилим; / Лиш вигукне тобі: „Світи” / Тінь божевільна із могили...* [Там само: 63]; *Чому поет завжди один? — / Безглуздя... Я в це не повірю / І ось шукаю серед стін / Бездумну тінь свою - повію* [Там само: 79]; *Зупинись, зупини мою тінь / У тривимірнім просторі тління. / Я – натомлена свічка горінь, / Мрія дерева, тиша осіння* [Там само: 89]; *Одягнем в крила вічних мрій, / Дві звільнені від Бога тіні. / Забудь про пил, ходім, не стій. / Дай руку – я твоя віднині* [Там само: 91].

Символ бере активну участь у створенні яскравої поетичної картини, у процесі художнього узагальнення. Образність поетичного мовлення розкритий через використання загальномовної символіки, авторських нововведень, через розширення семантичного навантаження традиційних слів-символів.

Література

Маковский 1996 – Маковский М. Язык – миф – культура. Символы жизни и жизнь символов / М. Маковский – М. : Высш. шк., 1996. – 200 с.; **Гуревич 1979** – Гуревич А. Категории современной культуры / А. Гуревич – М. : Искусство, 1979 – 269 с. **Сиротина 1974** –

Сиротина В. Характеристическая и символическая функции слова (На материале языка произведений А. М. Горького) / В. Сиротина // Рус. яз. в шк. – 1974. – № 6. – С. 68 – 74; **Винокур 1959** – Винокур Г. Понятие поэтического языка // Избранные работы по русскому языку / Винокур Г. – М. : Учпедгиз, 1959. – 492 с.; **Иванова 1992** – Иванова Н. Поэтические номинации в русской лирике / Н. Иванова. – М. : Наука, 1992. – 260 с.; **Виноградов 1976** – Виноградов В. О поэзии Анны Ахматовой // Избранные труды: Поэтика русской литературы / Избранные труды: Поэтика русской литературы – М. : Наука, 1976. – 560 с.; **Сімович 1999** – Сімович О. Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект / Оксана Сімович. – Л., 1999. – 50 с.; **Неждана 1996** – Неждана Неда. Котивишня: Збірка віршів / Неда Неждана. – К. : Смолоскип, 1996 – 108 с.; **Михайлик 1995** – Михайлик П. Щось сталося: Збірка віршів / П. Михайлик. – К. : Смолоскип, 1995. – 112 с.; **Виноградов 1996** – Виноградов В. Шлях дощу: Поезії 1987 – 1995 років / Віктор Виноградов. – К. : Смолоскип, 1996. – 94 с.; **Лук'янчук 1996** – Лук'янчук Р. Тіні на зорі / Раїса Лук'янчук. – Северодонецьк, 1996. – 58 с.; **Біливода 1998** – Біливода П. Ось така мені випала доля: Поезії та листи / Петро Біливода. – К. : Молодь, 1998. – 224 с.; **Андрухович 1991** – Андрухович Ю. Екзотичні птахи і рослини: Поези / Юрій Андрухович. – К. : Смолоскип, 1991. – 130 с.; **Горкуша 1995** – Горкуша О. Коло вікна: Збірка віршів / Оксана Горкуша. – К. : Смолоскип, 1995. – 101 с.

Колесникова Л. Л. Вплив символу на створення поетичного мікросвіту

У статті розкрито особливості створення образної символіки поетичного мовлення. Особлива увага приділена смислового навантаженню слів-символів, принципам формування традиційних і нових поетичних символів.

Ключові слова: символ, образна символіка, поетичне мовлення, семантичне навантаження.

Колесникова Л. Л. Влияние символа на создание поэтического микромира

В статье рассматриваются особенности создания символики поэтической речи. Особое внимание уделяется смысловой нагрузке слов-символов, принципам формирования традиционных и новых поэтических символов.

Ключевые слова: символ, образная символика, поэтическая речь, семантическая нагрузка.

Kolesnjikova L. L. Influence of character to create a microcosm

The article deals with the specific features of foundation of image symbolism of poetic speech. Special attention is devoted to the semantic

loading of words-symbols, the principles of pointing out of traditional and new poetic symbols.

Key words: symbol, figurative symbolism, poetic speech, semantic load.

Ж. В. Колоїз (Кривий Ріг)

УДК 811.161.2'373.611

**ОКАЗІОНАЛЬНІ УТВОРЕННЯ В СУЧАСНОМУ
ІНФОРМАЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ**

Найрегулярніше лексичні інновації виявляються в інформаційному дискурсі. Кількість новотворів, зокрема й індивідуально-авторських, або okazіональних, які фіксують у друкованих та електронних засобах масової інформації, зростає щороку. А відтак і проблеми дослідження індивідуально-авторських інновацій викликають посилений інтерес і у вітчизняних, і в зарубіжних мовознавців (М. Бакіна, Г. Віняр, Г. Вокальчук, Г. Герман, О. Земська, В. Лопатін, О. Ликов, Р. Намітокова, А. Нелюба, Д. Мазурик, Л. Пашко, О. Стишов, В. Чабаненко, Е. Ханпіра та ін.). Okазіональні утворення сприймаються як такі, що не лише відображають певні явища об'єктивної дійсності, а й характеризують їх, створюють відповідні образи, передають інформацію про нові речі, вичленовані внаслідок суб'єктивного, індивідуального, пізнання дійсності. Вони допомагають, зокрема й інформаційникам, вплинути на емоційну сферу реципієнта, викликати інтерес до запропонованого матеріалу.

Увага до проблем okazіонального словотворення протягом останніх десятиліть значно активізована, їх вивчення стає більш інтенсивним. Цьому сприяє загальна орієнтація сучасного мовознавства на комплексний аналіз мовних явищ у взаємодії їх структурних і комунікативно-функціональних характеристик, необхідність дослідження мовної еволюції в усіх її проявах, підвищення інтересу до вивчення проблем прагматики слова [Колоїз 2007].

Мета нашої статті – репрезентувати okazіональні утворення зі значенням процесуальної ознаки, засвідчені в сучасному інформаційному дискурсі (у мові преси, телебачення, радіомовлення, в Інтернет-джерелах).

Зауважимо, в останніх вони використовуються досить часто. Це пояснюється передусім тим, що серед великого розмаїття інформаційних порталів, яке пропонує всевітня мережа, реципієнт мусить зробити свій вибір на користь лише кількох або й узагалі лише одного. Завдання адресантів – як мінімум зацікавити адресата, якому з усього розмаїття запропонованої інформації доведеться обирати „найприйнятнішу”, керуючись суб'єктивними установками. Тут у нагоді й стають okazіоналізми, що, власне, допомагають авторові спростити текст синтаксично, уникаючи описових конструкцій, наповнити його емоційно,

створити іронічний тон вислову або цілого тексту. У зв'язку з цим заслуговують на увагу інновації з частиномовним значенням процесуальної ознаки, або, іншими словами, дієслова, які вирізняються з-поміж інших частин мови розгалуженою словотвірною системою.

До того ж процесуальність, або динамізм, – це становлення чи розгортання ознаки в часовій перспективі. Різні модальні, видові відтінки, указівка на активного чи пасивного діяча та інші додаткові характеристики своєрідно виявляються в процесуальності дієслова, тісно пов'язуючись з його семантикою. Саме процесуальність, подібно до іменникової предметності, обирається за критерій семантичної кваліфікації дієслова й не лише узуального. Оказіональні репрезентанти процесуальної ознаки є успішними репрезентантами okazіональної лексичної деривації. Як і узуальні, okazіональні дієслова характеризуються динамічною ознакою з погляду різних часових площин її розгортання.

Інформаційний дискурс за своєю природою передбачає динамічну репрезентацію подій, де основний стилістичний принцип організації мови – поєднання стандарту та експресії. Завдання інформаційника – знайти правильне співвідношення закону економії мовних засобів та необхідності зробити матеріал доступним і цікавим для сприйняття, емоційним, насиченим та інформативним. Тому okazіональні утворення на позначення процесуальності допомагають співіснувати потребі економії мовних засобів і необхідності створити експресивний, яскравий матеріал: *Пошопенимо?! У Києві відкрито Дні Шопена* (Телебачення). У наведеній ситуації використання okazіоналізму дозволяє спростити конструкцію при тому ж смисловому навантаженні. Автор актуалізує увагу читача несподіваним okazіональним утворенням, а потім дає тлумачення, про що йтиметься в телесюжеті. Інформаційний дискурс репрезентує й інші okazіональні утворення відантропонімного характеру: *вівальдизувати* ← *Вівальді*, *окантовувати* ← *Кант*, *фрейдити* ← *Фрейд*, *ніццувати* ← *Ніцше* тощо: *Такі заходи, переконаний митець, „вівальдизують” нас, підштовхують до спокійної, урівноваженої, мудрої класики, бо ж не один глядач, повернувшись додому, захоче послухати цю музику знову, сяде за пошуки її в Інтернеті, як мінімум* (Телебачення), де *вівальдизувати* – „робити прихильником творчості Вівальді, поціновувачем творів композитора”; *В університетах всіх повально окантовують, ніццують, ба навіть фрейдять. І тільки потім зрілі татусі і мамусі відкривають Фрейда, Канта, Ніцше і знаходять багато мудрого* (Телебачення). Цікавим є те, що новоутворене слово *окантовувати* вступає в омонімічні зв'язки із закріпленим у системі мови, адже, як відомо, в українському лексиконі уже наявне багатозначне слово *окантовувати* – „обшивати, облямовувати кантом що-небудь”. У наведеному контексті воно набуває значення „завантажувати інформацією про філософські погляди Канта, подавати відомості з філософії загалом”.

Подекуди okazіональні утворення демонструють неодноразовість, що уможлиблює перехід слів, які мають багато шансів, аби стабілізуватися узусом, до розряду узувальної лексики: *Виявилося, що сильна стаття уміє „блогувати”* (Інтернет-видання); *Вона почала блогувати у 2004, повернувши увагу до своїх постів на тему справи Валері Плейн* (Інтернет-видання); *Суть дуелі зводилась до того, хто кого з двох поетів зможе перевірювати* (Інтернет-видання); *Вірювати – не перевірювати і писати – не переписати* (Інтернет-видання). У першій парі речень значення okazіоналізмів практично збігаються – „писати пости, публікувати в Інтернет-просторі нотатки, матеріали, тексти різних жанрів, вести Інтернет-щоденник”. В обох ситуаціях okazіоналізм *блогувати* має стосунок до блогосфери. Усе це говорить про те, що okazіональне утворення *блогувати* має змогу потрапити в повсякденний обіг користувачів Інтернету.

При утворенні okazіональних дієслів продуктивно використовують різні форманти, однак досить активно „експлуатуються” префікси, як-от, скажімо, *за-*, який водночас є показником доконаного виду (*заярмаркувати, забронзовіти*), указує на завершеність дії: *Власне, і шансон, і рок можна заярмаркувати* (Україна молода), де *заярмаркувати* ← *ярмаркувати* – „представити на ярмарку, створити відповідний ринок, на якому можна було б збувати певний товар”; *Можна легко дійти висновків, що він уже остаточно „забронзовів”*: не тільки вважає людей нижчими за себе, і не тільки мислить розповсюдженими стереотипами (Інтернет-видання), де *забронзовіти* ← *бронзовіти* – з одного боку, „стати нерухомим” (пор.: основною семою тут є алюзія на бронзовий пам’ятник, який зазвичай установлюють на честь видатних людей; такий підтекст тут висловлено метафорично), з іншого, – „стосується людини, яка поводить себе самовпевнено, пихато, поставила себе в один ряд з видатними людьми”.

Дериваційною базою для okazіональних дієслів подекуди слугують різні запозичення, зокрема це пов’язується передусім з технологічною сферою, наприклад: *варкрафтити, есемесити, блютузити* тощо. У такий спосіб від власне неологізмів на позначення нових у суспільстві явищ продукуються неологізми індивідуально-авторські. Стилiстично це пов’язано з бажанням мовця урізноманітнити запозичену лексику, адаптувати її до ситуації мовлення, а також отримати відповідний стилістичний ефект: на нейтральну запозичену лексику накладається певна граматична форма, що створює іронічну тональність, наприклад: *Зазвичай підлітки сюди приходили через комп’ютерні ігри або, як жартує мій співрозмовник, поваркрафтитися* (Телебачення); *Найбільше учителю допікає те, що діти на уроці можуть грати телефоном, есемесити, блютузити і просо вовтузитися* (Телебачення). У першому реченні okazіональне утворення *поваркрафтитися* відсилає реципієнта до назви комп’ютерної гри „Warcraft”. Okazіоналізм *варкрафтитися* маніфестує передусім

значення „грати у „*Warcraft*” й водночас – „грати в комп’ютерні ігри взагалі”. Мобільна телефонія сприяє появі широкого спектра okazіональних утворень, зокрема й okazіоналізмів на позначення предметності (*нокіаїзм, самсунгізм, есемесимз, телефонізм* тощо). Меншою мірою цю тенденцію відбито в okazіональних утвореннях на позначення процесуальності. У вищенаведеному контексті спостерігаємо індивідуально-авторські новотвори *блютузити* – „користуватися блютузом, передавати інформацію за допомогою блютузу”, *есемесити* – „переписуватися через SMS-повідомлення, користуватися відповідною функцією в мобільному телефоні”, які допомагають адресантові лаконічно сформулювати думку без зміни в смисловому навантаженні.

Зазначимо, що експериментування з мовним матеріалом, яке спричиняє появу чогось нового, незвичного, стосується здебільшого аналітичних матеріалів, де мовець ставить за мету не тільки описати певну подію, явище і т. ін., але й демонструє власну позицію, засвідчує свою оцінку: *Не будемо, а тільки хаосуємо. Живемо в хаосі* (Радіо); *Молодий гурт „натартачив” багато треків і нарешті прийшов до розуміння себе* (Телебачення). У першій ситуації виникає антитеза, що репрезентує контрастне протиставлення: *будемо – хаосуємо, де хаосувати* „руйнувати, створюючи хаос” (*хаосувати* ← *хаос*).

Утворення okazіоналізму *натартачити* асоціюється з розмовним *напартачити*, аднак насправді є похідним від назви українського музичного гурту „*Тартак*”. У такий спосіб створюється гумористичний ефект, який не виходить за межі доброзичливого сміху. З одного боку, ідеться, очевидно, про те, що перші композиції гурту були не зовсім удалими (пор.: *напартачити* – „зробити щось неякісно”), з іншого, – okazіоналізм *натартачити* можна витлумачити й як лексему, що позначає „завершену дію, пов’язану з виробництвом, випуском композицій, складанням пісень та музики у складі відповідного гурту”.

Новотвори продукуються не від будь-яких номенів, а саме від тих, які є надзвичайно актуальними (перебувають, так би мовити, „на слуху”) у певний період життя й розвитку і української, і світової спільноти. До того ж реципієнт повинен бути підготовленим до сприймання таких нововведень, мати належну ерудицію, аби вміти правильно декодувати запропоновану йому інформацію: „*Кому Вниз*” і *Андрію Середі на цьому німецькому фесті вдалося не тільки бути у фаворі, а фаворитити по-українськи* (Телебачення); *Московський шоу-бізнес є перетравленим українським секенд-хендом, а український – це те, що тільки з Росії вийшло, а в нас починає заковтуватися, у той час як наше лебединопіснить* (Український тиждень), де *лебединопіснити* ← *лебедина пісня* означає „робити щось востаннє”. Обіграється комунікативна ситуація: ідеться про українські пісні, які „*співають лебедину пісню*”, *лебединопіснять*.

Використання okazіоналізмів журналістом – це можливість виділити авторський погляд на предмет, ознаку чи дію, виділити

особливу ознаку предмета, загострити авторську думку, оновити засіб вираження. Іншими словами, це спосіб привернути увагу до своєї статті, до своєї оригінальної мовної особистості. Щоправда, подекуди спостерігаємо порушення правила доступності інформаційних текстів через утворення складних для вимови okazіоналізмів та словосполучень з ними: *Розвіртуалізувалася з WO_IST_Freiheit!* (Інтернет-видання); *Таким чином ви можете розексклюзивити свої джінси на будь-який смак* (Інтернет-видання); *Уперше конкурс відбувся у дев'яносто третьому, відколи лауреатизував багато авторів, яких сьогодні називають дев'яностівцями* (Дзеркало тижня). У цих ситуаціях може спрацювати механізм зворотної дії: незрозумілі слова відштовхують від незрозумілого матеріалу. У першому разі це виявляється, на нашу думку, найяскравіше, оскільки потенційний читач, натрапляючи на заголовок, ще не знає, що *WO_IST_Freiheit* – це віртуальний псевдонім певної людини, яка мала значення у важливих для певної спільноти подіях: *розвіртуалізувалася* значить, що відтепер стає відоме її справжнє ім'я та рід занять. Сприйняття матеріалу без знання відповідної інформації унеможлиблюється, адресат пропускає відповідне покликання як несуттєве, наприклад, значення okazіоналізму *логічнитися* встановлюється й без допомоги контексту – „бути в логічному зв'язку з чимось”: *Думки знову не логічняться* (Інтернет-видання). Натомість запозичення *хендмейд* від англ. *hand made* „зроблено руками, ручна робота” зрозуміле не всім, отже, й okazіоналізм *хендмейдити* розрахований на „підготовленого споживача”: *Інструменти – наші руки, матеріал – глина, отже, хендмейдити може кожен* (Телебачення).

Отже, okazіональні утворення зі значенням процесуальності є важливою складовою інформаційного дискурсу, оскільки метою будь-якого засобу масової інформації є повідомлення про певний процес, дію, динамічне явище тощо. Кожен інформаційник прагне бути насамперед почутим, прагне, аби його „продукцію” споживали. Одним із засобів, які допомагають актуалізації уваги адресата, власне, і є оригінальні авторські результати експериментування з мовним матеріалом.

Література

Колоїз 2007 – Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація : монографія / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.; **Мазурик 2002** – Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Д. В. Мазурик. – Л., 2002. – 21 с.; **Стишов 2003** – Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : монографія / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

Колоїз Ж. В. Оказіональні утворення в сучасному інформаційному дискурсі

У статті досліджено оказіональні утворення зі значенням процесуальності, засвідчені в сучасному інформаційному дискурсі, передусім у мові преси, телебачення, радіомовлення, в Інтернет-джерелах; з'ясовано їхні дериваційні та семантичні особливості, а також функціональне навантаження.

Ключові слова: оказіоналізм, оказіональне утворення, процесуальна ознака, інформаційний дискурс, дериваційна база.

Колоиз Ж. В. Окказиональные образования в современном информационном дискурсе

В статье исследуются окказиональные образования со значением процессуальности, представленные в современном информационном дискурсе, прежде всего в языке прессы, телевидения, радиовещания, в Интернет-источниках; анализируются их деривационные и семантические особенности, а также функциональная нагрузка.

Ключевые слова: окказионализм, окказиональное образование, процессуальный признак, информационный дискурс, деривационная база.

Koloiz Zh. V. Occasional formations in modern information discourse

The article deals with occasional formations in the meaning of process that are represented in modern information discourse, first of all in the language of the press, television, radio broadcasting, Internet resources. The author clears up their derivation and semantic peculiarities as well as their functions.

Key words: occasionalism, occasional formation, process characteristic, information discourse, derivation base.

Л. В. Кравець (Київ)

УДК 811.161.2' 38

**МЕТАФОРИЗАЦІЯ АТМОСФЕРНИХ ЯВИЩ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ ст.**

Метафору в сучасній науці переважно розглядають як основну ментальну операцію, як засіб пізнання, структурування й пояснення світу. Опис метафори як мовного, когнітивного й культурного феномену представили науковому світу в 1980 р. Дж. Лакофф і М. Джонсон. У їхній спільній праці „Метафори, якими ми живемо” було викладено теорію концептуальної метафори, яка спричинила зміну наукових уявлень про онтологію цього явища та його гносеологічні можливості й стимулювала появу нових лінгвофілософських досліджень у цьому напрямі. Думки, висловлені Дж. Лакоффом і М. Джонсоном, знайшли

подальший розвиток у працях багатьох зарубіжних і вітчизняних учених, серед яких М. Тернер, Ж. Фоконьє, С. Коулсон, В. Еванс, Й. Цінкен, А. Баранов, Ю. Караулов, А. Чудинов, О. Селіванова та ін. Евристичний потенціал більшості сучасних теорій метафори спрямований насамперед на соціальну комунікацію, оскільки містить ідеї, які формують уявлення про метафору як інструмент для створення, моделювання й оцінки соціальних процесів, як засіб впливу на свідомість соціуму. На матеріалі політичних, газетних, рекламних та інших текстів дослідники намагаються не тільки пояснити механізм метафори, виявити причини її появи, а й установити, якою мірою в ній відображено соціальні процеси, психологія маси й окремого індивіда, як метафори впливають на настрої в суспільстві. Вивчення метафори на матеріалі художніх текстів перебуває на периферії когнітивної лінгвістики. Проте саме художній текст був і залишається основною сферою метафоротворення, метафорофункціонування й метафороскупчення. До того ж художня література становить модель авторського сприйняття дійсності, письменницького бачення її; вона виконує багато суспільних функцій, тому вивчення метафори на матеріалі художньої літератури вважаємо таким, що не втратило своєї актуальності нині й має перспективу.

Мета дослідження – шляхом когнітивного аналізу визначити й охарактеризувати особливості метафоричного осмислення атмосферних явищ (грози, грому, блискавки, хмар) в українській поезії ХХ ст.

Гроза і грім належать до традиційних мішеней метафоризації. Взаємопов'язаність співвідносних із аналізованими субсферами атмосферних явищ (грім та блискавку з дощем або градом називають грозою) зумовила схожість способів їх метафоричного осмислення. Зокрема у структуруванні субсфер *грози* і *грому* задіяні концептосфери *людина, суспільство, природа, предмети, культура*. І *грозі*, і *грому* приписують здатність *усміхатися* (О. Олесь, Л. Костенко), *плакати* (І. Драч), *говорити* (М. Вінграновський, Д. Павличко, І. Світличний), *ходити* (В. Свідзінський, І. Драч), *кочувати* (А. Малишко); їх асоціюють з *птахами* (І. Драч, А. Мойсієнко), *одягом* (А. Малишко, Л. Костенко, А. Мойсієнко), *музикою* (А. Малишко, Є. Плужник, М. Бажан) тощо. Такі тенденції метафоризації спостерігаються й у текстах різних авторів, і в межах творчості одного митця, наприклад, у віршових текстах І. Драча *гроза* і *грім* плачуть, а в текстах А. Малишка – кочують. Зрідка українські письменники ХХ ст. вдавалися до однотипної метафоризації обох явищ в одному контексті. Зокрема, антропоморфізував *грозу* і *грім* у рамках однієї поезії В. Свідзінський: *Гроза відступає на бистрій тучі, // Ховає у піхви вогонь-мечі, // Грім іде, тяжко кульгаючи, // Залізну колоду несе на плечі* (В. Свідзінський). Інколи властивості, приписувані одному атмосферному явищу, поети переосмислюють і переносять на інше. Так, лаконічна метафора *родиться грім* (А. Малишко) зазнала трансформації й розгортання в тексті А. Мойсієнка: *І грім ураз високий над лозою // І над стежками, що біжать за гать, // На цілий світ розродиться грозою,*

// Якої вже ні з чим не зривувать. Водночас у метафоризації *грози* і *грому* є й певні відмінності, наприклад, у термінах субсфери *вода* осмислюють тільки *грозу*, а в термінах субсфери *музичні інструменти* – тільки *грім*.

Метафоризація субсфер *грози* й *грому* в українській поезії ХХ ст. характеризується великою кількістю новаторських підходів і відносно малою традиційних. Новаторство вбачаємо в залученні нових субсфер та нових фреймів і слотів із уже використовуваних субсфер. Такі приклади переважно трапляються у віршових текстах Л. Костенко, М. Вінграновського, І. Драча, а також В. Герасим'юка, І. Калинця та І. Римарука. Поети здебільшого деталізують традиційну модель *людина* → *гроза* / *грім*, осмислюючи атмосферні явища як такі, що мають *чоло* (Д. Павличко), *очі* (М. Вінграновський), *руки* (Л. Костенко), можуть *дихати* (І. Драч), *втомлюватися* (Л. Костенко) тощо. Оригінально, з народно-побутовим колоритом і легким гумором метафоризував грім І. Драч: *Грім вигуркує з-за гаю – // На хмарі не вміститься. // Другий грім за ним прибрів, // Креше кременем з-під брів – // гнівно, гонористо, // звивисто, барвисто. // Поки сльози випали, // То по чарці випили*. Іншу специфіку мають метафори І. Римарука – вони стилістично знижені й натуралістичні: *грозу лоскотати під пахвами, мідні костюмахи грому // дзвеніли, наче пугарі*.

Серед метафор, об'єднаних навколо субсфер *гроза* і *грім*, наявна незначна кількість таких, що постали на міфологічній основі, наприклад, метафори *Ревуть-гримлять громи-пророки* (О. Олесь), а в *небі свариться вже хтось* (П. Тичина) пов'язані з давніми віруваннями в те, що грім – це могутня звукова реакція Бога, який водночас уважався і володарем блискавок. Грім сприймали як демонстрацію сили і влади небожителів, які, з одного боку, погрожували людині, а з іншого – оберігали її від злих духів. Осмислення грому як лайки чи сварки було досить популярним у російській поезії початку ХХ ст. За матеріалами словника Н. Павлович, метафори такого типу трапляються у віршових текстах В. Маяковського, І. Буніна, В. Хлебнікова та ін. [Павлович 1999: 351]. Як показують результати нашого дослідження, в українській поезії таке слововживання не мало значного поширення. У давнину також вірили, що гримить тоді, коли їде по небу колісниця Перуна (згодом усі атрибути бога-громовика Перуна були перенесені на Іллю) [Войтович 2005: 119, 209, 212]. Це відображено у рядках: *(про грім) І його залізну колісницю // Бачили в зволожених степах* (А. Малишко). Зв'язок з міфічними уявленнями про те, що сини Перуна разом зі своїм батьком-громовержцем розбивають важкими кувалдами хмари, тому й буває грім, можна вбачати в метафорі *мури хмар зруйнує перший грім* (Є. Маланюк).

Блискавка також належить до традиційних мішеней метафоризації. Це атмосферне явище структурували переважно в термінах концептосфер *предмети* та *природа*, зрідка – *людина* та *суспільство*, зовсім не задіявали концептосферу *культура*. Найчастіше

блискавку у віршових текстах осмислювали за аналогією до зброї (субсфера *військове спорядження*) або тварин (субсфера *тварини*). В основу такої метафоризації лягли міфи, відповідно до яких яскраві спалахи світла в атмосфері вважали то зброєю (стрілами, списами, мечами) небожителів, то зміями, то батогами [Войтович 2005: 32; Афанасьєв 1994: 260 – 262]. Метафори міфологічного походження трапляються у віршових текстах письменників різних поколінь, напрямів, течій, угруповань, наприклад: *Небо страшно судило огневими зміями* (М. Семенко), *З неба летять стрімголов // золотохвості гадюки* (М. Драй-Хмара); *блискавок стріли* (О. Олесь), (Л. Первомайський); *мечі блискавиць* (В. Вовк); *А у небі блиска вогненно й криваво // ляскіт батого* (В. Сосюра). До метафор міфологічного походження відносимо також ототожнення блискавиць з кінями: *червоних блискавиць коні* (І. Калинець). Пояснюємо це наявністю міфу про Бога-громовика, який їздить по хмарному небі на коні та творить блискавки ударами кінських копит [Афанасьєв 1994: 256]. Вважаємо, що детальне розгортання метафоричної моделі міфологічного походження *зброя* → *блискавка*, вмотивоване реальною подібністю зблисків певних видів зброї і блискавки, спричинило появу в українській поезії ХХ ст. метафор *пішли в роботу стрільна блискавок* (Д. Павличко); *блискавки-ножі* (А. Малишко), *хтось небеса ножами проріза* (Д. Павличко); *блискавок шаблі* (М. Рильський); *блискавок леза* (Д. Павличко); *Громових вершників блискучі палаші // Дубам стинали голови зелені* (П. Воронько); *Багнети блискавиць прорвуть імлі облогу* (П. Воронько). За аналогією до моделі *батіг* → *блискавка* та за схожістю реальних виявів об'єктів постали метафори *Білої блискавки чорні аркани // кидає небо в дніпровські пороги* (Л. Костенко), *б'ється день в тенетах блискавиць* (А. Мойсієнко).

Зауважимо, що метафоричні моделі міфологічного походження *стріла (зброя)* → *блискавка*, *змія* → *блискавка*, *батіг* → *блискавка* можуть реалізуватися й у зворотному напрямі, проте таких прикладів в українській поезії ХХ ст. зафіксовано небагато: *блискавки-шаблі* (О. Олесь), *шабель блискавки* (А. Малишко), *блискавиця батого* (Д. Павличко).

Традиційним для літератури є осмислення блискавки як рослини [Павлович 1999: 159]. В українській поезії ХХ ст. такі метафори не належать до широковживаних: *Зацвіли блискавиці над гаєм...* (В. Сосюра), *одцвіли блискавиці крилаті...* (В. Сосюра). Як результат детального розгортання метафоричної моделі *рослина* → *блискавка* розглядаємо індивідуально-авторську метафору *а дощ розростався корінням // блискавиць* (І. Римарук).

Зрідка трапляється в текстах українських поетів минулого століття структурування блискавки за аналогією до вогню (наприклад, *небо горобинових багать...* (А. Мойсієнко), що також має міфологічне походження [Афанасьєв 1994: 256].

Не характерна для української поезії ХХ ст. й антропоморфізація блискавки. Із концептосфери *людина* в метафоризації цього атмосферного явища задіяний тільки слот „руки” із фрейму „частини й органи тіла”: *Блискавиця кладе свої руки // На стрімкий косогір* (В. Свідзинський), *І буде вись – від щастя чи розпуки – // Ламати блискавок тонюні руки* (А. Мойсієнко).

Розгорнуту парадоксальну метафору, в якій поєдналися міфопоетичне й індивідуально-авторське осмислення блискавки, створив І. Драч: *Одчай // Душив її – вона коверзувала, // Як відьма в чоботах рипучих, її спалити // Цю хату забаглось. Її шипучі жала // Лизали крокви і дереворити // Випалювали на грабовині. Ова! // Аж розривалась, аж за хвіст себе кусала // Панничка блискавична нуртова, // Жахтіла вдача - крем'яні кресала // Геть скресала - // Аж їй моргнула блискавка нова...* У цій метафорі задіяні слоти різних концептосфер, що ускладнює її аналіз та класифікацію.

Хмари в українській поезії ХХ ст. традиційно перебували в полі зору митців. Основними джерелами метафоричного осмислення цього атмосферного явища були концептосфери *предмети* та *природа*, менш задіяні концептосфери *людина* і *суспільство*, зовсім не задіяна – *культура*.

Із концептосфери *предмети* найбільш задіяними були слоти субсфер *одяг* та *текстиль*. Так, українські митці асоціювали *хмари* з „*подолом*” (П. Тичина); „*плахтами*” (Ю. Клен); „*киреями*” (Л. Костенко); „*хустками*” (Б.-І. Антонич, П. Филипович, В. Симоненко); „*брилем*” (І. Драч); а також „*дрантям*” (М. Йогансен, І. Муратов, В. Симоненко, В. Герасим'юк). Із субсфери *текстиль* для метафоризації хмар задіювали слоти „*вовна*” (Б.-І. Антонич, М. Зеров, В. Вовк); „*полотно*” (В. Свідзинський, В. Голобородько). Трапляються також випадки використання слотів „*рядовина*” (М. Драй-Хмара) та „*сукно*” (І. Драч). Осмислювали хмари і як ткані вироби, зокрема „*покривало*” (Є. Плужник, А. Малишко), „*рушник*” (В. Сосюра); „*полотнище*” (М. Зеров, П. Тичина), „*вітрило*” (В. Сосюра, Є. Маланюк, А. Малишко). Метафори такого типу мають багату і давню літературну традицію, проте зв'язок їх з міфологією сумнівний. Це, зокрема, показав шляхом етимологічного аналізу слів *облако* та *одежда* А. Журавльов, спростувавши твердження О. Афанасьєва про те, що хмари в давнину уявляли як небесний одяг [Журавлев 2005: 346]. Не згадують про такі вірування й інші дослідники міфології та етнокультури (В. Войтович, В. Жайворонок, Н. Слухай, Н. Толстой та ін.). Традиційні метафоричні моделі в українській поезії ХХ ст. іноді зазнавали модифікації і деталізації. Наприклад, *хустка* → *хмара* була трансформована М. Вінграновським у *хмара в хустині*: *На крило небокраю // сіла хмара в червоній хустині // і задумалась, тиха, над краєм землі*. Інакше інтерпретував цю модель І. Драч, обравши за джерело метафоризації чоловічий головний убір: *А в сонця хмара – золота крисаня* (І. Драч).

Рідше осмислювали хмари в українській поезії минулого століття у термінах субсфер *споруди, транспорт, їжа, посуд*. Із субсфери *споруди* до метафоризації залучали слоти „*намет*” (М. Йогансен), „*дзвіниця*” (М. Йогансен), „*балюстрада*” (І. Калинець), „*колонада*” (В. Сосюра), „*мури*” (Є. Маланюк), „*руїни*” (М. Йогансен).

Із субсфери *транспорт* був задіяний фрейм *водний транспорт*, зокрема такі його слоти, як „*невеликі судна та конструкції для плавання*” (М. Йогансен, А. Малишко) та *кораблі* (Є. Маланюк, А. Малишко, В. Вовк, І. Світличний). Метафоризацію *хмар* у термінах субсфери *транспорт* вважаємо результатом детального розгортання метафоричної моделі *вода* → *небо*.

У віршових текстах ХХ ст. зафіксовано одиничний випадок осмислення *хмар* у термінах субсфери *їжа*, зокрема слоту „*хліб*” (М. Вінграновський), та поодинокі випадки метафоризації із залученням слотів „*келих*” (М. Драй-Хмара) і „*тарілка*” (Б-І. Антонич) із субсфери *посуд*.

Використання фреймів і слотів концептосфери *природа* для метафоричного осмислення *хмар* у більшості випадків визначено традицією, яка пов'язана з міфологічними уявленнями давніх слов'ян. Зокрема, грозові хмари, за В. Войтовичем, у міфічній свідомості асоціювалися з биками і коровами [Войтович 2005: 118], що відображено в рядках: *На стелю неба чорного бика // Загнали змії сині та огняні, // І він лежить і той табун склика, // Що унизу темніє на поляні // (...) // Зникають змії – і блищать на мить, // А бик реве від болю і тривоги. // Не диха вітер, а земля мовчить, // Жде буйних сліз, жде світлої підмоги* (П. Филипович). За допомогою кількох семантично узгоджених метафор міфологічного походження П. Филипович поетично описав наближення грози. Архетипна метафорична модель *бики / корови* → *хмари* лежить в основі переважної більшості метафор, утворених за участі слоту „*худоба*” (О. Олесь, П. Филипович, М. Йогансен, М. Вінграновський, Д. Павличко). Проте є серед них і такі, що виникли на основі подібності за формою і зовсім не пов'язані з міфологією. До них відносимо *Погойдувався повільною ходюю // Верблюд хмарини з сонцем на горбі* (М. Вінграновський) та *дитячий звіринець хмар* (Б. Рубчак). Крім того, *хмари* асоціювали з *вівцями* (М. Йогансен), *кіньми* (В. Сосюра), або ж за допомогою метафоричних епітетів приписували наявність гриви (*хмара по блакиті // Мандрує білогрива* (Б. Лепкий), *хмарки гривасті* (В. Сосюра), *хмари пливають білогриві* (В. Вовк). Метафоричне виділення ознаки, яка характерна деяким тваринам, дало підстави розглядати ці метафори як зооморфні. Безпосередньо пов'язані із міфологічними уявленнями і метафори, утворені за участі слотів „*отара*” (Б. Лепкий, О. Олесь, М. Драй-Хмара, М. Йогансен, В. Вовк); „*табун*” (Д. Павличко), а також „*згря*” (О. Олесь, Г. Чупринка). Така метафорична модель була популярна на початку ХХ ст., згодом частотність її вживання знизилася.

До найдавніших, за спостереженнями О. Афанасьєва, належить ототожнення білих літніх хмар з лебедями [Афанасьєв 1994: 204]. Безпосередня реалізація моделі *лебеді* → *хмари* в українській поезії ХХ ст. трапляється зрідка: *в небеснім плесі – білі лебеді // в заході сонця чи в міднім меді? // чорні лебеді за ними в леті* (В. Вовк). Частіше спостерігається використання слів на позначення ознаки чи властивості птахів: *Білопінняве пір'я стелили // Над селами хмари...* (М. Йогансен), *білопері хмари* (Б.-І. Антонич), *У небі хмари плинуть срібнопері* (М. Рильський), *Хмара впливе яснопера* (А. Малишко), *Гелочуть хмари...* Хмарам скрутно, *// Лопочуть білими крильми* (І. Світличний) та ін. В основі цих метафоричних осмислень лежить подібність форми окремих видів хмар до пір'я, що відображено й у галузевій термінології – перисті хмари.

Окремі письменники вдавалися до більш істотних модифікацій, розширюючи джерело метафоризації. У М. Вінграновського хмара це не лебідь, а гусеня або снігур: *Гусеня хмарини плутається в житі, // Малинові пера губить із крила; І під крилами хмар-снігурів // Сонця зимнього жевріє глід. Розгорнуту й асоціативно ускладнену метафору створив А. Мойсієнко: *Трьома вітрами хмара підперезана, // Неждано так здалеку присиніла. // ...Вже й крилонька стомила аж до щему, // Ще й грім побив їй крилонька синющо. // І пада пір'ячко синесеньким дощем, // Із синьої звільнившись шкаралуці.* У цих рядках поєналося й традиційне міфопоетичне осмислення хмари, й індивідуально-авторське сприйняття її.*

У зв'язку із субсферою *земна поверхня* розглядаємо метафоричну модель міфологічного походження *гора* → *хмара*. Як зазначає А. Журавльов, горою в індоєвропейській міфології уявляли хмару [Журавлев 2005: 513]. Водночас учений зауважує, що семантичний зв'язок між словами „хмара” і „гора” може мати не метафоричне підґрунтя, а реальне – особливості конкретного ландшафту [Журавлев 2005: 452, 513]. На підтвердження своїх слів науковець наводить думку О. Трубачова про те, що слов'янське й індо-іранське позначення гори мотивовані початковим значенням „яка вивергає воду”, сформованим на базі індоєвропейського **ǵʰer-* „поглинати”, „жерло, горло” [Журавлев 2005: 452, 513]. Можна припустити, що на основі метонімічних зв'язків розвинулася метафорична модель *гора* → (*хмара*) → *небо*. Проте Т. Гамкрелідзе і В'яч. Іванов виділяють таку особливість давніх індоєвропейських уявлень про небо і каміння: “В індоєвропейській саме слово “камінь” означає також і “небо”, мислиме як “кам'яне склепіння” [Гамкрелідзе, Іванов 1984: 667]. На зв'язок між словами камінь і скеля в діалектах Сибіру, Уралу та Зауралля вказує слідом за О. Афанасьєвим і А. Журавльов [Журавлев 2005: 452]. Отже, можливий і інший, на цей раз метафоричний, шлях розвитку моделі: *небо* = (камінь) = *гора* / *скеля*. У поезії аналізованого періоду трапляються лише поодинокі приклади реалізації моделі *гора* → *хмара*: *Непереможні хмари-гори // Ломились,*

падали, пливли (М. Йогансен). Частіше українські митці асоціювали хмари з островами: У синім морі мрії // *Острови хмарки* (М. Йогансен), І білі острови пливучі // *Знов чари ллють легенькі і безжурні* (М. Рильський)

Для метафоричного осмислення хмар в українській поезії ХХ ст. задіювали також слоти субсфери *рослини*, зокрема „*жоржина*” (В. Свідзинський), „*троянда*” (В. Сосюра), „*мак*” (А. Малишко), „*сад*” (І. Калинець), „*листя*” (В. Свідзинський), „*хвоя*” (Д. Павличко), „*ботвина*” (І. Калинець). Усі ці метафори виражають оригінальне поетичне осмислення навколишнього світу. До індивідуально-авторських метафор відносимо і використання слоту *сніг* (субсфера *явища природи*): *замети хмарин* (І. Калинець).

Рідше задіювали в українській поезії ХХ ст. для метафоричного структурування *хмар* концептосферу *людина*, зокрема субсфери *особистість* та *людський організм*. Хмарам зокрема приписувалася властивість сміятися / усміхатися (О. Олесь, М. Вороний); та плакати (О. Олесь, П. Тичина, Г. Чупринка). В останньому випадку антропоморфні метафори реалізують значення “іде дощ”, тобто виступають у ролі перифраза: *Плила хмаронька над країною, // Над країною-сиротиною, // Плила хмаронька, зупинилася. // На сирітоньку задивилася. // Зупинилася, задивилася, // Сумом вкрилася, слізьми вмилася // І заплакала над оселями, // Над оселями, над пустелями* (О. Олесь).

Із субсфери *людський організм* у метафоризації хмар беруть участь слоти „*чоло*” (Д. Павличко); „*очі*” (Л. Первомайський); „*вії*” (Ю. Клен); „*руки*” (М. Вінграновський); „*долоні*” (В. Голобородько); „*плечі*” (М. Вінграновський, І. Драч); „*борода*” (М. Йогансен, Л. Костенко); „*груди*” (Є. Маланюк); „*волосся*” (В. Сосюра, В. Свідзинський, Д. Павличко) із фрейму „*частини й органи тіла*”, а також „*дивитися*” (О. Олесь) та „*спати*” (М. Йогансен) із фрейму „*фізіологічні процеси*”.

Традиція асоціювати хмари з волоссям має міфологічну основу [Афанасьєв 1994: 645]. Проте в українській поезії ХХ ст. ця метафорична модель розширюється – хмари зазнають персоніфікації з виділенням характерної ознаки людини – волосся: *хмарини*, як дівчата фінські, // *Зачіски собі зробили модні* (Д. Павличко). Окремі митці осмислюють волосся хмари як дощ, що збільшує асоціативний обсяг аналізованої метафори: *А хмара плете і плете // зелене волосся дощу, // холодне волосся дощу* (В. Голобородько).

Найрідше осмислювали хмари в термінах концептосфери *суспільство*. У віршових текстах ХХ ст. трапляються поодинокі приклади використання слотів „*прапор*” (А. Малишко) – субсфера *державна*; „*священик*” (М. Вінграновський) – субсфера *релігія*; „*мати*” (М. Вінграновський) – субсфера *міжособистісні відносини*; „*турок*” (М. Рильський) – субсфера *раса, національність*; „*армада*” (М. Драй-Хмара), „*полк*” (В. Сосюра), (А. Малишко) – субсфера *війна*.

Метафори, які репрезентують хмари в українській поезії ХХ ст., мають переважно меліоративну оцінку. Митці використовують їх здебільшого в пейзажній ліриці для відтворення відчуття спокою, безтурботності ліричного героя або ж коли описують щось високе чи недсяжне: Високий літній день підвівся в ясне небо // І вовну білих хмар тримає при землі (М. Зеров), з білих лялечок хмар // мов з останніх полотен Ментуха // вгадуєш білі постаті друзів (І. Калинець). Зрідка аналізовані метафори виражають пейоративну оцінку, що досягається у більшості випадків шляхом використання епітетів відповідного забарвлення: *Криваві коси хмар*, мов згадки про минуле... (В. Сосюра).

Як показує проведений аналіз, метафоризація атмосферних явищ в українській поезії ХХ ст. відбувається за різними моделями. Так, *грозу* і *грім* найчастіше осмислювали у термінах контептосфер *людина* і *суспільство*, а *блискавку* і *хмари* – *предмети* і *природа*. Метафоризація *грози* і *грому* характеризується великою кількістю новаторських підходів, які виявляються у залученні нових субсфер та нових фреймів і слотів із уже використовуваних субсфер. Водночас спосіб метафоричного осмислення *блискавки* і *хмар* часто визначають архетипні моделі. Метафоризація атмосферних явищ в українській поезії ХХ ст. має переважно меліоративну оцінку, хоч серед метафор блискавки часто трапляються пейоративно позначені.

Результати дослідження дають підстави твердити, що розвиток метафори у віршових текстах ХХ ст. протікає не стихійно, а характеризується певними закономірностями. Свідченням цього є виявлені парадигми, систематизацію й опис яких можна в перспективі представити у вигляді словника метафор.

Література

- Афанасьев 1994** – Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу : в 3 т. / А. Н. Афанасьев – М. : Индрик, 1994. – Т. 1. – 780 с.; **Войтович 2005** – Войтович В. Українська міфологія / В. М. Войтович – К. : Либідь, 2005. – 664 с.; **Гамкрелидзе, Иванов 1984** – Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. – Тбилиси : Изд. Тбилис. ун-та, 1984. – Кн. I, II. – 1330 с.; **Єрмоленко 2009** – Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко – К. : Ін-т укр. мови НАН України, 2009. – 352 с.; **Журавлев 2005** – Журавлев А. Ф. Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева „Поэтические воззрения славян на природу” / Журавлев А. Ф. – М. : Индрик, 2005. – 1004 с.; **Павлович 1999** – Павлович Н. В. Словарь поэтических образов : в 2 т. / Н. В. Павлович. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – Т. 2. – С. 330 – 331.

Кравець Л. В. Метафоризація атмосферних явищ в українській поезії ХХ ст.

У статті проаналізовано особливості метафоричного осмислення атмосферних явищ в українській поезії ХХ ст. У ході дослідження було застосовано метод когнітивного аналізу, який дав змогу стратифікувати метафоричні моделі, виявити їх продуктивність та частотність у метафоризації атмосферних явищ, визначити сценарії та провідні вектори концептуалізації. Доведено, що розвиток художньої метафори в поезії ХХ ст. відбувається не стихійно, а за певними закономірностями.

Ключові слова: метафора, метафоричне осмислення, концептосфера, субсфера, фрейм, слот.

Кравець Л. В. Метафоризация атмосферных явлений в украинской поэзии ХХ в.

В статье проанализированы особенности метафорического осмысления атмосферных явлений в украинской поэзии ХХ в. В ходе исследования был применен метод когнитивного анализа, который дал возможность стратифицировать метафорические модели, обнаружить их производительность и частотность в метафоризации атмосферных явлений, определить сценарии и ведущие векторы концептуализации. Доказано, что развитие художественной метафоры в поэзии ХХ в. протекает не стихийно, а характеризуется определенными закономерностями.

Ключевые слова: метафора, метафорическое осмысление, концептосфера, субсфера, фрейм, слот.

Kravets L.V. Metaphorization of Atmospheric Phenomena in the Ukrainian Poetry of the Twentieth Century

The article analyzes the peculiarities of metaphoric comprehension of atmospheric phenomena in the Ukrainian poetry of the twentieth century. The research builds upon the cognitive analysis method that made it possible to stratify metaphoric models, reveal their productivity and frequency in the metaphorization of atmospheric phenomena, as well as to determine scenarios and major vectors of conceptualization. Proof has been furnished that the development of the artistic metaphor in the twentieth-century poetry does not have a spontaneous nature but is characterized by certain regularities.

Key words: metaphor, metaphoric comprehension, conceptosphere, subsphere, frame, slot.

Т. В. Мелкумова (Кривий Ріг)

УДК 811.161.2'38:070.41

**КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНА РОЛЬ
ІНВЕРСІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ МОВЛЕННІ**

Порядок слів належить до таких граматично-стилістичних категорій, з якими дослідники найтісніше пов'язують змістову точність, виразність, тональність фрази [Єрмоленко 1972: 29], ритмомелодійну гнучкість [Толочко 2009: 149]. На вибір мовцем порядку слів впливають умови спілкування, мета і зміст повідомлення, суб'єктивно-змістова структура думки [Єрмоленко 1972: 29]. Саме від того, яке місце мовець – у світлі нашого дослідження автор інформаційного тексту, журналіст – відведе в реченні для кожного слова, залежить синтаксичне, змістове і стилістичне значення речення. Значну увагу до контекстуального порядку слів виявляють передусім працівники друкованих засобів масової інформації, однак і журналісти на телебаченні, де слово постає поряд із зображенням та звуком, надають цьому питанню великого значення [Поліщук].

Стилістично нейтральний порядок слів, прямий або непрямий, виконує передусім синтаксичну та семантичну функції. У своїй семантичній функції порядок слів слід розглядати згідно з теорією актуального членування речення, що знайшла висвітлення в комунікативній граматиці [Золотова 2007; Крылова 2009 та ін.]. Порядок слів поруч з інтонацією – важливий засіб актуального членування речення. Для непрямого порядку слів властиве виділення реми або її частин, відновлення функціонально значущої реми в мовленні [Александрова 2009: 57; Валгина 2000; Малинович 1989: 114 – 121].

Стилістично значеннєвий непрямий порядок слів – інверсія – виконує передусім синтаксичну, семантичну та стилістичну функції. Інверсія як стилістичний засіб – це винесення будь-якого компонента речення у незвичну для нього позицію з метою емпатичного виділення цього компонента без зміни граматичного значення конструкції [Кузнец 1960: 81]. Стилістична функція інверсії полягає в тому, що член речення, опинившись у незвичному для нього місці, слугує засобом посилення виразності мовлення. З'ясуванню виражальних можливостей інверсії присвячені мовознавчі розвідки багатьох науковців, зокрема монографічні дослідження про синтаксичні особливості та стилістичну роль інверсії [Будыкина 2004; Пименова 1990; Тавасиева 2002 та ін.] та мовознавчі статті про її стилістичне навантаження [Єрмоленко 1972; Толочко 2009; Поліщук та ін.].

Як показує аналіз мовного матеріалу, функції інверсії не обмежені її синтаксичним, семантичним та стилістичним призначенням у реченні. Помітною є комунікативно-прагматична роль інвертованих речень. Зважаючи на те, що увага дослідників переважно приділена семантичній функції непрямого порядку слів і стилістичній функції інверсії, у своїй

статті ми ставимо за мету виявити комунікативно-прагматичне призначення інвертованих речень.

Більшість мовознавців називають інверсію поміж інших характерних рис художнього мовлення та типових ознак публіцистичного мовлення. Через те актуальним є розгляд інверсії саме в інформаційному мовленні, яке порівняно малодосліджене в аспекті комунікативно-прагматичних можливостей. Зокрема, порівнюємо комунікативно-прагматичну роль інвертованих речень у текстах власне інформаційного та коментарного різновидів.

Найчастіше інвертуються ключові слова, що можна простежити на прикладах, де підмет знаходиться на останньому місці в реченні: *Їх уже поховали гори...* [УМ. 12.08.03] (КПС); *У круговерть цієї маніпуляції втягнулися навіть політологи* [УМ. 08.08.2003] (КПС); *Свою роль в агітації відіграли і мас-медіа* [ВП. 27.11.2003] (ПС). Інвертоване слово завдяки тому, що потрапляє в незвичну для нього позицію, служить передусім меті виділення окремих, найвагоміших у контексті цього висловлювання слів: *Президент і його оточення опозицію підманули* [УМ. 08.08.2003] (КПС). Таку роль інверсія виконує як у текстах коментарного, так і власне інформаційного різновидів.

Члени речення можуть інвертуватися з метою привернути до них увагу: *На цій радісній ноті ловлять надію й вітчизняні євроінтегратори* [УМ. 24.01.2007] (КПС) – увага реципієнта спрямована на суб'єкт дії, розташований на останній позиції в реченні; новотвір, що має значення „прихильники євроінтеграції”, набуває додаткового увиразнення завдяки інверсії. Інверсія членів речення мимоволі привертає й затримує на собі більше уваги, додає висловленню упевненості: *Не годує Донецьк Україну* [З. 23.12.2004] (КПС) – читач примушений вдумливо осмислити інвертоване речення. Інверсія компонентів складеного за будовою простого дієслівного присудка підкреслює категоричність висловлення: *„Переконувати” будуть Генеральний прокурор і голова Служби безпеки* [ВП. 01.10.2009] (КПС). Інверсія з метою залучення уваги до окремих членів речення характерна головним чином для коментарного мовлення.

Виконання інверсією оцінної функції спостерігаємо у прикладі: *А швидко-швидкою буває тільки брехня* [ВП. 01.10.2009] (КПС) – винесення складеного присудка із тавтологічною іменною частиною на початкову позицію речення надає йому виразно оцінного забарвлення. Характеристично-оцінну функцію реалізує інверсія складеного іменного присудка в такому реченні: *Зворушливою й сумною була хвилина мовчання* [ВП. 27.04.2004] (КПС) – у даному випадку інверсія надає висловленню урочисто-сумного забарвлення. Оцінну та характерологічно-оцінну функцію виконує інверсія у текстах коментарного різновиду.

Інформативну функцію (подання інформації) простежуємо на таких зразках інвертованих висловлень, де на початкових позиціях у реченнях подані важливі дані, те актуальне, на чому намагається

наголосити автор: *Мільйон віртуальних голосів подарує Путін Януковичу* [УМ. 22.10.2004] [ШС] – актуальною інформацією є кількість голосів, що підкреслюється винесенням цих відомостей на початок речення. *Про цю родину, про створення будинку сімейного типу подбав особисто голова РДА В. Дідич* [ВП. 17.09.2009] [ШС] – інвертовані однорідні додатки містять важливу інформацію, тому й розташовані у препозиції до предиката дії. Подібний приклад спостерігаємо з обставиною у препозиції до предиката: *У бій ідуть генерали* [УМ. 01.08.2003] [КПС] – висловленню притаманні стриманість, лаконічність, разом із тим важлива інформація не залишиться непоміченою завдяки інверсії. Частіше всього інформативна функція властива інвертованим реченням у текстах власне інформаційного підстилю.

Інвертовані конструкції як інформаційного, так і коментарного різновидів часто виконують емпатичну функцію (посилення емоційного змісту висловлювання), наприклад: *Від образи сльози навертаються, співчуття до поверженого співвітчизника (байдуже, що той не зволив опанувати державну мову) стримують від скептичних танців на його спортивній могилі* [ЧГ. 15.04.2004] (ШС) – інверсія обставини причини є сильним емоційним вступом до змісту всього речення. Інвертований додаток у другій предикативній частині наступного прикладу надає висловленню іронічного забарвлення, як і антитеза в першій предикативній частині: *Отож, схоже, з великої хмари пролітеться дрібний дощ, в якому Ю. Тимошенко прем'єрські ніжки не промочить* [СВ. 16.01.2009] (КПС).

Інверсія часто взаємодіє з іншими виражальними засобами синтаксису. Так, інвертоване речення із синтаксичним паралелізмом однорідних додатків розкриває намір мовця наголосити на кількох важливих моментах у взаємостосунках двох держав: *Ні свого авіапрому, ні атомної енергетики, ані газової труби, як це підозрювала опозиція, Україна Росії не віддала* [ТСН.Т. 23.05.2010] [КПС]. Надзвичайно виразними є приклади інвертованих риторичних запитань. Інверсія присудка передає такі почуття, як відчай, зневага, розгубленість: *Які це потрібно чекати непопулярні кроки уряду українцям?* [ТСН.Т. 23.05.2010] [КПС]. Інвертований предикат дії в наступному запитанні переслідує мету привернути увагу до ознаки *пересічні*; мовець намагається з'ясувати важливість того, що відбувається: *Пересічні українці як відчують це на собі?* [ТСН.Т. 23.05.2010] [КПС]. Взаємодіють виражальні засоби синтаксису найчастіше в коментарних текстах.

Спостереження за використанням інверсії в текстах інформаційного стилю дозволили зробити певні висновки. Комунікативно-прагматичні функції інвертованих висловлень у текстах коментарного різновиду є переважно такими: оцінною, характеристично-оцінною та емпатичною. Інвертовані речення у власне інформаційних

текстах реалізують інформативну та емпатичну функції. Інверсія в інформаційному мовленні використовується з метою виділити певні поняття та ключові слова; привернути увагу до окремих моментів висловлення. Комунікативно-прагматична роль інверсії в інформаційних текстах посилюється іншими синтаксичними засобами творення виразності, зокрема паралелізмом, риторичним питанням.

Текстам коментарного мовлення притаманне більш частотне використання інверсії, ніж текстам власне інформаційного характеру. Цей факт ми пояснюємо відмінностями мовних функцій, які реалізуються в текстах жанрових різновидів підстилів. Інформативна мовна функція, виконувана власне інформаційними текстами (інформація, звіт, замітка та ін.), не вимагає значної виразності, зокрема на синтаксичному рівні. Текстам коментарного різновиду притаманні інформативна функція (репортаж), функції узагальнення (огляд) та оцінювання (коментар, аналітична інформація), значно рідше – агітаційно-пропагандистська функція (інтерв'ю з громадськими діячами). Задля реалізації цих функцій текстами коментарного різновиду журналісти використовують засоби мовної виразності, одним із яких на синтаксичному рівні є інверсія.

Список скорочень

ВП – „Вісті Придніпров'я” – обласна газета; З – „Зоря” – Народна газета Дніпропетровщини; ПС – власне інформаційний підстиль інформаційного стилю; КПС – коментарний підстиль інформаційного стилю; СВ – „Сільські вісті” – загальнополітичне видання, газета захисту інтересів селян України; ТСН.Т – „ТСН. Тиждень” – телевізійна служба новин («1+1»); УМ – „Україна молода” – щоденна інформаційно-політична газета.

Література

Александрова 2009 – Александрова О. В. Проблемы экспрессивного синтаксиса: На материале английского языка : учеб. пособие / О. В. Александрова. – изд. 2-е, испр. – М. : Кн. дом „ЛИБРОКОМ”, 2009. – 216 с.; **Валгина 2000** – Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка : учебник / Н. С. Валгина. – М. : Агар, 2000. – 416 с.; **Єрмоленко 1972** – Єрмоленко С. Я. Стилiстичне значення порядку слiв / С. Я. Єрмоленко // Укр. мова i л-ра в шк. – 1972. – № 8. – С. 29 – 38; **Толочко 2009** – Толочко О. Я. Інверсія в оригінальному та перекладному дискурсі: до питання про шляхи відтворення експресивності / Орест Ярославович Толочко // *Studia germanica et romanica*: наук. журнал. Іноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання. Том 6, № 1(16). – Донецьк, 2009. – С. 149 – 156; **Поліщук** – Поліщук Л. Інтродискурсивні можливості порядку слів у телевізійному мовленні: електронний ресурс / Леся Дмитрівна Поліщук. – Режим доступу : // <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1053>УДК 654. 197; **Золотова 2007** – Золотова Г. А. Коммуникативные

аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – 5-е изд., стер. – М. : КомКнига, 2007. – 368 с.; **Крылова 2009** – Крылова О. А. Коммуникативный синтаксис русского языка / О. А. Крылова. – 2-е, испр. и доп. – М. : Кн. дом „ЛИБРОКОМ”, 2009. – 176 с.; **Малинович 1989** – Малинович Ю. М. Экспрессия и смысл предложения: Проблемы эмоционально-экспрессивного синтаксиса / Ю. М. Малинович ; науч. ред. Л. М. Ковалева. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1989. – 216 с.; **Кузнец 1960** – Кузнец М. Д. Стилистика английского языка : пособие для студентов пед. ин-тов / Марианна Давыдовна Кузнец, Юрий Максимович Скребнев ; под ред. Н. Н. Амосовой. – Л. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва Просвещения РСФСР, Ленингр. отд-ние, 1960. – 175 с.; **Будькина 2004** – Будькина В. Г. Инверсия в нарративе литературной сказки : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Будькина Вера Геннадьевна. – Челябинск, 2004. – 173 с.; **Пименова 1990** – Пименова М. А. Стилистическая инверсия в сфере фразеологии современного английского языка : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / М. А. Пименова. – М., 1990. – 23 с.; **Тавасиева 2002** – Тавасиева А. З. Инверсия подлежащего как синтаксическая фигура: на материале современной французской литературы : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.05 / Тавасиева Альбина Заурбековна. – М., 2002. – 164 с.

Мелкумова Т. В. Комунікативно-прагматична роль інверсії в інформаційному мовленні

У статті розглянуто комунікативно-прагматичне призначення інверсії в інформаційному мовленні, зіставлено комунікативно-прагматичне призначення використаних інвертованих речень у текстах власне інформаційного та коментарного різновидів.

Ключові слова: інверсія, інформаційний стиль, власне інформаційний підстиль, коментарний підстиль, комунікативно-прагматична роль.

Мелкумова Т. В. Коммуникативно-прагматическая роль инверсии в информационном стиле

В статье рассматривается коммуникативно-прагматическое назначение инверсии в информационном стиле. Сравняются коммуникативно-прагматическое назначение использования инвертированных предложений в текстах собственно информационной и коментарной разновидностей.

Ключевые слова: инверсия, информационный стиль, собственно информационный подстиль, коментарный подстиль, коммуникативно-прагматическая роль.

Melkumova T. V. The communicatory-pragmatic function of inversion in the informational oration

The article presents the communicatory-pragmatic assignment of inversion in the informational speech. The communicatory-pragmatic assignment of the using of inversion sentences in the texts of personally informational and comment types are also compared here.

Key words: inversion, informational style, personally informational substyle, comment substyle, communicatory-pragmatic function.

С. М. Мельник (Одеса)

УДК: 811.0+7.08+001.895

**ІНШОМОВНА ЛЕКСИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ЛЕКСИЧНИХ
ІННОВАЦІЙ У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ**

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть спостерігаємо активізацію процесів неологізації словникового складу української мови. Ці процеси мають і універсальні особливості, і національну специфіку, яка прикметно проявляється в художньому мовленні письменників-постмодерністів.

Об'єктом лінгвокреативної діяльності та словотворчості мовної особистості в сучасній прозі стає іншомовна лексика, яка вирізняється певними стилістичними ознаками та має додаткові фонові конотації. Здебільшого її використовують як матеріал для створення індивідуально-авторських інновацій. У випадку з оказіональним використанням лексем, коли іншомовні одиниці автор вводить до художньої системи твору для створення певного стилістичного ефекту, постає проблема їх ідентифікації та адекватної інтерпретації в тексті.

Протягом останніх років в україністиці проблемі оновлення лексичного складу національної мови приділено значну увагу. Зокрема процеси неологізації в різних мовленневих жанрах розглядали такі мовознавці, як Т. Коць, Д. Мазурик, І. Самойлова, О. Сербенська, Л. Ставицька, О. Стишов, О. Тараненко та ін. Стилiстичні функції лексичних інновацій іншомовного походження вивчали І. Білодід, А. Коваль, Л. Кравець, А. Москаленко О. Пономарів та ін. Однак праць, присвячених з'ясуванню функціонального потенціалу неологізмів у сучасному художньому постмодерністському тексті, поки бракує.

Мета нашої статті – з'ясувати специфіку функціонування іншомовної лексики в художніх текстах українських авторів-постмодерністів.

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань:

1) здійснити розмежування понять „іншомовна лексика” та „запозичена лексика”;

2) проаналізувати специфіку реалізації іншомовної лексики в тексті;

3) розглянути причини okazіонального використання іншомовної лексики в сучасній постмодерністській прозі;

4) з'ясувати стилістичні функції лексики іншомовного походження в художніх текстах кінця ХХ – початку ХХІ століть.

Предметом дослідження є лексичні одиниці іншомовного походження, що використовуються okazіонально й у мові героїв, і в авторських монологах.

Останнім часом у сучасній постмодерністській прозі активно відбувається процес „зіткнення автентичної, національної лексики з „європеїдною”, демонстративно запозиченою, і провокація зухвалих лексико-образних асоціацій” [Голобородько 2006: 45]. Очевидно, це зумовлено тим, що посттоталітарна література кінця ХХ – початку ХХІ століття виникає за потреби розвінчування тоталітарної ідеології й репрезентує нові „вербальні ігри, які в іронічній формі втілюють протест і підривають соціокультурні стереотипи та кліше за допомогою арго, сленгу, тавтології...” [Гундорова 2005: 71]. Саме посттоталітарне гетерогенне мовлення, породжуючи особливий ідіолект „ньюспік”, підриває офіційну свідомість, поступово витісняє класику, підмінюючи її відносними канонами й модою. Лексика іншомовного походження в сучасній художній літературі стає, насамперед, засобом стилізації, створення своєрідного „модного колориту”, інфільтрації іншомовної культури та мови в українську дійсність.

Під іншомовною лексикою, що актуалізується в постмодерністському тексті, розглядаємо лише некодифіковані запозичені з інших мов елементи, які функціонують у лексичній системі сучасної української мови, зокрема іншомовні вкраплення та варваризми. Оскільки, як зазначає Л. П. Крисін, „не кожне іншомовне слово, використане в мовленні, слід уважати запозиченням, тобто елементом, необхідним у системі мови і пов'язаним з нею. Запозиченим вважають слово, що відповідає певним умовам внутрішньомовного (відсутність семантичних дублетів на лексичному рівні і використання в не менше ніж у двох різних мовленнєвих жанрах) і зовнішнього порядку (слово не може бути запозиченим раніше, ніж предмет, який воно позначає)” [Крысин 1964: 89 – 90]. Не доцільно також, на нашу думку, ототожнювати поняття „іншомовні вкраплення” та „варваризми”.

Давня традиція розглядати варваризми як одиниці, що не входять до складу української мови і в письмовій формі оформлюються графікою мови-носія [СУЛМ 1973: 46], ми вважаємо, відображає широке розуміння цього терміна. Наразі в лінгвістичних працях (Л. Крисін, І. Мозова, І. Реформатський та ін.) здійснено конкретизацію етапів засвоєння лексики іншомовного походження, а поняття „варваризм” звужено. Адаптаційний параметр зумовлює виникнення низки нових термінів, серед яких „іншомовне вкраплення” [Крысин 1968: 9], „екзотизм-вкраплення” [Скребнев 2003: 53], що номінують лексичні одиниці іншомовного походження на певному етапі їх засвоєння.

Незважаючи на те, що обидва терміни „іншомовне вкраплення” та „варваризми” використовуються для номінації незасвоєних мовою запозичень, вони стосуються різних стадій їх асиміляції. Відтак, вважаємо за доцільне з-поміж іншомовної лексики, що використана в художніх текстах письменників-постмодерністів, аналізувати ці два поняття.

Термін „іншомовне вкраплення” широко використовується в сучасній мовознавчій літературі. До іншомовних вкраплень учені, серед яких Л. Крисін, І. Мозова, О. Ребрій та інші, зараховують „незамкнуті групи слів” [Крысин 1968: 10], специфіка використання яких зумовлена рівнем володіння іноземною мовою, стилістичною та жанровою специфікою тексту чи мовлення. На відміну від лексичних запозичень, іншомовні вкраплення не належать до національної мовної системи, але в сучасній прозі функціонують як більш-менш зв'язані з лексичним і граматичним устроєм одиниць цієї мови, напр.: *Ebbelwoi* на ім'я Х'ялмар (І. Карпа); *Він гримував померлих перед їхнім останнім party* (Ю. Андрухович). Хоча такі іншомовні лексеми не зрозумілі переважній більшості читачів, однак вони не порушують загальної структури художнього тексту, а, навпаки, додають йому експресивного значення.

Однак, на нашу думку, до іншомовних вкраплень варто зараховувати не лише повні, тобто вставлені в текст без змін, лексичні одиниці, а й часткові – такі, що певним чином асимільовані мовою, а також контаміновані вкраплення. Отже, іншомовні вкраплення можуть бути не тільки текстовими, внутрішньосинтагматичними одиницями, як-от: *Воно обов'язково має свій **deadline*** (А. Бондар); *У 98-му ми з ним кілька годин крокували Бродвеем, і це було **something!*** (Ю. Андрухович). Часто вони використовуються як внутрішньослівні елементи, напр.: *Злі багаті люди іноді без стриму користуються цією слабінкою **next-покоління**...* (В. Єшкілев); ***РАДІО*** (Ю. Іздрик) тощо. Набуваючи знакового характеру, букви чи елементи складних слів надають додаткового експресивного значення як лексемі, так і висловлюванню загалом.

Варто відзначити, що в сучасній художній прозі такі внутрішньосинтагматичні й внутрішньослівні вкраплення використовуються доволі часто. На нашу думку, вони є одним з дієвих засобів акцентуації уваги читача й підсилення експресивного плану тексту.

До сьогодні суперечливим залишається питання про статус лексичних одиниць, що використані в тексті мовою оригіналу й адаптовані до граматичної системи української мови, як-от: *...ці жорстокі тварюки безпомилково вираховували в ньому **stranger'a** й цькували від першого дзвоника мало не до випускного* (Ю. Іздрик); *...справжнього культурного вибуху в середовищі львівського **under- та upperground'y*** (Л. Дереш). Оскільки при маркуванні іншомовних вкраплень домінантним є адаптаційний параметр, який передбачає кілька

етапів: графічне засвоєння, граматичну адаптацію та словотвірні трансформації, то невиконання першого з них свідчить про незасвоєність слова лексичною системою української мови. Графічна незасвоєність лексичної одиниці дає підстави зараховувати її до іншомовних вкраплень, навіть незважаючи на формально виражену морфологічну категорію відмінка. Використання таких одиниць у постмодерністській художній прозі зумовлене необхідністю акцентування читацької уваги на певному моменті тексту, підсиленням емоційної напруги тощо. Зауважимо також, що вживання іншомовних вкраплень okazіонально завжди пов'язане з контекстом, здебільшого воно супроводжується текстовими засобами акцентуації, виділенням інформації, поясненнями.

Яскраво виражене емоційно-експресивне забарвлення в сучасній художній прозі мають варваризми. Їх використання найчастіше зумовлене намаганням автора репрезентувати явища, нехарактерні для української дійсності, продемонструвати поневолення національної культури іншими „неорганічними” культурами, серед яких доміантною є західна; вони концентруються навколо понять, що відображають не стільки соціальні цінності, скільки антицінності, а тому часто є засобом комічного висміювання, елементом лінгвістичних ігор.

До варваризмів традиційно зараховують лексичні одиниці, що набули графічного, звукового й граматичного оформлення в національній мові. У художній прозі кінця ХХ – початку ХХІ століть продуктивними є лексеми, які набули графічної та фонетичної адаптації в системі української мови, напр.: *І старий мудрий тюлень підитовхує його до рукомойника і ніжно шепоче: давай, **бєбі**, давай – заразтебе порве* (С. Жадан); *...від такого не те що з даху скочиши – сусідці з п'ятого поверху **фейс** натовчеш* (Ю. Іздрик). Рідше – вживаними є лексеми, асимільовані до граматичної системи української мови, тобто їм притаманні морфологічні категорії роду, числа, відмінка тощо, як-от: *Я прибув до вікна авіакомпанії в останні хвилини **чекіну*** (Л. Дереш); *Хай-но вийду з **прізону** – першого ж вечора подамся до Ніколь у монастир...* (В. Шкляр).

Однак, у художніх текстах простежуємо значну кількість лексичних одиниць, які також зазнали словотвірних перетворень. Такі іншомовні лексеми пропонуємо розглядати як трансформовані варваризми.

Словотвірні трансформації лексем іншомовного походження здійснюються шляхом:

1) суфіксації, додаванням до лексичних одиниць питомо українських іменникових та дієслівних суфіксів -ух, -ов, -и тощо, напр.: *У цьому сенсі там панувала цілковита **лібертуха*** (Ю. Андрухович); *Навіщо твоя **бодігардова** вірність порожнім слимким пачкам „вог”...* (В. Єшкілев); *Витворисько теплих сил, хто тебе тепер **гламурить** і **трішить**?* (В. Єшкілев);

2) префіксації: *...а коли вже доходить, то мусить **проангрейдити** свої мрії і переставити точку далі* (І. Карпа);

3) складання, яке передбачає й поєднання іншомовних лексем з питомо українськими або давнозапозиченими лексемами (*фешн-патріотка, фрі-джаз, дотик-фашію, мідл-клас* та інших), і словотвірну трансформацію кількох іншомовних лексем в одну семантично неподільну одиницю (*вері-факін-спешил, нон-фікін, геппі-енд, фастфуд, афтерішейв* тощо), напр: *Двері кабінету розчинилися і на порозі нагло постав мен-ін-блек* (Ю. Іздрик); *Дахівниця-сейшн* – нічне закрупування „плазми” на дахах будинків заради споглядання зоряної карти (Л. Дереш).

Широке використання в сучасних текстах таких трансформованих варваризмів, на нашу думку, має не лише естетичну, але й доволі прагматичну мету. Уважаємо, що трансформація іншомовної лексики зумовлена тим, що традиційне запозичення через певний час стане неактуальним і зрозумілим усім реципієнтам, тоді як основною метою сучасного автора є оригінальність, відхід від штампів та стереотипів, прагнення до збереження унікальності свого письма протягом тривалого часу. З огляду на це, у сучасній постмодерністській прозі продуктивними є лексичні інновації, створені шляхом трансформації іншомовних лексем.

Крім того, причини створення оказіональних одиниць – це соціальна потреба неординарного найменування всього нового, намагання досягти максимальної емоційно-експресивної та стилістичної виразності слова, тобто прагнення мовця до конкретності та новизни, протест проти стандарту, унаслідок якого звичні традиційні номінації замінюють новими оригінальними та експресивними [Скребнев 2003: 68]. З огляду на це, сучасні автори-постмодерністи послуговуються іншомовною лексикою як засобом виразності власного тексту.

Щоправда, надмірне використання іншомовних лексичних одиниць зумовлює виникнення низки проблем, головною з яких є проблема адекватного сприймання й декодування сучасного художнього тексту. О. Ребрій підкреслює, що необхідною умовою введення оказіональної одиниці в мовленнєвий ряд є можливість правильно її інтерпретувати. В іншому разі виникає загроза „збою” комунікації, як-от: *...дуплоїди приносили липкий лептон і смішили дівчину приколами, знайденими у світах з нездоровим ангрейдом* (В. Єшкілев). Використана лексема „ангрейд” характеризується семантичною двозначністю. Англійське слово „upgrade” – „модернізація” не відповідає запропонованому автором контексту. Воно є результатом індивідуально-авторського словотворення, де запозичені лексеми „up grade”, об’єднані в одне слово, реалізують необхідне значення „підйом”. Засобом подолання цієї загрози, на думку дослідника, є експліцитна семантизація, тобто пояснення новотвору в контексті, або ж у глосарії чи підрядкових коментарях [Ребрій 1997: 15].

Відзначимо, що автори сучасної постмодерністської прози здебільшого не складають глосарію й не вдаються до коментарів будь-якого типу, застосовуючи інший спосіб: читача безпосередньо вводять до

зображуваного світу, а іншомовні лексеми навмисне не пояснюють. Вони інтерпретуються на основі контексту, оскільки останній – це „мінімум мовленнєвих зусиль, необхідних для розуміння слова” [Косович 2006: 101], напр.: *Мені щодня нагадує про любов моя електронна пошта. Хтось невідомий пропонує мені збільшити член, купити віагру, познайомитися з **horny hot chicks** у своєму районі* (А. Бондар). Запропонований автором контекст дає змогу встановити приблизну семантику іншомовного вкраплення – „жінка легкої поведінки”, що фактично повністю збігається з дослівним перекладом (*horny hot chicks* – „гаряча штучка”). Проте, навіть за відсутності повного контексту оказіональне слово доволі часто піддається інтерпретації, як-от: *На виїзді з **Moscau** ми поминули „кане”... (В.Шкляр)*. Специфіка графічного оформлення лексеми „**Moscau**” свідчить про те, що вона запозичена з французької мови, і використана з метою ідентифікації особистості героя твору. Однак, частіше іншомовні лексичні одиниці такого типу використовуються для відображення колориту тієї місцевості, про яку йдеться в тексті, напр.: *Тому панові Блеру довелося говорити від імені буржуазної європейської самовпевненості, котра переконана, що зранку в тебе буде **орандж джюс і флейкс**, і свіжий „таймс”, і **кан оф кофі** з яєшнею* (Л. Дереш).

Для пояснення незасвоєних запозичених слів дослідники виділяють кілька способів їх семантизації – починаючи з уведення до тексту термінологічного визначення й закінчуючи звертанням до малоінформативних, але легкодоступних та компактних аналогів чи родових термінів [Кабакчи 1989: 17], напр.: *Візитною карткою гоа-трансу є так звані „**open-air-parties**” – **масштабні вечірки на свіжому повітрі**. Для **open-air** часто обирають безлюдні місця...* (Л. Дереш). Автор одночасно використовує іншомовне вкраплення й його український переклад, що дає змогу не лише надати висловлюванню додаткової експресії, але й дозволяє надалі використовувати іншомовну лексему без необхідних пояснень та коментарів.

Серед способів ідентифікації значення лексичних одиниць іншомовного походження в сучасному художньому тексті слід також відзначити „спосіб паралельного підключення” [Кабакчи 1989: 17], який передбачає паралельне використання двох чи більше номінацій, напр.: *Експресивний пан Дорошенко, щирий симпатик кримських татар, ґрунтовно розповідав мені „**ху** із **хто**” у політиці автономії* (Л. Дереш). Використання варваризму „**ху**” та його українського відповідника „**хто**” забезпечує точність номінації й, одночасно, ідентифікації, тобто впізнавання об’єкта реальної дійсності, позначеного певною одиницею. Крім того, чергування запозиченого слова з паралельним питомо українським аналогом полегшує читачеві розуміння незнайомої лексеми.

Отже, „мовні ігри, а також різноголосся мов, дискурсів, мовних гібридів, маргінальних словників, – на думку Т. Гундорової, – стають прикметною ознакою українського постмодернізму” [Гундорова 2005:

71]. Лексичні одиниці різномовного походження, запозичені в первинному вигляді чи асимільовані за законами української мови, тобто використані автором оказіонально, реалізують естетичну й прагматичну функції. Як художній засіб іншомовні лексеми створюють справжню картину навколишньої дійсності, утілюють місцевий колорит і, насамперед, реалізують авторські інтенції щодо сприйняття сучасного постмодерністського тексту читачами.

Відкритим залишається питання про те, наскільки виправданим є використання в сучасному постмодерністському тексті іншомовних лексем. Перспективними напрямками наших подальших студій є глибше та системне дослідження новаційних процесів у сучасній постмодерністській прозі, оскільки вони, на нашу думку, становлять один з провідних чинників розвитку системи сучасної української мови.

Література

Голобородько 2006 – Голобородько Я. Нова поетика Юрія Андруховича / Я. Голобородько // Вивчаємо укр. мову та л-ру. – 2006. – № 19 – 21. – С. 45 – 47; **Гундорова 2005** – Гундорова Т. І. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн / Т. І. Гундорова. – К. : Критика, 2005. – 264 с.; **Кабакчи 1989** – Кабакчи В. В. Теория и практика внешнекультурной коммуникации / В. В. Кабакчи // Коммуникативный и номинативный аспекты единиц языка. – Львов : Наука, 1989. – С. 13 – 23; **Косович 2006** – Косович О. В. Оказіоналізми у французькому художньому мовленні / О. В. Косович // Нова філологія. – 2006. – Вип. 25. – С. 98 – 103; **Крысин 1964** – Крысин Л. П. О новых иноязычных заимствованиях в лексике современного русского литературного языка / Л. П. Крысин // Вопросы культуры речи. – Вып. 5. – М., 1964. – С. 71 – 90; **Крысин 1968** – Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. – М. : Наука, 1968. – 208 с.; **Ребрій 1997** – Ребрій О. В. Оказіоналізми в сучасній англійській мові (структурний та функціональний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / О.В. Ребрій. – Х., 1997. – 18 с.; **Ребрій 2002** – Ребрій О. В. Особенности перевода окказиональных элементов квазиязыков / О. В. Ребрій // Вчені записки ХГІ „Народна українська академія”. – Х. : Око, 2002. – Т. 8. – С. 534 – 543; **Скребнев 2003** – Скребнев Ю. М. Основы стилистики английского языка / Ю. М. Скребнев. – М. : „Изд-во АСТ”, 2003. – 221 с.; **СУЛМ 1973** – Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – 440 с.

Мельник С. М. Іншомовна лексика як джерело лексичних інновацій у художній прозі кінця ХХ – початку ХХІ століть

Статтю присвячено дослідженню іншомовної лексики в художній прозі кінця ХХ – початку ХХІ століть. У ній витлумачено і традиційні, і

нові підходи в аналізі лексики іншомовного походження. У сучасному художньому тексті проаналізовано іншомовні вкраплення, власне варваризми та трансформовані варваризми; з'ясовано причини оказіонального використання іншомовної лексики в сучасній постмодерністській прозі; розглянуто їх основні стилістичні функції.

Ключові слова: іншомовна лексика, іншомовні вкраплення, власне варваризми, трансформовані варваризми.

Мельник С. М. Иноязычная лексика как источник лексических инноваций в художественной прозе конца XX – начала XXI столетий

Статья посвящена исследованию иноязычной лексики в художественной прозе конца XX – начала XXI столетий. В ней рассмотрены как традиционные, так и новые подходы в анализе лексики иноязычного происхождения. В современном художественном тексте проанализированы иноязычные вкрапления, собственно варваризмы и трансформированные варваризмы; определены причины окказионального использования иноязычной лексики в современной постмодернистской прозе; рассмотрены их основные стилистические функции.

Ключевые слова: иноязычная лексика, иноязычные вкрапления, собственно варваризмы, трансформированные варваризмы.

Melnyk S. M. The foreign language lexical area as a source of innovation in narrative text of the end of the XX-th and the beginning of the XXI-st century

The article is devoted to the foreign lexical area research in narrative prose of the end of the XX-th and the beginning of the XXI-st century. The traditional and new approaches are considered in the content of the modern lexical and foreign original. The foreign language element are extracted, barbarizms and transformed barbarizms are analysed. The reasons of occasional use in foreign lexical postmodern proze are revealed; their main stylistic functions are considered.

Key word: foreign lexical area; foreign elements, barbarizms; transformed barbarizms.

И. Г. Милевич (Рига, Латвия)

УДК 811.161.1'27

**ГЕНДЕР И ЕГО СТЕРЕОТИПЫ:
ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СТЕРЕОТИПОВ В ЖЕНСКОЙ
ПУБЛИЦИСТИКЕ**

Известно, что, используя одну и ту же коммуникативную тактику, мужчина и женщина выбирают различные средства ее выражения. Уже своего рода трюизмом стало указание на большую эмоциональных средств, используемых женщинами.

По мнению В.Н. Телии, „моделей, отражающих современный менталитет той или иной лингвокультурной общности, пока не существует. ...язык может отражать и доминирующие в той или иной культурной среде и в то или иное социальное время факты группового или корпоративного, а не только общенародного самосознания. Исследование фактов группового или корпоративного самосознания – совместная задача социологов и лингвокультурологов” [Телия 1996: 232 – 233]. Категория группового сознания, феномен „группомыслия” (*groupthink*), рассматриваемый в социальной психологии и социологии, успешно применим и для исследований коммуникативных тактик создания „своего круга” в публицистике.

Объектом изучения данного исследования явились коммуникативные стратегии и тактики современной публицистики в аспекте гендерных систем. Именно на материале публицистики прослеживаются наиболее очевидные гендерные стереотипы, а также их динамика. Обратимся к стереотипу **настоящая женщина** на материале современной публицистики (2001–2008 гг.).

Потребление – категория, вполне адекватно применимая к описанию стереотипного поведения мужчин и женщин. „В модели идеальной женщины безусловной доминантой у всех народов была ее сексуальная привлекательность. Отсюда и особенности мужского потребления: оно направлено на конструирование не столько сексапильности, сколько социальной респектабельности в глазах не только женщин, но и их родителей, всего окружения. Таким образом, мужское потребление не носит столь сексуально-ориентированный характер, как женское” [Ильин].

Категория потребления раскрывает суть целого ряда базовых метафор, например, метафоры гастрономии. С одной стороны, в традиционных представлениях женщина – это пассивный сексуальный объект. Гастрономическая метафора „характерна преимущественно для „мужского языка”: женщина как предмет вождления – это аппетитная, пышная, сбитая, ядреная (обычно – баба), та, которая *в соку, в прычку, пальчики оближешь*. ...Такой „гастрономический” подход, для которого как бы и несущественны эстетические признаки, связан, как представляется, с тем, что в русской культуре – в обыденном для нее менталитете не укоренился культ „дамы сердца”, получивший распространение в Европе в рыцарскую еще эпоху, когда в ее честь слагались баллады, устраивались рыцарские поединки и т.п.” [Телия 1996: 264]. В современном публицистическом дискурсе пассивная сексуальность женщины наиболее красноречиво представлена в рекламах духов. Образ женщины здесь содержит предельно стереотипизируемые черты женской сексуальности – призывные взгляды, приоткрытые губы, глубоко декольтированные одежды, распущенные волосы, активный макияж.

С другой стороны, активная сексуальность женщины традиционно трактовалась как не-норма. „В христианизированной русской культуре утвердился стереотип женщины-домоседки. ...Эти традиционные установки культуры пустили глубокие корни в русском менталитете: „вольное” (и не только сексуальное) поведение женщины продолжает восприниматься как нарушающее нравственно-поведенческие каноны (не столь жесткие для мужчин), о чем свидетельствуют „живые” и для нашего времени идиомы, характеризующие именно женское поведение: *ходить по рукам, трепать юбки* и другие просторечно-грубые выражения (типа *шляться под заборами, шлюха подзаборная*)” [Там же: 264 – 265]. Естественно, что инициатива как вид активной сексуальной деятельности не может быть поощрена: „...исключительно „женская” идиома *вешаться на шею*, характеризующая женщину как инициатора сексуальных отношений, что не соответствует установке обыденного сознания на то, что скромность в этих отношениях – “украшение женщины”, а ее нарушение вызывает осуждение” [Там же: 265].

Современный дискурс „женского” журнала представляет сексуальную активность женщины иначе. **Секс** – одна из постоянных составляющих образа-стереотипа **настоящих женщин**. Проявляется это в постоянстве специфических рубрик и тем (*В постели, Он и Она*), постоянстве т.наз. топов самых сексуальных (мужчин, врачей, тренеров, спасателей); активизации семантического поля **секс**, в том числе в метафорических образованиях, напр., **секс-образование, секс-развлечение, сексотерапия; скорая секс-помощь** (*Люблю! 27.03.2007*). Потребительская сексуальная активность мужчины и женщины отражается в таком коммуникативном ходе, как **типология**. Напр., типы мужчин по подобию с тем или иным животным (*собака, медведь, гамадрил* и др.), по подобию с типом отеля (*одна звезда, две звезды* и т.д.). Кроме того, трансформируются определенные нравственные установки, напр., отношение к измене: *В реальной жизни женщины изменяют ради хорошего эротического приключения, ради повышения собственной самооценки или используют секс как оружие против мужчин – всех или одного отдельно взятого* (*Лилит. 09.2003*); отношение к половым отношениям: *Универсальный рецепт для сохранения любви. Занимайся сексом ради собственного эгоистического удовольствия. Кратко и четко в процессе секса рассказывай, а еще лучше показывай любовнику все, что ты от него намерена получить* (*Лилит. 06.2008*); отношение к окружающим: *Альфа-самка в мире людей. Не всегда счастлива, но всегда успешна. Она самой природой предназначена для того, чтобы быть первой и лучшей. За нею толпами бегают мужчины: секс с нею для них вроде знакам качества. Ее дружно не любят женщины – они не понимают, почему всегда все ей – и лучшие любовники, и деньги, и карьера. ...Она всегда работоспособна. Вынослива и честолюбива. ...Красота ей не нужна, так же как ярко выраженная внешняя сексапильность* (*Лилит. 07.2008*).

Прежние установки традиционных мировоззрений могут быть преодолены при помощи эффективного коммуникативного хода **развенчание стереотипов**: *Мы порою ошибаемся, приписывая своим любимым мужчинам эротические желания, вычитанные нами в женских романах. Не всегда правдива информация, услышанная от подруг. Да и сами мужчины часто стесняются и не говорят нам всю правду. Вот мы и живем в мире секс-мифов, мешающих нам доставить удовольствие любимому и получить радость самой.. (Люблю! 15.02.2005).* В статье „*Чего они хотят от нас в сексе?*” следует **развенчание** пяти мифов. В ряду подвергаемых развенчанию стереотипов нередко смешаны моральные нормы и идеалы, наивные предрассудки и стереотипы. Так, развенчанию подлежит мнение о женской сексуальности: *Не смущайся своей сексуальности. Твой женственный и сексуальный облик сигнализирует ему о том, что ты полна энергии. Потому что для нас на подсознательном уровне сексуальная привлекательность является эквивалентом жизненной силы (Лилит.04.07);* о типичных женских чертах: *[тетка] Это существо женского пола, лишённое типично женских черт – без женского стремления хорошо выглядеть и украшать собою общество, без желания флиртовать с мужчиной и предаваться радостям секса, без умения относиться к жизни легко и празднично или вдумчиво и сентиментально, без романтических вздохов при виде луны и букета роз в руке влюбленного мужчины (Лилит. 03.2008);* о честолюбии: *Это благородная страсть. Честолюбие – чувство, которое проявляется только вне семьи: в школе, в университете, на работе, на курсах бальных танцев. В чем польза от честолюбия? Эта страсть превращает тебя в значительную личность, помогает реализовать способности и приносит выгоду другим (Лилит. 04.2008).*

Большое место в женском дискурсе занимает **интуиция** как составляющая психоконтекста **настоящая женщина**. „Интуиция – сокровище женской души. Она сродни гадательной принадлежности, сродни магическому кристаллу, в который можно заглянуть сверхъестественным внутренним зрением” [Эстес 2005: 80]. Сверхъестественность в различных практических формах (**магия, колдовство, контакты с высшими силами, предсказания**) появляется в разнообразных коммуникативных тактиках женского дискурса. Напр., маркировка „иногo”: *Частица черта в нас... (Лилит. 12.2003); Твой магический арсенал. Пять видов гадания, подвластных каждой женщине. Поскольку каждая женщина – в душе немножко ведьма, научись гадать, задавай вопросы о будущем Высшим силам и собственной интуиции и создавай свое счастье согласно полученным ответам (Лилит. 05.2007).* Интуиция – „безотчетное, стихийное, непосредственное чувство, основанное на предшествующем опыте и подсказывающее правильное понимание; чутье” [Словарь: I, 674]. Подобное чувство (или его иллюзия) эксплуатируется в одном

популярном приеме женской публицистики. Большое число коммуникативных ходов тактики **совет** апеллирует к различным видам не-научных знаний, в которых используется стихийная интуиция и предшествующий опыт. Напр., советы в женском журнале очень часто дает **народная целительница**: „*Чтобы выгладеть сексуально или настоять на своем и повернуть ход событий в свою пользу – надень что-нибудь красное*” (Лилит. 06.2005) и **астролог**: „*Узнай самую горячую точку тела с помощью астрологии и увидишь – секс выйдет совсем на другую орбиту!*” (Лилит. 06.2005).

С другой стороны, в дискурсе представлена другая характерная тактика **рецепт (инструкция)**, по существу являющаяся противоположной тактике **совет**, поскольку оперирует системными, логическими и дедуктивно-индуктивными методами в отличие от тактики **совет**, апеллирующей к интуиции. Наиболее характерными представителями данного типа тактик являются **психологи** и **эзотерики**. Напр.: *У тебя есть мужчина. В целом он неплох, но нуждается в усовершенствовании. Главное – принцип управления. Он пойдет на поводу любого твоего желания, если ему это будет выгодно или приятно. Чтобы система управления работала, тебе вовсе не надо любить твоего партнера. Достаточно овладеть техническими навыками и вовремя нажимать на нужные кнопки* (Лилит. 04.2008); *Зачем искать любимого наугад, „повезет – не повезет”, если можно с помощью разных техник – психологических, эзотерических и чисто практических – вычислить, кто тебе подходит, и тем самым сократить круг соискателей, делать поиск прицельным и не тратить силы зря* (Лилит. 07.2008).

„Гендерная поляризация настолько энергично расширяет понимание того, что значит быть мужчиной или что значит быть женщиной, что вследствие этого возникла парадоксальная культурная идея, согласно которой “настоящий” мужчина и “настоящая” женщина существенно отличаются от просто биологического мужчины и биологической женщины” [Беем 2004: 210]. **Настоящий** преодолевает свое биологическое тело, борется с чуждыми элементами естества, что подтверждают и результаты нашего эксперимента (50 женщин 20-45 лет, 50 мужчин 20-50 лет): настоящая женщина – **ухоженная, следит за собой** (ок. 90% женщин и ок. 80% мужчин), т.е. преодолевающая телесную сущность и приобретающая социально востребованное тело, одновременно делая его более потребительским, тем самым – стандартным. Процесс стандартизации тела сопряжен с трудностями, которые помогает преодолевать женский журнал.

В современных „женских” и „мужских” дискурсах обращает на себя внимание обилие и разнообразие метафоры **войны (военных действий)** как в традиционных (стершихся) метафорах, так и обновленных или новых. Напр.: *С болью в сердце отдавала последние латы за черное кружевное белье и французский парфюм. Чтобы после в*

заморском белье и **боевой раскраске** стыть на пустом ложе... (Люблю! 17.01.2001). Метафора войны, помимо четкого обозначения объекта (цели), обладает ассоциативным полем действия, противостояния, преодоления, напора и силы.

В „женском” дискурсе постоянным объектом **борьбы** являются болезни и (все чаще) комплексы, мешающие созданию образа **настоящей** („востребованной”) и **настоящего** образа жизни. Напр.: *Убей стресс, пока он не **прикончил** тебя* (Лилит. 01.2003); *Битва за всеобщую любовь: Не страдаешь ли ты от синдрома быть „хорошей для всех”?* (Лилит. 09.2003.). Целлюлит – абсолютный лидер среди многочисленного ряда заболеваний и недугов современных женщин: *Если вы решили **дать бой** целлюлиту, то попробуйте линию Cellimine...* (Люблю! 10.04.2002); *Целлюлит должен быть **разрушен!**: наши новые и старые союзники в этой **вечной войне**.* (Лилит. 03.2002.). Другими „популярными” недугами являются стресс, ПМС, депрессия и ...изнуряющие отношения с мужчиной.

В „женском” дискурсе выделяются различные средства **борьбы**: лекарства, речевые средства, косметика, одежда (особенно – нижняя), даже секс. Напр.: *В реальной жизни женщины изменяют ради хорошего эротического приключения, ради повышения собственной самооценки или используют **секс как оружие** против мужчин – всех или одного отдельно взятого* (Лилит. 09.2003.) Заметим, что метафора **борьбы** в женском дискурсе соединяется с коммуникативным шагом совет-рецепт. Напр., статья „Как распознать увлеченного мужчину за 5 минут **до атаки**” (Лилит. 05.2004) предлагает направленные на преодоление советы-рецепты действий соответственно каждому типу **нападающего противника**.

В сексуальном поведении современной женщины важную роль играет так называемый принцип дополнительности. „Женское потребление многих товаров регулируется в первую очередь принципом дополнительности: чтобы женщина состоялась как женщина в природном и культурном смысле, она должна быть дополнена мужчиной, что обеспечивается продуманным конструированием через потребление своего притягательного образа” [Ильин], поэтому неудивительно, что „...роль женщин в качестве референтных групп для мужчин хотя и велика, но меньше, чем роль мужчин для женщин” [там же]. Однако для женского дискурса характерна экспликация „своей” группы, крайне редко обозначаю мужскую референтную группу как потребляющую конструированный при помощи женского журнала образ женщины. Так, женский журнал использует коммуникативную тактику „формирование своего круга читательниц”, которая может быть охарактеризована как центростремительная – „стань такой, как мы”. Напр.: *Некоторые продукты воздействуют на кожу не хуже крема, ученые даже прозвали их „убийцами морщин”. И если ты будешь ежедневно съедать хотя бы 2-3 продукта из **нашей таблицы**, то продлишь и молодость, и красоту!*

(Люблю! 22.07.2003), т.е. будешь членом нашей общей „красивой” группы.

В рамках данной коммуникативной тактики часто используется авторитетное мнение: **авторитет** и его **личный опыт**. Напр.: *Мой секрет: чтобы сделать бритье ног более комфортным и приятным, намажьте их перед „экскузией” кондиционером для волос. Особенно этот трюк хорош, когда вам надо уже этим вечером блистать в мини-юбке – ножки будут гладкими, а кожа мягкой. (Люблю! 08.07.2003).*

Другим частотным типом привлеченного авторитетного мнения является реферетная группа **одна знакомая** (в случае, когда автор или соавтор психолог – **пациентка, клиентка**), что может быть реализовано в коммуникативном ходе **пример из жизни**. Напр.: *В голове с трудом укладывается: как это каши при высокой калорийности могут быть эффективными для похудения! Ведь в разных крупах до 65-70% углеводов! И тем не менее **моя знакомая** похудела только на кашах (любых, в неограниченном количестве, но сваренных без соли) аж на 20 кг (Люблю! 04.11.2003).*

Наконец, к постоянным типам авторитетов принадлежит **специалист**. Наиболее популярными видами специалиста современного женского журнала являются психолог (реже психотерапевт), диетолог (представители других направлений – эндокринолог, невролог, хирург, гинеколог, кардиолог – встречаются крайне редко), стилист и астролог. Нередко специализация не указывается вовсе, что соответствует формату популярного дискурса. Напр.: *Это действительно помогает! **Во всех журналах** рекомендуют растирать и массировать проблемные зоны жесткой мочалкой или щеточкой из натуральной щетины. Думаешь, это обычные „женские заморочки”? А вот и нет! **Американские врачи** подтверждают важность этой, казалось бы, примитивной процедуры (Люблю! 08.07.2003).*

В современной публицистической картине мира отражаются и активнейшим образом при помощи целого комплекса коммуникативных ходов формируются представления о **настоящей женщине**, в частности о роли женской сексуальности. Стереотип **настоящая женщина**, представленный в „женских” журналах, трансформирующий традиционные черты (пассивность, домоседство), предоставляет крайне противоречивые черты, таким образом, стереотип скорее отражает несформированность стереотипа в противовес стабильному, но неприемлемому традиционному.

Литература

Беём 2004 – Беём С. Линзы гендера: трансформация взглядов на проблему неравенства полов : пер. с англ. / С. Беём. – М. : РОССПЭН, 2004. – 336 с.; **Ильин** – Ильин В.И. Поведение потребителей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.webstarstudio.com/marketing/theor/cb/books.htm>; **Исмагулова 2004** – Исмагулова Г. К.

Гендерный аспект в казахском эпосе / Г. К. Исмагулова // Лингвистические и эстетические аспекты анализа текста и речи : в 3-х т. – Соликамск, 2004. – Т. 3; **Словарь** – Словарь русского языка : в 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. А. П. Евгеньевой. – М., 1981–1984; **Телия 1996** – Телия В. Н. Русская фразеология / В. Н. Телия. – М. : Яз. рус. шк., 1996. – 288 с.; **6. Эстес 2005** – Эстес К. П. Бегущая с волками: женский архетип в мифах и сказаниях / К. П. Эстес. – Киев : „София”, 2005. – 496 с.

Мілевіч І. Г. Гендер і його стереотипи: функціонування стереотипів у жіночій публіцистиці

У статті досліджено комунікативні стратегії й тактики сучасної російської публіцистики в аспекті гендерних систем, з'ясовано найбільш виявлені гендерні стереотипи, а також їх динаміка.

Ключові слова: гендерні системи, стереотипи, базові метафори, комунікативний хід.

Милевич И. Г. Гендер и его стереотипы: функционирование стереотипов в женской публицистике

В статье исследованы коммуникативные стратегии и тактики современной русской публицистики в аспекте гендерных систем, выяснены наиболее яркие гендерные стереотипы, а также их динамика.

Ключевые слова: гендерные системы, стереотипы, базовые метафоры, коммуникативный ход.

Milevich I. G. Gender and its stereotypes: funcionirovanie stereotypes in a womanish publicism

In the article it is investigational communicative strategies and tacticians of the modern Russian publicism in the aspect of the gender systems, the most bright gender stereotypes, and also their dynamics, are found out.

Key words: gender systems, stereotypes, base metaphors, communicative motion.

К. О. Мікрюкова (Миколаїв)

УДК – 811. 161.

**МОВНІ ЗАСОБИ ПРЕЗЕНТАЦІЇ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ
„МІСТО” В ПОВІСТЯХ О. ІРВАНЦЯ „ОЧАМИРЯ”,
„ЛЬВІВСЬКА БРАМА”**

Провідною тенденцією розвитку сучасної лінгвістики є дослідження груп лексики, що презентує національно-мовну картину світу автора в текстах різних стилів, зокрема в художньому. Існують різні теорії семантичного поділу лексики на групи. Так, лінгвісти виділяють

тематичні, семантичні, лексико-семантичні групи; семантичні, лексико-семантичні поля тощо. Л. Вейсгербер виділяв синтаксичне поле; О. Духачек – семантичне поле; Ш. Баллі – асоціативне поле; А. Бондарко – функціонально-семантичне поле; Л. Васильєв – парадигматичне, синтагматичне та комбіноване поле; І. Штерн – лексичне поле. Вивченням особливостей таких об'єднань займалися Г. Іпсен, Л. Васильєв, А. Уфімцева, М. Долгих, Г. Щур, Ф. Жилко тощо. Проте лексеми на позначення поняття „місто” не були предметом дослідження в лінгвістиці, що й указує на актуальність пропонованої статті.

Об'єктом роботи є мова творів О. Ірванця „Очамимря”, „Львівська брама”. Предметом дослідження є мовні засоби презентації семантичного поля „місто”, оскільки в умовах урбанізації сучасного суспільства зростає роль міста як економічного, культурного, соціального центру, відповідно зростає увага українських письменників, зокрема постмодерністів, до міського середовища як до форми організації суспільства, що впливає на формування та вираження психології людини в ньому.

Мета статті – розкрити лексико-семантичні особливості мовних засобів презентації семантичного поля „місто” в повістях Олександра Ірванця „Очамимря”, „Львівська брама”. Досягнення поставленої мети реалізовано шляхом вирішення таких основних завдань: з'ясувати погляди мовознавців на поле як лінгвістичне явище; уточнити зміст поняття „місто”; визначити структуру лексико-семантичного поля „місто”; встановити особливості лексичних одиниць, що моделюють поле „місто”; проаналізувати роль лексико-семантичного поля „місто” в повістях О. Ірванця.

Поле як лінгвістичне явище перебуває в центрі уваги мовознавців протягом останніх десятиліть. Існують різні визначення цього терміна.

Перше визначення терміна „семантичне поле” як сукупності лексем, що мають інтегральне значення, належить Г. Іпсену. Дещо інший підхід до розуміння цього поняття висловив В. Порциг, який розглядав поле як структури, до складу яких входить дієслово та суб'єкт / об'єкт, прикметник та іменник.

Варта уваги думка Ф. Жилка, який визначав семантичне поле як складну функціональну системно-структурну одиницю лексично-семантичного рівня. Він наголошував на тому, що об'єднання слів у лексико-семантичне поле можливе лише за наявності спільних значенневих сем, що забезпечують семантико-сміслові зв'язки в межах утвореної одиниці [Жилко 1971: 25].

О. Селіванова розглядає лексико-семантичне поле як парадигмальне об'єднання одиниць певної частини мови за спільністю інтегрального компонента значення (архісеми). Вона зазначає, що лексико-семантичне поле має свій центр, котрий включає найбільш уживані слова з яскравим інтегральним компонентом, та периферію, яка містить слова менш частотні за вживанням, стилістично забарвлені

[Селіванова 2006: 282].

Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів за редакцією С. Єрмоленко узагальнює та систематизує думки Г. Іпсена, В. Порцига, І. Штерна щодо сутності поняття „поле”, визначаючи його як сукупність мовних одиниць, переважно лексичних, об’єднаних спільністю змісту, одним поняттям, функціональною подібністю позначуваних явищ [Українська мова 2001: 131].

З метою вивчення угруповання лексем, що представляють семантичне поле „місто”, ми послуговуватимемося терміном, запропонованим О. Селівановою. Аналізуючи наукові праці, ми виявили такі визначення поняття „місто”: 1) Великий населений пункт; адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр [Великий тлумачний 2001: 679]; 2) Центральний населений пункт, що відрізняється від малого міста чи села великими розмірами та рівнем релігійної, військово-політичної, економічної, освітньої та культурної діяльності [Большой толковый 1999: 173]. Для семантичного поля „місто” опорною, основною семою, що має найширше значення, є сема „великий населений пункт; адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр”. Ця сема окреслює межі поля в плані змісту.

У великому тлумачному соціологічному словнику акцентують увагу на тому, що розвиток міста зумовлений наявністю технології транспорту та комунікації. Макс Вебер у книзі „Місто” виділяє правовий, економічний, політико-адміністративний аспект поняття *місто* [Вебер 1994]. Поняття *місто* нерозривно пов’язане із поняттям *інфраструктура*. Інфраструктура – особливий фонд капітального оснащення у вигляді засобів транспорту, шкіл, фабрик тощо [Большой толковый 1999: 216]. Інфраструктура міста досить широко представлена і в повістях О. Ірванця.

О. Рудяков зазначив, що розрізнення ядра і периферії як структурних частин семантичної системи важливе для побудови адекватної семасіології лексико-семантичних груп [Рудяков 1987]. Ядром семантичного простору поняття *місто* в аналізованих текстах є мовні одиниці з коренем *міст*, а також усі лексеми на позначення назв міст. Периферійні – погруповано таким чином, що чітко видно структуру лексико-семантичного поля „місто”. Її елементи передані семами:

1. **Транспорт, транспортні складові:** *тролейбус-гармошка* [Ірванець 2003: 99; 101] (далі подаємо тільки сторінку цього видання в круглих дужках), *метро*, *київський метрополітен* (105), *таксі* (104), *потяг* (104), *таксівка* (122), *трамвайні колії* (123), *завмерлі сходи ескалатора* (105).

2. **Вулична інфраструктура:** *ліхтарі* (102), *брукований хідник* (108), *каналізаційні решітки* (108), *тротуар* (108), *ребриста лава* (122).

3. **Будівлі, частини будівель:** *однокімнатна гостинка в панельному блоку* (99), *під’їзд* (110), *балкони* (109), *квартири* (109), *балкони-лоджії* (59), *доми багатопверхові* (59).

4. **Назви вулиць, районів, станцій, стадіонів, підприємств сфери харчування:** *Інститутська, Городецька, Куренівка (99), Лук'янівська (100), вулиця Баггавутівська (101), стадіон „Спартак” (102), Святошино, Золоті ворота, Львівська брама (104), Гідропарк (122), Макдональдс (103), Тарасашевченка (7), Петрівка (7), Трухан-айленд (7), Гидропа-айленд (7), Головна площа (54), площа Арсенал (76), Узвіз (49), Лівий град (7).*

5. **Просторова структура міста:** *площа (76), вулиця (101), узвіз (49).*

6. **Заклади відпочинку та розваг:** *клуби нічні (59), казино (59), стадіон (102), гідропарк (122).*

7. **Архітектура:** *монумента чоловікові довговолосому (57), колони (59), великий міст (75), скульптура Бабародіни (76).*

8. **Міська влада:** *столичний мер (105).*

Належність окремих лексем до структури лексико-семантичного „поля” місто підтверджена дефініціями семем. *Метро* – те саме, що метрополітен [Великий тлумачний 2001: 665]. *Метрополітен* – міська електрична залізниця, споруджена під землею в тунелях, а на поверхні – на мостах естакадах або на спеціально відведених ділянках вулиці [Там само: 665]. *Тролейбус* – безрейковий міський транспорт з електродвигуном, який живиться струмом від підвісних контактних дротів, призначений для масових перевезень пасажирів / багатомісна машина цього транспорту [Там само: 1479]. *Трамвай* – міський рейковий електричний тип транспорту / вагон або поїзд такого транспорту [Там само: 1467]. *Мер* – голова міської адміністрації. // Глава виконавчої влади у місті [Там само: 659].

Периферія поля складена з одиниць, що є найвіддаленішими за своїм значенням від ядра. Вони деталізують та конкретизують основне значення поля. Так, наприклад, семема *колія* означає лінію з двох паралельно прокладених рейок, призначених для руху поїздів, трамваїв [Там само: 555]. Із попередньої дефініції семем *трамвай* ми з'ясували, що це міський транспорт. Отже, *колія* може розміщуватися лише у місті.

Сема *транспорт* представлена також семемами: *таксі* – легковий або вантажний автомобіль із лічильником для визначення віддалі та оплати за проїзд [Там само: 1428]; *ескалатор* – механічні рухомі сходи для переміщення великої кількості людей з одного рівня на інший [Там само: 356].

Багатоповерховий будинок – це важливий елемент міської інфраструктури. Хоча у дефініції не вказано на належність цього поняття саме міському середовищу: *багатоповерхівка* – багатоповерховий будинок [Там само: 53]; *багатоповерховий* – який має кілька (багато) поверхів [Там само: 53]. До структури семем *багатоповерхівка* входить: *під'їзд* – вхід у будинок [Там само: 954]; *квартира* – частина житлового будинку, що складається з однієї чи кількох кімнат, кухні, передпокою тощо, з окремим ходом; *квартира, помешкання, хата*. // Житлове

приміщення, житло [Там само: 532]; *балкон* – прибудований до зовнішньої сторони будинку на певній висоті майданчик, огорожений поручнями (або низькими стійками) і сполучений дверима з внутрішнім приміщенням [Там само: 58]; *лоджія* – 1. Приміщення в загальному об'ємі будинку, відкрите з фасадного боку та огорожене парапетом або ґраткою, а також відкрита галерея, що прилягає до будівлі. 2. Глибока ніша у фасаді будинку, що використовується як балкон [Там само: 625].

Сема *архітектура міст* представлена семемами *монумент* – архітектурна або скульптурна споруда на честь видатної події чи особи; пам'ятник. // Споруда на могилі з мармуру, бронзи, граніту тощо на пам'ять про померлого [Там само: 689]; *колона* – 1. Частина архітектурної споруди у вигляді високого стовпа, що служить підпорою фронтонів, внутрішніх частин будови тощо. // Пам'ятник у вигляді стовпа, споруджений на честь якої-небудь події або для увічнення видатної чи славної ділами людини [Там само: 556]; *скульптура* – вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну або рельєфну форму і виконуються способом витісування, виливання, різьблення, ліплення тощо з твердих чи пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини) [Там само: 1340]; *брама* – великі ворота, переважно при монументальних спорудах [Там само: 95]; *міст* – 1. Споруда для переходу або переїзду через річку, залізницю, автомагістраль [Там само: 679].

Сема *заклади відпочинку та розваг* виражається семемами: *клуб* – 1. Громадська організація, що об'єднує людей певного кола професії для спільного відпочинку, розваг, занять спортом. 2. Культурно-освітня організація. 3. Будинок, приміщення таких організацій [Там само: 547]; *казино* – гральний будинок з рестораном [Там само: 530]; *стадіон* – комплексна спортивна споруда, яка складається з футбольного поля, майданчиків, бігових доріжок, трибун для глядачів, допоміжних приміщень і призначена для тренувань і змагань з різних видів спорту. // Про людей, що заповнюють трибуни цієї споруди [Там само: 1382]; *гідропарк* – парк, у якому є штучні або природні водойми, що використовуються переважно для водного спорту та купання [Там само: 238].

Сема *вулична інфраструктура* реалізується семемами: *ліхтар* – освітлювальний пристрій, в якому джерело світла захищене склом [Там само: 624]; *хідник* – піднята вище проїжджої частини стежка з асфальту, цегли, дощок по боках вулиці чи площі, тротуар [Там само: 1562]; *тротуар* – пішохідна доріжка (з кам'яних плит, цегли, асфальту, дощок) з обох боків вулиці, площі, трохи вища порівняно з проїжджою частиною [Там само: 1480]; *лава* – дошка (або кілька дощочок) на стояках (іноді – прикріплена до стіни), на яку сідають або кладуть; ослін [Там само: 602]; *брукований* – дієприкметник минулого часу до брукувати [Там само: 99] / *брукувати* – вимощувати камінням вулицю, дорогу [Там само: 99]; *решітка* – пристрій з отворами того чи іншого розміру для затримання

або пропускання чого-небудь [Там само: 1219] / *каналізація* – система труб, підземних каналів та інших санітарно-технічних споруд для видалення та обробки стічних вод [Там само: 519] / *каналізаційний* – прикметник до каналізації [Там само: 519].

Сема *просторова структура міста* представлена семемами: *вулиця* – обмежена двома рядами будинків простір для їзди та ходіння. // Два ряди будинків із проїздом, проходом між ними [Там само: 212]; *площа* – 1. Яка-небудь ділянка поверхні землі, природно обмежена або спеціально виокремлена з якоюсь метою. 2. Велике незабудоване місце, безпосередньо зв'язане з вулицями; майдан [Там само: 985]; *узвіз* – крутий підйом; вулиця, дорога, що мають підйом [Там само: 1499].

Названі вулиці, площі, стадіони утворюють простір сучасного міста та не мають єдиного контексту вживання.

Мовна канва повістей насичена також топонімами (назвами міст): *Чернівці*, *Львів* (108), *Київ* (99), *Черкаси* (42), *Канев* (42). У повісті „Очамиря” такі лексеми виконують важливі стилістичні функції. Наприклад, лексема *Град* ужита для навмисної стилізації під старовину, створення колориту епохи. Лексеми *Трухан-айленд*, *Гидропа-айленд* (7) сприяють стилізації української реальності на західноєвропейський лад (айленд [island] – з англійської мови перекладається як *острів*), декоратизують її.

Більшість лексем, за допомогою яких репрезентовано семантичне поле „місто”, означені епітетами: *А внизу за течією Ріки Град стоїть. Великий, багатий і славний...* (6); *Потріскалась бруківка вулиць твоїх, так рівно-гладенько мощених, і тепер гриби-печериці крізь тріщини проростатимуть, і ні колесо воза чи карети, ані копито коня найзницького не зламає їх, не потолочить!* (59); *Пропадуть, під землю западуться твої дома багатоповерхові, ліпниною та колонами прикрашені, балконами-лоджіями зашкленени в простір небес задивлені* (59); *Згасли неони твоїх клубів нічних, твоїх казино розкішних, що пишнотою своєю з палацами королівськими суперничати змогли* (75); *Місто те, як нескладно здогадатися, називалося колись Києвом, а тепер просто Град, впізнається воно по зруйнованих мостах, Трухай-айленду, похиленій скульптурі Бабародіни та норах на площі Арсенал, де причайлися здичавілі племена мудриполітенівців* (75). Епітети посилюють експресію, відіграють значну роль у формуванні довершеного складного, багатопланового образу міста. Епітети з негативним забарвленням створюють контраст: *Будинки там стоять добрі, високі, більші, ніж у нас на Подолі, – але всі страшні такі, чорні, обгорілі* (7). У деяких реченнях вживанням епітетів досягнуто ефекту іронічності: *Згасне у них (багатоповерхових домах) світло електричне, з шипінням піде вода з труб водогонів, засмердяться в туалетах унітази білокам'яні* (59).

Вербалізація лексико-семантичного поля „місто” здійснена вживанням метафор: *Онде по всьому Граду колісниці стоять металеві,*

та ніхто не вміє їх урухомити... (13); *Висять на стінах домів смішні незрозумілі скриньки з кругленькими рильцями спереду і зі слухавкою збоку. Рильця ті, повідають, перві люде якомсь крутили скількись там разів, а потім у слухавку говорили, і чути їх було за багато-багато верстов* (13). Із контексту зрозуміло, що *металеві колісниці* – це метафоричне зображення автомобілів, а *смішні незрозумілі скриньки з кругленькими рильцями спереду і зі слухавкою збоку* – телефонних автоматів. Метафори нагнітають атмосферу фантастичності, казковості.

У повісті „Очамимря” О. Ірванець висловлює ставлення до міста: *...Як тебе не любити, Києве мій!* (99). Він створює фантастичний образ Київ-града, у якому майбутнє зображено крізь призму минулого: *Місто те, як нескладно здогадатися, називалося колись Києвом, а тепер просто Град, впізнається воно по зруйнованих мостах, Трухай-айленду, похиленій скульптурі Бабародіни та норах на площі Арсенал, де причаїлися здичавілі племена мудриполітенівців* (76). Львів, у повісті „Львівська брама”, постає старовинним і разом з тим досить модерним містом, містом у якому поєднано консерватизм та креативність, традиції та новаторство, статичність та динамізм: *„Затуляючи обличчя рукавом, намагаєшся зорієнтуватися, та бачиш лише якісь невисокі деревця, посаджені вздовж брукованого хідника, й жовтуваті стіни неоднакових будинків, які гублять свою перспективу в суцільній стіні дощу. Будинки явно давні, нагадують стару добру австрійську забудову дець у Чернівцях або у Львові... Під ногами потоки води вливаються до каналізаційних решіток – і ті решітки старі, львівські, з вилитими на них написами латинкою...Таки Львів!.. Ти біжиш у той бік, лишаючи буруни в потоках на тротуарі, а жінка ледь підіймає голову тобі назустріч...”* (108). Видно, що автор типовий міський житель. Він чудово відчуває місто, його інфраструктуру.

Важливу роль відіграють побутові деталі. Так, реченням *Бігом, вперед, до рятівних скляних дверей, ні, не „Макдональдса”, а тих, поруч...* (103), автор іронічно та разом з тим надзвичайно дотепно підкреслює місце всеохопної, іноді руйнівної американської культури в українській культурі, відображення її в інфраструктурі українського міста, яке в повістях О. Ірванця завжди виконує функцію оповідного простору, де розгортаються основні події. Воно не втрачає цієї функції, навіть коли стає безпосереднім учасником цих подій.

Лексико-семантичне поле „місто” є важливим структурним та смисловим компонентом мовної канви повістей О. Ірванця. Матеріал даної статті довів, що лексико-семантичне поле „місто” тісно пов’язане із культурою та мовою українського народу. Мова відображає культуру, а зміни в культурі призводять до змін у сприйнятті міста, що, у свою чергу, відображено в мові.

Список використаних джерел

БТСС – Большой толковый социологический словарь (Collins). Т. 1 (А – О) : пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 1999. – 544 с.; Вебер 1994 –

Вебер М. Город. / Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994. – 704 с.; **ВТССУМ** – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.; **Жилко 1971** – Жилко Т. Ф. Про семантичні поля української мови / Т. Ф. Жилко // Укр. мова і л-ра в шк. – 1971. – № 12. – С. 25 – 32; **Ірванець 2003** – Ірванець Олександр. Очамимря: Повість та оповідання / О. Ірванець. – К. : Факт, 2003. – 184 с.; **Рудяков 1987** – Рудяков О. М. Системний опис лексико-семантичної групи (ядро, периферія, „середовище”) / О. М. Рудяков // Мовознавство. – 1987. – № 2; **Селіванова 2006** – Селіванова Олена Олександрівна. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Селіванова Олена Олександрівна. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.; **УМ** – Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 221 с.; **Штерн 1998** – Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики / І. Б. Штерн. – К. : Артек, 1998. – 336 с.

Мікрюкова К. О. Мовні засоби презентації семантичного поля „місто” у повістях О. Ірванця „Очамимря”, „Львівська брама”

Стаття присвячена розкриттю лексико-семантичних особливостей мовних засобів презентації семантичного поля „місто” у повістях Олександра Ірванця „Очамимря”, „Львівська брама”. Визначена роль лексико-семантичного поля „місто” у повістях О. Ірванця.

Ключові слова: лексична одиниця, семантичне поле, сема, топонім.

Микрюкова Е. А. Языковые средства презентации семантического поля „город” в повестях А. Ирванца „Очамимря”, „Львівська брама”

В статье раскрываются лексико-семантические особенности средств презентации семантического поля „город” в повестях А. Ирванца „Очамимря”, „Львівська брама”. Определена роль лексико-семантического поля „город” в повестях А. Ирванца.

Ключевые слова: лексическая единица, семантическое поле, сема, топоним.

Mikryukova K. A. Yazykovye facilities of presentation of the semantic field „city” in the stories of A. Irvanc „Ochamimrya”, „Lvivska Brama”

The article focuses on investigating of the lexico-semantic peculiarities of linguistic ways of presentation of field „city” in tales „Ochamymrya”, „Lvivska brama” written by Olexandr Irvanec. The conclusions are made as to the specifics of the lexico-semantic field „city” in Olexandr's Irvanec tales.

Key words: lexical unit, semantic field, sema, toponim.

Л. М. Мялковська (Луцьк)

УДК 811.161.2

**ЛЕКСИКО-АСОЦІАТИВНЕ ПОЛЕ „ІНТЕЛІГЕНЦІЯ” В
МОВІ ТВОРІВ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО**

Розвиток художнього епічного стилю в історії української літературної мови й літератури невіддільно пов'язаний з ім'ям І. Нечуя-Левицького. Як майстер оповідної манери письма, прозаїк продемонстрував високу досконалість у композиційній, структурній організації художніх текстів різних жанрів, відкрив значні можливості для детальних характеристик персонажів, яскравих реалістичних описів соціального побуту, інтер'єру та пейзажу. Новаторство І. Нечуя-Левицького полягає в тому, що він вийшов далеко за межі тем, традиційних для української літератури II пол. XIX – поч. XX ст., створивши широкі полотна про життя української інтелігенції, про міське середовище. Показовими щодо окреслення в прозі цієї теми є такі твори письменника, як „Хмари”, „Над Чорним морем”.

Характерно, що в названих текстах І. Нечуя-Левицького стильової ваги набувають лексеми з абстрактним значенням, які є потужним джерелом інтелектуалізації художньої прози. Як стверджує О. Муромцева: „...соціальні, культурні, національні потреби українського народу в нових історичних умовах, що склалися в II пол. XIX – на поч. XX ст., вимагали високорозвиненої, багатофункціональної літературної мови, здатної виражати поняття „вищого порядку” [Муромцева 1985: 6].

Мета пропонованої статті – виявити та проаналізувати в художній прозі І. Нечуя-Левицького концептуальні лексичні одиниці, що утворюють лексико-асоціативне поле „інтелігенція”, визначити їх стилістичну роль у мові досліджуваних творів.

До активно вживаних у художніх текстах письменника передусім належать лексеми з абстрактним значенням, що служать для окреслення духовного світу людини. Це назви *ідея, мова, наука, знання, просвітність* і под. Відповідні лексичні номінації вибудовують власні образні мікропарадигми, у межах яких „несуть на собі відбиток художньої мови з її асоціативною образністю” [Єрмоленко 1999: 276]. Семантико-асоціативний потенціал таких абстрактних понять, їх здатність до нарощення нових типів контекстуальних зв'язків слугують запорукою формування лексико-асоціативного поля „інтелігенція”.

У межах досліджуваного лексико-асоціативного поля виокремлюємо мікропарадигму образних структур, що актуалізують слово-поняття *ідея*. Загальномовне значення названої лексеми, що означає „думка про що-небудь, міркування з приводу чогось; погляд, міркування” [СУМ IV: 11], в аналізованих текстах увиразнено, розширено через семантику відповідних епітетів. При цьому відзначимо, що серед означальних слів переважають прикметники з нейтральним оцінним значенням – це назви типу *вищі, космополітичні, ліберальні,*

матеріальні, новомодні, практичні, реальні, соціальні та ін. На протигагу зазначеним прикметниковим означенням знижений оцінний потенціал виявляють такі характеристики, як *пусті, нікчемні*, пор.: – *А мені здається, що краще було б виступити проти **ідей нашого часу** з книжкою в руках і наукою. Ті варварські ідеї з Парижа йдуть не з Чингісхановими татарами, не з військом, а з мирною зброєю, з наукою, з книжками. Коли ті **ідеї пусті, нікчемні**, – то чого їх страхаться й лякатись. Розбити їх, обсм'яють та й годі!* [Нечуй-Левицький II: 260]. Цей приклад ілюструє типовий для ідіолекту письменника прийом „поєднання книжної лексики з розмовно-експресивною, що створює враження серйозної розповіді з прихованим гумором” [Муромцева 2008: 153]. Виразна публіцистичність уривка підтримана функціональним навантаженням генітивної метафори *ідеї нашого часу*, а також спонукальною експресією динамічних характеристик *розбити, обсм'яють*.

Контрастують зі змістом названих вище конструкцій словосполучення *нові гуманні ідеї, сьогочасні європейські ідеї*, що розкривають своє значення в діалогічній мові персонажів, позначеній відвертою, неприхованою оцінністю риторичних запитань, закликів-звернень до адресата, пор.: – *О! Нас [народовців] є чимало! Ми кланяємось **новим гуманним ідеям**, які давно розійшлися по Європі й ледве оце добираються до нас* [Нечуй-Левицький II: 137]; – *І таких треба навчати..., і таких треба просвічувати **сьогочасними європейськими ідеями**. То звідкіль же вони наберуться тих ідей?* [Нечуй-Левицький II: 140]. У виділених епітетних словосполученнях позитивно-оцінна семантика прикметників підтверджена лексикографічними джерелами, пор.: **Новий**. 2. Який стосується найближчого часу; сучасний // Який прийшов на зміну старому [СУМ V: 433]; **Гуманний**. // Проїнятий турботою про благо людини [СУМ II: 193]; **Сьогочасний**. Який існує, відбувається в сучасний період, стосується сучасного періоду [СУМ IX: 914–915]; **Європейський**. Прикм. до європейці. **Європейці**. // заст. Люди високої культури, освіченості [СУМ II: 494]. Ураховуючи позитивну конотацію, яку мають названі означення, можна встановити контекстуальні синонімічні відношення між ними.

Дослідження парадигматичних і синтагматичних відношень, у яких перебуває абстрактний іменник *ідея*, указує на характерне для мови творів І. Нечуя-Левицького входження цієї назви в контексти, де актуалізовані означення *європейський* та номінація *Європа*. У досліджуваних текстах ці слова набувають символічного значення й формують поняттєве мікрополе, що асоціативно пов'язане з розумінням високої культури, розвитку людського суспільства.

Розгортання відповідного асоціативного потенціалу названих лексем відбивають нижченаведені міні-тексти: *Європа вийшла з темряви й дійшла високої культурності через науки та просвітність. Нам треба хоч потроху доганяти Європу, щоб не опинитися далеко позаду, і*

піднімають розвиток сільських і міських мас [Нечуй-Левицький II: 328]; ...вже блищить світ вольної **європейської** мислі ... і він освітить той хаос і виявить усі темні його закутки [Нечуй-Левицький V: 309]. Пор. також: *міра європейських ідей* [Нечуй-Левицький II: 132], *азбука європейської просвіти* [Нечуй-Левицький V: 204]. Як засвідчує аналізований матеріал, виокремлене поняттєве мікрополе, репрезентоване художніми текстами І. Нечуя-Левицького, є надто актуальним і важливим для нашого часу.

Семантична структура назв ідеальної сфери відбиває специфіку стилю письменника, розкриває його увагу до світогляду людини, її життєвої позиції, переконань. Не випадково характеристика внутрішнього портрета персонажа вималювана в мовно-зображальних картинах, де функціонують вислови з ключовою лексемою *ідея*, напр.: *Мавродін держався такого самого погляду та пересвідченнів, як і Комашко, але був тихий, смирний чоловік, обачний та обережний в словах, навіть трохи хитрий. [...] Він тільки піднімав голос тоді, коли його проймала до серця яка-небудь **викохана ідея**, а найбільше **ідея за національну самостійність, за українське письменство та добробут українського народу**...*[Нечуй-Левицький V: 132]. Поряд зі стилістично нейтральними конструкціями *ідея за національну самостійність, за українське письменство, за добробут українського народу* відзначаємо епітетне словосполучення *викохана ідея*, позитивно-оцінний зміст якого можна прочитати у семантиці прикметника *викоханий* (пор.: **Викоханий. Викохувати.** З любов'ю вирощувати кого-, що-небудь; дбайливо доглядати, добиватися найкращого стану, вигляду [СУМ I : 413]. При цьому зауважимо, що концентровані в цьому уривку книжні метафори та усталені звороти, певного типу фразеологізовані структури, демонструють типовий зразок інтелектуальної художньої прози.

У текстах прозаїка лексема *ідея* є активним компонентом дієслівних метафор. Семантичне ядро таких структур становлять динамічні характеристики, що передають конкретні дії людини, наприклад, *злякати, не давати спокою, мішати, займати, гарячити*.

Серед словосполучень, у яких функціонує зазначена вище лексема, розрізняємо загальномовну метафору *ідеї злякали*, яка побудована на прямому значенні стрижневого дієслова (пор.: **Злякати.** Викликати ляк, страх; перелякати. // Стривожити, порушити [СУМ III: 608]. Пор.: *Добре не втямлені просвітні свіжіші європейські **ідеї**, прикриті смушевими шапками, **злякали** київських бюрократів та псалтирниць, мабуть, так, як налякали європейських псалтирників Галілейові гадки, що земля не стоїть, а крутиться кругом сонця* [Нечуй-Левицький II: 334]. У реченні звертаємо увагу на смислове навантаження дієприкметникового звороту *прикриті смушевими шапками*, зміст якого уточнено таким контекстом: *Вишивані сорочки та смушеві шапки злякали місцевих бюрократів. Вони під тією національною покривкою бачили щось страшне...* [Нечуй-Левицький II: 334].

Семантика конкретних дій щодо стану людини, її настрою притаманна дієсловам *муляти, займати, гарячити*, напр.: **Муляти**. 2. перен., розм.. Не давати спокою, мучити, турбувати; непокоїти, надокучати, набридати [СУМ IV: 825]. **Займати**. 3. Охоплювати когонебудь, оволодівати кимсь (про думки, почуття) [СУМ III: 134]; **Гарячити**. 1. Сильно збуджувати, зогрівати [СУМ II: 37]. У текстах письменника ці динамічні дієслівні ознаки моделюють психічний стан персонажа, зокрема, його надмірне нервово збудження, хвилювання: *Нові ідеї муляли йому [Радюкові] в голові й дуже займали його, гарячили його кров [Нечуй-Левицький II: 137]; Вакаціями молодий студент їздив в гості до сусід... і скрізь проповідував свої ідеї, котрі не давали йому спокою, неначе муляли йому в голові, доки він не порозносив їх по сусідах [Нечуй-Левицький II: 148].*

Увага письменника до зображення внутрішнього стану персонажа настільки глибока, що тексти його художніх творів містять уривки, у яких лексичні номінації *слово, ідея, поезія, душа, любов* як основні атрибути духовного світу, інтелектуальної та емоційної сфери людського життя, щільно переплетені. Семантичну й стилістичну взаємодію названих слів-понять досить виразно можна простежити в такому міні-тексті: *Радюк тими словами зачепив в своєму серці найтоншу, найслухнянішу струну: струну поезії народної, і його розбуркана душа неначе заграла й задзвеніла. Його любі ідеї злились з променястими Ольжиними очима. Його любов до Ольги злилась в один потік з любов'ю до рідного краю [Нечуй-Левицький II: 249].* У виділених метафоричних конструкціях усталеність переносного значення стрижневого дієслова відображає загальнономовний словник, пор.: **Зливатися**. 2. перен. Об'єднуючися з ким-, чим-небудь, створювати одне ціле. // Дуже міцно, нерозривно зв'язуватися з ким-, чим-небудь або між собою [СУМ III: 590]. Відзначимо, що сему „рідина”, яка міститься у дієслові *зливатися*, зберігає також значення слова *потік*.

Поряд із розглянутими загальнономовними метафорами (див. наведений вище приклад) таку саму традиційну сполучуваність виявляє метафора *душа заграла й задзвеніла*, що побудована на звукових асоціаціях. Компонент звукового сприймання наявний і в семантиці іменника *струна*, пор.: *струна поезії народної*.

Актуалізація образної паралелі „внутрішній, духовний світ людини” – „водний простір” характерна для генітивної метафори *хвилі свіжих ідей*, яка ґрунтується на переносному значення опорного слова, напр.: **Хвилі**. 2 перен. // Наплив яких-небудь почуттів, думок, що визначають настрій людини [СУМ XI: 40-41]. Пор.: *...його [Радюка] тіло розгорілось, а молода голова, вперше розпустивши хвилі свіжих ідей за стінами школи, розтривожилась, розпалилась [Нечуй-Левицький II: 141].*

Високий ступінь текстотвірної активності засвідчує номінація *ідея* і в складі семантико-синтаксичних конструкцій, що привертають увагу

своєю логічною переконливістю та публіцистичною силою. Ці семантико-синтаксичні конструкції, як правило, функціонують у мові персонажів та передусім стосуються розгляду питання про сенс людського життя, основне призначення людини. Такі речення-визначення набувають афористичного звучання, напр.: – *Добре жити для себе, але сто раз вище й краще жити ще й для других людей, нести між люде добро, розсипати гуманні **ідеї**, дбати за людське щастя, жити для високих **ідей** і вмерти за їх* [Нечуй-Левицький V: 255]; – *Любіть принцип, полюбіть **ідею**. Майте віру в ту **ідею**, і ви її полюбите* [Нечуй-Левицький V: 158]; – *А мені здається смішним той, хто зовсім в голові не має аніякісіньких **ідей** або має такі **ідеї**, що вже заіржавіли й просяться в архів* [Нечуй-Левицький V: 206]. В останньому прикладі відзначаємо незвичну сполучуваність слів, що сприяє утворенню метафоричного вислову з негативною оцінною семантикою: *ідеї, що вже заіржавіли*. Замість одного слова *неактуальні* чи *несучасні* письменник використовує структуру *що вже заіржавіли*. Сема „неактуальності, несучасності” наявна також і у вислові *просяться в архів*. При цьому зауважимо, що дієслівна характеристика в метафоричному вислові *ідеї, що вже заіржавіли* зазнає ад’ективації, оскільки являє собою підрядне означальне речення і збігається за своєю синтаксичною функцією з прикметником.

Варто наголосити, що для стилю І. Нечуя-Левицького показові перифрастичні словосполуки, вдало „вплетені” в мовні партії персонажів. Вони забезпечують обґрунтування висловленої тези, чітке формулювання узагальнень. Не випадково в досліджуваних текстах натрапляємо на авторське логічне узагальнення, що актуалізує назву *інтелігенція*. Знижену оцінність цього образу втілено в такому експресивному контексті: *Наша **інтелігенція** в надморських наших городах – то якись оази між українським народом, але не ті, веселі оази Сахари, а лучче сказати – оази піску та каміння серед плодючої та родючої ниви. Інтелігенція з чужим для краю книжним мертвим язиком, похожим на латину середніх віків, непотрібна нікому в краю, окрім правительства, для обрусіння та усякої централізації* [Нечуй-Левицький V: 159]. Наведений уривок свідчить про негативно-оцінний зміст слова *оаза*, протиставлений семантиці цієї лексеми в тлумачному словнику, пор.: **Оаза**. Те саме, що оазис. **Оазис**. Родюче місце в пустелі або напівпустелі, з бідною рослинністю і прісною водою [СУМ V : 461]. Текстова негативна конотація словоформи *оази* виявляється в семантичному наповненні стилістичної фігури – оксиморона *оази піску та каміння*.

Доповнює моделювання словесного образу інтелігенції художнє визначення, у якому подано дещо іншу оцінку в сприйманні автором освічених кіл українського суспільства, пор.: ***Націонали і народовці** - то тепер такі молоді люде, котрі говорять українською мовою, хотять, щоб і жінки, й діти говорили тією мовою, хотять злитись з народом...*

просвічувать темний народ і піднімають його морально й матеріально [Нечуй-Левицький II: 252].

В обох характеристиках української інтелігенції виступає на перший план неодмінна прикмета цієї групи людей, а саме: знання української мови. Йдеться про чітку позицію письменника щодо мовного питання та його неоднозначне ставлення до тих персонажів, що говорять „московським язиком” [Нечуй-Левицький II: 9], і до тих, від кого „траплялося почути співучу, м'яку розмову українську” [Нечуй-Левицький II: 9]. Чи не найвиразніше ця тенденція виявляється в такому уривку: *Велика академічна зала спорожнилася. ...Дуже сумно і грізно поглядав Петро Могила, закладач академії. Його тінь, прикована до полотна, ніби думала: „І що то за люди прийшли й вийшли з моєї академії? І на яким **язиці** все те говорило, екзаменувалося, жартувало і виявляло научну темноту? Чи то орда налетіла, чи то Литва набігла і запанувала моїм ділом, моїм твором?” ...Всі тіні значних учених давньої академії, всіх писателів, всіх оборонців українського народу, його віри і народності цілими рядами смутно недоумівали, що то за люди тут говорили, жартували, держали книжки догори ногами – ніби й справді діло робили!* [Нечуй-Левицький II: 41]. Інформаційна наповненість та емоційно-експресивний лад наведеного тексту дають змогу читачеві зрозуміти ставлення автора до реалій свого часу. Знижену оцінку у сприйманні викладачів академії простежуємо в метафоричному вислові *все те говорило, екзаменувалося, жартувало, виявляло* та у вторинній семантиці іменника *темнота*, що означає „неосвіченість, відсталість, неучтво”.

Письменник визначає кут бачення системи освіти, показовим у цьому плані є контекст, у якому виразне смислове навантаження виконує прикметник *чужий*, пор.: *...в давній славній академії панував **чужий** великоруський дух, **чужа** наука, **чужий** язик, навіть **чужі** люде... Все давнє українське лежало десь глибоко під землею..., а над землею роєм вилися попід деревом **чужі** люди з **чужої** далекої сторони, з **чужою** мовою, з **чужим** духом...* [Нечуй-Левицький II: 9].

У художніх текстах І. Нечуя-Левицького відбувається процес символізації лексеми *мова*, уведення її в контексти, де функціонують означення з позитивним оцінним змістом, пор.: *Він [Радюк] розказував їх [анекдоти] **чудовою українською мовою, плавкою, повною квіток поезії**...* [Нечуй-Левицький II: 125]; *Наша народна пісня поетична й чудова, як твори перворядних геніїв; наша поезія, наша **мова багата, як щире золото*** [Нечуй-Левицький II: 137].

Лексико-асоціативне поле „інтелігенція” охоплює і такі назви, як *знання, просвітність*. Увираження змісту відповідних абстрактних понять показове для художнього визначення, в основі якого лежить традиційний асоціативний зв'язок *знання, просвітність – ключі*, напр.: *„**Знання й просвітність – це одні й єдині золоті ключі, котрими ми одчинимо світлий рай для нашого краю, рай, повний зелених садків,***

повний збитків усякого добра, повний щастя й радощів, де не буде ні старця, ні бідноти, де всім буде добре, скрізь буде мирнота й спокій, і не буде ні зависності, ні ненависності, не буде людей зависних, не буде ніякісінького ворогування, бо – настане золотий час рівності, знання й просвітності” [Нечуй-Левицький II: 319]. Багатослівність формальної структури авторських дефініцій робить їх важливим структурним компонентом тексту, своєрідними міні-текстами.

Отже, досліджені художні тропи в різних виявах формальної структури актуалізують такі концептуальні поняття художнього тексту І. Нечуя-Левицького, як *ідея, мова, наука, знання, про світність*. Метафоричне осмислення цих лексем свідчить про входження їх до лексико-асоціативного поля „інтелігенція”.

Література

Єрмоленко 2007 – Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 2007. – № 4 – 5. – С. 3 – 12; **Єрмоленко 1999** – Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.; **Їжакевич 1958** – Їжакевич Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Г. П. Їжакевич // Курс історії української літературної мови ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1 (Дожовтневий період). – 596 с.; **Муромцева 2008** – Муромцева О. З історії української літературної мови. Вибрані праці / О. Г. Муромцева. – Х., 2008. – 229 с.; **Муромцева 1985** – Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Г. Муромцева. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.; **Нечуй-Левицький 1965** – Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : у 10 т. / І. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1965. – Т. 1 – 9; **Русанівський 2001** – Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.; **Словник української мови 1970 – 1980** – Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980; **Статєєва 1997** – Статєєва В. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця ХІХ – початку ХХ ст. (На матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін.) : монографія / В. І. Статєєва. – Ужгород : Патент, 1997. – 408 с.

Мялковська Л. М. Лексико-асоціативне поле „інтелігенція” в мові творів І. Нечуя-Левицького

У статті досліджено семантику та стилістичні функції концептуальних лексичних одиниць, що репрезентують лексико-асоціативне поле „інтелігенція”. Основну увагу звернено на мікропарадигму образних структур зі стрижневим словом-поняттям *ідея*. Розглянуто типові тропеїчні (епітетні, метафоричні) конструкції й формують визначене лексико-асоціативне поле.

Ключові слова: лексико-асоціативне поле, дієслівні метафори, генитивні метафори, художні дефініції, ідіостиль, книжність.

Мялковская Л. Н. Лексико-ассоциативное поле „интеллигенция” в текстах И. Нечуя-Левицкого

В статье исследуется художественная проза И. Нечуя–Левицкого в аспекте выявления концептуальных лексических единиц, образующих лексико-ассоциативное поле „интеллигенция”. Основное внимание уделено микропарадигме образных структур с ключевым словом *идея*. Рассмотрены типичные эпитеты и метафоры, преобразующие семантику концептуальных лексем.

Ключевые слова: лексико-ассоциативное поле, глагольные метафоры, генитивные метафоры, художественные дефиниции, идиостиль, книжность.

Myalkovska L. M. Lexico-associative field „intelligentsia” in I. Nechui-Levytskyi’s works.

The article deals with the fine prose in the aspect of exposure of conceptual lexical units, forming the lexico-associative field „intelligentsia”. The attention is paid to microparadigm of vivid structures with a key word *idea*. Typical epithets and metaphors, transforming semantics of conceptual lexemes, are considered.

Key words: lexico-associative field, verbal metaphors, art definitions, idiostyle.

Т. М. Рудакова (Краматорськ)

УДК 811.161.2'373.45:811.111:[654.19+070]"19/20"

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
НОВОЗАПОЗИЧЕНИХ АНГЛОМОВНИХ ЛЕКСЕМ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕМАТИКИ
В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ**

У час становлення суверенної України мас-медіа виявилися ідеологічно та морально розшарованими. Згодом було розпочато боротьбу за інформаційний простір. Нині лише 28 % видань виходять українською мовою, а в інформаційному середовищі немає потужної консолідуючої системи для об'єднання суспільства в нерозривне ціле.

Докорінні економічні та політичні зміни, що відбулися на межі другого – третього тисячоліть, прогрес науки й техніки, розвиток найновіших технологій спричинили появу нових понять, реалій, на позначення яких найчастіше використовують запозичення з інших мов, передусім англійської. Через ЗМІ нові лексеми активно проникають до усталеного словникового складу української мови. Цей процес є доволі хаотичним і некерованим, що нерідко призводить до засмічення мови.

Англомовним запозиченням, причинам та наслідкам їхнього функціонування в українській мові, а також словотвірним можливостям цієї ланки лексичної системи присвячено праці сучасних дослідників: Л. Архипенко [Архипенко 2005], О. Гутиряк [Гутиряк 1999], Г. Зимовець [Зимовець 2004], Л. Кислюк [Кислюк 2000], А. Ломовцевої [Ломовцева 2001], А. Олійника [Олійник 2002], Н. Попової [Попова 2002], Г. Сергєєвої [Сергєєва 2002] та ін. Питома частина англізмів щораз збільшується, а тому розширюються й їхні функціональні можливості. Цей феномен заслуговує якнайуважливішого мовознавчого аналізу.

У дослідженні приділено увагу класифікації та особливостям функціонування новозапозичених англомовних лексем соціально-економічної тематики як однієї з найбільших груп лексичної системи мови українських ЗМІ. Це й визначає актуальність роботи.

Мета дослідження – здійснити семантико-функціональний аналіз новозапозиченої соціально-економічної лексики англомовного походження в мові українських засобів масової інформації кінця ХХ – початку ХХІ ст., виявити особливості динаміки словникового складу цієї сфери вживання, обґрунтувати критерії належності до нього новозапозичених слів.

Уважаємо, що англізм – це запозичена з англійської мови чи за її посередництва лексична одиниця, яка має щонайменше одну семему, що виникла під доміантним впливом англійської мови.

Узагальнюючи матеріал праць сучасних лінгвістів, подаємо визначення іншомовних слів (ІС). Це слова з іншої мови, які, на відміну від запозичених, не засвоєні повністю мовою, що їх успадкувала, а мовці усвідомлюють їх як чужорідні. ІС зберігають ознаки свого походження. Це виявлено в їхній формі та семантиці. Запозичені слова (ЗС) – іншомовні слова, цілком засвоєні мовою, що їх перейняла.

Проникнення запозичень у лексичну систему української мови пов'язане з трансформаційними процесами, спричиненими зовнішніми (екстралінгвальними) і внутрішніми (інтралінгвальними) чинниками. Виділяємо й розглядаємо найбільш важливі, на нашу думку, екстралінгвальні причини запозичення слів іншомовного походження: економічні, суспільно-політичні, культурні й культурно-побутові, наукові, соціально-психологічні.

Серед інтралінгвальних причин запозичення лексики англомовного походження визначаємо такі:

1. Комунікативні: потреба у використанні нових слів (*ньюс-мейкер, спічрайтер*).

2. Наукові: відсутність у мові слова на позначення нового поняття (*нейл-арт, оф-лайн, пейсмейкер, скринінг*); необхідність більш конкретного трактування нових понять у тій чи тій сфері життя (*кастинг-директор* – той, хто відбирає акторів) тощо.

3. Виробничі: поява нових назв, формально схожих на наявні в українській мові, але відмінних за значенням (*передвиборча кампанія* –

піар-кампанія та ін.)

4.Словотворчі: на базі новозапозиченої соціально-економічної лексики відбувається процес активної деривації за допомогою суфіксів **-ик, -ник** (*мобільник, парник*); **-ець** (*бізнесовець*); **-к-** (*бізнесменка*); **-изац-** (*доларизація*).

Виокремлюємо такі етапи засвоєння англізмів: 1) початковий (чи етап проникнення іншомовної лексеми до мови-реципієнта); 2) період запозичання; 3) підпорядкування законам сучасної української літературної мови; 4) реєстрація іншомовних слів у словниках та фіксація їхнього входження до складу фразеологічних зворотів тощо [Рудакова 2009 : 6].

Оцінюючи доцільність запозичення соціально-економічної термінології, варто врахувати сукупність усіх наслідків залучення іншомовної лексики, а також значення й функції інтеграційних процесів.

До соціально-економічної лексики (СЕЛ) відносимо не лише номінації на позначення певних понять у галузі політики, соціології, філософії, юриспруденції, психології (за В. Ващенком), а й частину спеціальної термінології, якою описуємо повсякденне життя переважної частини соціуму. Отже, до СЕЛ належать слова, що функціонують у сфері громадського та господарсько-економічного життя суспільства, виражають стосунки, становище людей у соціумі.

Соціально-економічну термінологію за джерелами формування розрізняємо за такими особливостями: 1) базова СЕЛ, здавна вживана в українській мові. Це так званий постійний фонд соціально-економічної термінології (незалежно від типу економіки), напр.: *імпорт, капітал* та ін.; 2) СЕЛ капіталістичного „забарвлення” – соціально-економічні терміни, які вживали в радянський час як атрибути та реалії капіталістичної економіки: *інфляція, біржа, банкір* тощо; 3) інтернаціональна СЕЛ, до якої відносимо іншомовні запозичення (переважно з англійської мови, американізми).

На основі семантичних ознак виділяємо чотири лексико-семантичні групи СЕЛ:

1. Назви суб'єктів: 1) назви осіб за ознаками суспільного статусу: *джентрі, лорд*; 2) назви осіб за місцем в ієрархічній структурі управління, професійними якостями, а також назви осіб за професіями: *брокер-аутсайдер, дистриб'ютор* та ін.; 3) назви осіб за статусом зайнятості в секторах економіки: *бізнес-леді, інсайдер*; 4) назви осіб за рівнем грошових виплат і безплатних (пільгових) послуг, одержуваних із суспільних фондів споживання: *фрешмен, фригольдери*; 5) назви осіб за належністю до „тіньової” економіки та отриманням нелегальних прибутків: *корупціонер, рекетир*; 6) назви установ, організацій, які беруть участь у соціально-економічних процесах, та їхніх відділів: *грантор, хоспіс*.

2. Назви об'єктів: 1) назви документів: *гомстед-акт, медикер*; 2) назви властивостей: *ексклюзивність*; 3) назви наук, наукових

напрямів, теорій, галузей, концепцій: *ескапізм, статистика*; 4) назви розрахункових понять, а також понять, пов'язаних зі сферою грошового чи матеріального стимулювання суб'єктів господарських відносин: *дедактебл, медикейт*; 5) назви інших соціально-економічних понять та реалій: *бізнес, трест*.

3. Назви дій та процесів: *шопінгувати, пікапити* тощо.

4. Назви ознак суб'єктів та об'єктів: *промоутерський, спікерський* тощо.

У складі СЕЛ виділяємо лексико-тематичні групи: 1) фінансово-економічна, торговельна термінологія, напр.: *ф'ючерсні операції, арт-бізнес*; 2) суспільно-політична лексика, напр.: *промоушн, кліпмейкер*; 3) комп'ютерна термінологія, напр.: *провайдер, сплітер*; 4) назви їжі, напр.: *спрайт, фаст-фуд*; 5) найменування одягу, взуття та їхніх частин, напр.: *мокасини, топлес, дженси*; 6) терміни медицини та соціальної допомоги, напр.: *тайлерон, ліфтинг-крем*; 7) назви поселень, будівель та їхніх частин, напр.: *тауер, ферма*; 8) слова, що репрезентують сферу культури, напр.: *сейшн, паті*; 9) людина, сім'я, напр.: *плейбой, пікапер* [Рудакова 2009 : 8].

Так само економічну лексику (346 одиниць) розподіляємо на кілька лексико-тематичних підгруп: фінансова, банківська лексика (*блокейдж, екаунтинг*); бухгалтерська (*актив, сальдо*); маркетингова (*синхромаркетинг*); термінологія менеджменту (*лідер, інжиніринг*); макро- та мікроекономічна лексика (*імпорт, пропозиція*). Експериментальним шляхом визначено, що найбільша кількість англійзмів (175 лексем) входить до складу двох підгруп: маркетингової термінології й термінології менеджменту (*директ-мейл, наблісити*).

Численну групу актуалізованої в сучасних ЗМІ лексики англійського походження становлять лексеми, неадаптовані графічно й фонетично, зокрема аббревіатури: *IQ (Intelligence Quotient)* – ‘коефіцієнт розвитку, який вираховують як відношення т. зв. „розумного віку” до справжнього хронологічного віку особи’; *VIP (very important person)* – ‘аббревіатура, уживана (також і в офіційних документах) для позначення відомих державних і політичних діячів, впливових чиновників, знаменитих людей зі світу культури та мистецтва, які мають привілеї в аеропортах, на залізничних вокзалах (спеціальні зали), на транспорті тощо’.

Набули поширення назви осіб за родом діяльності (*снічрайтер, веб-ридер*).

Нині новозапозиченими вважаємо соціально-економічні лексеми, як-от: *пікап* – ‘мистецтво спокуси’; *пікапити* – ‘фліртувати’; *тренд-кетчер* – ‘той, хто створює ідею та оформлює її в концепцію’; *тренд-прогнозист* – ‘маркетолог’ та ін.

Розглянемо детальніше неологізми соціально-економічної тематики, запозичені з англійської мови нещодавно.

У мові сучасних ЗМІ лексему *coach* уживано з двома значеннями: 1) ‘консультант керівника зі створення структури персоналу, кадрової політики і стратегій кризового менеджменту, проводить психологічні тренінги для керівників і персоналу компанії’; 2) ‘спеціаліст, який тренує керівника на робочому місці’, напр.: *Якщо турецький coach очолить клуб, то він буде одним з самих високооплачуваних тренерів* (<http://www.gazeta.ua/index.php?sid=252980>).

В англійській мові лексичну одиницю *coach* уживано з XVI ст. з вісьмома значеннями: 1) ‘великий екіпаж’; 2) ‘залізничний пасажирський вагон’; 3) ‘автобус’; 4) ‘трейлер’; 5) ‘автомобіль з двома дверима’; 6) ‘клас пасажирів повітряного транспорту з низькою платою за проїзд’; 7) ‘приватний учитель’; 8) ‘той, хто інструктує чи тренує’ [Вебстер 2004: 236]. Пор.: *The most comfortable and reliable coach services in the UK and Europe, offering great value for money and much more* (<http://www.nationalexpress.com/>).

В англійській мові лексему *trend* уживають з XVIII ст. зі значенням: 1) ‘лінія загального напрямку чи руху’; 2) ‘загальний рух’; 3) ‘те, чому надають перевагу’; 4) ‘лінія розвитку’; 5) ‘загальний рух крізь час статично помітної зміни’ [Вебстер 2004: 1334]. Іменник *hunter* уживано з XIII ст., напр.: 1) ‘людина, яка проводить гру’; 2) ‘собака, яку тренують для полювання’; 3) ‘кінь, тренований для полювання з гончими (швидкий сильний кінь, тренований для пересічення країни та стрибків)’; 4) ‘той, хто шукає щось’; 5) ‘кишеньковий годинник з рухливою кришкою’ [Вебстер 2004: 606]. Загальне значення лексеми *trend-hunter* в англійській мові – ‘мисливець за трендами’. Напр.: *Trend hunter is the world's largest trend spotting & cool hunting network* (<http://www.trendhunter.com/>).

У мову українських ЗМІ лексему *тренд-хантер* було запозичено на початку XXI ст. з таким же значенням. Це – людина, яка тонко відчуває пік популярності моди чи тимчасового тренду. На ґрунті вилучених із мови ЗМІ речень установлено, що *тренд-хантер* є професіоналом-прогнозистом, який займається збором інформації і виявленням серед маси фактів ознак появи нової популярної тенденції. Хоча ця професія є новою, проте вже виокремилися кілька різних груп серед *тренд-хантерів*: *тренд-прогнозисти* і *тренд-дослідники* (подібні до маркетологів) – спеціалісти, дії яких спираються на логіку і на знання розвитку ринків, їхніх тенденцій. Вони спеціалізуються на прогнозах щодо появи нових тенденцій; *тренд-мейкери* (чи *піарники* та *рекламісти*) – технічні спеціалісти, які виконують завдання виводу на ринок уже готового та оформленого тренду.

У мові українських ЗМІ частовживаною є лексема *тренд-кетчер* (*trend i catch*) – це ‘активні особистості з надзвичайно розвинутою інтуїцією і непоганими аналітичними здібностями’; їхнє завдання – якомога оперативніше зловити кристалізовану ідею та оформити її в концепцію (подібне до креативників). Напр.: *Є люди, для яких правильне*

використання цього слова є, по суті, професійною діяльністю. Цих людей називають *тренд-сеттерами* (*тренд-кетчерами, тренд-вотчерами, тренд-спотерами та іншими словами, подібними до назв собачих порід*) (www.ut.net.ua/art/168/0/1058/).

Важливою рисою аналізованих англійців є їхнє вузьке дериваційне коло, а здебільшого його відсутність, проте, асимілюючись, ці лексеми можуть налічувати велику кількість похідних, як, наприклад, сталося зі словом *бізнес*: *бізнес-клас, бізнес-операція, бізнес-план, бізнес-центр, бізнес-леді, бізнесмен, бізнесовий, бізнесюк* (розм.).

Перенасичення мови сучасних ЗМІ іншомовними запозиченнями призводить до їхньої неінформативності, тобто втрати основної функції мас-медіа.

Аналіз запозичень, уживаних у мові мас-медіа, засвідчує те, що лексикографи не встигають уключати ці новотвори до складу нових довідників, лексикографічних праць, тому важливо зафіксувати, класифікувати та визначити функціональну роль переймань з інших мов.

Література й джерела

- Архипенко 2005** – Архипенко Л. М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англійців у пресі кінця ХХ – початку ХХІ ст.) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Архипенко Людмила Михайлівна. – К., 2005. – 314 с.;
- Гутиряк 1999** – Гутиряк О. І. Англійська термінологія маркетингу: структура та семантичні характеристики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / О. І. Гутиряк. – К., 1999. – 13 с.;
- Зимовець 2004** – Зимовець Г. В. Особливості англо-української взаємодії різних типів / Г. В. Зимовець // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філологія. – 2004. – Вип. 34, ч. І. – С. 194 – 199;
- Кислюк 2000** – Кислюк Л. П. Словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській літературній мові (на матеріалі англійських та німецьких запозичень) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / Л. П. Кислюк. – К., 2000. – 19 с.;
- Ломовцева 2001** – Ломовцева А. Англійцізм в сучасних українських словниках / А. Ломовцева // Культура слова. – К., 2001. – Вип. 59. – С. 85 – 91;
- Олійник 2002** – Олійник А. Д. Роль запозичень-англійців у розвитку сучасної української мікроекономічної термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Олійник Анатолій Дмитрович. – К., 2002. – 205 с.;
- Попова 2002** – Попова Н. О. Запозичення з англійської мови в лексико-семантичну систему української мови кінця ХХ та початку ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. О. Попова. – К., 2002. – 17 с.;
- Рудакова 2009** – Рудакова Т. М. Функціонування соціально-економічної лексики англійського походження в українських ЗМІ кінця ХХ – поч. ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. М. Рудакова. – Луганськ,

2009. – 19 с.; **Сергеєва 2002** – Сергеєва Г. А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Г. А. Сергеєва. – Х., 2002. – 16 с.; **Вебстер 2004** – Merriam-Webster's collegiate dictionary. – Eleventh ed. – Merriam-Webster, Incorporated Springfield, Massachusetts, U.S.A., 2004. – 1624 p.

Рудакова Т. М. Особливості функціонування новозапозичених англомовних лексем соціально-економічної тематики в сучасних українських ЗМІ

У статті йдеться про соціально-економічну лексику англомовного походження, що ввійшла до лексичного складу українських ЗМІ в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Увагу сфокусовано на класифікації цих англізмів, причинах та наслідках їх запозичення.

Ключові слова: англізм, іншомовне слово, мова-реципієнт, соціально-економічна лексика, ЗМІ.

Рудакова Т. Н. Особенности функционирования новозаимствованных англоязычных лексем социально-экономической тематики в современных украинских СМИ

В статье речь идет о социально-экономической лексике англоязычного происхождения, которая вошла в лексический состав украинских СМИ в конце ХХ – начале ХХІ ст. Внимание сфокусировано на классификации этих англизмов, причинах и последствиях их заимствования.

Ключевые слова: англизм, иностранное слово, язык-реципиент, социально-экономическая лексика.

Rudakova T. N. The features of new social and economic anglicisms' functioning at Ukrainian mass media

The article is about the social and economic anglicisms which came into lexical composition of Ukrainian mass media and it focuses on the classification of these anglicisms, on the reasons and consequences of their borrowing from English into Ukrainian.

Key words: anglicism, foreign word, language recipient, social and economic vocabulary, mass media.

С. Б. Фоміна (Луганськ)

УДК 811.111'25

**КОНЦЕПТ ПРОСТІР У НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНОМУ
ДИСКУРСІ В. ВИННИЧЕНКА „СОНЯЧНА МАШИНА”,
В. ОБРУЧЕВА „ПЛУТОНІЯ” та Г. УЕЛЛСА „МАШИНА ЧАСУ”**

Когнітивно-дискурсивна парадигма на сучасному етапі розвитку мовознавства може вважатися новою парадигмою лінгвістичного знання. Кожне мовне явище може виконувати як когнітивну, так і комунікативну її функцію й може бути адекватно описаним лише з урахуванням когнітивних і комунікативних аспектів [Кубрякова 2004: 3]. Водночас дослідження еквівалентних концептів у художньому дискурсі авторів дозволяє виявити національне й універсальне, індивідуальне й загальне, що забезпечує розуміння внутрішньої глибини концепту. Особливу увагу привертають дослідження лінгвістичних засобів вираження загальнодискурсивних макроконцептів (час, простір, річ та ін.) в особистісно-орієнтованому дискурсі авторів [Приходько 2005 : 347].

Окремі питання щодо природи й вербалізації простору в лінгвістиці, їх місця в системі світосприймання людини частково висвітлили відомі лінгвісти: Н. Арутюнова [2002], Дж. Лакофф [2003], В. Маслова [2004], А. Папина [2002], О. Селіванова [2004], О. Шмельов [2002], О. Яковлева [1994] та ін.

Актуальність дослідження зумовлена, по-перше, складністю та суперечливістю питань, що відображають категорію простору в художньому дискурсі, по-друге, невивченістю просторовості в системі мовних засобів фантастичного твору.

Мета статті – дослідити когнітивно-семантичні особливості репрезентації концепту *ПРОСТІР* на матеріалі фантастичних романів піонерів жанру – В. Винниченка „Сонячна машина”, Г. Уеллса „Машина часу” та В. Обручева „Плутонія”. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) узагальнити дослідження мовознавців в аспекті визначення статусу фантастичного художнього дискурсу; 2) виявити засоби концептуалізації простору у фантастичному дискурсі авторів; 3) змодельовати макроструктуру концепту *ПРОСТІР*.

Ми пізнаємо простір як лінгвокогнітивну категорію, яка вміщує уявлення, знання та досвід про устрій світу, місце й роль людини в ньому, що й дає можливість описати й проаналізувати засоби їх мовної репрезентації в художньому дискурсі. Художній дискурс – це, передусім, середовище формування авторської думки, бо текст утворюють і сприймають суб’єкти дискурсу, тобто текст стає дискурсом у процесі занурення у відповідний культурний простір, центром якого є митець як мовна особистість. Дискурс включає жанри як способи взаємодії в комунікації та стилі як засоби використання мови в ракурсі ідентифікації автора [Fairclough 2003: 26]. Щодо висловлювання „фантастична література”, то, за Ц. Тодоровим, з одного боку, фантастичний світ

зумовлений жанром, а з іншого – може нести індивідуально-авторські характеристики [Тодоров 1997: 2]. Фантастична картина художнього світу може формуватися різноманітними домінантами ірреального, а конкретний фантастичний дискурс утворений завдяки взаємозв'язку закономірностей: жанрових особливостей тексту та індивідуальних особливостей мови автора.

Отже, концепт у фантастичному дискурсі існує як багатогранна структура динамічного характеру, а художня модель простору в фантастичному дискурсі втілює в собі авторську модель сприйняття світу. Картина фантастичного в романах В. Винниченка „Сонячна машина” (1928), Г. Уеллса „Машина часу” (1895) та В. Обручева „Плутонія” (1915) (перші фантастичні романи свого часу) сформована поєднанням реальності з авторською вірою в можливість фантастичних подій. Не можна не згадати слова В. Винниченка: „*Чудо є реальний факт, а вся так звана реальність є тепер ілюзія, химера, примара*” [Винниченко 2005: 308].

Аналіз номінативного поля концепту ПРОСТІР у фантастичних романах В. Винниченка „Сонячна машина”, Г. Уеллса „Машина часу” та В. Обручева „Плутонія” дозволяє нам визначити інваріантну модель категоріально-класифікаційних ознак фантастичного художнього простору: *географічний, антропний, параметричний, соціально-політичний, локативний, фінансовий, земний, небесний, всесвітній, орієнтаційно-директивний, внутрішній, порожній, утилітарно-побутовий, науковий, обшир*. Зазначимо, що не було виявлено семантичних маркерів соціально-політичного простору в романі В. Обручева „Плутонія” та маркерів фінансового простору в романі Г. Уеллса „Машина часу”.

У нашому дослідженні пошарової вербалізації концепту ґрунтуємось на теоретичних студіях З. Попової і Й. Стерніна. Отже, наступним кроком аналізу концепту вважаємо опис його макроструктури, основні структурні компоненти якої – інформаційна, образна та інтерпретаційна складові [Попова 2007: 106]. Оскільки інформаційний зміст ураховує значення простору, що характеризують сутність і диференціальні складові денотата концепту, вважаємо, що інформаційний зміст концепту *ПРОСТІР* формований його лексико-семантичним полем, репрезентованим мікрополями: *територіальність, атмосферний простір, розмір, відстань, межа*.

Опис різних типів простору в авторських дискурсах впливає на ситуативну сполучуваність лексичних одиниць. У зазначених романах ситуативні репрезентати на позначення розміру вжиті з метою опису споруд, дискурс В. Обручева спрямований на опис параметричних особливостей географічно-пейзажного простору: *большие леса, большое пространство, большая карта арктической области, большой остров, большая земля, большой материк* (рос.) та ін. Зазначимо, що еквівалентне наповнення слова „великий” в українській, російській та

англійській мовах різне: *великий* (укр.), *большой* (рос.) мають два англійських еквіваленти *large i big*. Щодо лексико-семантичної репрезентації мікрополя *відстані*, то дистанційне сприйняття в українській, російській та англійській мовах термінологічно відрізняється стандартами метричних систем, що й відображено у дискурсі авторів: *метр* (укр.), *километр, метр* (рос.), *yard, mile* (англ.).

Особливо цікавим для дослідника вважаємо репрезентацію образного змісту, який включає перцептивний образ, що віддзеркалює чуттєву уяву людини, та когнітивний образ, який являє собою метафоричні характеристики денотата, тобто уподібнення якостям людини або предметам [Попова 2007: 276–277]. Так, перцептивний образ поєднує: зоровий образ (семантичні маркери: яскравість, кольори та відтінки), слуховий образ (семантичні маркери: шум, тиша), гаптичний образ (семантичні маркери: сирість, температурний показник, дотикове сприйняття), ольфакторний образ (запах).

В авторів зоровий образ відображає особливості авторського сприйняття різних типів просторовості, які представлені як в понятійно-предметному шарі концепту, так і в інтерпретаційному, й здебільшого реалізований мотивами світу природи й небесного. Щодо колоративних переваг в авторських дискурсах, то помітне значне переважаювання синього, блакитного, жовтого, червоного в романі В. Винниченка „Сонячна машина”: *блакитно-рожеве молоде небо, блакитна курява туману, блакить, блакитно-сталева смуга, синювато-фіалкова лінія неба, синюватий туман, жовтий сніг сонячних променів; жовте листя; жовті плями сонця, жовтяво-синювате небо*. Реальні небо й сонце в романі В. Винниченка виступають фоном усіх подій і характеризують внутрішній стан героїв. Зелений пейзажний і червоний кольори переважають в описі ірреального простору В. Обручевим: *зелёная долина, зеленоватый оттенок травы, зелёные листочки и цветы, зелёные стены кустов, зелёная летняя одежда тундры, оливково-зелёное море, красноватый Плутон, красноватый цвет туч, красноватая пустыня, красное солнышко*. Жахливий колір нового сонця – Плуто́ну – може сприйматися й позитивно (*красное солнышко*), й негативно (*красный диск*). Кольори в дискурсі Г. Уеллса „Машина часу” більш стримані, але найчастіше пов’язані з небом: *a wonderful deepness of blue, blue sky, the intense blue of the summer sky, the sable sky, inky black sky*. Зорове сприйняття блакитного й синього кольору в англійській мові виражено словом *blue*: *a wonderful deepness of blue* ‘дивовижна синя глибина’, *blue* ‘сине’. Комбінація *inky black* ‘чорнильно-чорний’ не є лексичним повтором в англійській мові, а тільки підкреслює глибину чорного кольору. Майже стабільне варіювання темного кольору в описі простору притаманне всім авторам і характеризує їх скептичний настрій щодо сприйняття реального простору в ірреальному світі: *темна пустеля, небо густо темне, Земля – темне стійло, темні міста, темна планета, темна тиша, ошелешена притихла тьма* (укр.); *темная*

равнина, мрак, красноватые сумерки, темно, вечерняя мгла, темный фон неба (рос.); *the dim world, darkness, the unbroken darkness, the darkness grew deeper, a thick, the darkling sky, the darkling heavens* (англ.).

Слуховий, гаптичний і ольфакторний образи активно представлені в дискурсі В. Винниченка й відображені в описі географічно-топологічного простору, але майже не мають лексико-семантичних збігів із репрезентацією цих образів у Г. Уеллса. Слухові ознаки у Г. Уеллса позначені в образах *тихого, спокійного* простору, у той час як простір у В. Винниченка викликає протилежні почуття: *гуркотитливий, гримить, кричить, шумний, спів, музика, гомін, крики, закотистий заразливий сміх*. Слуховий образ простору в романі В. Обручева „Плутонія” представлений незначною кількістю ознак: *ужасающий грохот, гром гремел, завывание ветра, стоны ветра, глубокая тишина*.

Гаптичний образ формований ознаками сприйняття природного простору. Зокрема, простір у В. Винниченка набуває таких ознак: *вогкий, гарячий, холодний, мокрий, сухий, дощовий*. Простір у Г. Уеллса має ознаки: *melting and flowing surface of the earth* ‘плавка й текуча поверхня землі’, *warm and comfortable* ‘тепла й приємна’. Тактильні характеристики В. Обручева найчастіше представлені температурними показниками: *легкий морозец, холод, холодное Охотское море, адская температура, Плутон жег, жара невыносимая, жара ужасная*.

Ольфакторний зміст образного простору виразно представлений позитивними й негативними ознаками у В. Винниченка й В. Обручева: *горить, паишить нічною спекою, запаише повітря* (укр.), *клубы дыма, пахнет падалью, благоухающие цветы* (рос.). Ольфакторні ознаки простору в дискурсі Г. Уеллса представлені лише лексичними одиницями: *luxurious atmosphere* ‘розкішна атмосфера’, *smoke* ‘димний’.

Когнітивні показники образного змісту репрезентовані семантичними маркерами: *психічні якості, фізичні якості, моральні якості, інтелектуальні якості*, вони вражають кількістю вживань у дискурсі В. Винниченка „Сонячна машина”, різноманітними засобами персоніфікації й метафоризації географічного й природного простору: *Париж танцює, спіишить Берлін, живе Париж, сад хитає лисо-кучерявою головою; сад насмішувато, іронічно шелестить кудлатим гіллям* (фізичні якості) та ін. Назви деяких негативних психічних ознак присутні також і в дискурсі В. Обручева „Плутонія”: *мрачное величие окружающей пустыни, мрачная пустыня, зловещий, безотрадный простор – царство смерти* й Г. Уеллса „Машина часу” *fear had not yet left the world, fearing the darkness, a nightmare, a horror*.

Отже, фантастичний дискурс – це особливий вид художньої культури, що вміщує фантастичні припущення, елементи поетичного сприйняття світу, але не суперечить принципам наукової та художньої вірогідності. У фантастичному просторі предмети отримують деякі вигадані, нові когнітивні ознаки.

Запропоноване дослідження, на наш погляд, є теоретико-практичною базою для подальшого концептуального аналізу фантастичного дискурсу.

Література

Арутюнова 1999 – Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Арутюнова Н. Д. – М. : Яз. рус. культуры, 1999. – 896 с.; **Винниченко 2005** – Винниченко В. Сонячна машина / Винниченко В. – К. : САКЦЕНТ ПЛЮС., 2005. – 640 с.; **Кубрякова 2004** – Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Е. С. Кубрякова // Известия Академии Наук. Серия литературы и языка. – Т. 63. – 2004. – № 3. – С. 3 – 13; **Маслова 2004** – Маслова В. А. Когнитивная лингвистика / Маслова В. А. – Минск : Тетра Системз, 2004. – 256 с.; **Обручев 1986** – Обручев В. А. Плутония; Земля Санникова : Романы / Обручев В. А. – Минск : Юнацтва, 1986. – 606 с.; **Папина 2002** – Папина А. Ф. Текст : его единицы и глобальные категории : учебник / Папина А. Ф. – М. : Едитория, 2002. – 365 с.; **Попова 2007** – Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.; **Приходько 2005** – Приходько А. Н. Концептология дискурса, или дискурсология концепта / А. Н. Приходько // Учен. зап. ТНУ им. В. И. Вернадского, сер. „Филология”. – Симферополь, 2005. – № 2. – Т. 18 (57). – С. 347 – 351; **Селіванова 2004** – Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психолінгвістичний та етнокультурний аспекти) : монографія / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.; **Тодоров 1997** – Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу / Ц. Тодоров ; пер. с фр. Б. Нарумова. – М. : Дом интеллектуал. кн., 1997. – 144 с.; **Шмелев 2002** – Шмелев А. Д. Русская языковая модель мира : материалы к словарю. Серия: язык, семиотика, культура / А. Д. Шмелев – М. : Яз. славян. культуры, 2002. – 224 с.; **Яковлева 1994** – Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира : (модели пространства, времени и восприятия) / Е. С. Яковлева. – М. : Гнозис, 1994. – 343 с.; **Fairclough 2003** – Fairclough N. Analysing Discourse : Text Analysis for Social Research. – London : Routledge, 2003. – 271 p.; **Lakoff 2003** – Lakoff G. Metaphors we live by / George Lakoff and Mark Johnson – London : The university of Chicago press, 2003. – 277 p.; **Wells 1968** – Wells H. G. The Time Machine / H. G. Wells / The Time Machine. The War of the Worlds. Sntroduction by Isaac Asimov. – the USA : Inc., Greenwich, Conn., 1968. – 254 p.

Фоміна С. Б. Концепт ПРОСТИР у науково-фантастичному дискурсі В. Винниченка „Сонячна машина”, В. Обручева „Плутонія” та Г. Уеллса „Машина часу”

У статті розглянуто особливості концептуалізації простору на матеріалі фантастичних романів В. Винниченка „Сонячна машина”, В. Обручева „Плутонія” та Г. Уеллса „Машина часу”. Поручено низку

питань, пов'язаних зі структурою концепту й відображенням простору у фантастичному дискурсі.

Ключові слова: дискурс, концепт *ПРОСТІР*, фантастика, семантика.

Фомина С. Б. Концепт *ПРОСТРАНСТВО* в научно-фантастическом дискурсе В. Винниченко „Солнечная машина”, В. Обручева „Плутония” и Г. Уеллса „Машина времени”.

В статье рассматриваются особенности концептуализации пространства на материале фантастических романов В. Винниченко „Солнечная машина”, В. Обручева „Плутония” и Г. Уеллса “Машина времени”. Особое внимание обращено на ряд вопросов, связанных со структурой концепта и отображением пространства в фантастическом дискурсе.

Ключевые слова: дискурс, концепт *ПРОСТРАНСТВО*, фантастика, семантика.

Fomina S. B. Concept *SPACE* in the science-fiction discourse “The Sun Machine” by V. Vinnichenko, “Plutoniya” by V. Obruchev and “The Time Machine” by G. Wells.

The author of the article deals with the peculiarities of space conceptualization on the basis of fiction novels by V. Vinnichenko “The Sun Machine”, V. Obruchev “Plutoniya” and G. Wells “The Time Machine”. Contradictory questions of space representation in fiction artwork are discussed. Approaches to the concept structure are observed.

Key words: discourse, concept of time, fiction, semantics.

В. В. Шабуніна (Кременчук)

УДК 81'38:81'276.6:62

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДІАЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ТЕХНІЧНИХ НАУКОВО-НАВЧАЛЬНИХ ТЕКСТІВ

На сучасному етапі актуальним аспектом комунікативного напряму мовознавства є аналіз лінгвістичних засобів викладу матеріалу, оскільки саме мовні ресурси слугують для вираження смислів у текстовій діяльності та значною мірою впливають на успіх спілкування. Своєрідним перетином автора й адресата є науковий текст.

Вивченню наукового стилю та його жанрів присвячено розвідки М. Жовтобрюха, Н. Ботвиної, А. Медведєва, П. Селігея, М. Гінзбурга, О. Баженової, Г. Онуфрієнко, С. Малихіної, Л. Славгородської, М. Котюрової, М. Кожиної, Н. Непійводи та ін. науковців, але засоби діалогічної організації жанрів науково-навчального підстилю ще не були об'єктом спеціального лінгвостилістичного дослідження.

Стаття має на меті поглибити вивчення діалогічної організації наукового тексту, дослідити й охарактеризувати лексико-семантичне підґрунтя діалогічної структури технічних науково-навчальних текстів. Як відомо, мовне повідомлення виконує своє комунікативне завдання лише за умови його адекватного сприйняття відповідним реципієнтом. При створенні тексту під впливом чинника адресата він обробляється з метою досягнення максимального комунікативного ефекту, установлення контакту з адресатом, активізації розумової діяльності читача.

Головною рисою лексичного складу науково-навчальних текстів є **термінологічність**. Така особливість зумовлена настановами всього навчального процесу й метою навчального тексту зокрема. Останній має на меті репрезентацію наукового повідомлення в доступній формі [Федюченко 2004: 16], з погляду номінації того або того поняття за допомогою термінів, що виражають наукове знання [Іванова 2007: 9 – 10]. Термін використовують для точного вираження поняття певної галузі знань, він характеризується однозначністю в межах однієї системи термінів, точністю й незалежністю від контексту, стилістичною нейтральністю, відсутністю синонімів та омонімів, чіткою дефініцією [Поберезська 2008: 188].

За Л. Серебряковою, терміни є найбільш інформативними та ємними одиницями наукових і навчальних текстів. На думку дослідниці, „терміни як основні одиниці змісту пронизують і лексично „цементують” науковий текст” [Серебрякова 1984: 171]. Їхня сукупність утворює терміносистему, що є складовою мови науки, – „структуроване наукове знання” [Табанакова 2001: 33]. Важливою функцією термінів у комунікативному процесі є „функція фіксації знання в процесі наукового, технічного і навчального спілкування” [Головин 1987: 13].

Дефінітивність терміна є необхідною умовою виділення термінологічної одиниці зі словникового складу мови. Визначення, що фіксує спеціальне поняття в терміні, визначає його змістову точність і чіткість [СЭСРЯ 2003: 544 – 545]. Дефініція терміна є засобом роз’яснення, а отже, апелювання до адресата, засобом діалогізації. Наприклад: *Тепловим випромінюванням* називається процес переносу теплоти в просторі за допомогою електромагнітних хвиль [Теплотехніка 2005: 112].

Автор апелює до пам’яті та знань читача, подаючи в текстах навчального підстилю наукове знання в надкомпресованій формі, тобто згорнуте до терміна-поняття, закріпленого в науці. У складі такого термінологічного генітивного сполучення позицію залежного компонента посідає антропонім – ім’я першовідкривача, винахідника: *карти Карнау, ряд Фур’є, автомат Мілі, лічильник Джонсона, формула Байєса, коефіцієнт Лагранжа, код Грея, шкала Цельсія, закон Дальтона* тощо: Для високих температур значення **коефіцієнта Пуассона** визначають за формулами, установленними дослідним шляхом [Там само: 22].

Серед наукової та спеціальної термінології є чимало *метафор*, однак унаслідок термінологічності, а отже, однозначної номінативності, ці слова втрачають образність: Найпростішою конструкцією некерованих **глухих муфт** є втулкова муфта (рис. 22.1) [Гуліда 2007: 356]; Переходи (галтели) від **шийок до щік** для підвищення міцності вала виконують плавними (еліптичними) [Сирота 2005: 32].

Учені висловлюють протилежні погляди щодо самого існування та ролі *експресивності й емоційності* в науковому тексті. Варто підкреслити, що образні вислови, які вводяться в текст підручника, слугують для розкриття чи уточнення потрібних понять, дають додаткову інформацію про описувані явища, апелюючи до розумової діяльності уважного читача [Рогава 1989: 65].

Аналіз підручників показав, що в їхньому викладі образність представлена таким стилістичним прийомом, як *метафора*, наприклад: „**Оголений**” **матеріал** цих поверхонь швидко вступає у хімічну взаємодію з навколишнім середовищем <...> [ТЕ 2004: 72]; <...> мережу починають захльостувати цілі „**шторми**” **повідомлень** [КК 2004: 135].

Щоб подати навчальний матеріал підручників і навчальних посібників більш наочно, доступніше донести його до читачів, автор обирає тактику, що передбачає використання *розмовних засобів мовлення*, не характерних для наукового стилю: Трафік вузла, що віщає, передається всім членам групи без гарантії доставки, але з „**максимальною старанністю**” [Там само: 202].

Підручник, з огляду на його дидактичну й пізнавальну спрямованість, не дозволяє авторові висловити своє суб’єктивне ставлення до описуваних явищ, подій, оскільки в ньому важливішою є передача нової інформації, основ науки, аніж указівка на адресанта. Однак дидактична спрямованість тексту підручника не виключає авторського суб’єктивно-оцінного ставлення до описуваних явищ. Мовні засоби, що виражають *авторську оцінку* чи погляд стосовно того чи того питання, сприяють посиленню переконливості думки, викладеної крізь призму почуттєвого сприйняття [Горфункель 1977].

Різнومانітними є засоби текстуалізації, що утворюють ядро *оцінних суджень*: *істотний параметр, актуальна проблема, необхідна умова, першочергове завдання, радикальний спосіб* тощо: **Найбільш істотним параметром** є геотермічний градієнт <...> [Теплотехніка 2005: 450].

Засоби *авторизації* в текстах науково-навчального підстилю покликані стимулювати інтерес до вивчення явища. Для більшої переконливості, досягнення найвищого перлокутивного ефекту автор використовує *покликання* на відомих учених, наприклад: **Російський вчений Д. Журавський показав**, які дотичні напруження досягають порівняно великих значень у перерізах <...> [Гуліда 2007: 99].

Щоб реалізувати комунікативну інтенцію, а саме допомогти читачеві виділити найбільш важливу, суттєву інформацію, правильно визначити пріоритети під час її сприймання, спрямувати увагу читача в

потрібному напрямку, – автор використовує оператори, що виражають градаційні відношення й ступінь значущості повідомлюваного, акцентують логіку розгортання тексту, указують на час, послідовність (*по-перше, по-друге, по-третє, з одного боку, з іншого боку, у свою чергу, у першу чергу, спочатку, потім, далі, після чого* тощо): **Це, у свою чергу**, спричиняє перекося зубців зубчастих коліс <...> [Там само: 313].

Для ілюстрування тих чи тих положень, роз'яснення адресатові будь-яких тверджень, підкріплення висловлюваної думки автор наводить аргументовані приклади. Ця тактика передбачає використання таких метатекстових сигналів: *приклад наведено <...>, прикладом може бути <...>, прикладом є <...>, прикладом може служити <...>, як приклад можна навести <...>, розглянемо як приклад <...>* тощо.

У текстах підручників для ВНЗ, як і загалом у науковому тексті, існує „культ висновку” [Троянская 1970: 66], комунікативною інтенцією якого є привернення уваги читача до результатів досліджень, зіставлення прагматичних сподівань адресата. Для формулювання висновку використовуються висловлення узагальнювального характеру, що логічно впливають із попередніх міркувань і супроводжуються метатекстовими сигналами (*викладене вище дозволяє зробити ряд узагальнень; із розглянутого прикладу можна зробити висновок, що <...>; як можна висновувати на підставі <...>; таким чином <...>*).

З метою посилення переконливості думки, стимулювання інтересу читачів, орієнтування адресата в процесі сприйняття науково-навчальних текстів автор використовує розглянуті вище засоби, що утворюють лексико-семантичне підґрунтя діалогічної структури науково-навчальних текстів технічної галузі.

Крім лексико-семантичних засобів, діалогічну організацію науково-навчальних текстів, реалізацію комунікативно-пізнавальних потреб наукової комунікації забезпечують також графічні, морфологічні, синтаксичні та інші лінгвістичні засоби. Особливості їх використання в текстах науково-навчального підстилю стануть темами наступних наукових розвідок.

Література

Головин 1987 – Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах : учеб. пособие для филол. спец. вузов / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высш. шк., 1987. – 104 с.; **Горфункель 1977** – Горфункель А. Х. Гуманизм и натурфилософия итальянского Возрождения / А. Х. Горфункель. – М. : Мысль, 1977. – 359 с.; **Гуліда 2007** – Гуліда Е. М. Прикладна механіка : підручник / Е. М. Гуліда, Л. Ф. Дзюба, І. М. Ольховий ; за ред. Е. М. Гуліди. – Л. : Світ, 2007. – 384 с.; **Іванова 2007** – Иванова С. А. Семантизация термина в научно-учебном тексте : на материале терминологии радиотехники в русском и французском языках : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.20 „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / С. А. Иванова. – Екатеринбург, 2007. –

23 с.; **КК 2004** – Контроль та керування корпоративними комп'ютерними мережами : інструментальні засоби та технології : навч. посіб. / А. М. Гуржій, С. Ф. Коряк, В. В. Самсонов, О. Я. Складов. – Х. : „Компанія СМІТ”, 2004. – 544 с.; **Поберезська 2008** – Поберезська Г. Г. Лінгвістичні основи документознавства та інформаційної діяльності / Г. Г. Поберезська, І. М. Волинець ; за ред. І. П. Ющука. – К. : Знання, 2008. – 351 с.; **Рогава 1989** – Рогава М. Д. О некоторых языковых средствах выражения экспрессивности и эмоциональности в учебной литературе (на материале учебников гуманитарного профиля Великобритании и США) / М. Д. Рогава // Разновидности и жанры научной прозы : Лингвостилистические особенности : сб. науч. тр. ; отв. ред. М. Я. Цвиллинг. – М. : Наука, 1989. – С. 59 – 69; **Серебрякова 1984** – Серебрякова Л. А. Термины как конструктивные и смысловые компоненты высказывания (в сравнении с нетерминами) / Л. А. Серебрякова // Термины в языке и речи. – Горький : Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1984. – С. 47 – 54; **Сирота 2005** – Сирота В. І. Основи конструкції автомобілів : навч. посіб. / В. І. Сирота. – К. : Арістей, 2005. – 280 с.; **СЭСРЯ 2003** – Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. – М. : Флинта, 2003. – 696 с.; **Табанакова 2001** – Табанакова В. Д. Идеографическое описание научной терминологии в специальных словарях : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.21 / Табанакова В. Д. – Тюмень, 2001. – 287 с.; **Теплотехніка 2005** – Теплотехніка : підручник / Б. Х. Драганов, А. А. Долінський, А. В. Міщенко, Є. М. Письменний ; за ред. Б. Х. Драганова. – К. : „ІНКОС”, 2005. – 504 с.; **ТЕ 2004** – Технічна експлуатація та надійність автомобілів : навч. посіб. / Є. Ю. Форнальчик, М. С. Оліскевич, О. Л. Мاستикаш, Р. А. Пельо ; за заг. ред. Є. Ю. Форнальчика. – Л. : Афіша, 2004. – 492 с.; **Троянская 1970** – Троянская Е. С. Некоторые особенности функционирования грамматических моделей в стиле научной речи (на материале немецкого языка) / Е. С. Троянская // Стилистико-грамматические черты языка научной литературы. – М. : Изд-во МГУ, 1970. – С. 65 – 112; **Федюченко 2004** – Федюченко Л. Г. Терминологическое поле в когнитивной структуре учебного научного текста : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.21 „Прикладная и математическая лингвистика” / Л. Г. Федюченко. – Тюмень, 2004. – 23 с.

Шабуніна В. В. Лексико-семантичне підґрунтя діалогічної структури технічних науково-навчальних текстів

У статті визначено основні лексико-семантичні засоби, які забезпечують діалогічну організацію науково-навчальних текстів технічної галузі, підтримують оптимальний комунікативний контакт між автором і адресатом текстів науково-навчального підстилю.

Ключові слова: адресат, автор, науково-навчальний текст, науково-навчальний підстиль, лексико-семантичні засоби.

Шабуніна В. В. Лексико-семантичне основи діалогічної структури технічних науко-навчальних текстів

В статті вказані основні лексико-семантичні засоби, забезпечуючі діалогічну організацію науко-навчальних текстів технічної галузі, підтримують оптимальний комунікативний контакт між автором і адресатом текстів науко-навчального підстилю.

Ключові слова: адресат, автор, науко-навчальний текст, науко-навчальний підстиль, лексико-семантичні засоби.

Shabunina V. V. The lexical and semantic means of maintaining of the communicative contact between an author and an addressee of a scientific-educational text

The main lexical and semantic means providing dialogical organizing of scientific-educational texts of technical brunch, maintaining an optimum communicative contact between an author and an addressee of texts of scientific-educational substyle are pointed out in the article.

Key words: an addressee, an author, a scientific-educational text, a scientific-educational substyle, lexical and semantic means.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Ю. В. Абрамян (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2(477.52/6)

**ДИНАМІКА НАЗВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ У
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

Системний характер лексики може виявлятися передусім у зв'язках лексичних значень слів, які утворюють різні лексичні підсистеми, що за ознакою співвіднесеності лексем з позамовною дійсністю у свою чергу можуть диференціюватися на певні тематичні групи лексики (ТГЛ), які далі членуємо на лексико-семантичні групи (ЛСГ), семантичні підгрупи (СП), семантичні мікрогрупи (СМ) та семантичні ряди чи окремі номінації тих або інших об'єктів.

Тематична група сільськогосподарської лексики тісно пов'язана з усією матеріальною культурою українського народу, що дає підстави досліджувати її й у синхронічному, і в діяхронічному аспектах, адже вона є одним з найдавніших шарів слов'янської лексики, а окремі сегменти цієї ТГЛ за походженням сягають праслов'янського періоду.

Сільськогосподарська лексика вже була об'єктом системного дослідження на матеріалі й старожитніх, і новостворених говірок української мови, про що свідчать праці Й. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1960], М. Никончука [Никончук 1985], Г. Козачук [Козачук 1971], Т. Тищенко [Тищенко 2003], Р. Сердеги [Сердега 2005] та ін., але відсутній цілісний системний опис агрономів Східної Слобожанщини в аспекті динаміки лексичної системи, що й зумовлює актуальність нашої роботи.

ЛСГ найменувань сільськогосподарських угідь об'єднує чотири семантичні підгрупи (СП): 1) СП найменувань угідь, відведених під посіви; 2) СП назв оброблюваних ділянок землі; 3) СП назв необроблюваних площ; 4) СП назв місцин, пропущених під час сівби, оранки, косіння тощо. У статті розглянемо одну складову ЛСГ на позначення сільськогосподарських угідь – СП найменувань оброблюваних ділянок землі з метою укладання корпусу лексичних одиниць, що репрезентують відповідні семи, та виявлення напрямків динаміки цієї групи лексики.

Окреслену семантичну підгрупу складають назви сільськогосподарських угідь, у виокремленні яких визначальним є позамовний чинник: ділянки землі розрізняють за господарською цінністю, призначенням, розміром, регулярністю обробки або технологією використання тощо. Таким чином, СП об'єднує дві мікрогрупи: назви ділянок оброблюваної землі й назви частин оброблюваного поля. Першу мікрогрупу складають сім сем, представлені численними лексичними, морфемними й фонетичними варіантами, мотивація яких в основному прозора. Сема 'придатна для

орання й засіву земля репрезентована в українських східнословобожанських говірках полісемантичними лексемами *поле* (4, 14, 15, 16, 21, 26, 28, 29, 30, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 52, 55, 56), *пашн'а* (1, 6, 17, 18, 19, 20, 21, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 52, 53, 54), є морфемний варіант *пахота* (6, 17, 18, 20, 21, 53, 54, 63), *ч'орнозем* (1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 21, 22, 24, 39, 40, 41, 42), *р'іл':а* (16, 25, 26, 27, 63) та атрибутивними словосполученнями з ядерною лексемою *зе"мл'а*, що мають уточнююче значення: *плодо|родна зе"мл'а* (4, 13, 24, 29, 34, 44, 49, 50, 51, 57, 59), *ро|д'уч'а зе"мл'а* (14, 15, 22, 23, 27, 46, 47, 48, 58), *п|ахотна зе"мл'а* (3, 31, 32, 33, 43, 52, 44, 57, 59), *пропаш|на зе"мл'а* (53, 54, 60, 61, 62), *го|жа зе"мл'а* (22, 35, 36), *уро|жайна зе"мл'а* (22).

Сема поле, яке давно орють й засівають представлена в українських східнословобожанських говірках в основному лексемою *поле* (1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63) та атрибутивними словосполученнями з цією лексемою *ро|боч'е поле* (33, 53, 54, 64, 62), *запла|новане поле* (23, 36, 55, 56), *старо|оране поле* (44, 48, 59), *довн'ош'н'е поле* (17, 20); спорадично спостережені інші лексеми, що виражають окреслену сему: *нива* (1, 4, 5, 13, 16, 21, 25, 26, 60), *паш'н'а* (34, 39, 40, 49, 50, 51, 52), *пахота* (35, 37, 53, 54, 61, 62), *паш'нина* (22), *п|ахотна земл'а* (45), *пос'ї|уніи клин* (52).

Сему рілля, зорана земля, виоране поле маніфестують три однокомпонентні лексеми, похідні утворення від дієслів *пахати* й *орати*, уживані в східнословобожанських говірках на позначення процесу обробітку ґрунту, та одне словосполучення номена *поле* й дієприкметника, похідного від лексеми *орати*, зокрема: *пахота* (1, 2, 3, 5, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 27, 28, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63) (морфемний варіант *паш'н'а* (18, 19, 26, 34, 49, 50, 51)), *оранка* (1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 31, 32, 33, 39, 40, 43, 45, 55, 56), *зоране поле* (22, 26, 44, 59) і лексема, етимологічно споріднена зі словом *орати* – *р'іл':а* (4, 6, 15, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 53, 54, 57, 58, 59).

Сема зяб, земля виорана на зиму під весняну сівбу представлена в східнословобожанських говірках однокомпонентними лексемами *з'аб* (1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63), *пар* (1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 29, 30, 42, 46, 47, 61, 62), *пахота* (4, 14, 25, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 49, 50, 51, 58), менш поширені описові форми: *з|абл'ева їс'пашка* (44, 59, 63), *зи|мова пахота* (3), *с'п|ахана земл'а* (24, 26, 28, 33), *пере|орана земл'а* (27), *з|орана на з'аб земл'а* (22, 31, 32, 43, 52, 53, 54).

Для позначення землі, яка містить коріння та інше, що заважає вільному рухові плуга, у говірках регіону нами виявлено такі лексеми:

сте^рн'а (3, 4, 13, 14, 15, 24, 29, 30, 35, 36, 37, 38, 39, 40), |дер^н (5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 22) і морфемні варіанти – де^рнина (55, 56, 57, 60) та де^ртин':а (1, 2, 5), не^удобки (39, 40, 45), не^уз'їд':а (45, 46, 47) й атрибутивні словосполучення з центральною лексемою зем^л'а: де^рниста зе^м'л'а (1, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 23, 25, 27, 28, 41, 42, 55, 56, 58), за^дерне^{та} зе^м'л'а (31, 32, 33, 43), за^гр'аз'н'он:а зе^м'л'а (17, 18, 19, 20, 21, 22, 52), за^соре^{на} зе^м'л'а (25, 27, 28, 36, 37, 38, 52), |сорна зе^м'л'а (44, 46, 47, 48, 59), не^убрана зе^м'л'а (49, 50, 61, 62, 63), за^пуш':е^{на} зе^м'л'а (6, 17, 18, 19, 20, 21), за^рошч'а зе^м'л'а (4, 14, 15, 16, 26), зас^{'м}іч'ена зе^м'л'а (22, 53, 54), паралельно в окремих говірках спостережені прийменникові описові форми – зе^м'л'а з кор'іш'ками (13, 24, 29, 30), зе^м'л'а з^с пир'і'їу кор'ін':а (22). З усього набору лексем, які маніфестують названу сему, у *Словарі української мови* зафіксований лише номен *стерня*, що позначає хліб на корені [СУМГ IV: 203], тобто з часом лексема розширила своє значення, адже в сучасних українських східнословобожанських говірках вона не лише є репрезентантом кількох сем семемі поле з-під сільськогосподарської культури, а й семи земля, що містить коріння та інше, що заважає вільному рухові плуга. Усі інші лексеми можемо вважати умовними новотворами, які виникли при потребі називання нових реалій, але від давніх основ, наприклад, старовинне утворення *дернь* фіксується протягом усієї історії української мови, хоч і точно невідомо, коли тут поширився вставний *е*, тобто виникла сьогоднішня нормативна форма *дерен* [Німчук 1992: 236], яка в сучасних східноукраїнських говірках стала основою для творення нових найменувань – де^рнина, де^ртин':а, де^рниста, за^дерне^{та} тощо.

Сема ділянка землі при садибі, призначена здебільшого для вирощування овочів маніфестована в усіх досліджених східнословобожанських говірках лексемою го^род (є фонетичний варіант ого^род) та морфемними варіантами ого^родни^цтво (26 27 31 32 33 34 41 42 43 49 50 51 55 56 58) (наявний фонетичний варіант го^родни^цтво –27 39 40 58), го^родч'ік (25, 28), го^род'н'іч'ество (48), городи^ена (21), спорадично зафіксовані однокомпонентні лексеми, що функціонують з вищезазначеними: з^{'р}ад^мка (7, 8, 9, 10, 11, 12, 61, 62), капус^ник (6) та описові найменування – д'іл'анка дл'а ого^роди^ени (22, 37), ку^сок зем^л'і (58).

На позначення ближнього поля, поля й городу коло дому в українських східнословобожанських говірках послідовно вжито лексему го^род (ого^род) (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63), у частині говірок зафіксовано морфемні варіанти цієї лексеми – за^го^род^мка (7, 8, 9, 10, 11, 12), го^родн'іч'ество (46, 47, 48); у шістнадцяти говірках окреслену сему маніфестує лексема |поле (1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 24, 26, 28, 39, 40, 45) та описове найменування з цією лексемою – |поле п'ід

город (21, 63); у тринадцяти з досліджуваних говірок цю сему репрезентує лексема *д'іл'анка* (2, 3, 44, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61); спорадично зафіксовані інші лексеми, що функціонують паралельно з вищевказаними: *паї* (4, 24, 29, 30, 41, 42), *садиба* (13, 19, 24, 30, 55, 56) (є морфемний варіант *присадиба* (40, 60), *грунт* (17, 18, 19), *г'рад'ки* (19, 63), *ланка* (23), *у'ч'асток* (58), *добаў'ка* (53).

Семи придатна для орання й засіву земля та поле, яке давно орють і засівають тісно взаємопов'язані, адже природно, що придатну для орання й засіву землю регулярно обробляють, тому виявлені спільні репрезентанти – полісемічні лексеми *поле*, *пашн'а* (*пахота*). Окрім того, у низці східнословобожанських говірок лексема *пахота* є маніфестантом (або компонентом лексеми, що маніфестує) семи зяб, земля виорана на зиму під весняну сівбу . Номен *р'іл':а* репрезентує не лише узагальнену сему придатна для орання й засіву земля , а й має більш конкретне значення – у низці східнословобожанських говірок може позначати сему рілля, зорана земля, виоране поле . Ця лексема виявлена й у *Словарі української мови*, де маніфестує сему зоране поле, пашня [СУМГ IV: 23]. Лексема *з'аб*, виявлена в більшій частині досліджуваних східнословобожанських говірок як репрезентант семи зяб, земля виорана на зиму під весняну сівбу , і в *Словарі української мови* представляє сему пахоть на зиму, поле, вспаханное осенью подъ яровой хлѣбъ [СУМГ II: 191]. З цим же значенням виявлена в східнословобожанських говірках лексема *пар*, яка в *Словарі* зареєстрована семою, яку реалізують лексеми *паренина*, *парина*, *паровина* [СУМГ III: 96], не зафіксовані в східнословобожанському мовленні. Лексема *город* (*огород*) у говірках досліджуваного ареалу маніфестує дві семи: ділянка землі при садибі, призначена здебільшого для вирощування овочів та ближнє поле, поле й город коло дому , і в *Словарі української мови* зафіксована на позначення семи огородь [СУМГ I: 314] без будь-яких уточнень чи пояснень. Так само й лексема *г'рад'ка*, що в кількох східнословобожанських говірках репрезентує сему ділянка землі при садибі, призначена здебільшого для вирощування овочів , а морфемний варіант цієї лексеми – *г'рад'ки* – сему ближнє поле, поле й город коло дому , у *Словарі* представляє сему гряда, грядка [Там само: 334].

Частина лексем, виявлених у *Словарі української мови* за редакцією Б. Грінченка, зафіксована в сучасних східнословобожанських говірках із тим самим значенням, а в частині найменувань відбулося певне зміщення й розширення значення, наприклад, як і в сучасних українських східнословобожанських говірках, у *Словарі* виявлений номен *оранка* репрезентує не сему зорана земля, виоране поле , а позначає 1) процес; 2) час обробки ґрунту [СУМГ III: 62], а от лексему *ораниця*, що маніфестує сему вспаханное поле [Там само], у сучасних східнословобожанських

говірках не спостережено. Лексема *нива* (*нивка*, *нивонька*), зафіксована в *Словарі української мови* зі значенням *вспаханное поле* [СУМГ II: 563], у частині досліджуваних говірок репрезентує більш узагальнену сему *поле*, яке давно орють і засівають. Лексема *ч'орнозем*, що в східнословобожанських говірках маніфестує сему *придатна для орання й засіву земля*, у *Словарі української мови* зафіксована дещо в іншому морфемному оформленні – *чорноземля*, і вказує, імовірно, на цінність ґрунту, адже представляє сему *черноземъ* [СУМГ IV: 471].

Отже, ключові лексеми, що є репрезентантами сем *семеми ділянки оброблюваної землі*, є за походження досить давні, принаймні виявлені в працях початку минулого століття, наприклад, номен *поле*, успадкований з давньоруського періоду, зафіксований в українських пам'ятках XIV – XV ст. зі значенням ландшафтного об'єкта, позначаючи *відкритий безлісий простір*, а, крім того, широкоживаний зі значенням *земля, придатна для обробітку* [Історія...1983: 219]. У *Словарі української мови*, крім лексеми *поле*, зареєстровано демінутивні утворення *поленько*, *полечко*, *польце* [СУМГ III: 282]. Лексема *пашня* (*пашниця*) у *Словарі* вказує на хліб у зерні й на колосі [СУМГ III: 104], а не на оброблювану ділянку землі, як у сучасних східнословобожанських говірках. Номен *пашня* репрезентує також семему, що об'єднує кілька сем – *рілля*, *однорілля*, *новорілля*, *готова рілля* тощо, у ще одній праці початку минулого століття – *Опытъ толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии* [ОТС: 196].

Семантична мікрогрупа на позначення частин земельних ділянок складена з восьми сем, у виділенні яких визначальним є два чинники: призначення та спосіб обробки частини земельних ділянок.

Сема ділянки поля чи городу, перемежовані смугами насаджень у східнословобожанських говірках маніфестована лексемами *козки* (1, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 19, 31, 32, 33, 36, 35, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 57, 59, 63) (виявлено морфемний варіант *козоч'ки* (1, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 41, 42, 55, 56, 58), *с'муж'ки* (3, 4, 6, 13, 14, 15, 16, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30), *д'їл'анки* (1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 58), *латки* (1, 2, 53, 54, 56, 60, 61, 62), *ланки* (2, 5, 17, 18, 19, 20), *вулич'ки* (34, 49, 50, 51), *к'лаптики* (55, 56, 58), *постат'ї* (1, 6, 13), *ку'соч'ки* (44, 58), *з'р'адки* (3), *уч'астки* (22). Мотивація наведених лексем загалом зрозуміла – вони всі позначають частину цілого, окрім лексем *козки* (*козоч'ки*), які, імовірно, походять від слова *коса* – смуга чогось, якихось насаджень і зазнали незначної фонетичної зміни. Дериватами дієслова *ділити* є номен *д'їл'анка* та зареєстрована в *Словарі української мови* за редакцією Б. Грінченка лексема *дільниця*, яка репрезентує тотожні аналізованій семи *над'їль* та *отд'їленная часть для работы въ полѣ* [СУМГ I: 384]. Інших виявлених лексем немає в *Словарі української мови*, а на позначення частин земельних ділянок

різної площі зафіксовано такі лексеми: *лаз* [СУМГ II: 341], *лан* [Там само: 343], *лапичка* [Там само: 344], *планок* [СУМГ III: 191], *різа* [СУМГ IV: 21]. Наведені номени не функціонують у жодній з досліджуваних східнословобожанських говірок, імовірно, вони відійшли до пасивного шару лексики, поступившись місцем більш мотиваційно прозорим і загальнонозрозумілим.

Сему смуга насаджень городніх рослин на межі між ділянками поля чи городу у сорока досліджуваних говірках реалізує лексема *межа* (1, 2, 4, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62) (виявлено морфемний варіант *межни^{el}ч'ок* (9, 10, 11, 12), паралельно з цими номенами в низці говірок функціонують лексеми *р'а'док* (3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 34, 41, 42, 45, 49, 50, 51, 58, 63), *зр'адка* (1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 18, 19, 20, 45, 46, 47, 48), *полоска* (44, 55, 56, 57, 59, 63). Лексеми *межа*, *межник*, *промежок* спостережені в *Словарі української мови* за редакцією Б. Грінченка з несуттєвою різницею в значенні: у східнословобожанських говірках лексеми *межа* може позначати лінію поділу будь-якої поверхні, границю, а може, як і дериват *межни^{el}ч'ок*, – смугу насаджень на межі між ділянками поля чи городу, а в *Словарі* номен *межа* реалізує загальну сему *межа*, границя, *предѣль* [СУМГ II: 415], а її морфемні варіанти *межник* – сему *полоса незасѣянной землі между двумя нивами* [Там само], *промежок* – сему *полевая дорожка по межѣ между двумя полями, интерваль* [СУМГ III: 471].

На позначення круглої ямки в землі, зробленої для посадки капусти, картоплі тощо, у всіх досліджених східнословобожанських говірках виявлено лексему *лунка*, а паралельно функціонують такі номени: *кубах* (3, 4, 13, 14, 15, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 52, 53, 54, 58) (є три морфемні варіанти *кубаха* (13, 25, 34, 46, 47, 49, 50, 51, 58), *кубашка* (22), *кубашок* (27)); *ямка* (21, 41, 42). У *Словарі української мови* виявлена лексема *кубах* [СУМГ II: 317] у тому ж значенні, у якому вона активно функціонує в говірках досліджуваного ареалу. Номен *лунка*, який є домінуючим у репрезентації окресленої семи, у *Словарі* поданий як частина семи, котру представляє лексема *кубах* [Там само].

Для реалізації семи довга заглибина в землі, проведена плугом у всіх досліджених говірках ужито лексему *борозна* (є фонетичний варіант *борозда*), а спорадично спостережені паралельні назви: *лушч'иник* (41, 42), *йа'рок* (63) (є фонетичний варіант *йерок* (26), *р'іл'а* (3)). У *Словарі української мови* лексема *борозна* [СУМГ I: 88], яка є основним виявом семи в сучасних східнословобожанських говірках, представлена з демінутивними утвореннями *борозенька*, *борознонька*, *борозка* [Там само], тобто лексема активно функціонує в живому мовленні більше ста років, отже, виявляє сталість.

Так само демонструє незмінність у значенні протягом століття лексема *скиба*, зареєстрована в *Словарі української мови* у двох значеннях (зафіксовані демінутивні утворення *скибка*, *скибонька*, *скибочка*): 1) ломоть , 2) пласть землі при паханні [СУМГ III: 133], і в сучасних українських східнословобожанських говірках лексема *с¹киба* маніфестує сему шар землі, піднятий і відвернений плугом під час оранки у тридцяти трьох обстежених говірках (15, 16, 21, 22, 25, 24, 26, 27, 28, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 44). Окрім названої лексеми, сему репрезентують номени *пласт* (1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 23, 29, 30, 45, 46, 47, 55, 56, 22), *глиба* (4, 13, 15, 21, 24, 27, 31, 32, 33, 36, 38, 43, 55, 56, 58, 53, 54), *отвал* (6, 17, 18, 19, 20, 21, 46, 47, 48, 63), *р'їл':а* (3, 6, 14, 26), не представлені в *Словарі української мови*.

Сему широка борозна, утворена посередині ниви, якщо її орали від країв до середини репрезентовано в східнословобожанських говірках дев'ятьма номенами, зокрема: *борозна* (21, 22, 35, 36, 37, 38, 42, 52, 53, 54, 57, 60, 61, 62), *розвал* (1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 45, 63), *розг'їн* (25, 27, 28, 41, 42, 45, 58) (є морфемні варіанти *загонка* (31, 32, 33, 34, 43, 48, 49, 50, 51, 55) і *розгонка* (16, 25, 26), та словосполученнями з ядерною лексемою *борозна* та компонентами, що похідні від названих лексем – *розвал'на борозна* (6, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 44, 59), *розг'їн:а борозна* (3, 13, 14, 15, 24, 29, 30); номенами *йа'рок* (4, 6, 21, 24, 26, 27, 28, 30, 46, 47), *розора* (22, 41, 42, 39, 40, 55), *огр'їх* (46, 47), *р'їч'ак* (21).

Сему кінець ниви, де повертають плуг для оранки у зворотному напрямку маніфестують такі лексеми: *розворот* (16, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 41, 42, 43, 57, 60, 61, 62) (спостережено морфемний варіант *розворотник* (40, 60), виявлено сполуку, означення якої походить від вищеназваної лексеми – *розворотна полоса* (6, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 44, 45, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 63), *краї* (3, 4, 6, 14, 15, 21, 29, 30, 34, 49, 50, 51), *вуглове* (1, 2, 4, 5, 13, 24, 29, 30, 42), *розпашка* (7, 8, 9, 10, 11, 12), *огр'їх* (46, 47, 58), *розора* (13, 24), *к'їнець* (22, 29), *загонка* (7), *гузир* (15), *поне'реч'ок* (39).

На позначення семи недоорані подовжні ниви, які наприкінці оранки обробляються упоперек у східнословобожанських говірках виявлено однокомпонентні номени, ужиті в множині, зокрема: *запахи* (16, 61, 62) (спостережено два морфемні варіанти – *запашки* (1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 23, 31, 32, 33, 43, 55, 56), *о'п:ашки* (48, 52, 63); *країї* (3, 6, 14, 15, 21, 26, 34, 49, 50, 51), *кли'ни* (39, 40, 60) (зафіксовано морфемний варіант *кли'н'ц'ї* (6, 17, 18, 19, 20, 21, 39, 40), *заоранки* (4, 13, 24, 29, 30), *зарубки* (41, 42, 55, 56), *огр'їхи* (46, 47), *меж'ї* (13, 24), *йазі'ки* (56) та словосполучення *розворот'н'ї полоси* (35, 36, 37, 38, 41, 42, 44, 45, 48, 52, 53, 54, 57, 59), *поне'реч'н'ї полоси* (22, 25, 27, 28, 42, 58).

У *Словарі української мови* за редакцією Б. Грінченка ми не виявили сему на позначення різних видів борозни чи з певною метою недоораних ділянок поля, імовірно, це пов'язано з позалінгвальними

чинниками, адже в *Словарі* відбито сучасну на той час загальноживану лексику, а в рільництві протягом століття відбулися певні зміни, спричинені, зокрема, способами обробки ґрунту, що й відбилося в живому мовленні – з'явилися нові номени на позначення нових понять. Проте деякі динамічні процеси можна пов'язати зі словотворенням, наприклад, від дієслова *заорювати* утворилися лексеми *заори*, *заорини*, які в *Словарі* репрезентують сему *края пахатного поля съ трудомъ запахиваемые и дающие огрѣхи вслѣдствие твердой уѣзженной почвы* [СУМГ II: 74], а в сучасних східнословобожанських говірках спостерігаємо лексему *заоранки*, що маніфестує тотожну давній сему *недоорані подовжні ниви*, які наприкінці оранки обробляються упоперек. Спостережені в східнословобожанських говірках лексеми *розг'ін*, *загонка*, *розгонка*, *розг'ін:а борозна*, що маніфестують сему *широка борозна, утворена посередині ниви, якщо її орали від країв до середини* та в одній говірці спостережено репрезентацію лексемою *загонка* *семи кінець ниви, де повертають плуг для оранки в зворотному напрямку*, на нашу думку, мають безпосереднє відношення до лексеми *гони*, що подана в *Словарі української мови* на позначення довжини зраного поля та взагалі довжини більшої ніж 60 сажнів [СУМГ I: 307]. Номен *гони* став основою для утворення цих нових найменувань, що свідчить про словотворчу потужність діалектного мовлення. Полісемантична лексема *розора*, яка в низці досліджуваних говірок позначає широку борозну, утворену посередині ниви, якщо її орали від країв до середини, і спорадично вказує на кінець ниви, де повертають плуг для оранки в зворотному напрямку, у *Словарі української мови* зафіксована в двох значеннях: 1) *таке саме, як і в сучасних східнословобожанських говірках*, 2) *вообще передѣль, черта между двумя вспаханнми полями, проведенная плугомъ, или между грядами, сдѣланная заступомъ* [СУМГ IV: 54]. Це свідчить про звуження семантики лексеми на сучасному зрізі. Лексема *огрѣх*, зафіксована в *Словарі української мови* як репрезентант семи *пропущенное мѣсто при паханьѣ поля* [СУМГ III: 37], на сучасному етапі виявила більшу семантичну варіативність, адже може позначати не лише пропущене місце під час оранки, засіванні, косінні тощо, а й у кількох досліджуваних говірках може вказувати на кінець ниви, де повертають плуг для оранки у зворотному напрямку та на недоорані подовжні ниви, які наприкінці оранки обробляють упоперек.

Отже, домінантні лексеми СП назв оброблюваної землі, такі як: *поле*, *пашн'а*, *нива*, *пахота*, *р'їл':а*, *оранка*, *з'аб*, *пар*, *сте'рн'а*, *город (огород)*, *г'рад'ка*, *борозна*, *розора*, *межа*, *кубах*, *с'киба*, *огр'їх*, що репрезентують низку вищезазначених сем, не лише виявили функціональну стабільність упродовж ста років, а часом і суттєво розширили своє значення. Саме ці лексеми, їх деривати, сполуки, у яких вони є компонентами, у сучасному східнословобожанському живому мовленні виявляють найбільшу активність.

Водночас у сучасних українських східнословобожанських говірках функціонує значно більше номенів на позначення оброблюваних ділянок землі, ніж сто років тому, зафіксовані в *Словарі української мови* за редакцією Б. Грінченка. Репертуар найменувань розширився за рахунок словотвірних, фонетичних варіантів назв, виникнення нових номенів, в основному словосполучень, та зміни або розширення значення відомих найменувань. Ядро описуваної семантичної підгрупи становлять загальноновживані лексеми, більшість з яких етимологічно сягає відповідних праслов'янських коренів, а до периферії можемо віднести описові найменування.

Література

Дзендзелівський 1960 – Дзендзелівський Й. О. Сільськогосподарська лексика говорів Закарпаття (лексика, пов'язана з обробітком землі, вирощуванням сільськогосподарських культур та збором урожаю) / Й. О. Дзендзелівський // *Studia Slavica Hung – Budapest*, 1960. – Т. X. – С. 33 – 97; **Никончук 1985** – Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся / М. В. Никончук – К. : Наук. думка, 1985. – 312 с.; **Козачук 1971** – Козачук А. А. Сельскохозяйственная лексика говорів Волини : автореф. дис. на соис. учен. степ. канд. філол. наук : спец. 10.661 „Языки народов СССР (украинский язык)” / А. А. Козачук. – Киев, 1971. – 19 с.; **Тищенко 2003** – Тищенко Т. М. Подільсько-середньодніпрянське суміжжя у світлі ізоглос : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. М. Тищенко. – К. , 2003. – 19 с.; **Сердега 2005** – Сердега Р. Л. Лексика традиційного господарювання в говорах Центральної Слобожанщини (Харківщини) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Р. Л. Сердега. – Х., 2005. – 20 с.; **Німчук 1992** – Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 414 с.; **Історія... 1983** – Історія української мови: лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.

Умовні скорочення джерел

СУМГ – Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – Репринт. вид. – К. : Лексикон, 1996.; **ОТС** – Василенко В. К. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии: кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие / Василенко В. К. // Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва. – Харьков, 1902. – Т. 13. – 139 – 214.

Цифрові позначення говірок Луганщини

1) с. Лантратівка Троїцького р-ну; 2) смт Троїцьке; 3) с. Червоноармійське Білокуракинського р-ну; 4) с. Березівка Новопокровського р-ну; 5) с. Покровське Троїцького р-ну; 6) с. Новониканорівка Сватівського р-ну; 7) с. Новочервоне Троїцького р-ну; 8) с. Тарасівка Троїцького р-ну; 9) с. Маньківка Білокуракинського

р-ну; 10) с. Малоолександрівка Троїцького р-ну; 11) с. Просторе Білокуракинського р-ну; 12) с. Плахо-Петрівка Білокуракинського р-ну; 13) с. Макартетине Новопсковського р-ну; 14) смт Білолуцьк Новопсковського р-ну; 15) с. Можняківка Новопсковського р-ну; 16) с. Донцівка Новопсковського р-ну; 17) с. Хомівка Сватівського р-ну; 18) с. Гончарівка Сватівського р-ну; 19) м. Сватове; 20) с. Свистунівка Сватівського р-ну; 21) с. Маньківка Сватівського р-ну; 22) смт. Білокуракине; 23) с. Нещеретове Білокуракинського р-ну; 24) с. Закотне Новопсковського р-ну; 25) с. Заайдарівка Новопсковського р-ну; 26) с. Новорозсош Новопсковського р-ну; 27) смт Новопсков; 28) с. Писарівка Новопсковського р-ну; 29) с. Риб'янцеве Новопсковського р-ну; 30) с. Піски Новопсковського р-ну; 31) с. Сичанське Марківського р-ну; 32) с. Кризьке Марківського р-ну; 33) с. Бондарівка Марківського р-ну; 34) с. Підгорівка Старобільського р-ну; 35) с. Голубівка Кремінського р-ну; 36) с. Новоборове Старобільського р-ну; 37) с. Чмирівка Старобільського р-ну; 38) м. Старобільск; 39) с. Бондареве Старобільського р-ну; 40) с. Веселе Старобільського р-ну; 41) с. Брусівка Біловодського р-ну; 42) с. Литвинівка Біловодського р-ну; 43) с. Курячівка Марківського р-ну; 44) с. Семикозівка Біловодського р-ну; 45) с. Великоцьк Міловського р-ну; 46) с. Стрільцівка Міловського р-ну; 47) с. Калмиківка Міловського р-ну; 48) с. Мусіївка Міловського р-ну; 49) с. Червонопопівка Кремінського р-ну; 50) м. Кремінна; 51) с. Нова Астрахань Кремінського р-ну; 52) с. Шульгинка Старобільського р-ну; 53) с. Штормове Новоайдарського р-ну; 54) с. Переможне Новоайдарського р-ну; 55) с. Євсуг Біловодського р-ну; 56) с. Парневе Біловодського р-ну; 57) с. Верхньобогданівка Станично-Луганського р-ну; 58) смт Біловодськ; 59) с. Данилівка Біловодського р-ну; 60) смт Новоайдар; 61) с. Дмитрівка Новоайдарського р-ну; 62) с. Царівка Новоайдарського р-ну; 63) с. Обозне Слов'яносербського р-ну.

Абрамян Ю. В. Динаміка назв угідь у східнослобожанських говірках

У статті розглянуто складову лексико-семантичної групи на позначення сільськогосподарських угідь – семантичну підгрупу найменувань оброблюваних ділянок землі, з метою укладання корпусу лексичних одиниць, що репрезентують відповідні семи, та виявлення напрямків динаміки цієї групи лексики.

Ключові слова: сема, семема, лексема, маніфестант, номен.

Абрамян Ю. В. Динамика названий угодий в восточнослобожанских говорах

В статье рассматриваем одну составляющую лексико-семантической группы сельскохозяйственных угодий – семантическую

подгруппу наименований обрабатываемых участков земли, с целью создания корпуса лексических единиц, которые представляют соответствующие семы, и выявление направлений динамики этой группы лексики.

Ключевые слова: сема, семема, лексема, манифестант, номен.

Abramyan Ju. V. The dynamics of the vocabulary defining arable lands in the East-Slobozhan dialects

This article deals with the component of the lexico-semantic group of arable land i.e. semantic subgroup of the part of the vocabulary defining arable land for grain-crops in order to create the group of lexical units in which the semas under consideration are represented, as well as to identify the dynamics of the vocabulary group.

Key words: sema, sememe, lexeme, manifestant, nomen.

К. Д. Глуховцева (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.232 (477.61)

**ПРИЗВИЩА-РЕФЛЕКСИВИ В АНТРОПОНІМІКОНІ
ЛУГАНЦІВ**

Українські прізвища вчені вивчали з різних точок зору. Питанням походження прізвищ, їхнім значенням займався Ю. Редько, він уклав „Довідник українських прізвищ”, у якому намагався якнайповніше зафіксувати українські прізвища, але, як зазначає в статті В. Горпинич „До питання про словник прізвищ України”, йому це не зовсім удалося зробити, „...бо не дуже віє українським від прізвищ Янів, Шандар, Цвіклин, Кузнецьк, Фай...” [Горпинич 1996: 18]. Формування трийменної спільносхіднослов'янської антропонімної системи – власне ім'я, назва по батькові, прізвище – стало об'єктом розгляду публікацій М. Худаши. Цей дослідник обґрунтував значення антропоніміки для вивчення багатьох галузей науки, заклав теоретичні засади історичної антропоніміки [Худаш 1977].

Л. Гумецька в розвідці „Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст.” розглядає той період в історії української антропонімійної системи, який знаменує початковий етап розвитку української народності та її мови. За свідченням ученої, у досліджуваний нею історичний період виразну функцію прізвищ у сучасному розумінні виконували не лише різні патронімічні особові назви, але й традиційні відапелятивні слов'янські особові назви, які, на думку дослідниці, „виконували первісно функцію прізвиська, епітета і тільки згодом, втрачаючи своє атрибутивне значення, ставали особовими назвами, які потім переходили в прізвища” [Гумецька 1958: 260].

Серйозно поповнили українську ономастичну думку роботи Р. Осташа про українську антропонімію першої половини XVII ст.

(чоловічі імена, на матеріалі Реєстру Запорозького війська 1649 р.). Учений доводить, що в XVI – XVIII ст. індивідуальні й родові прізвиська були наймасовішим антропонімійним класом в Україні та свідчили про розвиненість тогочасної антропонімної системи [Осташ 2000: 115].

Значний внесок у розвиток ономастики зробив П. П. Чучка, який досліджує особові імена закарпатських українців [Чучка 1970], публікує праці з ономастичного словотвору, етимології, ономастичної стилістики та синтаксису власних особових назв, збагачує наукову думку розробкою теоретичних і практичних питань ономастики, укладає словник прізвищ закарпатських українців [Чучка 2005].

Залежно від джерел, покладених в основу творення прізвищ, учені виділяють прізвища антропонімного походження та неантропонімного, тобто відапелятивні утворення [Сухомлин 1970: 39]. Л. Тарнавецька серед прізвищ відапелятивного походження називає утворення іменникового та прикметникового типу [Тарнавецька 1990: 12]. М. Демчук розрізняє прізвища, в основу яких покладено імена-прізвиська з прозорою онімною семантикою та сумнівною або втраченою [Демчук 1988: 112 – 122].

І. Фаріон при класифікації прізвищевих назв (ПН) Прикарпатської Львівщини кінця XVIII – початку XIX ст. виділяє двокомпонентні трансантропонізовані ПН, утворені від похідних церковно-християнських імен та автохтонних усічених відкомполітичних імен, а також ПН, утворені від давніх слов'янських автохтонних імен відапелятивного походження [Фаріон 2001: 13 – 20]. Отже, серед прізвищ, які можна співвіднести з апелятивними назвами, учені розглядають власні назви, співвідносні з експресивними власними іменами або прізвищами.

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати природу та основні ознаки прізвищ, в основу яких покладено прізвиська першоносія, утворені від апелятивів.

Джерело дослідження – *Словник прізвищ жителів Луганщини*, у якому подано матеріал з 50 населених пунктів Луганської області, обраних довільно. Це міста (напр., Луганськ, Старобільськ, Красний Луч, Антрацит, Краснодон, Молодогвардійськ, Кременна, Лисичанськ), селища міського типу (напр., Білокуракине, Троїцьке, Мілове, Біловодськ, Марківка, Червонопартизанськ), села (Широке Станично-Луганського р-ну, Павлівка Свердловського р-ну, Калмиківка Міловського р-ну, Круглик Лутугинського р-ну, Вишневе Антрацитівського р-ну, Осинове Новопсковського р-ну, Демино-Олександрівка Троїцького р-ну, Бондарівка Марківського р-ну, Петрівка Станично-Луганського р-ну, Коноплянівка Білокуракинського р-ну та ін.). У словнику зафіксовано переважно всі прізвища, поширені в певному населеному пункті, тому серед власних назв, які є предметом розгляду цього довідкового видання, знаходимо різні за походженням антропоніми. Оскільки за наслідками останнього Всеукраїнського

перепису населення (2001 р.) на Луганщині засвідчено представників понад 120 різних національностей і народностей, то й антропонімікон жителів цього краю відображає неоднорідний національний склад населення.

Відомо, що в національному складі населення Луганської області переважають українці – 1472,4 тис. осіб, або 58% від загальної кількості жителів. Росіяни становлять 39% складу населення, білоруси – 0,8%, татари, вірмени – по 0,3%, молдавани, азербайджанці, євреї, цигани, поляки, грузини, болгары, німці – по 0,1%. Отже, найбільше в Словнику прізвищ, що мають ознаки українських антропонімів, вони позначені суфіксами *-ськ, -зьк, -цьк (Базилевський, Бірючинський, Водолазький, Брюховецький, Волоसेцький); -ів, -ев, -ин (Алмазів, Карагічев, Бабусин), -ак (-як), -ань, -ар, -ач, -ег(а), -евич, -ейк(о), -енк(о), -ець, -ик, -ил(о), -ич, -к(о), -ник, -ович, -ок, -ук(-юк), -ун, -унь, -ура(-юра), -усь, -ух(-юх), -чук, -чак (Байдак, Нагорняк, Довгань, Кожухар, Товкач, Василега, Панасевич, Дубейко, Бедренко, Чернець, Щербик, Шарпило, Юревич, Дорошко, Дудник, Якимович, Молинок, Гринчук, Байдюк, Супрун, Старунь, Пацура, Стецюра, Андрусь, Макух, Чернюх, Гудемчук, Дубчак).*

Значне місце посідають також російські за походженням прізвища (*Базов, Балалаєв, Балаганін, Балябін* та багато інших). Нерідко такі варіанти, як *Бардин* і *Бардін*, відображають українську та російську традицію вимови подібних прізвищ.

В аналізованому виданні репрезентовано прізвища представників різних національностей, які проживають на Луганщині: польські – *Ванда, Добжинецький, Єзерський, Ксьондзик, Квятковський*; білоруські – *Байбуза, Цяко, Чаборський, Чикирда*; угорські – *Балог, Варозі*; німецькі – *Баумштарк, Вагнал, Вайсберг, Вайсман*; вірменські – *Абрамян, Анделян, Бабаджанян, Багдасарян, Баграмян*; азербайджанські – *Атоян, Балаянц*; грузинські – *Арутінашвілі, Асанідзе, Барамідзе, Берауашвілі, Беставашвілі*; латиські – *Альковікас, Аугайтіс, Варейкіс*; єврейські – *Абрамов, Дерський, Рабінович*; молдавські – *Ваньо, Варсан, Мільохін*; узбецькі – *Арсламбеков, Байбеков, Бекназаров*; татарські – *Аметов, Ахматханов, Ахметов, Найрулін*.

Багатопоколінна спадковість ПН протягом кількох століть зумовила перетворення повнозначного (нерідко промовистого) прізвиська в типову асематичну одиницю мови, яку нині вже навіть важко перекласти іншою мовою. Вона незмінно функціонує без просторових кордонів по всьому світу, як і будь-яка інша мовна універсалія. Проте кожне прізвище має свою історію. Її можна відтворити, проаналізувавши твірну основу та генесіонімні суфікси. Передавання прізвища в спадок від батька до його дітей та онуків з кожним поколінням збільшує кількість співпрізвищників, у результаті чого кожне прізвище з колишнього абсолютно індивідуалізуючого знака перетворилось у своєрідну омонімну назву: одним і тим самим звуковим комплексом, наприклад, *Попенко, Бондаренко, Литвинчук*, нині називають і записують не одну

якусь родину (тим більше не одного якогось індивіда), а сотні, навіть тисячі різних родин. Носії цих прізвищ навіть не припускають, що вони – нащадки спільного предка [Чучка 2003: 24]. Однак це не заперечує того, що історично кожне прізвище виконувало текстотворчу функцію, як і кожна особова назва літературного тексту [Васильєва 2005: 33].

Особливо це властиво відпрізвиськовим прізвищам. Ще й сьогодні помітною є семантична аура багатьох прізвищ, співвідносних з апелятивами. Зокрема, власні назви за особливостями одягу першоносія передбачають найменування особи за якоюсь частиною одягу чи, можливо, рисами вимови цього слова, чи іншими якимись обставинами. Такими є прізвища: *Чекмін – чекмінь* ‘короткий приталений чоловічий і жіночий одяг з вузьким стоячим коміром’; ‘довгий одяг з домашнього сукна у вигляді свити з відлогою’; ‘довгий верхній одяг з коміром, а бурка – з башликом’ [СНОВ: 169]; ‘різновид верхнього одягу у міщан’ [СУМГ IV: 449]; *Чемерис – чемерина* ‘довгий чоловічий одяг у вигляді свити з брижами в стані’ [СНОВ: 170]; *Козир – козир* ‘чоловічий верхній головний убір, кашкет’ [СНОВ: 72].

Сьогодні – це асемантична назва особи із затемненою внутрішньою формою. Але історично в основі такої назви – лексеми, уживані локально. Первісно подібне прізвисько, що позитивно чи негативно характеризувало першоносія, виконувало текстотворчу функцію, при його вимові в уяві мовця відтворювався цілий текст, у якому йдеться про обставини виникнення прізвиська.

Подібні прізвища, на наш погляд, мають рефлексивний характер. Вони акумулюють реакцію мовців і слухачів на певну ситуацію, рису характеру, використання мовних засобів у процесі мовлення тощо. Це оцінні характеристики, подані в процесі мовлення його учасникам, що відносяться до нього самого (чужого та свого) й експліцитно в ньому виражені [Вепрева 2007: 484].

Так, скажімо, подані нижче прізвища можна розглядати як реакції мовців на національність, приналежність до окремої етнічної групи, мову співрозмовника – *Українець, Український, Українець; Латиш; Лемке, Лемчак; Москалів, Москаленко, Москалець, Москалюк, Москальов, Москальцов, Москальчук; Прусов, Прус, Прусев, Прусенко; Рус, Русак, Русакевич, Русаків, Русаков, Русинов, Русін;*

зовнішню подібність українця і типового представника іншої етнічної групи – *Туров, Туровиця, Турнень, Туркин, Турков, Турченко, Турчин, Турчинович, Турчиняк;*

переселенця з Росії, риси московської вимови – *Москвілін, Москвичев, Москвиченко, Москвичов, Москвітін, Московенко, Московкін, Московчук, Москалюк;*

переселенця із східних районів України, риси української мови – *Хохлачов, Хохленко, Хохлов;*

володіння зразковим мовленням чи добре володіння засобами української мови – *Мова, Мовенко, Мовлян;* рису людини, схильної до

розмов – *Балака, Балакин (Балакін), Балаков, Балалаєв*; здатність людини до пустих, неправдивих розмов – *Баламут, Баламутенко*; брехливість – *Брехов, Бреховський, Брехунов, Брехунців, Брехунцов, Брещенко*; схильність до довгих розмов чи, можливо, уміння гарно говорити – *Говір, Говоров, Говорунов, Говоруха, Говорухин, Говорущенко, Говорющенко*; звичку голосно говорити – *Репетун, Репетуша, Репетюк*; навмисне догоджання, говоріння приємних речей – *Лещенко, Лещенков, Лецинин*; мовчазну вдачу – *Мовчан, Мовшук*; тихий характер – *Рахман, Рахманов* (див.: *рахманний* ‘смирний, тихий, спокійної вдачі’ [ВТССУМ: 1203]).

Промовистими є прізвища, у яких відображено вади вимови особистості – *Гаркавенко, Гаркавлюк, Гаркавцов, Гарковенко, Гарковець, Гарковський, Гаркуша, Гаркушенко, Гаркушин, Гарькавий, Гарькун, Кряк, Кряквін, Кряковцев, Крячко, Крячок; Рикалов, Риків, Риков, Рикота, Рикунів; Хрипко, Хрипков, Хрипулов, Хрипун, Хрипунков, Хрипченко; Шепетько, Шепетюк; Шепілев, Шепіло, Шепітько, Шепостатьєв; Шептенко, Шептура; Шептуцалов, Шептуцолов; Шипелєвцев, Шипеленко, Шипелєв, Шипель, Шипельов; Шипик, Шипикін, Шипіло, Шипілов, Шипіцін, Шипкін; Шипко, Шиповський, Шипулін, Шипинов*; нерозбірливість мови – *Лепетуша, Лепешко*; хворобу – *Німий, Німцов, Німченко, Німчук* (дехто співвідносить подібні прізвища з найменуваннями за національною ознакою); невміння чітко висловлювати свою думку, швидко виконувати якусь роботу – *Розмазнін*.

Привернула увагу наших пращурів і здатність мовця видавати звуки, схожі на ті, що їх утворює музичний інструмент, – *Кувичка, Кувичкин, Кувичко* (див.: *кувички* ‘російський народний музичний інструмент, подібний до сопілки’ [ВТССУМ: 594]); здатність видавати звуки, подібні до *ку-ку* – *Кука, Кукало, Кукарин, Кукін, Кукованець, Кукота*; часте вживання слова *куди* – *Кудишкін*.

Наші пращури прореагували на вживання слів ненормативної лексики – *Матюк, Матютенко, Матюла, Матюхін, Матюш, Матюша, Матюшев, Матюшенко, Матюшенков, Матюшко, Матюшков, Матющенко*.

Окремо позначена здатність людини все знати – *Почуйко*; правдивість мовлення – *Правдивий, Правдін, Правдюк, Правдюков*; чесність співрозмовника – *Пречесний*; уміння передбачати майбутнє – *Пророка; Реченко; Рекіянов, Рекіян*; здатність людини випрошувати – *Просенюк, Проснев, Проха, Прохаренко, Прошака, Просикін, Прошуков*; прощати – *Проценко*; уміння правильно розсудити при суперечці кількох осіб – *Розмериця, Розмириця*; уміння добре розповідати – *Розповідей*; по-особливому ставитися до секретів – *Секретенко*; невміння тримати секрети – *Скородзвін, Скорозвон*.

У прізвищах відображено реакцію мовця на розум мовної особистості – *Розуменний, Розумний, Розумов; Розум, Розумей, Розуменко, Розумин, Розумов, Розумнюк*; здатність часто жалітися на

різні обставини життя – *Рева, Ревенко, Ревенков, Ревієнко, Ревін, Ревук*; уміння вихвалитися – *Самофал, Самофалов, Самохвал, Самохвалов; Фалько, Хваль, Хвальок, Хвастов, Хвастунов*; здатність до висміювання співрозмовника – *Хихло, Хихлов*; нещирість – *Фальшин*; володіння свавільним характером – *Свавільний* та ін., здатність легко вступати в суперечку: *Спорихін, Спорний, Спорник*.

Не повністю втратили свою семантичну ауру й прізвища: *Семираденко, Семиразум; Скрикєря, Скрит; Скрамний; Слухай; Смилов*.

Мають подвійну, а, можливо, й потрійну семантичну ауру прізвища *Солод, Солоденко, Солоденько, Солоджук, Солодий, Солоди́ков, Солодкий, Солодилов, Солодко, Солодов, Сололовников, Солодовченко, Солодуха, Солодухін, Солодюк, Соложенко*. Ці власні назви могли первісно вказувати на вміння особистості говорити приємні речі, а, з іншого боку, – займатися виготовленням солоду (див.: *солод* ‘продукт штучного пророщування зерен хлібних злаків, що містить активні ферменти і використовуються при виготовленні спирту, дріжджів, квасу і т. ін.’ [ВТССУМ: 1355]).

Прізвища *Суржан, Суржанов, Суржанський, Сурженко, Суржиков, Суржко* мають затемнену семантичну ауру. Імовірно, в основу їх покладена лексема *суржик* зі значенням ‘суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса та. ін.; борошно з такої суміші’ [ВТССУМ: 1416], хоч сьогодні поширене й інше значення цього слова – ‘елементи двох або кількох мов, об’єднані штучно’ [Там само].

Більш прозору мотивацію мають прізвища *Талала, Талалаєв, Талдикін; Тарабан, Тарабанов, Тарабановський, Тарабанько, Тарабакін; Таратун, Таратута, Таратухін; Таририко; Таритора; Триндюк, Трепов, Тріпак, Трубило, Трубиця; Тупикін, Тупиця, Тупиченко, Туполов; Тюлюкін*.

Отже, умовою розуміння сказаного є співвіднесення сприйнятого з власним досвідом адресата, його типовою програмою ситуації й мовним її кодом. Репертуар відапелятивних прізвищ української мови зазвичай дозволяє це зробити, що підтверджує гіпотезу про те, що текстотворча функція прізвища в багатьох випадках повністю не втрачена. „Читацька проекція тексту” залежить від прозорості чи затемнення семантичної аури власної назви та його конотативного забарвлення. Подібні прізвища виконують функцію рефлексивів.

Література

Васильєва 2005 – Васильєва Н. В. Литературная ономастика и лингвистика текста: партнёры или конкуренты? / В. Н. Васильєва // Ономастика в кругу гуманитарных наук : материалы междунар. науч. конф., Екатеринбург, 20 – 23 сент. 2005 г. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2005. – С. 32 – 37; **Вепрева 2007** – Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху / И. Т. Вепрева. – М. : ОЛМА – Пресс, 2007. – 484 с.; **Горпинич 1996** – Горпинич В. О. До питання про словник

прізвищ України / В. О. Горпинич // Ономастика східних слов'ян : тези доп. наук. семінару. – К., 1996. – С. 18 – 19; **Гумецька 1958** – Гумецька Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. / Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.; **Демчук 1988** – Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV – XV ст. / М. О. Демчук. – К., 1988. – 127 с.; **Осташ 2000** – Осташ Л. Р. „Словник сучасних українських прізвищ” Ю. К. Редька в контексті слов'янської антропоніміки кінця ХХ століття / Л. Р. Осташ // Українська пропріальна лексика : матеріали наук. семінару 13 – 14 верес. 2000 р. / ред. І. М. Железняк. – К. : „Київ”, 2000. – С. 106 – 113; **Сухомлин 1970** – Сухомлин І. Д. Українські прізвища людей як власні родові назви (лексико-семантична характеристика процесу творення відіменних чоловічих прізвищ у народних говорах Середньої Наддніпрянщини / І. Д. Сухомлин // Говори і ономастика Наддніпрянщини. – Д., 1970. – С. 33 – 37; **Тарнавецкая 1990** – Тарнавецкая Л. А. Становление украинских фамилий Буковинского Поднепровья (по материалам ревизских сказок первой половины XIX в.) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Украинский язык” / Л. А. Тарнавецкая. – Киев, 1990. – 19 с.; **Фаріон 2001** – Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кінця XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником) / І. Фаріон. – Л. : Літопис, 2001. – 370 с.; **Худаш 1977** – Худаш М. Л. Из історії української антропонімії / Л. М. Худаш. – К. : Наук. думка, 1977. – 236 с.; **Чучка 1970** – Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена : конспект лекцій / П. П. Чучка. – Ужгород, 1970. – 103 с.; **Чучка 2003** – Чучка П. Глобальні, національні та регіональні ознаки прізвищ українців / П. Чучка // Дивослово. – 2003. – № 10. – С. 23 – 25; **Чучка 2005** – Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П. Чучка. – Л. : Світ, 2005. – 704 с.

Умовні скорочення джерел

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.; **СНОЗ** – Гримашевич Г. Словник одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Г. Гримашевич. – Житомир, 2002. – 183 с.; **СУМГ** – Словарь української мови / збір. ред. журн. „Киевская старина”; упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т. 1 – 4.

Глуховцева К. Д. Прізвища-рефлексиви в антропоніміконі луганців

У статті проаналізовано прізвища жителів Луганщини як текстотворчі одиниці, значна частина яких має ознаки рефлексивів, що відображають реакцію мовця на навколишнє середовище.

Ключові слова: прізвище, антропонімний, відапелятивний, рефлексив.

Глуховцева Е. Д. Фамилии-рефлексивы в антропонимиконе луганцев

В статье проанализированы фамилии жителей Луганщины как текстообразующие единицы, значительная часть которых имеет признаки рефлексивов, отражающих реакцию говорящего на окружающую среду.

Ключевые слова: фамилия, антропонимный, отапелятивный, рефлексив.

Glukhovtseva K. D. Reflexive surnames in anthroponymicon of luhansk residents

The surnames of Luhansk residents as text-creative units which have reflection features and reflect speaker's environment reaction are analysed in the article.

Key words: surnames, anthroponomical, postnominal, reflexive.

Т. Б. Пиц (Дрогобич)

УДК 811.161.2: 81'373.45

**ТЕРИТОРІАЛЬНІ Й ЧАСОВІ НАШАРУВАННЯ ЗАПОЗИЧЕНОЇ З
НІМЕЦЬКОЇ МОВИ ЛЕКСИКИ
В ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГОВОРАХ УКРАЇНИ**

Німецькі лексичні запозичення мають в українській мові давню історію. Це можна пояснити різними історичними причинами. Специфікою Західної України було те, що внаслідок першого поділу Речі Посполитою в 1772 р. по 1918 р. під владою Австро-Угорщини опинилася Галичина, Північна Буковина – з 1774, а Закарпаття частково вже з 1526 р. Тут тривалий час мовою адміністрації, освітніх закладів, військової служби була німецька мова, що внаслідок безпосередніх німецько-українських контактів спричинило засвоєння великої кількості лексем, зворотів, конструкцій німецького походження.

Варто зауважити, що тема германізмів уже неодноразово була описана в науковій літературі, однак нам відомо лише одну публікацію М. П. Кочергана [Кочерган 1997], у якій автор комплексно охоплює всі південно-західні говори. Він подає перелік німецьких запозичень в українських говірках за тематичними групами, звертає увагу на варіантність німецьких лексичних запозичень, фонетичне засвоєння німецьких слів і аналізує випадки зміни семантики запозичених лексем. Однак, в одній статті неможливо охопити та проаналізувати всі особливості пласту запозичень, якщо мова йде про цілу групу українських говорів. Поза увагою дослідника залишилося те, що не всі запозичені з німецької мови лексеми поширені в однаковій мірі по всій

території південно-західних говорів української мови, також те, що вони неоднорідні – запозичені в різний час і мають різну німецьку діалектну основу. Виокремлення часто вживаних та рідкісних запозичень з німецької мови, визначення періодів та території, з яких їх було запозичено, і є предметом даної публікації.

На основі опрацювання діалектних словників української мови [МСБГ; Онишкевич 1984; Корзонюк 1987; Горбач 1993а; Горбач 1993б; ГГКС 1997; Шило 2008] можна зробити висновок, що лексичні запозичення з німецької мови нерівномірно поширені на території південно-західних говірок. У більшості з них поширеними є такі германізми та їхні варіанти: *бамбѣтиль*, *бамбѣтля* „1. Дерев’яний розсувний тапчан (бойк., бук., гуц.); 2. Лавка-ліжко (надд.)” з нвн. *Bankbett* „те саме” або ідиш *bankbettel* „те саме”; *бляха*, *блѣха* „1. Листове або дахове залізо (гуц., закарп.); 2. Бляха при покрівлі (бук.); 3. Полиця в плузі (бойк., вол., гуц., лемк., надд.)” з свн. *blech* „бляха, плита”; *братрура* „духовка (бойк., бук., гуц., надд.) з нвн. *Bratröhre* „те саме”; *ганок* „1. Доріжка, галерея з дошок (бойк.); 2. Прибудова перед входом до хати, ганок (бойк., вол., гуц., лемк.)” з рнвн. *Gang* „ходьба, крок, хід; коридор”, *пуцува́ти* „чистити (до блиску) (бойк., бук., вол., гуц., надд.)” з нвн. *putzen* „чистити”; *грунт* „поле, повний земельний наділ (бойк., бук., вол., гуц., надд.)” з свн. *grunt* „грунт; земля”; *кля́мбра*, *кля́мбра* „залізна скоба п-подібної форми” (бойк., бук., вол., гуц., лемк., надд.) з свн. *klamer* „скоба” (також свн. *klampen* „скріплювати скобами”); *ланц* „ланцюг” (бойк., бук., гуц., лемк., надд.) з свн. **lannzug* „те саме”, утворене від свн. *lanne* „те саме” + та *zug* „ряд, низка”; *люфт(а)*, *люхт(а)*, *луфт* „1. Повітря (бойк., бук., гуц., закарп.); 2. Отвір для виходу повітря, диму, пари (бойк., бук., гуц.); 3. Внутрішній димохід (бук., вол.); 4. Тяга у печі (бук., гуц.) з нвн. *Luft* „1. Повітря; 2. Проміжок; люфт” і *Luftloch* „отвір для вентиляції”; *мел(ь)дува́ти*, *мел(ь)довати* „доповідати, заявляти, повідомляти” (бойк., бук., гуц., лемк.) з нвн. *melden* „те саме”; *фа́йний* „гарний” (бойк., бук., вол., гуц., закарп., лемк., надд.) з нвн. *fein* „тонкий; витончений; хороший; знатний”, що з лат. *finis* „кінець, межа”; *ц(ь)вак*, *ц(ь)век*, *цъвик* „цвях” (бойк., гуц., лемк., надд.) з свн. *zwec*, *zwic* „кіл, цвях” також бавар. *zwack* „цвях”; *шва́гер*, *швагро́* „чоловік сестри” (бойк., бук., вол., гуц., надд.) з нвн. *Schwager*, *шо́на* „приміщення для сільськогосподарського реманенту або утримання свійських тварин, повітка, сарай” (бойк., бук., вол., лемк., надд.) з діалектного *Schoppen* „повітка, сарай”; *шу́бер*, *шубі́р*, *ше́бир* „металева засувка, щоб перекривати димохід” (бойк., вол., гуц., лемк., надд.) з австр. *Schuber* „те саме” та ін.

Серед найпоширеніших лексем є слова, що охоплюють майже всю територію південно-західних говорів, проте вживаються з дещо іншою семантикою: *ла́йбик*, *ле́йбик* „1. Жилетка з домашнього сукна (бойк., лемк.); 2. Куртка з домашнього сукна (бойк.); 3. Різновид сіряка (бойк.); 4. Короткий жакет (надд.); 5. Суконний або в’язаний з вовни верхній одяг

без рукавів (гуц.); 6. Кептар, безрукавка на овечому хутрі (бук.); 7. Безрукавка (закарп.); 8. Ватна безрукавка (бук.); 9. Короткий одяг з рукавами (гуц.); 10. Жіноча блузка (лемк.); 11. Корсетик (лемк.)” з нвн. Leib „тіло, талія; ліф, корсет”; *ляда, лада* „1. Прилавок у крамниці (бойк., бук., гуц.); 2. Пристрій для піднімання і вантаження великих колод на віз (бойк., вол.); 3. Скриня на зерно (бойк., бук., закарп., лемк.); 4. Рухома рама у ткацькому верстаті, що збиває полотно (вол., гуц.); 5. Рухомі дверцята, покрішка, що прикривають отвір на горище, у льох (бук., вол., гуц.); 6. Скриня для одягу (бук., закарп., гуц., лемк.); 7. Коробка дверей, вікон (бук.); 8. Ящик, у який надходить змелене борошно (закарп.); 9. Домовина, труна (лемк.)” з свн. lade „скриня, шухляда, ящик; дошка, брус; віконниця; труна” і нвн. (Web)lade „рухома рама у ткацькому верстаті, що збиває полотно”; *пляц* „1. Рівне місце у селі, майдан, площа (бойк., бук., вол., гуц.); 2. Місце взагалі (бук., вол., гуц., надд.); 3. Обійстя (гуц.); 4. Місце, на якому стоїть хата з господарськими будівлями; 5. Господарство (бойк.); 6. Базар (лемк., надд.)” з рнвн. Platz „місце, площа”, що з гр. platea „вулиця, широка дорога”; *ринка, ренка* „1. Невисока каструля (бойк., бук.); 2. Металева каструлька (гуц.); 3. Низенька каструля із двома ручками (надд.); 4. Сковорідка на ніжках (вол.); 5. Сковорода (бук.); 6. Невелика чавунна посудина на трьох ніжках (гуц.)” з свн. gīne „неглибока каструля, сотейник” та ін.

Звичайно, в українських діалектах є багато регіоналізмів, що локально обмежені одним говором, наприклад: *антамір* „великий молот” (надд.) з нвн. Handhammer „ручний молоток”; *лянципапір* „наждаковий папір” (гуц.) з нвн. Glanzpapier „те саме”; *тартмаїзіль* „зубило” (бук.) з нвн. Hartmeißel „зубило для холодної рубки”; *дурдібанк* „до шпунту, геть чисто, все” (надд.) з нвн. durch die Bank „геть увесь, цілком, без винятку, без різниці”; *маця* „1. Четвертка; 2. Дві четвірки (близько 65 кг); 3. Два полумацьки (48-50 кг); 4. Сім полумацьків (приблизно 1 ц вівса)” (бойк.) з свн. matze, metze „давня міра об’єму рідких та сипучих тіл різної величини (особливо для збіжжя)”; *нібесир* „не дуже добре, не дуже приємно” (надд.) з нвн. nicht besser „не краще”; *флудер* „дерев’яна заставка, яка перекриває і регулює хід води на водяне колесо” (закарп.) з нвн. Fluder; *штамайза* „долото з широким плоским лезом” (вол.) з нвн. Stemmeisen „те саме” та багато інших.

З давньоверхньонімецької мови (750-1050 pp.) або за її посередництвом у південно-західні говірки потрапили: *ванкер* (бойк.), *ванькір* (вол., надд.) „невелика кімната” з двн. arkēre „арка”, що з лат. arcus „те саме”; *гальма* (надд.) „ланцюг у возі, за допомогою якого гальмують” з двн. *hamal „путо для тварин”; *грош* (бойк.) „гріш” з двн. grosch(e) „гріш”, що з лат. grossus (dēnārius) „товстий (динар)”; *едвабний* (гуц.) „шовковий” з двн. gotawebbi „дорога тонка тканина”; *жур* (бук., вол., надд.) „різновид рідкої страви” з двн. sîg „кисле тісто”; *кухн’и* (надд.) „кухня” з двн. kuhhina „те саме”, що з лат. coquina „те саме”;

пляр'істер (бойк.), *пляр'ітур* (надд.) „соти” з двн. *pflastar* „лікувальний пластир; підлога”, що з гр. *émplastron* „пластир, цілюща мазь”; *п'огар* (бойк., лемк.), *п'угар* (надд.) „чарка, склянка, бокал” з двн. *behhari* „кубок; бокал; чарка”, що з лат. *basarium* „бокал, келих”; *п'утина*, *п'утня* (гуц.) „дерев'яна діжка” з двн. *putina*, *butin(n)a* „діжка, чан”, що з гр. *bytínē*, *putínē* „оплетена пляшка з вином”; *ринський* (бойк., надд.) „австрійська грошова одиниця вартістю 2 корони” з двн. *Rhīn* „Рейн”. Ймовірно сюди ж відноситься й *б'очка* (бойк., лемк.) „бочка”, *б'очівка* (надд.) „невелика діжка” з двн. *bottaha* „бочка, чан, діжка”.

Значно численнішими є запозичення з середньовісньонімецького періоду (1050-1350 рр.): *гак* (лемк.) „шип; гачок, крюк” з свн. *hake(n)* „крюк”; *дил* (бойк., вол.), *дилина* (бойк., гуц., надд.), *дилиня* (бук.) „груба довга дошка, жердина, брус” з свн. *dil(le)* „довга вузька дошка”; *дишель* (бойк., лемк.) „дишель” з свн. *dīhsel* „те саме”; *к'ельня* (бук.) „кельня” з свн. *kelle* „лопатка муляра; кухонний черпак”; *к'ітля* (надд.) „пальто зі складками” з свн. *(kit(t)el* „верхній полотняний або суконний одяг”; *л'обник* (бойк., бук., надд.) „шпонка на кінці осі, щоб колесо не злітало” з свн. *lop* „заколесник”; *м'айзель* (бойк., лемк.), *м'айзіль* (бук., гуц., надд.) „зубило, долото” з свн. *meizel* „те саме” (двн. *meizil*); *м'аляр* (бойк.) „фарбувальник ниток для вишивання” з свн. *mâler*, *mâlæge* „маляр”; *м'аргá* (бойк., гуц.) „худоба, скотина” з свн. *marc(h)* „(бойовий) кінь” чи свн. *merhe* „кобила”; *смáлець* (гуц.) „смалець” з свн. *smalz* „розтоплений жир”; *стáнва* (бойк., надд.) „бочка для капусти чи зерна” з свн. *stanne*, *stande* „бочка”; *фáска* (бойк., бук., вол., гуц.), *фáса* (надд.) „невелика діжка, посудина різного призначення” з свн. *vaz* „бочка; посудина; ящик; скриня; кошик”; *шáфлик* (бойк., лемк., надд.) „цебер” з свн. *schaffel* „міра збіжжя”, свн. *schaf* „цебро”; *шиб* (бойк.), *шиба* „віконне скло” (лемк.) з свн. *schībe*; *ш'інка* (бойк.), *ш'енка* (вол.), *ш'унка* (лемк.) „лопатка або стегно тварини, шинка” з свн. *schinke* „те саме”; *шури* (лемк., надд.) „робочий фартух коваля” з свн. *schurz* „фартух” та ін.

До запозичень з раннього нововерхньонімецького періоду (1350-1650 рр.) відносимо сторонків при хомуті” з рнвн. *hanthabe* „ручка, держак”; *барт* (бойк.), *бáрда* (гуц., надд.) „тесло з коротким топорищем, сокира для тесання” з рнвн. *barte* „широка сокира”; *борк* (бойк.) „борг, кредит” з рнвн. *borgen* „те саме”; *вáлах* (надд.), *валаш'ойник* (бойк.) „кастрований кінь, мерин” з рнвн. *Wallach* „те саме”; *вáрувáти* (бойк., гуц.) „стерегти, пильнувати, оберігати” з рнвн. *wahren* „зберігати; берегти, охороняти”; *варстáт* (бук.), *верстáт* (надд.), *вирстáт* „ткацький верстат” (вол.) з рнвн. *werkstatt* „майстерня”; *вінчовáти* (бойк., закарп.), *вінчувáти* (бойк., бук., надд.) „вітати, бажати, складати побажання (на Різдво, Богоявлення, Новий Рік)” з рнвн. *wünschen* „бажати”; *гáнок* (бойк., вол., гуц., лемк.) „прибудова перед входом до хати, ганок” з рнвн. *Gang* „ходьба, крок, хід; коридор”; *драб* (гуц.) „негідник” з рнвн. *Drabant* „солдат особистої охорони шляхтича”; *люшня* (бойк., гуц., надд.) „частина воза, люшня” з рнвн. *liuhse* „люшня”; *пляч*

(бойк., бук., вол., гуц., надд.) „місце” з рнвн. Platz „місце; площа”; *помп* (бук.) „пишність” з рнвн. Pompe „те саме”, що з гр. pompe „супровід; святкова хода”; *таляр* (бойк.) „таляр; долар” з рнвн. Taler „срібна монета, таляр”; *шпрéха* (вол.), *шприха* (бойк., надд.) „спиця” з рнвн. spreiche „те саме”; *шрот* „крупки”, *шротовати* (лемк.), *шуртувати* (надд.) „молоти зерно на крупу” з рнвн. Schrot „дріб, крупи, борошно грубого помелу”, рнвн. schroten „грубо молоти”).

Решта германізмів проникла у південно-західні говори у новонаверхньонімецький період (від 1650 р.): *блят* (бойк., вол., гуц., надд.) „верхня дошка столу” з нвн. Blatt „те саме”; *брóцáк* (бойк., гуц., надд.) „рюкзак” з нвн. Brotsack „мішок на хліб”; *гаму́лець* (надд.) „ланцюг у возі, за допомогою якого гальмують” з нвн. Hemmholz „дерев’яне гальмо”; *гвер* (бойк., бук., гуц., закарп., надд.) „гвинтівка, кріс” з нвн. Gewehr „те саме”; *кацаба́йка* (надд.) „1. Утеплена безрукавка; 2. Куфайка; 3. Біла полотняна спідниця літніх жінок” з нвн. Kutzboi „груба тканина і одяг з неї”; *кл’а́фтир* (надд.) „сажень дробленого каменю” з нвн. Klafter „сажень (міра довжини і міра дров)”; *ко́льба* (бойк., бук., гуц., надд.) „приклад гвинтівки” з нвн. Kolben „те саме”; *ко́фля* (бойк., бук., гуц.) „черпак, ополоник” з нвн. „kuf(f)el посудина для пиття, кухоль”, що з лат. síra „бочка”; *ра́йтки* (бойк., надд.) „галіфе” з нвн. Reithose „те саме”; *тру́но* (бук., надд.), *труна* (лемк.) „труна” з нвн. truhne „скриня, домовина”; *фасува́ти* (бойк., бук., гуц., надд.) „діставати, отримувати” з нвн. fassen „те саме”; *швармлі́нія* (бойк., лемк., надд.) „стрілецький цеп” з нвн. Schwarmlinie „те саме”; *шпо́рна* (бойк., гуц., надд.) „шпори, остроги” з нвн. Spor(en) „те саме”; *шу́тер* (гуц., лемк.), *шу́тир* (бук., надд.) „щобінь, гравій” з нвн. Schotter „те саме” та ін.

До територіальних нашарувань лексики в українських говірках відносимо лексеми, запозичені з різних німецьких діалектів. Сюди належать слова, які поширені у південнонімецьких і австрійських говірках: *аку́рат* (гуц., лемк., надд.), *акура́т* (бук.) „саме так, власне, якраз” з півд.-нім., австр. akkurat „те саме”, що з лат. ассġrātus „ретельно, точно”; *ба́йзиль* (надд.) „безлад” з бавар., австр. Beisel „кнайпа”, що з гебр. bayit „дім”, *гу́гіль* (надд.); *гу́гель* (лемк.) „плетений калач” з півд.-нім., австр. Gugel(hupf) „кекс”; *ру́ра* (бойк., бук., надд.) „духовка” з півд.-нім., австр. Rohr „те саме”; *фаши́нги* (лемк.) „масляниця” з півд.-нім., австр. Fasching „карнавал; масляниця”; *шварці́вник* „контрабандист”, *шварцува́ти* „займатися контрабандою” (гуц.) з півд.-нім., австр. schwärzen „займатися контрабандою” та *штру́дель* (бойк.) „плетена булка” з півд.-нім., австр. Strudel „рулет із листкового, дріжджового чи прісного тіста з солодкою, фруктовую, м’ясною чи овочевою начинкою”. До спільних південнонімецьких та швейцарських лексем належать *ма́гіль* (надд.), *маглі́вка* (бук., гуц.) „вузька дерев’яна дошка з ручкою і поперечними зарубками для качання білизни, рубель” з Mange(l) „каток для білизни; качалка”, що з гр. μάγανον „залізний шворінь; металеве знаряддя; облудний засіб”.

До так званих австріацизмів зараховуємо: *асентирувати* (гуц.), *асинтирувати* (надд.) „призивати до війська” (assentieren „те саме”); *в'алах* (надд.), *валашійник* (бойк.) „кастрований кінь, мерин”, *в'алашіти* (надд.) „каструвати” з австр. Wallach „те саме”; *вахцімбра* (надд.) „вартівня” з австр. Wachzimmer „те саме”; *малтер* (закарп.) „матеріал для будівництва, суміш цементу, вапна, піску та води” з австр. Malter „те саме”; *плафон* (закарп.) „стеля” з австр. Plafond, що етимологічно виводиться з фр. plat fond „плоска земля”; *пляцок* „1. Корж із кислого тіста (вол.); 2. Налисник з потертої сирої картоплі (лемк., надд.); 3. Пиріг (надд.); 4. Виріб із здобного тіста (гуц.); 5. Оладок (бойк.); 6. Ляпас (вол.); 7. Удар дитині долонею по задниці (надд.)” з австр. Platzke „корж із картопляного тіста і муки”, *тримати сервус* (надд.) „бути в товариських стосунках” з австр. Servus! „Привіт! Вітаю! Бувай!”, що з лат. servus „слуга, раб”; *таца* (гуц., надд.) „піднос” з австр. Tasse „те саме”, що з перс. tāšt „чаша; блюдце”; *трам* (бойк., надд.) „колода” з австр. Tram „те саме”; *фіякер* (лемк., надд.) „бричка” з австр. Fiaker „дрожки запряжені парою коней”, що з фр. fiacre „найманий екіпаж”, *шамотка* (надд.) „перепалена цегла для печей”; *шаматіука* (надд.) „нижні кахлі” з австр. Schamott(e) „вогнетривка глина для виготовлення шамотної цегли”, що з фр. chamotte „те саме”; *шніцель* (бук., лемк.) „котлета” з австр. Schnitzel „шницель”; *шпендік* (лемк.) „булавка, шпилька” з австр. Spenadel „те саме”; *шубер* (вол., гуц., лем., надд.) „металева засувка, щоб перекривати димохід” з австр. Schubert „те саме”. Запозиченнями з баварських говірок є: *гонта* (бойк., вол., гуц., закарп.) „покрівельний матеріал у вигляді дощочок довжиною 60 см, гонт”, *гонталь* (бук., надд.) „тонкий цвях для прибивання гонт та шиферу” з австр. gont „балочне перекриття”, що з лат. cant(h)ērius „те саме”; *муц*, *муцик* (бойк.) „гладка і мала, але сильна людина” з австр. Mutz „кішка, кицька; (перен.) киця, любонька, голубонька”; *цафати* (надд.) „котити назад (віз із кінями)”, *цафатиси* (надд.) „відступати назад”, *цофа* (бойк.) „назад (до коня)” з австр. zaufen „подаватися назад, посуватися назад”; *цвак* (бойк., надд.) „цвях” з австр. zwack „те саме”.

Запозиченими лексемами з сілезького говору, що входить до східносередньонімецької групи діалектів, є: *дротє* (бойк.) „дріт”, *дротувати* (бук.), *дротовати* (лемк.) „скріплювати горшки дротом”, *дротарь* (бук., лемк.) „майстер, що скріплює горшки дротом” з сіл. drot „дріт”; *погребарь* (бойк.) „гробокопач, могильник” з сіл. greber „(гробо)копач”; *штельмах* (надд.) „колісник” з сіл. Stellmach „те саме”.

До західносередньонімецьких елементів у словниковому запасі південно-українських говорів відносяться діалектизми з гессенського говору: *боднарь* (бойк., лемк.), *боднар* (надд.) „бондар” з гесс. bodener „те саме”; *столяр(ь)* (бойк., лемк.) „столяр” з гесс. stoler „те саме”; *сьлюсарка* (бойк.) „ремесло слюсаря” з гесс. slusser, sluber „слюсар”.

До середньоніжньонімецьких (XIII – XIV ст.) лексем зараховуємо: *гробар(ь)* (бойк., лемк., надд.) „людина, яка копає могилу, могильник” з

снн. grover „(гробо)копач”; *réгіль* (вол.) „стінка будівлі, яку робили з соломи і глини” з снн. regel „поперечна жердина”; *шénка* „одна з трьох рейок у ткацькому верстаті, поміж якими проходять нитки основи” з снн. schene „дерев’яна чи металева рейка”; *шпíляр* (надд.) „шило” з снн. spille „шпилька; веретено”.

Наведений матеріал дає змогу зробити висновок, що у говірках південно-західного наріччя української мови функціонують запозичення з німецької мови, які зустрічаються в усіх або більшості діалектів, а також регіоналізми, притаманні лише одній говірці. Серед запозичень побутують слова з різних епох та різноманітних німецьких діалектів.

Перспективним подальшим дослідженням є вивчення шляхів проникнення німецької лексики в українські говори, їхня семантична, фонетична й морфологічна адаптація з урахуванням свідчень щодо їхніх відповідників у німецьких діалектах та мовах-посередниках і розмежування змін, яким підлягають запозичені лексеми, а також укладення словників німецьких запозичень в українських говорах та літературній мові різних століть.

Умовні скорочення

Англ. – англійське; араб. – арабське; бойк. – бойківське; бавар. – баварське; бук. – буковинське; вол. – волинське; гебр. – гебрійське; гесс. – гессенське; гуц. – гуцульське; двн. – давньоверхньонімецьке; закарп. – закарпатське; іт. – італійське; лемк. – лемківське; лат. – латинське; мн. – множина; надд. – наддністрянське; нвн. – нововверхньонімецьке; нідерл. – нідерландське; півд.-нім. – південно-німецьке; рнвн. – раннє нововверхньонімецьке; свн. – середньовверхньонімецьке; сіл. – сілезьке; снн. – середньонижньонімецьке; ссн. – східносередньонімецьке; фр. – французьке.

Література

Горбач 1993а – Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина) / О. Горбач // Зібрані статті : Діалектологія. – Мюнхен : УВУ, 1993. – Т. V. – С. 524–659; **Горбач 1993б** – Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області / О. Горбач // Зібрані статті : Діалектологія. – Мюнхен : УВУ, 1993. – Т. V. – С. 56 – 156; **ГГКС 1997** – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 1997. – 232 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови. – К. : Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 6; **Корзонюк 1987** – Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К. : Наук. думка, 1987 – С. 62 – 267; **Кочерган 1997** – Німецькі лексичні запозичення в південно-західних говорах української мови / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 19 – 24; **МСБГ** – Матеріали до словника буковинських говірок / редкол. : Карпенко Ю. О., Лук’янюк К. М. та ін. – Чернівці, 1971 – 1979. – Вип. 1 – 6; **Онишкевич 1984** – Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук.

думка, 1984. – Ч. I – II; **Пиц 2008** – Східнонімецькі назви ремісників та їхнє поширення у польській, білоруській і українській мовах XIV – XVII ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17 / Пиц Тарас Богданович. – Л., 2008. – 205 с.; **Шило 2008** – Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.; **Grimm** – Deutsches Wörterbuch / J. Grimm, W. Grimm [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словника : <http://germazope.uni-trier.de/Projects/WBB/woerterbuecher/dwb/wbgui?lemid=GA00001>; **Henning 2007** – Kleines Mittelhochdeutsches Wörterbuch / B. Henning / 5. durchges. Aufl. – Tübingen, 2007. – 499 s.; **Kluge 2002** – Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Fr. Kluge. – 24., durchges. und erw. Aufl. – Berlin : de Greyter, 2002. – 1023 s.

Пиц Т. Б. Територіальні й часові нашарування запозиченої з німецької мови лексики в південно-західних говорах України

У статті розглянуто запозичення з німецької мови у складі південно-західного наріччя. Тут проаналізовано особливості їхнього поширення на території українських говірок, визначено історичні етапи проникнення запозичених лексем та їхня німецька діалектна основа.

Ключові слова: запозичення, говір, діалектна основа, діалектизми, міжмовні контакти.

Пиц Т. Б. Территориальные и временные наслоения заимствованной из немецкого языка лексики в юго-западных говорах Украины

В статье рассматриваются заимствования из немецкого языка в составе юго-западного наречия. Здесь анализируются особенности их распространения на территории украинских говоров, определяются исторические этапы проникновения заимствованных лексем и их немецкая диалектная основа.

Ключевые слова: заимствование, говор, диалектная основа, диалектизмы, межъязыковые контакты.

Pyts T. B. The territorial and temporal layers of German lexical borrowings in the south-western dialects of Ukraine

The article deals with the German loan words in the Ukrainian dialects of the south-western group. The extension of their usage in Ukrainian dialects is analyzed, the historical periods of the penetration of the loan words and their German dialectal stem are determined.

Key words: loan word, dialect, dialectal stem, dialecticism, interlingual contacts.

Є. М. Санченко (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2

**РИСИ МОВЛЕННЯ ЕЛІТАРНОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ІЗ
СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИМ І
ЗАХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИМ ДІАЛЕКТНИМИ СУБСТРАТАМИ**

Упродовж століть національно-мовні проблеми мали вирішальне значення на території України, особливо тієї її частини, яку ми історично визначаємо як Слобідська Україна. Тому актуальною є проблема аналізу мовлення жителів Східної Слобожанщини в сучасних умовах та прогнозування його розвитку на подальше.

Створення концепції сучасної мовленнєвої культури неможливе без урахування мови інтелігенції, мовленню якої притаманна еталонність та ідеальність. Актуальність теми дослідження полягає в необхідності подальшої розробки проблеми „мова й особистість” через вивчення реальних мовних особистостей різних типів, зокрема носіїв інтелігентного мовлення.

Метою статті є виявлення діалектних (фонетичних, лексичних, морфологічних) рис мовлення елітарних мовних особистостей (ЕМО) із середньонаддніпрянським і західнослобожанським діалектними субстратами, зумовлених рідною для мовця говірковою системою. Досягнення мети дослідження передбачає вирішення такого завдання: дослідити особливості функціонування діалектних рис у мові представників інтелігенції із середньонаддніпрянським і західнослобожанським діалектними субстратами.

У нашому дослідженні ЕМО із середньонаддніпрянським і західнослобожанським діалектними субстратами є вихідцями із різних областей України, але проживають на Луганщині: Сумська область (с. Московське Липоводолинського району, м. Лебедине, с. Підлозіївка Охтирського району, с. Марківка Білопільського району) – 40 % (цифри наведено у відсотковому співвідношенні до загальної кількості опитаних у цій групі), Полтавська область (с. Рашівка Гадяцького району, с. Хитці Лубенського району, с. Харківці Пирятинського району, с. Жовтневе Лубенського району) – 40 %, Харківська область (с. Вільшана Дворячанського району) – 10 % та Черкаська область (с. Гладківщина Золотоніського району) – 10 %.

Місцем найтривалішого проживання цих мовців є Луганськ – 50 %, Луганська область – 20 %, Донецька й Луганська області – 20 %, Сумська область – 10 %. Місцем проживання зараз є Луганськ – 90 % і Луганська область – 10 %.

Серед вихідців із центральної Слобожанщини було опитано: жінок – 30 %, чоловіків – 70 %. Вік інформантів – від 50 до 72 років (на

2007 р.). За національністю вони українці, усі мають вищу освіту. Професія та спеціальність елітарних мовців: учитель – 10 %, викладач – 30 %, викладач-письменник – 20 %, журналіст-письменник – 40 %.

ЕМО із середньонаддніпрянським і західнословобожанським діалектними субстратами володіють різними мовами: українською й російською – 30 %; українською, російською та німецькою – 30 %; українською, російською та польською – 10 %; українською, російською, французькою та іспанською – 10 %, українською, російською, білоруською, литовською, німецькою та англійською – 10 %, українською, російською, білоруською, болгарською, німецькою та польською – 10 %. Рідною мовою еліта вважає українську. До школи 90 % ЕМО із середньонаддніпрянським і західнословобожанським діалектними субстратами говорили українською, 10 % – російською; навчалися в школі з українською мовою навчання – 90 %, з російською – 10 %. Було також з'ясовано, що ЕМО із середньонаддніпрянським і західнословобожанським діалектними субстратами в житті послуговуються тільки українською, українською та російською спільно або тільки російською.

Цікавим фактом є те, що ЕМО із середньонаддніпрянським і західнословобожанським діалектними субстратами не віддають перевагу російській мові окремо, відповіді представлено в таких підрахунках: українською мовою краще читати книги, дивитися та слухати радіопередачі, вистави, телепередачі – 70 % реципієнтів, українською й російською мовами поперемінно – 30 %, а російською – 0 %.

Як свідчать результати анкетування, ЕМО із середньонаддніпрянським і західнословобожанським діалектними субстратами віддають перевагу саме рідній українській мові. В усному мовленні ЕМО із середньонаддніпрянським і західнословобожанським діалектними субстратами було виявлено певні риси субстратного походження на різних рівнях: на фонетичному, лексичному та морфологічному рівнях. На фонетичному рівні було зафіксовано:

а) „укання” зі спорадичним виявом: ку^lжух, ко^yжух, ну^lдушка. Це явище є малопоширеним, але було виявлено у більшості аналізованих респондентів. Деякі ЕМО із західнословобожанським діалектним субстратом помічають у своєму мовленні несильне явище „укання”;

б) „акання”: го^aло^aва, Було^aва. Це явище репрезентовано в усному мовленні респондентів лише як несвідоме;

в) м'яка вимова шиплячих (ш'ч'об, ш'ч'о,, ч'асто, ч'отири, ч'ас'ник та ін.). Тенденція вимовляти шиплячі м'яко стосується і представників цієї групи, які несвідомо послуговуються такими некодифікованими варіантами вимови шиплячих. М'якість шиплячих було зафіксовано у 63 % від загальної кількості вживання цього звуку в тих самих позиціях;

г) оглушення дзвінких приголосних наприкінці складу і слова: го¹луб^нка, ¹риб^нка, зуб^н, подрушка, ¹губ^нка, ¹лож^нка, дуб^н, ¹д'іж^нка, мо¹роз^с, ¹важ^нко, горб^н, н'іж^н, р'іж^н;

д) паралельна вимова фонем / / та /ж/, / / та /з/: куку¹ру а, ¹еркало, б о¹ла – куку¹руза, ¹зеркало, бж^ола, куку¹рузник – такі вимовні варіанти представники інтелігенції використовують для того, щоб продемонструвати мовні особливості своєї говірки;

е) заміна [ф] на [хв] та навпаки: Х¹вед'а, ¹хвен'а, ¹ф'іртка, Х¹вед'ір;

ж) свідомо паралельна вимова фонем /г/ та /г'/: [¹гу ук так ¹ў нас і було ¹гу ук / от коли було і г ¹гу ук]; [¹го¹тел' кажут' / а ¹ў нас го¹тел'];

з) заміна звукосполюки шиплячих [шч] на [ш]: шо, шос';

і) спорадична м'якість твердого [р] (¹з'в'ір', ¹сахар'). Цю рису ЕМО із західнословобожанським діалектним субстратом усвідомлює, напр.: [¹з'в'ір і ¹можу ска¹зати і ¹з'в'ір' / ¹можу ска¹зати ¹сахар' //], хоча при цитуванні чужого мовлення ЕМО цієї групи вдаються до зворотнього явища – ствердіння [р'], напр.: зор'яа, ¹бур'яа;

к) явище афези (о¹це, о¹ц'і), яке є несистемним.

Більшість діалектних елементів в елітарному мовленні цієї групи вжито спеціально, свідомо, з певною метою, але є й такі, що мовці не помічають у своїй вимові.

Специфіку в граматиці ЕМО із середньонадніпряньським та західнословобожанським діалектними субстратами становлять такі релевантні, на нашу думку, риси:

а) у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду в більшості мовців переважають закінчення -ові, -еві, тоді як у деяких тільки -у, пор.: ЕМО СН 1 – [¹брату / ко¹н'у / се¹лу / ¹сину / дубу / ¹д'іду //]; [а ос' брату / братов'і // брату ¹ў осно¹вному / ¹ў осно¹вному брату ¹ўжи¹вайут' / о¹це ов'і р'ідше ¹ўжи¹вайут' / а от ¹ў осно¹вному брату //]; ЕМО СН 2 – [¹ў нас кажут' і брату / і братов'і / і ко¹н'у / і ко¹нев'і / і се¹лу / да тут се¹лу / ¹сину і ¹синов'і / дубу і дубов'і / ¹д'іду і ¹д'ідов'і / ¹нав'іт' бу¹ва та¹ке ш¹чо й се¹лов'і кажут' //], ЕМО СН 3 – [братов'і / ко¹нев'і / се¹лу / ¹синов'і / дубу / ¹д'ідов'і // ну ¹йасно / ш¹чо ¹ў мене коли це до о¹соби йа зве¹ртайус'а зрозу¹м'іло / ш¹чо ов'і і це ¹йасно //]; ЕМО СН 4 – [брат / брату / к'ін' / ко¹н'у / се¹ло / се¹лу / син / ¹сину / дуб / дубу / ¹д'ід / ¹д'іду //]; ЕМО СН 5 – [братов'і / так ко¹н'у / се¹ло / се¹л'і / се¹лу / син / ¹синов'і / дуб / дубов'і / ¹д'ід / ¹д'ідов'і //]; ЕМО СН 6 – [брату / ко¹нев'і / се¹лов'і / ¹сину / дубу / ¹д'іду //]; ЕМО ЗС 1 – [братов'і / ко¹нев'і / се¹лов'і / ¹синов'і / дубов'і / ¹д'ідов'і / ¹ў нашому се¹л'і йак прави¹ло ¹ўс'і і мен:ики у давал'ному в'ідм'інку мали за¹к'ін'че¹н':а ов'і // не¹ при¹н'ато було говорити брату / ко¹н'у / се¹лу / але п'ід ¹ўпливом може цих го¹в'ірок йа ¹можу ска¹зати брату / ко¹н'у / бат'ку / хоч'а дл'а ¹мене при¹род'н'ішими зви¹ч'айно йе оц'і ¹форми із за¹к'ін'че¹н':ам ов'і //]; ЕМО ЗС 2 – [брату чи братов'і / б'іл'ше брату / ов'і менше //]; ЕМО ЗС 3 – [ну а ¹йатже / зви¹ч'айно // брату / ко¹н'у / а йа ска¹за¹ў би ко¹нев'і краш'че запи¹са¹ў / се¹ло / се¹лу / син / ¹синов'і / дуб / дубов'і / ¹д'ід /

/'d'idov'i //]; ЕМО ЗС 4 – [б'ратов'і / б'рату / ко'н'у / се''лу / синов'і / сину / 'дубов'і / 'd'idov'i //]. Про перевагу закінчення -ові/-єві над -у чи навпаки згадував і С. Бевзенко [Бевзенко 1980: 236].

б) стягнена (усічена) форма дієслів І дієвідміни в третій особі однини теперішнього часу (бу'ва). Несвідомий прояв такого явища репрезентовано лише одним зазначеним прикладом;

в) уживання вказівного займенника *сей* ('сейі). В усному мовленні ЕМО з із середньонаддніпряньським та західнословобожанським діалектними субстратами вказівний займенник *сей* виявлено несистемно, що свідчить про перемінне переключення мовних кодів, що співіснують у мовній свідомості елітарних представників. Цікавим, на нашу думку, є спостереження над уживанням такого некодифікованого варіанта в мовленні письменників, наприклад, у власному поетичному творі: ЕМО СН 2 – [сеіі'ноч'і ѱ'лис'т'і с'в'іт'іт'і по'тоне];

У лексиці ЕМО із середньонаддніпряньським та західнословобожанським діалектними субстратами наявні такі лексичні діалектизми, ужиті свідомо в розповіді про свою говірку: ЕМО СН 2 – [розу'м'ієте'іє'ласт'іука / а'іє'ш'че'ластон'ка'слово / це'ш'че'не''ст'лив'іше'і'во'но'особ'ливо / коли'до'ж'інки / йа'ка'то'б'і'сі'мпа'тична / при'їемна / кра'сива / то'й'їі'ш'че'нази'вайут'ластон'ка / це'ѱ'нашому'се''л'і'було // а'ш'че'ласт'іуку'нази'вайут'знайте / коли'к'руч'а'і'там'ба'гато'цих'ласт'івок / от'ну'їїх'ш'чур'і'ш'че'нази'вайут' / ну'ш'чур'і'ви'знайте / ш'чо'ш'чур'па'ц'ук'і'то'не''кра'сиво'йа'кос'ви'ходит' / зб'і'гайе'ц':а // ну'йа'киш'чо'во'но'їже'так'п'іш'ло'то'цих'ласт'івок'у'нас'нази'вайут'не'ш'чур'і'а'бе''ре''го'вин'ка / 'бачи'те / йа'к'гарно //]; ЗС 1 – [при'не'си'о'ту'риноч'ку / йа'коли'йа'п''ре''ни'тала / ка'жу'ш'чо'при'не''сти / а'во'на'ка'же'та'баноч'ку]. Було спостережено вживання діалектних слів несвідомо (л'у'бу'сво'їу'думку, ѱ'л'убих'ситу'а'ц'їях).

Результати дослідження свідчать і про уживання росізмів елітарними мовцями цієї групи свідомо (в'ідпе'ч'аток, кол'хос, со'ў'хос, пр'едс'е'дат'ел') і несвідомо (не''розл'і'ч'али, об'ич'но, йест', ста'райус', но, з'ван'їя'не'їста'ноў'л'уйу, да, їсе'п'і'їно, 'дал'ше, пр'іч).

Мовлення кожної ЕМО із середньонаддніпряньським та західнословобожанським діалектними субстратами має риси, що засвідчують її зв'язок з рідною говіркою. Особисті мовленнєві вподобання респондентів тісно пов'язані з діалектом, вихідцями з якого вони є, проте на усне мовлення досліджуваних реципієнтів впливає й діалектне оточення, у якому тепер проживає мовець.

Як підтверджують дослідження, діалектні явища в мовленні ЕМО виявлені на різних мовних рівнях – фонетичному, лексичному та морфологічному. Мовні елементи, активно вживані респондентами, можуть у сукупності складати специфіку усного мовлення ЕМО з діалектним субстратом.

Література

Бевзенко 1980 – Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 248 с.

Санченко Є. М. Риси мовлення елітарної мовної особистості із середньонадніпрянським і західнослобожанським діалектними субстратами

У статті розглянуто елітарну мовну особистість із середньонадніпрянським і західнослобожанським діалектними субстратами. Метою статті є аналіз елітарних мовних особистостей із середньонадніпрянським і західнослобожанським діалектними субстратами. У полі зору знаходяться фонетичні, морфологічні та лексичні особливості мовлення інтелігенції Луганщини, зумовлені рідною для мовця говірковою системою.

Ключові слова: елітарна мовна особистість, літературна мова, діалект, діалектний субстрат, мовна еліта.

Санченко Е. Н. Особенности речи элитарной языковой личности с средненадднепрянским и западнослобожанским диалектным субстратами

В статье рассматривается элитарная языковая личность с средненадднепрянским и западнослобожанским диалектным субстратами. Целью статьи является анализ элитарных языковых личностей с средненадднепрянским и западнослобожанским диалектным субстратами. В поле зрения находятся фонетические, морфологические и лексические особенности речи интеллигенции Луганщины, которые обусловлены родной для говорящего системой говора.

Ключевые слова: элитная языковая личность, литературный язык, диалект, диалектный субстрат, языковая элита.

Sanchenko E. N. Elite linguistic personality with middle Naddniproshchina and western Slobozhanshchina dialectic substrata

The concept of elite linguistic personality with middle Naddniproshchina and western Slobozhanshchina dialectic substrata is analyzed in the article. The aim of the article is to character the elite linguistic personalities with middle Naddniproshchina and western Slobozhanshchina dialectic substrata. In a field of sight there are phonetic, morphological and lexical peculiarities of speech of Luganshchina's intelligence, which are conditioned by native dialectic system.

Key words: elite linguistic personality, literary language, dialect, dialect substratum, linguistic elite.

ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

Ю. О. Божко (Харків)

УДК 811.161.2'367.625

**ОСОБЛИВОСТІ ДІЄПРИСЛІВНИКА
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Об'єктом нашого дослідження є дієприслівник. Уважаємо, що низка питань у теорії дієприслівника все ще залишається дискусійною. Існує, наприклад, така кваліфікація: „Дієприслівник – це атрибутивна форма дієслова, у якій поєднуються значення двох частин мови: дієслова і прислівника...” [Русская грамматика 1982: 672].

Дослідники стверджують, що в давньоруській мові були лише зародки дієприслівника, який формувався на основі придієслівного вживання коротких активних дієприкметників, що втратили здатність змінюватися за відмінками, родами й числами. Короткі активні дієприкметники могли вживатися в реченні не тільки як означення, а й включалися до складу присудка. На дієприслівники перетворювалися ті дієприкметники, які входили до складу присудка. „Отже, – зазначає В. Горпинич, – історичне формування дієприслівника – це перетворення активних коротких узгоджуваних дієприкметників з предикативною функцією у неузгоджені слова зі статусом окремої дієслівної форми під впливом прислівника” [Горпинич 2004: 224].

Отже, дієприслівник виник у процесі розвитку мови при формуванні певної структури речення. Мета розвідки – з'ясувати, з якої частини мови і яким чином він може утворюватися.

На погляд Г. Передрій, дієприслівником є „...особлива незмінювана форма дієслова, що означає додаткову дію або стан і має граматичні ознаки дієслова та прислівника: *звітуючи, вимовивши*” [Передрій 2004: 53]. Такої думки дотримується і М. Плющ. „Дієприслівник, – пише вона, – це незмінювана дієслівна форма, яка, вказуючи на додаткову дію, пояснює в реченні основне дієслово (присудок)” [СУЛІМ 2005: 293]. Дослідниця вважає, що дієприслівники можуть адвербіалізуватися й перетворюватися на прислівники. Такими прислівниками стають ті дієприслівники, які втрачають здатність підпорядковувати собі залежні слова.

К. Городенська стверджує, що дієприслівник уже є адвербіалізованою формою дієслова, і називає його (дієприслівник) віддієслівним прислівником. Дослідниця поділяє дієприслівники на дві групи: (1) дієприслівники з морфологічним ступенем адвербіалізації і (2) дієприслівники з семантичним ступенем адвербіалізації. „Отже, – зазначає вона, – дієприслівники – це віддієслівні прислівники двох ступенів адвербіалізації: морфологічного та семантичного. Основний тип становлять дієприслівники морфологічного ступеня адвербіалізації. Вони являють собою невідмінювані одиниці, оформлені за допомогою

специфічного словотворчого суфікса, який, замінивши закінчення адвербіалізованого в детермінантній позиції дієслова, нейтралізував майже всі морфологічні дієслівні категорії, надавши адвербіалізованому дієприслівникові морфологічної прислівникової безкатегорійності. Дієприслівники семантичного ступеня адвербіалізації не типові для сучасної української мови” [Вихованець, Городенська 2004: 324, 325]. До них належать прислівники *мовчки, пошепки, навпомацки, стоячки, сидячки, сидьма, лежма та ін.*

І. Ющук наголошує на тому, що дієприслівник „... називає другорядну дію порівняно з основною того самого предмета” [Ющук 2004: 402]. В. Горпинич подає своє визначення досліджуваної частини мови: „Дієприслівник – вербоїдна невідмінювана форма дієслова, яка означає додаткову дію як обставину протікання головної” [Горпинич 2004: 220]. Він зазначає, що, прилягаючи до дієслова-присудка, який виражає основну дію, дієприслівник означає дію, додаткову до неї. На його думку, дієприслівник може виконувати і функцію другорядного присудка, і функцію обставини [Горпинич 2004: 221]. В. Русанівський кваліфікує дієприслівник дещо по-іншому. „Дієприслівником, – пише він, – називається дієслівне утворення, що має морфологічні ознаки дієслова (суфікс основи, здатність виражати категорії виду і часу), і, пояснюючи інші дієслівні утворення, виступає в ролі другорядного присудка або обставини” [СУЛМ 1969: 419]. На його думку, якщо речення з дієприслівником можна перетворити на речення з однорідними дієслівними присудками, тоді такий дієприслівник слід уважати другорядним присудком (*Все світле й райдужне **перегоріло** в ньому, **запікаючись** кров'ю* (О. Гончар) *Все світле й райдужне **перегоріло** в ньому, **запеклося** кров'ю*). Коли ж між діями, позначуваними дієприслівником і дієслівним присудком наявна часова, умовна, допустова чи якась інша зумовленість, тоді такий дієприслівник треба кваліфікувати як обставину [СУЛМ1969: 422].

Мовознавці стверджують, що дієприслівники в реченні можуть бути обставинами часу, способу дії, причини і т. ін. Як приклади подано такі речення: *Любив, (коли?) **їдучи на возі з лугу, дивитися, (як?) лежачи, на зоряне небо*** (О. Довженко). *Плавці мчали до берега, (як?) **захлинаючись водою, пробиваючись крізь кригу*** (Ю. Яновський). *Ходили між рядами (як?) **пригинаючись*** (О. Гончар). *Деякі [бійці] сіли на буреломі, деякі слухали (як?) **стоячи*** (О. Гончар).

Але ці твердження не завжди відповідають дійсності, адже дієприслівник як форма дієслова не має морфологічно вираженого часового значення, тому він не може бути обставиною, яка означає час дії. Не може дієприслівник виконувати й роль обставини, що позначає спосіб дії, оскільки він означає саму дію або стан як процес. У зв'язку з цим виникає необхідність поставити інші питання в поданих реченнях: *Любив (що роблячи?) **їдучи на возі з лугу, дивитися, (в якому стані?) лежачи, на зоряне небо*** (О. Довженко). *Плавці мчали до берега, (в якому*

стані?) *захлинаючись водою*, (що роблячи?) *пробиваючись крізь кригу* (Ю. Яновський). *Ходили між рядами* (в якому стані?) *пригинаючись* (О. Гончар). *Деякі [бійці] сіли на буреломі, деякі слухали* (в якому стані?) *стоячи* (О. Гончар). Дієприслівники *лежачи, захлинаючись* (водою), *пригинаючись, стоячи* позначають стан предметів (предмета) як процес, а не спосіб дії предметів.

Виникає запитання: „Функцію яких обставин можуть виконувати дієприслівники?” У зв’язку з цим спробуємо висвітлити механізм формування дієприслівника з позиції синхронії, застосовуючи метод лінгвістичного моделювання. Почнемо з азів. Іменник означає предмет. Прикметник означає статичну ознаку, а дієслово – динамічну ознаку предмета. Іменник (форма наз. відмінка) + дієслово (предикативна форма) утворюють граматичну основу простого речення, у якому їх називають відповідно підметом і присудком. Користуючись термінологією синтаксису, можемо сказати, що присудок (дієслово) означає динамічну ознаку предмета, позначеного підметом (іменником). А якщо динамічна ознака предмета складається з двох дій? Тоді присудок може складатися з двох дієслів і називатися складеним дієслівним присудком, напр.: *Катя любить малювати. Олександр любив дивитися на зоряне небо. Україні, її люду хочу я служити* (П. Тичина). Складовою частиною такого присудка є інфінітив, який називається суб’єктним. Суб’єктний інфінітив може функціонувати і як обставина, напр.: *Ночувати господар пішов у кошару* (О. Гончар) (*пішов* (з якою метою?) *ночувати*). Іноді динамічну ознаку предмета позначають такі дії, які не можна виразити складеним дієслівним присудком. Тоді такі дії можуть позначати однорідні дієслівні присудки, напр.: *У казані дозріває і булькає каша*. Присудок як член речення „намагається” об’єднати однорідні присудки в один присудок, що призводить до того, що в одного з однорідних присудків предикативна форма адвербіалізується з допомогою суфікса (у даному випадку *-учи*): *У казані дозріває і булькає каша*. → *У казані дозріває, булькочучи, каша* (А. Малишко). У результаті однорідний присудок стає другорядним (адвербіалізованим) або дієприслівниковим присудком. Першорядним присудком є дієслово з предикативною формою (граматичну форму дієслова-присудка кваліфікують як предикативну). Дієслівний присудок (*дозріває*) і дієприслівниковий присудок (*булькочучи*) означають різні дії одного предмета, позначеного підметом (*каша*).

По відношенню ж до дієслівного присудка дієприслівниковий є обставиною, оскільки він має адвербіалізовану форму. При адвербіалізації предикативної форми дієслова відбувається рух присудка в бік обставини й відповідно рух дієслова в бік прислівника. Дієприслівник є стійкою проміжною частиною мови, яка ще не втратила основних властивостей дієслова і вже набула деяких ознак прислівника (незмінюваність, здатність функціонувати обставиною, прилягаючи до дієслівного присудка). О. Пешковський називав дієприслівник змішаною

частиною мови, яка об'єднує в собі властивості дієслова й прислівника. В. Виноградов кваліфікував дієприслівник як гібридну прислівниково-дієслівну категорію, що має ознаки прислівника й дієслова. При цьому дієприслівник проходить морфологічну й синтаксичну стацію адвербіалізації, які до кінця не реалізуються. Дієприслівник – це адвербіалізована форма дієслова з дієслівним ступенем адвербіальності, яка може функціонувати обставиною, що означає дію або стан, співвідносні в часі здійснення з дією, вираженою дієслівним присудком. У поданому реченні обставина *булькочучи* означає дію, яка здійснюється одночасно з дією, позначеною дієсловом-присудком *дозріває*.

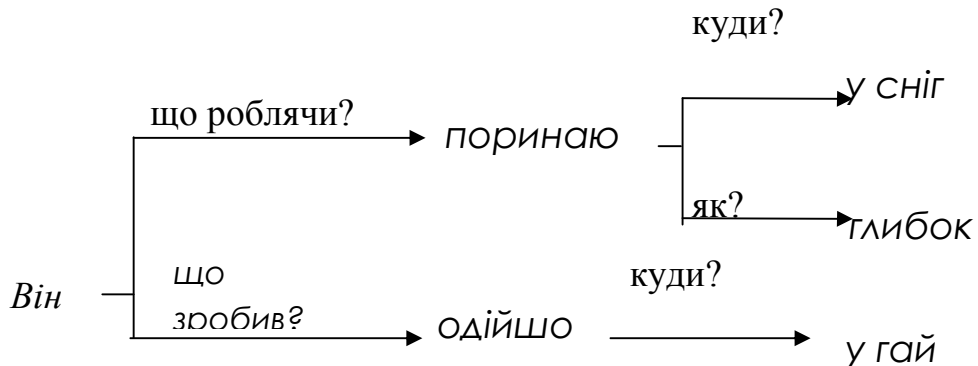
Серед обставин української мови ми не знаходимо обставини, яка означає дію або стан, що співвідносяться в часі здійснення з дією, вираженою дієслівним присудком. Певно, що така обставина є, її необхідно визнати.

Виникає запитання: „Як дія, позначена дієприслівником, може співвідноситися в часі здійснення з дією, вираженою дієсловом?” У реченні *У казані дозріває, булькочучи, каша* (А. Малишко) дії, позначені дієприслівником і дієсловом, збігаються в теперішньому часі. Дієприслівник і дієслово можуть означати дії, які збігаються в минулому часі, напр.: *Обернувшись, Черниш побачив бійця свого отряду* (О. Гончар). Іноді дієприслівник виражає дію, реалізовану в минулому часі, яка передує дії, що позначається дієсловом, напр.: *Микола, вкинувши в торбу шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою* (І. Нечуй-Левицький). *Настя, вставши удосвіта, палила в печі на обід* (М. Коцюбинський). А в реченні *Випускаючи метал, він зовсім забув про яму, залишену йому нічною зміною* (В. Собко) дієприслівник означає дію, яка відбувається після дії, вираженої дієсловом. Отже, дія, виражена дієприслівником, може збігатися в часі здійснення з дією, позначеною дієсловом, передувати їй або відбуватися після неї.

Дієприслівник може вживатися з заперечною часткою *не*, напр.: *Антін заснув, не погасивши світла* (М. Коцюбинський). Обставина *не погасивши світла* виражає не виконану дію, яку означає дієприслівник *погасивши*, що перейшла б на предмет, позначений внутрішнім прямим додатком *світла*, і яка повинна була б передувати дії, вираженої дієсловом-присудком *заснув*. У реченні *Не повіривши, Чабанчук кинувся в канцелярію* (О. Довженко) обставина *не повіривши* означає причину, наслідком якої стала дія, що позначена присудком *кинувся*. Речення з часткою *не* і дієслівною формою показового способу може виражати наказ не виконувати дію, позначену дієсловом перед дією, яку означає дієприслівник (*Не спитавши броду, не лізть у воду* (Нар. тв.).

Дієприслівник разом із залежними від нього словами утворює дієприслівниковий зворот, напр.: *Він одійшов у гай, поринаючи глибоко у сніг* (М. Коцюбинський). А що являють собою залежні від дієприслівника слова? Щоб відповісти на це запитання, необхідно

дієприслівник розглянути як дієприслівниковий присудок, а залежні слова, – як його валентне оточення:

Валентне оточення дієприслівникового присудка не відрізняється від валентного оточення дієслівного присудка. Такі ж другорядні члени речення: обставини, додатки з означеннями чи без них. Другорядні члени речення, що відносяться до дієприслівникового присудка є внутрішніми другорядними членами дієприслівникового звороту, який функціонує як єдиний член речення, виступає обставиною до дієслівного присудка. Обставина *поринаючи глибоко у сніг* позначає дію, виражену дієприслівником *поринаючи*, що була здійснена за вказаними обставинами одночасно з дією, позначеною дієсловом-присудком *одійшов*. Дієприслівник *поринаючи* має форму теперішнього часу, недоконаного виду, а дієслово *одійшов* – форму минулого часу, доконаний вид.

Дієприслівники мають граматичні форми минулого й теперішнього часів. Дієприслівникові форми минулого часу творяться від дієслівних форм минулого часу з допомогою суфікса **-ши (-вши)**: *освятили і йшли* → *ішли*, *освятивши* (*Ішли дівчата, освятивши квіти* (Ліна Костенко); *ходили і підтоптали* → *підтоптали, ходивши* (*Ми вже й ноги підтоптали, ходивши до свата* (Г. Барвінок).

Дієприслівникові форми теперішнього часу творяться від дієслівних форм теперішнього часу першої дієвідміни з допомогою суфікса **-ючи (-ючи)**: *пробиваються і мчать* → *пробиваючись, мчать* (*Плавіці мчать до берега, пробиваючись крізь кригу*) і від дієслівних форм теперішнього часу другої дієвідміни з допомогою суфікса **-ачи (-ячи)**: *ставить, стукає* → *ставлячи, стукає* (*І вартувий, ставлячи ногу, одночасно стукає об підлогу автоматом* (Ю. Яновський). Дієприслівникові форми теперішнього часу, як і дієслова теперішнього часу, мають тільки недоконаний вид.

Дієприслівникові форми теперішнього часу можуть бути співвіднесені з дієсловами недоконаного виду минулого часу (*пробивались і мчали* → *пробиваючись, мчали*; *читав і випишував* → *читаючи, випишував*). У реченні *Сторож, несучи снідання, стукнув дверима* (Панас Мирний) дієприслівник *несучи*, маючи форму теперішнього часу, означає дію, що здійснювалася в минулому часі

(стукнув тоді, коли ніс). Подібне вживання дієприслівників засвідчене досить часто, напр.: *Гнат коло каганця лагодив шлеї, **сидячи** на триногому стільчику* (М. Коцюбинський) (*сидів і лагодив*). *Машина, **петляючи** гарячими задимленими вулицями, вилетіла на помережене надвечірніми тінями шосе* (М. Стельмах) (*петляла, а потім вилетіла*).

Дієприслівникові форми теперішнього часу також співвідносні з дієсловами майбутнього часу (*читатиме і випишуватиме* → *читаючи, випишуватиме*; *окрадуть і жалкуватимуть* → *окрадуть, жалкуючи*; *осудять і при цьому плакатимуть* → *плачучи, осудять*. *Не так тії вороги, Як добрії люди – І **окрадуть, жалкуючи, Плачучи, осудять*** (Т. Шевченко). Дієприслівники *жалкуючи, плачучи* мають форму теперішнього часу, а позначають дії, які будуть в майбутньому часі.

Отже, часова парадигма дієприслівника, на відміну від парадигми дієслова, складається всього з двох форм: минулого й теперішнього часів, але дієприслівникові форми теперішнього часу можуть означати дії, які відбувалися, відбуваються чи будуть відбуватися. Дієприслівник виражає дію в тому часі, у якому здійснюється дія, позначувана дієсловом-присудком. Дієприслівники не переходять у прислівники, за винятком деяких дієприслівників, які можуть виконувати функції прислівників (*лежачи* → *лежачки, сидячи* → *сидячки, стоячи* → *стоячки та ін.*).

Дієприслівник не слід називати віддієслівним прислівником. Річ у тім, що адвербіалізовані форми дієслів поділяють на дві групи: форми з дієслівним ступенем адвербіальності (мають слабкий вияв процесу адвербіалізації дієслова) і форми з прислівниковим ступенем адвербіальності. Віддієслівні прислівники проходять три стадії адвербіалізації: морфологічну, синтаксичну й семантичну – і мають прислівниковий ступінь адвербіальності. Віддієслівні прислівники, на відміну від дієприслівників, можуть функціонувати обставиною, яка означає спосіб дії, напр.: *шепотіти* → *пошепки, Ставши поруч з кумою, Шмид зараз почав хреститись до образів та **пошепки** молитись* (І. Нечуй-Левицький) (*почав молитись (як?) пошепки*); *мовчати* → *мовчки, **Мовчки** предки наші в полі, **Мовчки** спочивають* (П. Куліш) (*спочивають (як?) мовчки*).

Якщо дієприслівник входить до складу фразеологізму, який належить до розряду адвербіальних, то такий фразеологізм може функціонувати як обставина, що означає спосіб дії, оскільки його (фразеологізм) іноді можна замінити прислівником, напр.: *Робітники, інженери, вчені, академіки, майстри мистецтва і майстри плавок, забоїв, верстатів – всі **працюють** (як?) **не покладаючи рук*** (О. Довженко) (*не покладаючи рук* → *невтомно*).

Мовознавці зазначають, що дієприслівник, указуючи на додаткову дію, прилягає до дієслова-присудка, яке виражає основну дію. Дієслово (предикативна форма) і дієприслівник утворюють пару, в якій дієприслівник знаходиться в позиції при дієслові. Дієприслівник

фактично є придієслівником. Оскільки дієприслівник також є і дієсловом (адвербіалізованим), тому його (дієприслівник) слід називати дієпридієслівником, тобто дієприслівник необхідно перейменувати на дієпридієслівник. Заодно перейменуємо й прислівник, оскільки, очевидно, що неправильна назва однієї частини мови призвела до неправильного найменування іншої частини мови. Прислівник перейменуємо на придієслівник. Термін *прислівник* походить від латинського слова *adverbium* (*ad* – префікс **при-**, *verbiu*m – дієслово), що перекладається як *придієслівник*. Придієслівник може поєднуватися з різними словами, але основне завдання придієслівника як частини мови полягає в тому, щоб бути граматично при дієслові й означати ті явища навколишнього світу, які є обставинами динамічної ознаки предмета. Виступати обставиною – це первинна або основна синтаксична функція придієслівника.

Отже, спираючись на результати проведеного дослідження, доходимо таких висновків: 1) дієприслівник необхідно перейменувати на дієпридієслівник, оскільки саме остання назва відображає фактичний стан речей; 2) дієпридієслівник може утворюватися шляхом адвербіалізації предикативної форми дієслова з допомогою суфікса при формуванні оптимальної структури речення; 3) дієприслівником є адвербіалізована форма дієслова з дієслівним ступенем адвербіальності, яка може одночасно функціонувати як дієпридієслівний присудок (дієпридієслівний присудок і дієслівний присудок означають різні дії одного предмета або одних і тих же предметів, позначених підметом) і як обставина, що означає дію або стан, співвідносні в часі здійснення з дією, вираженою дієслівним присудком; 4) семантичну структуру обставин української мови бажано доповнити обставиною, яка означає дію або стан, співвідносні в часі здійснення з дією, вираженою дієслівним присудком.

Література

Вихованець, Городенська 2004 – Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.; **Горпинич 2004** – Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – К. : Академія, 2004. – 335 с.; **Передрій 2004** – Передрій Г. Р. Рідна мова : підручник для 7 класу / Передрій Г. Р., Скуратівський Л. В., Шелехова Г. П., Остаф Я. І. – К. : Освіта, 2004. – 270 с.; **Русская грамматика 1982** – Русская грамматика. – М. : Наука, 1982. – Т. 1. – 783 с.; **СУЛМ 1969** – Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.; **СУЛМ 2005** – Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2005. – 430 с.; **Ющук 2004** – Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.

Божко Ю. О. Особливості дієприслівника в сучасній українській мові

У статті досліджено особливості дієприслівника. Автор пропонує дієприслівник називати дієпридієсловником і обґрунтовує необхідність такого перейменування, подано визначення дієпридієсловника, запропоновано семантичну структуру обставин української мови доповнити обставиною, яка означає дію або стан, співвідносні в часі здійснення з дією, вираженою дієсловним присудком.

Ключові слова: дієприслівник, прислівник, дієпридієсловний присудок, обставина.

Божко Ю. А. Особенности деепричастия в современном украинском языке

В статье исследуются особенности деепричастия. Автор предлагает называть деепричастие дееприглагольником и обосновывает необходимость такого переименования. Дается определение дееприглагольника. Предлагается также семантическую структуру обстоятельств украинского языка дополнить обстоятельством, которое обозначает действие или состояние, соотносительное во времени осуществления с действием глагола-сказуемого.

Ключевые слова: деепричастие, наречие, дееприглагольное сказуемое, обстоятельство.

Bozhko Ju. O. Peculiarities of verbal adverb in the Ukrainian language

The article investigates the peculiarities of verbal adverb. The author offers her definition of this part of speech. It is recommended to add to the semantic structure of adverbial modifiers in the Ukrainian language the adverbial modifier denoting the action which correlates in time to the action of the predicate verb.

Key words: verbal adverb, adverb, verbal adverb predicate, adverbial modifier.

Т. В. Брідко (Сімферополь)

УДК 811.112.2'271.1-054.72

ОСОБЛИВОСТІ ВИМОВИ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ У МОВЛЕННІ РОСІЙСЬКОМОВНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У НІМЕЧЧИНІ

У сучасному суспільстві в епоху всесвітньої інтеграції та глобалізації активізовані численні контакти між країнами, націями, мовами, які змушують науковців звертатися до вивчення питань міжкультурної комунікації, мовної взаємодії та мовної політики. Значний внесок у дослідження цих питань зробили вітчизняні (Ю. Жлуктенко, О. Петренко, С. Семчинський, О. Семенець, О. Ткаченко,

О. Чередниченко та ін.) і зарубіжні вчені (У. Вайнрайх, Н. Вахтін, Є. Головка, У. Лабов, А. Мартине, Е. Хауген).

До цього часу ніколи не здійснювався комплексний аналіз мовної поведінки носіїв російської та німецької мов з урахуванням фактора білінгвізму, досить фрагментарно вивчалися проблеми міжмовної інтерференції Німеччини. Цим і зумовлено актуальність нашої роботи.

Головна мета дослідження – встановлення особливостей фонетичної варіативності німецького мовлення російськомовних мігрантів, які живуть у Німеччині.

Перші роботи, присвячені взаємодії німецької та російської мов у середовищі німецьких колоністів, були представлені у вигляді окремих доповідей на тему лексичних запозичень ще на початку двадцятих років минулого століття. Поштовхом до проведення подібних досліджень стало інтенсивне спілкування німецькомовних колоністів з російськомовним населенням Росії під час революції, громадянської війни та при введенні обов'язкових занять з російської мови в усіх школах СРСР [Goldbach 2005: 13]. Депортація німецькомовного населення до Середньої Азії в роки другої світової війни не послабила асиміляційні процеси. Домінуюче застосування російської мови в усіх сферах життя викликало зростання числа німецько-російського двомовного населення. У подальшому, як зазначає О. Гольдбах, посилення впливу російської мови привело до зміни домінуючої мови серед німецьких колоністів [Там само: 14].

Починаючи з 1990 року, питання взаємодії німецької та російської мов серед російських німців знову почало привертати увагу лінгвістів. Дослідження німецького лінгвіста Г. Франк, направлені на вивчення розвитку німецьких національних меншин в Росії та в СРСР, були одними з перших у цій галузі [Frank 1992]. У подальші роки в Німеччині виходить низка досліджень, присвячених аналізу історичних, психологічних і мовних особливостей російських німців, які проживали в країнах колишнього СРСР і в Німеччині [Frank 1992; Baug 2005: 13 – 19; Meng 2001; Pabst 2007]. Ґрунтовними є роботи К. Менг, яка впродовж шістьох років спостерігала за впливом німецької мови на російську в родинях російськомовних переселенців, які проживали в Німеччині [Meng 2001]. Колектив дослідників з університету Дюйсбург-Ессен виявили та проаналізували відхилення від норм у німецькій мові в російськомовних переселенців [Baug 2005]. Ще одне дослідження в цій царині – це вивчення російсько-німецького мовного контакту в мові російськомовного населення, яке проживало в місті Берлін. Протягом дослідження було виявлено та класифіковано запозичення на рівні лексики й семантики в російському мовленні переселенців [Goldbach 2005].

Цільова група для дослідження особливостей вимови російськомовних мігрантів Німеччини складалася з 27 інформантів (12 чоловіків та 15 жінок) різного віку (від 15 до 57 років). Така кількість

респондентів вважається науково обґрунтованою: згідно з дослідженням У. Лабова для достовірного вивчення фонетичної варіативності вимови з метою отримання ґрунтовних результатів досить наявності 25 мовців-інформантів [Лабов 1975: 115]. Матеріали дослідження склали 66 відеозаписів інтерв'ю, записаних відповідно через 6, 12 та 18 місяців з дня переселення мігрантів до Німеччини. За даними анкет до переїзду до Німеччини тільки два інформанти використовували німецьку мову як засіб спілкування всередині своєї сім'ї, інші взагалі не володіли німецькою мовою, але вивчали її як іноземну в школі. Для збору й аналізу матеріалу використовували ряд методичних прийомів, розроблених У. Лабовим [Лабов 1975], О. Петренко [Петренко 1998] та Р. Бауром [Baug 2005], які проводили соціофонетичні дослідження вимови. Отримані варіанти реалізацій фонологічних змін звірялися із словниками GWdA та DUDEN.

Під час дослідження фонетичної варіативності німецького мовлення російськомовних мігрантів на сегментному рівні було вивчено позиційно й ситуативно зумовлено реалізації голосних (17 монофтонгів і 3 дифтонги) та реалізації приголосних (9 вимовних одиниць), що були розглянуті як фонологічні перемінні та їх варіанти.

Згідно з даними проведеного аналізу в мовленні інформантів голосні зазнали кількісної та якісної редукації, у процесі якої змінено кількісні та якісні характеристики звуків, які виражені в скороченні звука та зміни його тембральних характеристик. Найбільша кількість варіантів реалізацій голосних спостерігалась у відкритих та закритих наголошених та ненаголошених складах, перед або після сонорних *r* та *n*. Насамперед у ході експериментального аналізу було встановлено такі тенденції в зміні реалізацій німецьких голосних у мовленні інформантів (для позначення російських фонем, які зустрічаються в мовленні респондентів, як наслідок фонетичної інтерференції, використовуються великі літери російського алфавіту):

1. Кількісна редукація. В усіх ситуаціях спілкування спостерігалась наявність редукації довгих та подовження коротких звуків (подовження коротких голосних характерно для німецької мови Рурської області [Giles 2005: 71 – 72], яка певною мірою впливає на засвоєння німецької вимови російськомовними мігрантами), як у відкритих, так й у закритих наголошених складах (тобто закриті голосні промовляються респондентами, як відкриті та навпаки):

[u:] → [ʊ] (du [du:] – [dʊ], gut [gu:t] – [gʊt], Suche ['zu:xə] – ['zʊxe]);

[y:] → [y] (Füße ['fy:sə] – ['fysə]);

[i:] → [i:]/[i·] (mit [mit] – [mi:t]/[mi·t], bis [bis] – [bi:s]);

[y] → [y:] (wüsste ['vystə] – ['vy:stə]);

[a] → [a:] (man [man] – [ma:n]).

2. Якісна редукація. Виявлені особливості якісної редукації голосних розподілено за ступенем підняття язика, зсуву ряду, участі губ (лабіалізація / делябіалізація), напруженості / ненапруженості, вимови

дифтонгів як двох окремих складів, відсутністю сильного приступу голосних:

1. Ступінь підняття спинки язика. У більшості інформантів спостерігалися випадки зниження/підвищення підняття голосних у наголошених і ненаголошених позиціях у всіх ситуаціях спілкування незалежно від віку та статі мовців:

– підвищення: [e] → [i]: egal [i'ga:l]; [ɔ:], [] → [e]: nächste ['ne: ste], erzählen [e 'tse:lɪn]; [ə] → []: spielen [' pi:l n];

– зниження: [ø:] → [ɔ:]: Behörde [b 'h rde], hören ['h :rən].

2. Зсув ряду голосних. Фонетичне явище відзначалося і в наголошених, і в ненаголошених складах:

– передній → середній: [e:] → [ə] у артиклях: den [den], dem [dem];

– передній → задній: [y:] → [u:], [v]: Tür [tu:r]/ [tu:], natürlich [na'tʊrlɪx]/ [na'tu:rlɪ]; [y] → [v]: wüsste ['vuste];

– середній → передній: [ə] → [e], [] у ненаголошених закінченнях -en, -e і префіксах be-, ge-: bitte ['bite];

– задній → передній: [u:] → [y:], [y]: Schule [' y:l'ə], nur [ny:r]/ [ny:]; [v] → [y]: Fluss [fl'ys], Wunsch [vyn].

3. Участь губ у формуванні голосних. У ході дослідження було виявлено зміни голосних за ознакою делябіалізації:

делябіалізація: [y] → [i]: fünf [fɪnf]; [ø:] → [e], [ɔ:]: grössere ['gresere]; [œ] → [] können ['k :nen]; [] → [a] Tomate [ta'ma:te].

4. Одна з головних особливостей вимови трьох німецьких дифтонгів інформантами полягає в тому, що респонденти реалізують дифтонги як окремі склади: Baum [ba-um]. При вимові дифтонгів респонденти намагаються перший компонент дифтонга промовляти довго, а не коротко; другий компонент завжди вимовляється майже завжди коротко (крім повільного темпу розмови). Таким чином, слово Leute вимовляється як [l' :ite], Häuser як ['h :izer]. Також наявна кількісна редукція та фонетична інтерференція: heute [hOЙte].

5. Відсутність сильного або нового приступу голосних (коли щільно замкнені голосові зв'язки розкриваються з гортанним шумом перед початком звучання голосного) спостерігалася в мовленні всіх респондентів на першому інтерв'ю: Arbeitsamt вимовляється як ['arbeitsamt] замість ['arbaits|amt], erinnern вимовляється як [rɪnɛrn] замість [rɪn n].

6. Фонетична інтерференція: заміна німецьких фонем схожими фонемами першої мови (російської): [i:] → [И]: [mИr], wir [wИr], Lied [ИId], [i] → [Ы]: in [ЫIn], immer [ЫImɛr], Zimmer [tsЫImɛr], [] → [Э]: empfehlen [Эm'pfɛlɛn], Ente [Эnte], entlang [Эnt'lang]/[Эnt'lank].

Згідно з даними проведеного аналізу в мовленні інформантів найбільшу кількість змін приголосні зазнали в наголошених і ненаголошених складах, переважно у службових словах, та мали такі особливості:

1. Зміна типу артикуляції у фрикативному приголосному [ç]: на експлозивні [k] або [g] здебільшого в суфіксі *-ig* в інлауті й ауслауті: wichtig [vixtik]/[vixtig], heftig [heftig]: середньоязикові → задньоязикові: [ç] → [k]/[g]: schwierig [wirig]/[wirik]; середньоязикові → увулярні: [ç] → [x]: vielleicht [fil'aixt]; задньоязикові → передньоязикові: [ŋ] → [n]: Wohnung [wɔnu:n], Meinung [mainu:n]; задньоязикові → передньоязикова + задньоязикова у буквосполученні *ng*: [ŋ] → [ng]/[nk]: lange [ʎange], Menge [menge], Zunge [tsu:ŋge], Wohnung [wɔnu:ng]/[wɔnu:nk], Zeitung [tsaitu:ng]; фарингальні → увулярні: [h] → [x] виключно на початку слова: hier [xi:r], Hauptstadt [xa-upt tat].

2. Зміна за м'якістю / твердістю при вимові приголосних. Така фонетична особливість наявна переважно при реалізації приголосного *l*: [l] → [l']/[l̥]: Lange [ʎange]/[l'ange], klein [kl'aen]/[kl̥aen].

3. Зміна за участю порожнини носа: послаблення назалізації у буквосполученні *-ng*: Meinung [mainung]/[mainu:n];

4. Послаблення або відсутність аспірації у проривних глухих [p], [t], [k] в аблауті та ауслауті наголошених і ненаголошених складів як наслідок загальної відсутності або зниження напруженості артикуляції: Tag [tak]/[t̥k], kalt [kalt], Kind [k:nt].

5. Палаталізація (пом'якшення приголосних звуків завдяки додатковій участі у вимові середньої частини спинки язика – піднесенні її до твердого піднебіння): [ç] → [ʃ]/[ʃ̥]: mich [mi ʃ̥], Milch [mil' ʃ̥]; [ŋ] → [ŋ̥]: Zunge [tsu:ŋ̥'e].

6. Відсутність вокалізації в ненаголошених префіксах *er-*, *ver-*, *zer-*, у ненаголошеному кінцевому *er-*, після довгих голосних: [r] → [r̥]/[r̥]: Mutter [mu:ter], Vater ['fa:ter], aber ['a:ber], klar [kl̥a:r], war [va:r], Jahr [ja:r].

7. Фонетична інтерференція: заміна приголосного *r* на довгий голосний [a:] російської мови: Mutter [mu:ta:], aber ['a:ba:]; заміна приголосної фонемі [ŋ] на російський палаталізований приголосний [ŋ̥]: Zunge [tsu:ŋ̥'e]; заміна приголосної фонемі [l] на російський приголосний [l']/[l̥]: Lange [ʎange]/[l'ange], klein [kl'aen].

Таким чином, встановлено, що фонетичні особливості в німецькій вимові російськомовних емігрантів зумовлено впливом першої (російського) мови. У всіх інформантів зафіксовано певний успіх в оволодінні фонетикою, причому цей процес в одних галузях відбувається стрибкоподібно, в інших – поволі. З часом і в першому, і в другому випадку загальна кількість помилок знижується.

Подальше вивчення особливостей німецького мовлення російськомовних переселенців з колишнього СРСР може сприяти цілісному розумінню мовних процесів, які відбуваються при контактуванні мов, та розробці новітніх методів, спрямованих на скоріше засвоєння емігрантами фонетики офіційної мови країни, у якій вони живуть.

Література

Лабов 1975 – Лабов У. Исследование языка в его социальном контексте / У. Лабов // Новое в лингвистике : Вып. 7. Социолингвистика. – М. : Прогресс, 1975. – С. 96 – 181; **Петренко 1998** – Петренко А. Д. Социофонетическая вариативность современного немецкого языка в Германии / А. Д. Петренко. – Киев : „Рідна мова”, 1998. – 254 с.; **Baur 2005** – Baur R. Zur Sprache der Russlanddeutschen / R. S. Baur, C. Chlosta // Язык и культура российских немцев. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2005. – Вып. 3. – С. 13 – 19; **Frank 1992** – Frank H. Zur sprachlichen Entwicklung der deutschen Minderheit in Russland und in der Sowjetunion / Helene Frank. – Frankfurt am Main : Peter Lang Verlag, 1992. – 264 s.; **Giles 2005** – Giles P. Regionale Prosodie im Deutschen. Variabilität in der Intonation von Abschluss und Weiterweisung / P. Giles // Linguistik – Impulse & Tendenzen. – Berlin, N. Y. : Walter de Gruyter, 2005. – 384 s.; **Goldbach 2005** – Goldbach A. Deutsch-russischer Sprachkontakt. Deutsche Transferenzen und Code-switching in der Rede Russischsprachiger in Berlin / Alexandra Goldbach. – Frankfurt am Main : Peter Lang Verlag, 2005. – 134 s.; **Meng 2001** – Meng K. Russlanddeutsche Sprachbiografien: Untersuchungen zur sprachlichen Integration von Aussiedlerfamilien / K. Meng. – Tübingen : Narr, 2001. – 550 s.; **Pabst 2007** – Pabst B. Russisch-deutsche Zweisprachigkeit als Phänomen der multikulturellen Gesellschaft in Deutschland / Birte Pabst. – Frankfurt am Main : Peter Lang GmbH Verlag, 2007. – 110 s.

Бридко Т. В. Особливості вимови голосних та приголосних у мовленні російськомовних переселенців у Німеччині

Статтю присвячено особливостям вимови німецьких голосних та приголосних у мовленні переселенців з колишнього СРСР, які проживають у Німеччині. Особливу увагу приділено помилкам у німецькій вимові мігрантів.

Ключові слова: мігранти, лінгвістична інтерференція, німецька мова, білінгвізм.

Бридко Т. В. Особенности произношения гласных и согласных в речи русскоязычных переселенцев в Германии

Статья посвящена особенностям произношения гласных и согласных немецкого языка в речи эмигрантов из бывшего СССР, проживающих в Германии. Особое внимание уделяется ошибкам, встречающимся в немецком языке мигрантов.

Ключевые слова: мигранты, лингвистическая интерференция, немецкий язык, билингвизм.

Bridko T. V. The peculiarities in the pronunciation of vowels and consonants in the speech of the Russian speaking emigrants who live in Germany

The following article deals with the peculiarities of the German language of the migrants from the former Soviet Union. The main attention is paid to the failures made by the migrants in the German language.

Key words: migrants, linguistic interference, German, bilingualism.

М. О. Вінтонів (Донецьк)

УДК: 81'367

ВИДІЛЬНІ ЧАСТКИ В КОМУНІКАТИВНОМУ АСПЕКТІ РЕЧЕННЯ

Проблема співвідношення комунікативного аспекту речення з формально-граматичним і на сьогодні залишається актуальною, оскільки пов'язана з особливостями реалізації інформаційної структури речення в мові. У зв'язку з цим важливим постає питання опису базових категорій комунікативного синтаксису, установлення їх ієрархії в структурі висловлення.

Питання статусу категорій комунікативного синтаксису, засобів їх вираження та способів реалізації в сучасній лінгвістиці висвітлювали такі вчені, як П. Адамець [Адамець 1966], Ш. Баллі [Балли 1955], І. Вихованець [Вихованець 1993], М. Всеволодова [Всеволодова 2000], А. Загнітко [Загнітко 2001], Г. Золотова [Золотова 2004], О. Крилова [Крылова 1970], В. Матезіус [Матезиус 1967], О. Мельничук [Мельничук 1966], І. Распопов [Распопов 1961], Т. Янко [Янко 2001] та ін.

Мета роботи – дослідити видільні частки, установити їхнє інформаційне навантаження та комунікативну роль у структурі речення. Для досягнення цієї мети ставимо такі завдання: проаналізувати способи вираження реми в сучасній українській мові; визначити місце реми в структурі висловлення; з'ясувати співвідношення формально-граматичного та комунікативного аспектів речення; описати комунікативні функції часток в аспекті актуального членування речення.

Тезу про те, що частки входять до системи актуалізаторів, будучи вербальним засобом вираження комунікативних категорій, уважають загальноновизнаною. Розбіжності виникають у визначенні ролі часток в актуальному членуванні речення: одні автори стверджують, що всі частки виділяють рему висловлення, інші – розглядають частки як показники теми й реми. У висловленнях, що вжиті в стилістично нейтральних контекстах, комунікативні функції часток безпосередньо пов'язані з їх семантикою. Зазвичай видільні частки (*навіть, все, лише, лишень, таки, тільки* і под.) є рематизаторами, оскільки поява їх у висловленні пов'язана з якоюсь новою, додатковою інформацією. Видільні частки можуть рематизувати як головні: *Нейтралітету дотримувався* (Т) // **тільки батько** (Р) (Є. Гребінка); **Одні лише печища** (Р) // *довго білили серед попелу* (Т) (О. Гончар); *Однак їжаченя* (Т) // **лише тремтить** (Р₁), *не п'є* (Р₂), *писочок під голки сховало* (Р₃) (О. Гончар); *Я* (Т) // **можу лише додати** (Р), *що вони дали мені багато підстав бути недобрим, жорстоким і мстивим ненависником людства* (О. Довженко); *Ми* (Т) // **таки стрілись** на ниві

(Р) – і мовчки стояли хвилину – я і людина (М. Коцюбинський), так і другорядні члени речення: *Моя майстерня слугувала* (Т) // **не лише мені** для творчості (Р), туди приходили письменники, музиканти, кінорежисери, богема (І. Костюк); *Впевнена, що* **не лише мені** (Р) // допоміг він (Т), але і багатьом жінкам по всій Україні (Наталі, 10.09.2007). Саме частки, поєднуючись з додатками, притягують фразовий наголос і забезпечує їм найбільший ступінь комунікативного динамізму, водночас підмет у цих висловленнях має найменший ступінь комунікативного динамізму, тому є темою висловлення. Присудок, виражений відмінюваною формою дієслова, одержує трохи більший ступінь комунікативного динамізму порівняно з темою, але менший порівняно з ремою, тому перебуває на межі між ними. Такі присудки інколи кваліфікують як перехідні елементи висловлення.

Частка в поєднанні з обставиною – рема: **Тільки на сходах** (Р) // вона його впізнала (Т) (В. Винниченко); **Того ж таки вечора** (Р) // Андрій пішов на нічну зміну (Т) (М. Коцюбинський); *Як геніально пан президент усе прозрів наперед* (Т) // **таки першого того вечора** (Р), як довідався про Сонячну машину (В. Винниченко); А прийшов сюди (Т) // **саме заради цього** (Р) (П. Загребельний); Масі, любий, я прийшла сюди (Т) // **не для дебатів** (Р) (В. Винниченко); На танку жінка (Т), як на кораблі (Р₂), – **тільки на біду!** (Р₁) (Флот України, 02.2010).

У вивченні комунікативних функцій часток у конструкціях експресивного синтаксису інколи важко визначити, що є провідним засобом актуалізації висловлення – наявність частки та її семантика чи використання таких розщеплених синтаксичних висловлень, як вставлені чи парцельовані структури тощо: *Тіна дуже хвилюється, вигладжує свою зовсім простеньку, скромну (тільки трошечки кокетливу) суконьку й нетерпляче поглядає на Макса* (В. Винниченко); *В тім шумі всякі голоси чути. Навіть Мотрі* (Б. Лепкий).

Ремовидільні частки можуть брати участь у так званому порушенні бінарного актуального членування речення, утворюючи дворемні ситуації, тобто, конкретизуючи тему чи рему, повідомляють про неї щось нове, додаткове: *Ніхто в Україні (навіть галичани!)* (Р₂) (Р₁) // *не чув про нищення української молоді шляхом їх мобілізації та виставляння на передову лінію атаки після визволення сіл і містечок від німців* (Т) (Високий замок, 08.06.2009).

Р	Т
[Р ₁ – Р ₂] Ніхто в Україні (навіть галичани!)	не чув про нищення української молоді шляхом їх мобілізації та виставляння на передову лінію атаки після визволення сіл і містечок від німців

Конкретизатор реми, уведений часткою *навіть*, становить зазвичай еліптичну конструкцію. Частка *навіть* формує внутрішньо суперечливий контекст, оскільки, з одного боку, ситуація дійсна, вона має місце, з

іншого – не завжди можлива. У таких випадках частка *навіть* поміщає в рематично наголошену позицію компоненти, семантика яких поза сферою дії частки нейтральна. Акцентований компонент такої реми притягує фразовий наголос, незважаючи на те, що семантика заперечного займенника в цьому висловленні досить рематична.

В окремих випадках можливий розрив експресивного тематичного блоку, тобто між темою та її рематичним конкретизатором можуть вживати додаткову рему, поєднану подвійним синтаксичним зв'язком з тематичним блоком, тобто стосується теми та її рематичного конкретизатора одночасно: *Усі, не глянувши в наш бік, навіть Роман, продовжували вести за вечерєю неквапну розмову* (Волинь, 07.2003)

Т [Т – P ₃ – P ₂] <i>Усі, не глянувши в наш бік, навіть Роман,</i>	P ₁ <i>продовжували вести за вечерєю неквапну розмову.</i>

В одному висловленні може бути кілька маркерів, які бувають одно- та різноспрямованими, мати різну комунікативну силу: *Сам же доктор (також якнайшвидше! (P₂)) (Т) // має обдивитися місце пропаду коронки (P₁)* (В. Винниченко).

Т [Т – P ₂] <i>Сам же доктор (також якнайшвидше!)</i>	P ₁ <i>має обдивитися місце пропаду коронки</i>

Якщо додаткова рема (P₂) входить до тематичного блоку, P₁ у висловленнях такого типу виявляється певною мірою в „акцентному провалі”: *Людина — і тільки вона з усіх живих істот (P₂) — (Т) // знає (P₁), що час її буття обмежений, і тільки вона може свідомо робити те, значення чого виходить далеко за межі її особистого буття (<http://ukrref.com.ua>); Кінь, лиш він один (P₂), (Т) // здатний крутими вузькими плями знести з далеких полонин берівки бриндзи і масла, просто іздя (P₁) (http://www.kirsoft.com.ru/skb13/KSNews_45.htm)*. У наведених висловленнях частка бере участь у формуванні тематичного блоку, виділяючи в його межах рематичний компонент, і цей блок, у свою чергу, служить темою для наступної рематичної частини висловлення.

У випадках, коли семантичного й синтаксичного критерію недостатньо для встановлення межі компонентів актуального членування, слід урахувати й додаткові засоби актуалізації, якими можуть бути незвичайний словопорядок, синтагматична розчленованість висловлення, графічні маркери, синтаксична позиція частки, контекстне оточення тощо.

За спостереженнями І. Богуславського, головне семантичне завдання частки *навіть* полягає в маркуванні протиріччя між очікуваним станом справ і дійсним [Богуславский 1985]. Модель „навіть+предикат”, винесена в парцелят, втрачає подібну логічну

семантику, виконуючи функцію посилення оцінки, підкреслює позицію автора, який у такий спосіб концентрує увагу читача на найбільш важливому фрагменті висловлення: *Ватаг їхній, старший рибалка, похитав головою: неможливо, мовляв. Переплести його неможливо, це озеро. Навіть удень* (О. Гончар).

Отже, класифікація часток-рематизаторів і часток-показників теми, побудована на основі якогось одного або двох критеріїв (семантичного чи синтаксичного або семантичного й контекстного) буде певною мірою суб'єктивна: те, що справедливе з позицій контекстного підходу, може підлягати сумніву шляхом залучення семантичного критерію, і навпаки. Тому при вивченні ролі часток в актуальному членуванні й у стилістично нейтральних, й експресивних структурах слід ураховувати такі критерії, як семантичний, синтаксичний, контекстний і стилістичний, а іноді необхідно залучати й прагматичний критерій актуального членування.

Окреслена проблема комунікативних функцій видільних часток має потенційно широкий спектр дослідження з метою вироблення методики аналізу категорій комунікативного синтаксису, установлення межі між темою й ремою, визначення чинників, що зумовлюють їхній взаємоперехід. Тому вивчення комунікативних функцій часток є перспективним для подальших наукових пошуків.

Література

Адамец 1966 – Адамец П. Порядок слов в современном русском языке / Адамец П. – Прага : Академия, 1966. – 96 с.; **Балли 1955** – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Балли Ш. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.; **Богуславский 1985** – Богуславский И. М. Исследования по синтаксической семантике: сферы действия логических слов. – М. : Наука, 1985. – 175 с.; **Вихованець 1993** – Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець – К. : Либідь, 1993. – 368 с.; **Всеволодова 2000** – Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса / М. В. Всеволодова. – М. : МГУ, 2000. – 502 с.; **Грамматика 1970** – Грамматика современного русского литературного языка. Синтаксис / гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – Т. 2. – 710 с.; **Загнітко 2001** – Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.; **Золотова 2004** – Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Оніпенко, М. Ю. Сидорова. – М. : Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова РАН, 2004. – 544 с.; **Крылова 1970** – Крылова О. А. Понятие многоярусности актуального членения и некоторые синтаксические категории (сочинение, подчинение, обособление и присоединение) / О. А. Крылова // Филол. науки. – 1970. – № 5. – С. 86–91; **Матезиус 1976** – Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический

кружок : сб. ст. / под ред. Н.А. Кондрашова. – М. : Прогресс, 1967. – С. 239 – 245; **Мельничук 1966** – Мельничук О. С. Развитие структуры слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.; **Распопов 1961** – Распопов И. П. Актуальное членение предложения (на материале простого повествования преимущественно в монологической речи) / И. П. Распопов. – Уфа : Изд-во Башкир. гос. ун-та, 1961. – 163 с.; **Янко 2001** – Янко Т. Е. Коммуникативные стратегии русской речи / Т. Е. Янко. – М. : Яз. славян. культуры, 2001. – 384 с.

Вінтонів М. О. Видільні частки в комунікативному аспекті речення

У роботі простежено співвідношення понять формально-граматичного та комунікативного аспектів речення. Значна увага приділена засобам вираження реми в сучасній українській мові. Розглянуто комунікативну роль видільних часток у структурі речень розповідного типу, окремо приділено увагу комунікативній ролі видільних часток в тематичному й рематичному блоках.

Ключові слова: речення, висловлення, тема, рема, актуальне членування речення, інформаційна структура, формально-граматичний аспект.

Винтонив М. А. Выделительные частицы в коммуникативном аспекте предложения

Исследование посвящено изучению соотношения понятий формально-грамматического и коммуникативного аспектов предложения. Значительное внимание уделено средствам выражения ремы в современном украинском языке. Рассмотрена коммуникативная роль выделительных частиц в структуре предложений повествовательного типа, отдельно уделено внимание коммуникативной роли выделительных частиц в тематическом и рематическом блоках.

Ключевые слова: предложение, высказывание, тема, рема, актуальное членение предложения, информационная структура, формально-грамматический аспект.

Vintoniv M. O. Detaching particles in the aspect of actual sentence partitioning

The work deals with the communicative role of the detaching particles in the modern Ukrainian language. It deduces the correlation of the formal grammatical and communicative aspects of the sentence. Special attention is given to the modern Ukrainian rheme expressive means.

Key words: sentence, expression, theme, rheme, actual sentence partitioning, information structure, formal grammatical aspect.

Р. С. Міджин (Дрогобич)

УДК 821.161.2'367.625

**НАГОЛОШУВАННЯ ФОРМ МНОЖИНИ
ІМЕННИКІВ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ
КІНЦЯ ХІХ ТА ХХ СТОЛІТТЯ**

Питання акцентуації іменникових форм в українській мові були предметом дослідження багатьох науковців. Історичні аспекти становлення та розвитку системи наголошування іменників, спираючись на лексикографічні джерела й різноманітні за часовою належністю акцентовані пам'ятки, вивчали В. Складенко, Л. Булаховський, З. Веселовська, В. Винницький, О. Потебня та ін. Функціонування іменникового наголосу в поетичних текстах досліджували В. Винницький, В. Задорожний. Необхідність такого типу студій у сучасній українській акцентології безперечна, оскільки наявність певної кількості аналітичних досліджень поетичного мовлення майстрів слова гарантує об'єктивність мовної картини, дає можливість зробити висновки щодо акцентуаційних процесів та традицій в українській мові.

Наголошування форм множини іменників різних морфологічних класів у поетичному мовленні та лексикографічних джерелах відображає процес конкуренції кореневого та флексійного наголосу, що свідчить про його тривалість аж упродовж ХХ століття.

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати тенденції розвитку наголосу форм множини похідних і непохідних іменників на матеріалі поетичних творів.

У лексикографічних джерелах спостерігається розбіжність при наведенні наголосу форм множини іменника *скарб*: *скарбі́, скарбі́в, скарба́м... та ска́рби, ска́рбів, ска́рбам...* [Голоск.: 367; Погр.: 494; УЛВН.: 603; Головащ.: 187], причому флексійне акцентування є рекомендованим, а кореневе – прийнятним. Кореневе акцентування форм множини лексеми *скарб* було нормативним для кінця ХІХ ст. Перевагу кореневого акцентування засвідчує поетична практика Лесі Українки. У текстах поетки слово *скарб* у всіх випадках побутує з кореневим наголосом у множині: „*Хіба ж то мало – бути в нашій хаті укритим ска́рбом, але дорогим, таким, таким, що й цезар ліпшого не має*” [Українка VI: 182]; „*Раз на північ ішов караван, щоб одправить за море Награбовані ска́рби з руїн фараонів забутих*” [Українка I: 207], „... *О дочко небес, ти з'явилась! Ти, молодая, серпанком блискучим укрита! Ска́рбів наземних усіх ти цариця*” [Українка II: 277].

Перенесення наголосу на флексію у множині відбувалося упродовж століть, воно триває й досі, охоплюючи щораз більшу кількість слів цього типу. У текстах поетів ХХ століття побутує флексійний наголос у формах множини іменника, наприклад, у творах В. Симоненка: „...*Все одно ті скарбі́ по краплині / Я тобі закохано віддам*” [Симоненко: 92].

Форми множини непохідних іменників, у яких наголос на корені в однині у відмінкових формах множини переходить на флексію (*вітру, вітрів; голуб, голубів* та ін.), мали в минулому не флексійну, а кореневу акцентуацію. У давніших пам'ятках наголос у них переважно падає на корінь, у новіших, кінця XVII – початку XVIII ст., засвідчено більше форм із наголошеним закінченням. Однак деякі іменники майже завжди виступають з акцентованим коренем [Веселовська 1970: 16 – 17; Склярєнко 1983: 115]. Переміщення наголосу на закінчення у множині в такого типу іменників уперше помітив О. Потебня [Потебня 1973: 141 – 145].

У пам'ятках і поезії XVI – XVIII ст. іменники згаданого типу вжито з різним наголошенням у множині. У давніших пам'ятках вони частіше мають кореневий наголос, у пізніших – наголос поступово переходить на закінчення [Веселовська 1970: 16; Склярєнко 1983: 87].

Так, лексема *вітер* у поезії XVI-XVIII ст. у множині функціонує з кореневим наголосом, словники кінця XIX – початку XX ст. подають флексійне наголошення. У слововжитку Лесі Українки слово *вітер* зафіксоване у формах множини з кореневим наголосом: : „*Не страшні для мене вітри, ні підводні каміння, – Я про них би й не згадала в краю вічного проміння*” [Українка I: 100]; „*Спи, моє серце! хай вітри північні В лаврах лагідних тремтять, затихаючи...*” [Українка I: 156]; „*... од подиху вітрів гучних розходились Хвилі великі потворні, із горами рівні*” [Українка II: 302]. Такий тип наголошення був нормативним і для сучасників поетеси: *вітер... – вітру...* [Грінч. I: 28], проте у формах множини первинною була не флексійна, а коренева акцентуація, що засвідчують давньоукраїнські пам'ятки [Веселовська 1955: 63]. У сучасній українській мові ця лексема функціонує з кореневим акцентування в однині і флексійним – у множині: *вітер, вітру, вітру... – вітру, вітрам...* [Голоск.: 38; Погр.: 31; УЛВН.: 32; Орф.: 28; Головащ.: 14; ТС: 148; УОС: 127]. Про перевагу флексійного наголосу форм множини свідчать поетичні тексти письменників XX ст.: „*В безнебнім небі чорними шляхами, / І тиша спить, і віти, і вітру...*” [Симоненко: 188]; „*Били в дзвони вітру, / Калатали на сполох. / Зупинялися ріки і череди хмар. / То ховали байдужість*” [Симоненко: 120]. Проте зустрічається й коренева акцентуація, зумовлена ритмічною організацією строфи, наприклад, у М. Вінграновського: „*Чи, може, скорившись клекочущій силі, / На землю упав лютувать, і стогнать, / І чорним вітрам дарувати хвилі, / Щоб клопоту з ними й зажури не мать*” [Вінграновський: 144].

Іменник *сльоза* належить до акцентного типу з нерухомим флексійним наголосом в однині і рухомим у множині. Лексикографічні джерела подають варіантне наголошування орудного відмінка множини іменника *сльоза*: *сльзьми і слзьмі* [Грінч. IV: 154; Голоск.: 312; Погр.: 501; УЛВН.: 611; Орф.: 705; Головащ.: 160; УОС: 819]. У давнину згаданий іменник характеризувався рухомим наголосом в однині й

множині [Скляренко 1983: 43]. У пам'ятках в орудному відмінку множини засвідчено акцентні варіанти *слізьми, слезáми, слéзами*. У працях і поезії кінця ХІХ – початку ХХ ст. акцентна варіантність розвивається далі [Винницький 2002: 141 – 142]. У поетичній практиці Лесі Українки однаковою мірою функціонують обидва акцентні варіанти: „*Світе мій! буду тебе дождитися, В чорну, смутну́ фереджію повитая, І посаджу кипарисову гілочку, Буде щодня вона слізьми политая*” [Українка І: 159]; „*Ти, як осінь, уперше, розіллешся слізьмі над квітками, багрянцем і злотом, передсмертний твій спів пролетить над людьми – вітер лине отак над болотом...*” [Українка І: 279]. Використовує поетеса й іншу словоформу орудного відмінка множини: „*Тут водограїв ледве чутна мова, – Журливо, тихо гомонить вода, – Немов сльозáми, краплями спада; Себе оплакує оселя ся чудова*” [Українка І: 107].

У поетичних текстах ХХ ст. побутують обидва варіанти, що свідчить про незавершеність акцентуаційних процесів: „*Ти плачеш. Плач. Сльозáм немає влади. / Нема закону, перешкод нема*” [Вінграновський: 76]; „*В осліпленій сльозáми сліпоті / Тікає воля, дух її і слово*” [Вінграновський: 189]; „*Мені і досі тут любов моя в печалі, / І карі очі в золотих сльозáх*” [Вінграновський: 234]; „*Бо, недоглядом, за чумним ридваном / Брело в товні біляве пахоля, / Мов свічка воском скапуючи слізьми...*” [Забужко: 220]; „*Хто б тебе почув? Хто б тебе схотів / зрозуміти? / Висохле перо. І мульткавий стіл / слізьми – змитий*” [Стус: 112]; „*Берези, в снігу занімілі, / Іній на вітах слізьмі, / Про що ви мрієте, білі? / – Про сонце мріємо ми...*” [Симоненко: 82]; „*...І спогади сльозáми не омиті / приходили прощатися з життям*” [Костенко: 31] „*Я озирнулась. Я не скам'яніла. / Я не дала пролитися сльозáм*” [Костенко: 102]; „*Жінки дорогу слізьми переміли. / А Гриць лежить, загинувши за так*” [Костенко: 30]; „*А у долині річки Солониці / слізьмі покути висох солончак*” [Костенко: 87].

Варіантне наголошування в іменниках жіночого роду із суфіксом -к(а) зумовлене співіснуванням давньої кореневої і нової флексійної акцентуації форм множини. Флексійна акцентуація у множині виникла на ґрунті української мови внаслідок дії тенденції до акцентуаційного протиставлення форм однини і множини в іменниках з кореневим наголосом [Скляренко 1983: 33].

Слово *гадка* у поетичному вжитку Лесі Українки засвідчене з флексійним наголосом у множині: „*Поглянути ще раз на степ, могилки, Восстанне згадати палкіі гадкі...*” [Українка І: 72]. Таке акцентування відповідає наголосовій нормі: *гадкі́, гадóк, гадка́м* [Грінч. І: 263; Голоск.: 70; Погр.: 108; УЛВН.: 125; Орф.: 138; Головащ.: 37; УОС: 153]. Кореневе наголошування у творах поетки має форма множини іменника *гілка*: „*Шириться, стелиться, кинувсь на гілки найвищі, швидше, все швидше... он кинувсь на нижній знову*” [Українка ІІ: 277]. Хоча в текстах побутує й флексійне акцентування лексеми: „*Будуть шарпати одіж*

суворі гілкі і скривавлять колючками руки, та гілкам не допоможуть лагідні квітки, ні, вони надгородять за муки” [Українка I: 277].

В українській мові слово *гілка* має таке наголошування: *гілка, гілки, гілці... – гілкі, гілок, гілкам...* [Грінч. I: 285; Голоск.: 75; Погр.: 114; УЛВН.: 132; Орф.: 149; Головащ.: 39; ТС: 182; УОС: 167].

Подвійне акцентування у формах множини в поетичному мовленні кінця XIX ст. властиве для іменника *думка*. Так, у слововжитку Лесі Українки функціонують варіантні акцентні форми: „*Спочиваєш ти, наш батьку, Тихо в домовині, Та збудила твоя пісня Думкі на Вкраїні*” [Українка I: 80]; „*Годівлю дав юрбі, тілам і душам, всім дав спокій, а сам у сій пустелі пасе думок отари незчисленні*” [Українка III: 126]; „*Заспокой своє серце, щоб не вражалось воно, не журилось думками такими, слухай бажання його, поки ти ще живеш на сім світі*” [Українка II: 292]; „*Не поет, у кого думки Не літають вільно в світі, А заплутались навіки В золотій тонкі сіті*” [Українка II: 74]; „*Коли я смуток свій на струни клала, З’являлась ціла згряя красних мрій, Веселкою моя надія грала, Далеко линув думок легких рій*” [Українка I: 68]. В одному випадку виступає авторський наголос: *дУмок* [Українка I: 340], наприклад: „*Так люди, дУмок наловивши, по кліточках розсадовивши, їх заходились чепурить...*” [Українка I: 340]. Акцентною нормою для цього слова є флексійне наголошення форм множини: *думкі, думок, думкам...* [Грінч. I: 455; Голоск.: 110; Погр.: 161; УЛВН.: 182; Орф.: 201; Головащ.: 54; УОС: 225].

Розвиток флексійного наголошування форм множини аналізованого іменника ілюструють приклади з творів митців XX ст.: „*Та що лукавить? В серці я на „ви” / Ще із думками вашими, з тривогою*” [Вінграновський: 104]; „*Тебе дивлюсь я серцем і думками, / Тебе люблю я всесвітом і людство, / І соняхом у золотому сні*” [Вінграновський: 118]; „*Зруйновані народи і стремління, / Поранені бажання і думкі, / Запродані хвилинами віки / Злились в хорали миру і цвітіння*” [Вінграновський: 90]; „*Шука священних слів душа доспіла, / Думкі – думок, а руки – інших рук*” [Вінграновський: 820]; „*Кого мені в розхристаному полі? / Тут серце переборює думкі...*” [Вінграновський: 59]; „*Насміються з своєї беззубості / Прописні допотопні думкі...*” [Симоненко: 236]; „*Мов колодки, поцюкані в дровітні, – / гіркі обличчя в борозні думок*” [Костенко: 89].

Процес уніфікації флексійного наголосу аналізованої групи іменників простежується в поетичних текстах і словниках кінця XIX та XX ст.

Наприклад, у літературному слововжитку Лесі Українки лексеми *квітка* та *пташка* в основному побутують як з кореневим, так і з флексійним наголошуванням форм множини: „*Була весна весела, щедра, мила, Промінням грала, сипала квіткі, Вона летіла хутко, мов стокрила, За нею вслід співучії пташкі!*” [Українка I: 121]; „*Я дам живих квіток, зрошу їх кров’ю, І заблищать вони, немов рубіни...*” [Українка I: 271]; „*Ти*

спиш в землі між мертвими квітками, І страшно мені думати про них..." [Українка I: 271]; *„Хай живуть, як в гніздечку пташки, Хай кохаються, мов голубята”* [Українка I: 64]; *„Колись я мала той дівочий звичай, Як покидала край який надовго, Збирати квітки з наймиліших міст...”* [Українка I: 235]; *„З лицем тим самим він левів полює, Левіафамів ловить, б'є пташók...”* [Українка I: 311]. Лексикографічні джерела подають флексійну акцентуацію форм множини іменників, скажімо: пташка – пташкі, пташók, пташкám... [Грінч., IV, 169; Голоск., 256; Погр., 372; УЛВН., 537; Орф., 528; Головащ., 128; УОС, 728].

У поетичній практиці ХХ ст. іменники жіночого роду з суфіксом -к(а) у формах множини уживаються переважно з флексійним наголосом: *„Мій дім він не любив. / Ні, він не бив чашók, / Що не стискали пальці...”* [Забужко: 254]; *„У мокрих кронах яблука яскріли, / немов зіркі, розсіпані в зеленім...”* [Забужко: 247]; *„Нічний трамвай – такий глибокий, / Немов колодязь у зірках...”* [Забужко: 30]; *„І не стане мантачкою тишу будити, / задивлятися в небо, / як гаснуть зіркі”* [Симоненко: 44]; *„Я вже не чую тих страшних казók. / Вже йду не йду, підламуються ноги”* [Костенко: 98]; *„Що нашими козацькими кістками / Проторохтиш в землі і по землі...”* [Вінграновський: 189]; *„І троє гусеняток, / Хоч так чи так, чи як там хоч, / Скубуть траву з-під лапок”* [Вінграновський: 253]; *„Я – син зорі його, я – син його на чатах, / Я – син його по крові, і кістках, і по могилах, і по ідеалах”* [Вінграновський: 127]; *„Коли іще в розбійницьких печерах / валались просто то кісткі, то череп”* [Костенко: 110]; *„Од такої тоски / Сопілками стають кісткі...”* [Забужко: 176]; *„Під мерехтінням Зодіаку / Вербові капці і ложкі”* [Вінграновський: 341]; *„Де жовтими свічками коров'як / На наших на козацьких на могилах / цвіте і плаче жовтими слізьми”* [Вінграновський: 268]; *„Мигтять, мигтять... / Наколо ж – ні хатинки. / Підходим ближче, а воно – свічки...”* [Костенко: 98]; *„Спокійні дерева у маренні глибокім / Горять немов свічки...”* [Стус: 200].

Протиставлення давньої кореневої й нової флексійної акцентуації форм множини іменників спричинило особливості їх наголошування, зокрема, подвійне акцентування низки лексем у поезії кінця ХІХ – початку ХХ ст., про що засвідчують акцентні форми у текстах Лесі Українки. Варіантна акцентуація іменників жіночого роду із суфіксом -к- у формах множини є історично обґрунтованою: флексійний наголос у цьому випадку є специфічним явищем української мови, який поряд із кореневим побутує у поезії. Тексти поезій митців ХХ ст. ілюструють процес закріплення флексійного наголосу у формах множини аналізованих іменників.

Лексикографічні джерела

Головащ. – Головащук С. Словник наголосів. – К. : Наук. думка, 2003. – 320 с.; **Голоск.** – Голоскевич Г. Правописний словник української мови. – Париж-Сідней-Торонто. – Л., 1994. – 446 с.; **Грінч.** – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907 – 1909. – Т. 1 – 4; **Орф.**

– Орфографічний словник української мови / уклад. С. Головащук, М. Лещак. – К. : Довіра, 1999. – 989 с.; **Погр.** – Погрібний М. Словник наголосів української літературної мови / М. Погрібний. – К. : Рад. шк., 1964. – 602 с.; **УЛВН** – Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. – К. : Наук. думка, 1973. – 724 с.; **УОС** – Український орфографічний словник / уклад. Пещак М., Русанівський В., Чумак В., Шевченко І., Шевченко Л., Ярун Г. – К. : Довіра, 2002. – 1006 с.; **ТС** – Куньч З. Універсальний словник української мови. – Т. : Навч. кн. – Богдан, 2005. – 848 с.

Поетичні твори

Забужко – Забужко О. Друга спроба. Вибране / О. Забужко. – К. : Факт, 2005. – 320 с.; **Костенко** – Костенко Л. Маруся Чурай. Історичний роман у віршах / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 135 с.; **Павличко** – Павличко Д. Вибрані твори : у 2-х т. / Д. Павличко – К. : Укр. енцикл. – Т. 1. Вірші. Поєми. – 588 с.; **Симоненко** – Симоненко В. Твори. : у 2-х т. / В. Симоненко. – Черкаси : Брама. Україна, 2004. – Т. 1. – 423 с.; **Стус** – Стус В. Твори : у 4-х т. / В. Стус. – Л., 1994. – Т. 1. – 419 с.; **Українка** – Леся Українка. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975 – 1979. – Т. 1 – 6.

Література

Булаховський 1976 – Булаховський Л. Вибрані праці : в 5-ти т. / Л. Булаховський. – К. : Наук. думка, 1976. – Т. 2. Українська мова. – 627 с.; **Веселовська 1955** – Веселовська З. М. З історії українського наголосу. Про наголос іменників в XVI – XVIII століття / З. М. Веселовська // Наук. зап. Харк. пед. ін-ту, іноз. мов, 1955. – Т. 3. – С. 59 –79; **Веселовська 1970** – Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII століть) / З. М. Веселовська. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1970. – 163 с.; **Винницький 1984** – Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К. : Рад. шк., 1984. – 160 с.; **Винницький 2002** – Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток / В. Винницький. – Л. : Бібльос, 2002. – 578 с.; **Потебня 1973** – Потебня А. А. Ударение / А. А. Потебня ; подгот. к изд. В. Ю. Франчук. – Киев : Наук. думка, 1973. – 172 с.; **Скляренко 1979** – Скляренко В.Г. Історія акцентуації іменників середнього роду української мови / В. Г. Скляренко. – К. : Наук. думка, 1979. – 111 с.; **Скляренко 1983** – Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови / В. Г. Скляренко. – К. : Наук. думка, 1983. – 239 с.

Міджин Р. С. Наголошування форм множини іменників у поетичному мовленні кінця XIX та XX століття

У статті розглянуто наголошування форм множини похідних та непохідних іменників, проаналізовано тенденції розвитку наголосу на матеріалі поетичних творів. Порівняльний аналіз лексикографічних

джерел кінця XIX ст. та словників XX і початку XXI ст. дозволив розглянути тенденції розвитку наголосу аналізованих іменників.

Ключові слова: наголос, наголошування, акцентуація, варіантний наголос, акцентна варіантність, акцентуаційні тенденції.

Миджин Р. С. Ударение множественного числа имен существительных в поэтических текстах конца XIX и XX века

В статье рассматривается акцентуация форм множественного числа имен существительных. На материале поэтических текстов анализируется состояние акцентной системы украинского языка конца XIX – XX века. Сравнительный анализ лексикографических источников конца XIX века, а также словарей XX и начала XXI века и текстов поэтов XX века дал возможность рассмотреть тенденции развития ударения.

Ключевые слова: ударение, акцентуация, вариантное ударение, акцентуационные тенденции, акцентуационное развитие.

Midjyn R. S. The accentuation of the plural forms of nouns in poetic speech of the end of the XIXth and the XXth century

The accentuation of the plural forms of nouns is investigated in the article. The accentual system of the Ukrainian language at the end of the XIXth – the beginning of the XXth century is analyzed on the basis of the material poetic texts. Comparative analysis of the lexicographic sources of the end of the XIXth century, and also the dictionaries of the XXth and the beginning of the XXIth century and the texts of the XX century poets gave the possibility to investigate the trends of the accent progress.

Key words: accent, marking, accentuation, accentual variant, accentual tendencies, accentual development.

З. С. Сікорська (Луганськ)

УДК 811.61.2

**ПРО СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ
ІМЕННИКІВ У ПРОФЕСІЙНОМУ МОВЛЕННІ
(зважаймо на закони українського
словотворення)**

Мова – основна форма національної культури, це не просто засіб спілкування, передавання інформації, а генетичний код нації.

Словотворення української мови – та могутня сила, що зберігає і примножує словникове багатство мови. Воно відповідає за спадковість родоводу слів, озброює мовців засобами називання нових надбань думки і працьовитих мозолястих рук народу. Воно надзвичайно щедре, потрібно лише вміло користуватися його багатствами. А цього можна досягти, лише знаючи й шануючи свій народ, його історію, культуру,

рідну мову. Від нас, висновує Н. Клименко, вимагається одне: старанно й допитливо вивчати його правила і закони [Клименко 1991: 285].

Люди повинні усвідомити величезну відповідальність за збереження мови. Особливо важлива роль у цьому належить працівникам навчальних закладів, зокрема викладачам, науковцям. Сучасним фахівцем своєї справи можна вважати ту людину, яка не лише має високу кваліфікацію, є духовно багатою, творчою особистістю, а й глибоко опанувала державну мову з її нормами як усного, так і писемного професійного мовлення. Низька культура мовлення навчителів – найбільша загроза для національно-мовного відродження в Україні.

Мета статті – означити типові випадки неправильного використання похідних іменників як наслідок зросійщеного українського мовлення, зорієнтувати читачів на засвоєння словотвірних норм літературної мови. Не менш важливе завдання – застерегти й від мовної недбалості, адже бережливе ставлення до мови – не примха вчених мовознавців, а цивілізована норма, додержання якої є основою мовної культури і фахівця, і пересічного мовця.

Фактичний матеріал становлять науково-гуманітарні тексти й усне мовлення працівників мистецьких навчальних закладів. Речення-ілюстрації не редагуємо, помилки в них не виправляємо.

Головною категорією культури є мовна норма – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства [Єрмоленко 2000: 387].

Норма літературної мови – поняття вужче, ніж мовна норма. М. Пилинський запропонував таке визначення: норма літературної мови – це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі мови й нормі мови, становить єдину можливість або ліпший для конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку зі співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови у процесі спілкування [Пилинський 1976: 94]. Отже, норму літературної мови становлять узвичаєний, узаконений порядок, правило, стандарти.

Норми літературної мови – єдині й обов'язкові для всіх носіїв сучасної української літературної мови.

Словотвірні норми регулюють правильність творення і використання слів з погляду сучасної мови. Відхилення від них призводять до словотвірних помилок.

Часто помилки виникають у професійному мовленні, коли не враховують правила, пов'язані зі специфічними особливостями словотворення іменників в українській мові, до яких привертають увагу вже не лише лінгвісти і викладачі мови, а й діячі в інших галузях науки (див., наприклад, публікації доктора технічних наук М. Гінзбурга), які глибоко розуміють „цілі внормування мови, корисність правильного

мовлення – і для себе, і для суспільства, і для самої мови” [Селігей 2009: 25].

Найхарактернішими словотвірними помилками у професійному мовленні є неправильні вживання віддієслівних іменників. Не знаючи кардинальної відмінності між російською та українською мовами саме у їх творенні, автори сплутують назви дії, події, наслідку, не розмежують найменування явищ і процесів в українській мові. На відміну від російських, українські іменникові девербативи зберігають категорію виду, а це дає змогу розрізнити семантичні відтінки термінів, пов’язані з тривалістю процесів. Тож „віддієслівні іменники, утворені від дієслів недоконаного виду, слід уживати, коли йдеться про **дію**, тобто перебіг процесу, який має або не має часових обмежень, але, **коли нічого не кажуть про результат**; віддієслівні іменники, утворені від дієслів доконаного виду, слід уживати, коли йдеться про **подію**, тобто або повністю завершений процес, або завершений етап цього процесу, що його характеризує саме **результат, досягнутий у кінцевій точці**” [Гінзбург 2007: 89]. Іменникам, які позначають наслідок події, не притаманна категорія виду, вони втратили дієслівну семантику, а замість неї набули власне іменникову семантику предметності, їх утворюють здебільшого **від дієслів недоконаного виду** (переважно від таких, що означають багаторазову дію, або від тих варіантів, що мають префікси) [Гінзбург 2007: 91].

Прикладів того, що мовці не передають поняттєву відмінність між віддієслівними іменниками, дуже багато. Порівняймо, наприклад, іменники: *розробляння* – дія за знач. розробляти, *розроблювання* – дія за знач. розроблювати, *розроблення* – дія (подія) за знач. розробити, *розробка* – результат усебічного вивчення, дослідження якого-небудь питання, якоїсь проблеми. На жаль, *розробка* витіснила і дію (*проблема розробки дитячої сюжетної тематики продовжує бути актуальною*), і подію (*надзвичайно вагомим є внесок у розробку теорії духовності видатного педагога В. Сухомлинського*). Нормативним є слововживання **розробка** в реченні *На теперішній час існує багато теоретичних розробок щодо вказаного жанру*.

У соціо професійному середовищі педагогів надто „популярним” стало слово *підготовка*: *Працюючи в групі, учасники активно застосовують та відпрацьовують нові вміння й навички, йде інтенсивна підготовка до більш активного професійного та повсякденного спілкування; У прогресі професійної підготовки майбутніх викладачів-музикантів великого значення набуває вивчення музичної культури свого рідного краю; Сьогодні, при підготовці вчителя образотворчого мистецтва, треба не просто навчити студентів користуватися комп’ютером, але дати чіткі уяви про те, де вони зможуть застосувати отримані знання. Таке навчання повинне бути поетапне і послідовне. Але ж йдеться про послідовні дії, спрямовані на досягнення певного наслідку, тобто про підготовляння, підготовлювання. А про*

професійну **підготовку** студентів говоримо, беручи до уваги „запас знань, навичок, досвід і т. ін., набутий у процесі навчання, практичної діяльності”.

Також має йтися про **переробляння**, а не *переробку* (За Гегелем, формування індивідуальності відбувається шляхом переробки себе в процесах культури), **обробляння**, а не *обробку* (Це структурний підрозділ навчального закладу, де користувачі отримують різноманітну інформацію, вчать економити час на її обробку), **передавання**, а не *передачу* (Визначальними чинниками усієї фолк-культури є традиційна передача культурного досвіду), **приймання**, а не *прийом* (встановлення певного порядку прийому на роботу), **сприймання** й **удосконалювання**, а не *сприйняття* й *удосконалення* (У процесі багатократного сприйняття музики відбувається постійне вдосконалення слухових дій, міри їх координації), **вивчання**, а не *вивчення* (з метою активізації інтересу студентів до вивчення ділової іноземної мови), **оформляння** (**оформлювання**), **супроводжування** й **використовування**, а не *оформлення*, *супроводження* й *використання* (Музичне оформлення уроку класичного танцю відбувається за допомогою двох типів музичного супроводження: імпровізації та використання прикладів з музичної літератури). В останньому прикладі замість імпровізація треба вжити **імпровізування**.

У двохіменникових термінологічних сполуках, що позначають назви виконавців дії, засобів і способів **виконування** дії, а також інших характеристик дії, другим потрібно завжди вживати іменник, утворений від дієслова недоконаного виду: *засоби застосування* (треба: **застосовування**) *діатонічних ладів*; *проблема розширення* (треба: **розширювання**) *можливостей творчого потенціалу випускників*; *шляхом вдосконалення* (треба: **удосконалювання**) *бібліотечно-інформаційної освіти*; *проблему їх подальшого використання* (треба: **використовування**) *в навчально-виховному процесі*; *один із засобів реалізації* (треба: **реалізовування**) *наскрізної дії на шляху до втілення надзавдання*.

В українській фаховій мові розмежовують найменування явищ і процесів. Явища позначають віддієслівними іменниками іншомовного походження із суфіксом *-аці(я)* та його варіантами *-ці(я)*, *-і(я)*, віддієслівними іменниками з нульовим суфіксом або з суфіксом *-енн(я)* [Гінзбург 2007: 102]. Іменники, що називають явища, не конкретизують динаміку їх протікання.

Неправильні іменникові утворення виникають унаслідок калькування, коли переносять слово з російської мови й уживають у невласивому для нього українському варіанті, наприклад, *рос. обхват, выделение* позначають і явище, і процес, а українські відповідники розмежовують їх: *обхоплення, обхвачення, охоплення – обхоплювання, обхвачування, охоплювання; виділення – виділяння*. Тож у реченні *Протягом „первинного сприйняття – „ознайомлення” вмістом*

музично-слухової діяльності є орієнтовний обхват всього твору, виділення окремих фрагментів, де прийменник протягом з родовим відмінком іменника позначає тривання процесу, треба використати іменники, утворені від дієслів недоконаного виду, як і *сприйняття* – „ознайомлення” замінити на **сприймання – ознайомлювання**.

У заголовку наукової статті „Імпровізація як різновид музичного супроводу на уроках класичного танцю” правильно вжито термін імпровізація, оскільки йдеться про вияв процесу, і неправильно в цій же розвідці визначено його: *Під поняттям імпровізація слід розуміти створення музичного твору, у якому процес написання музики відбувається безпосередньо під час її виконання*. Зважаючи на те, що тут узагальнено суттєві ознаки об'єкта дійсності, для назви процесу треба використати віддієслівний іменник на *-нн(я) імпровізування*, утворений від дієслова недоконаного виду.

У наукових публікаціях і в усних виступах спостерігаємо засилля іменників з формантом *-ація*, якими позначають процес: *Перший етап пов'язаний з виникненням професійного інтересу до фольклору й знаходиться в прямій залежності від процесу академізації класичного танцю; На третьому етапі формується неокласичний стиль фолк-танцю, для якого є характерною універсалізація хореографічних прийомів і синтезування окремих характерних жестів і рухів з класичної системи*.

Подаємо короткий словничок занадто часто повторюваних у професійному мовленні іменників, формою яких потрібно чітко розмежовувати явище і процес: *автоматизація – автоматизування, адаптація – адаптування, активізація – активізування, актуалізація – актуалізування, інтеграція – інтегрування, інтенсифікація – інтенсифікування, інтерпретація – інтерпретування, інтонація – інтонування, інформація – інформування, класифікація – класифікування, комп'ютеризація – комп'ютеризування, конкуренція – конкурування, корекція – коректування, орієнтація – орієнтування, орнаментация – орнаментування, переорієнтація – переорієнтування, презентація – презентування, персоніфікація – персоніфікування, популяризація – популяризування, публікація – публікування, раціоналізація – раціоналізування, реорганізація – реорганізування, систематизація – систематизування, театралізація – театралізування, трансформація – трансформування, універсалізація – універсалізування, цивілізація – цивілізування*.

Надмір абстрактних іменників також ускладнює текст і має відчутний чужомовний акцент: *Олюднення світу у сприйнятті звуків приводе до метафоричного розширення поняття інтонації; Робота присвячена обґрунтуванню й актуалізації проблеми розвитку музичних здібностей на основі використання комп'ютерних технологій*. Відповідно до української мовної традиції перевагу треба віддавати дієсловам.

Дуже впадає в око невластиве професійному мовленню тотальне вживання прийменника *при* з віддієслівними іменниками. Це збіднює українську мову, адже вона має широкий вибір синонімічних конструкцій. Пор.: *при читанні п'єс – під час читання п'єс, читаючи п'єси, коли читають п'єси; при викладанні спецдисциплін – під час викладання спецдисциплін, викладаючи спецдисципліни, коли викладають спецдисципліни; при вивченні нового матеріалу – під час вивчення нового матеріалу, вивчаючи новий матеріал, коли вивчають новий матеріал*. Особливо дисгармонує з усім ладом фрази збіг двох віддієслівних іменників: *З метою досягнення більшого ефекту при зростанні звучання рекомендується в перший момент crescendo скоротити до мінімуму об'єм жесту*. Уникаймо таких повторів і вислів звучатиме нормально: **коли зростає звучання**. Про особливості вживання прийменника *при* у професійному мовленні див. у статті [Сікорська 2010].

Полум'яний поборник неспотвореної української мови С. Караванський справедливо наголошував, що й „мовна тональність виконує в мові функцію бракера, який добирає найвдалішу під оглядом образності та милозвучності лексику і відкидає невдалу”. Наприклад, слова з однаковою кінцівкою (*зібрання, чекання, бажання, гуляння* тощо), коли їх часто повторюють у мовному потоці чи тексті, викликають у слухачів або читачів враження стилістичної недосконалості висловлюваного [Караванський 2001: 48]. І справді, важко сприймати такі тексти: *У сучасній вузівській системі утворення (читай: вишівській системі освіти) в процесі підготовки майбутніх викладачів (зокрема, учителів образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва) нерідко має місце інертність педагогічного мислення й поводження, що не забезпечує потенційних умов для розвитку прагнення до застосування й моделювання нових способів професійних дій, не сприяє створенню умов для розвитку потреби в самоосвіті й самовдосконаленні*.

Саме такій категорії мовців – з числа не найкращих знавців української мови – дуже до вподоби штучні псевдоукраїнські форми. Ці мовці не хочуть опанувати мову в її самобутньому звучанні, а конвертують російську мову на зовні нібито українську (часом з елементами карикатурності). Звісно, якість конвертованої мови ніколи не перевершить якості української літературної мови, але своєю неоковирністю і штучністю „конвертівка” дискредитує нашу мову [Караванський 2001: 49].

Відомі дослідники рекомендують уникати мовних конструкцій, що описують дію двома словами: дієсловом, яке вказує лише на те, що щось відбувається, та віддієслівним іменником, який показує, що саме відбувається, і замість них уживати природніший для української мови й економніший засіб позначення присудка – дієслово. І справді: „що задовго, то нездорово”. Пор.: *Фолк бере своє походження від*

„фольклор”; Саме слово „портрет” веде походження від старофранцузького слова „*portrait*” і Фольк походить від „фольклор”; Саме слово „портрет” походить від старофранцузького „*portrait*”. С. Караванський запитував: „Навіщо такі довжелезні пасажі? Навіщо аж так „розтягувати” свою думку чи свій текст, коли ми маємо куди коротші, та й властивіші нашій мовній стихії слова?” І стверджував: „Нашими мовними засобами так сказати легше, простіше і зрозуміліше” [Караванський 2001: 127].

Часто повторювані абстрактні іменники негативно впливають на естетичне сприймання тексту: *Формування самостійності музично-виконавського мислення починається із формування свідомого сприйняття музики. У такій роботі найбільше навантаження припадає на слухову аналітичну роботу дитини (цілком слушно, що формування виконавських прийомів теж має відбуватися під слуховим контролем усіх суб'єктів навчального процесу).*

До негативних явищ сучасного мовного процесу С. Караванський зараховує і явище псевдоукраїнізації – нічим не виправдане вигадання „рис” української мови [Караванський 2001: 86].

Одним із проявів псевдоукраїнізації є заміна російських словотворчих засобів українськими. Схрещування різномовних словотворчих частин призводить до карикатурних „новотворів” на кшталт *восприяння, повествування: Столярський надавав велике значення розвитку музичної фантазії, емоційного восприяння та передачі музики; Це медитативне повествування-сказання, що приводить до нового потужного звільнення енергії в „Шалених птахах”*. Подібні гібриди поповнюють псевдоукраїнське язичіє, яке шкодить розвиткові української мови, бо ускладнює й обмежує шлях цього розвитку. Наша мова не потребує такого збагачення, вона гостинно запрошує до словників: **восприятие** сприйняття: (неоконч. д. – *ещё*) сприймання [Єрмоленко 1996: 69]; **повествование** 1. (действие) оповідання, розповідання; 2. (повесть, рассказ) оповідання, розповідь, оповідь [Єрмоленко 1996: 325].

Хаотична суміш двох мов, з якої формується суржик, зумовлює як спрощення морфологічної і словотвірної будови української мови, так і звуження її лексичного складу. Разом з тим мовці, що користуються такою сумішшю, не володіють достатнім лексичним запасом російської мови, хоч намагаються нею замінити базову українську [Масенко 2007: 30]. Яскраво підтверджує цю думку нескладне з погляду словотвірної семантики слово *співставляти*. Українська мова виробила словотвірну модель, де префікс *спів-* (як відповідник старослов'янському *со-*) є переважно в назвах осіб, які з кимось щось роблять, чи дій, які передбачають „робити щось з кимось”. Наприклад: *собеседник – співрозмовник, сотрудник – співпрацівник, содоклад – співдоповідь, сострадать – співчувати*. Російські слова з префіксом *со-*, які мають інші значення, перекладають іншими відповідниками: *соблазнитель –*

спокусник, звідник, сознание – свідомість, соперник – суперник, сопоставлять – зіставляти, порівнювати [Сербенська 1994: 83]. Іменники зіставлення, порівняння утворено від дієслів зіставити, порівняти. Саме ними треба замінити невласливі українській мові слова в конструкціях: *співставлення змісту Октоїха в українській та російській традиціях церковного співу; виділяти ознаки об'єкта на основі співставлення його з іншим об'єктом; драматургія твору засновується на співставленні контрастних за психологічним та темброво-регістровим забарвленнями образів; співставлення та встановлення міжпредметних та універсальних зв'язків.*

В українській мові рідше, порівняно з російською, прикметники й дієприкметники субстантивуються. Так, для називання учасників процесів у російській мові широко використовують прикметники (дієприкметники), а в українській мові – спеціальні іменники, наприклад: *поступающий – вступник*. За такої умови немає потреби калькувати чужі слова. Основоположні стандарти не рекомендують уживати прикметники (дієприкметники) в іменниковому значенні та пропонують замінити деякі з них, зокрема *складова* на **складник** [Гінзбург 2006: 39].

Автори продовжують калькувати російські субстантивовані прикметники (дієприкметники) всупереч правилам українського ділового та наукового стилю, не використовуючи похідних іменників з повною, завершеною морфологічною іменниковістю стосовно граматичного роду. Пальма першості тут залишається за *складовою*, хоча має бути за **складником**: *Музичне краєзнавство як складова професійної підготовки студентів музичного училища; Знання – важлива складова особистості; Важливою складовою професійної компетентності є вміння відбирати музичні твори; Соціальне партнерство виступає як важлива складова підвищення якості підготовки фахівців; Виконувати свої функції мистецтво може завдяки органічній єдності трьох складових структури художнього образу; чинна складова сучасного Театру пошуку; основні складові сімейної обрядовості; жіночі танці є органічною складовою обрядів.*

Там, де в російській мові для називання активних учасників дії (суб'єктів дії) широко використовують дієприкметники, що набули функцій іменника, в українській мові переважно вживають віддієслівні суфіксальні іменникові похідники, наприклад, *выступающий – промовець*, а також: **оратор; що виступає; згодний (покликаний, змушений) виступати**. Тож: *Якщо аудиторія підтримує оратора, це надає [не] виступаючому [а промовцеві] впевненості; Режисеру необхідно врахувати, що кожний [не] виступаючий [а промовець] має свої індивідуальні особливості.*

Переобтяжують текст сполуки субстантиватів з прикметниками-означеннями: *Первинною початковою гранню переходу звукового позамузичного в музичне слід вважати виникнення музичної інтонації.*

Авторові варто добирати різнорівневі мовні одиниці, шукати такі засоби висловлювання думки, які забезпечували б її зрозумілість.

Зазначимо, що субстантивация, зокрема часткова, не чужа нашій мові. Так, лексема *прекрасне* – це і прикметник (прекрасне слово) й іменник-концепт, суть якого становить те, що є втіленням краси, що відповідає її ідеалам, викликає в людини найвищу естетичну насолоду (музика навчає цінувати прекрасне). Принагідно зауважимо, що деякі молоді дослідники плутають етимологічний і словотвірний аналізи субстантивативів, що спостерігаємо, наприклад, у розвідці „Реконструкція слів-імен концептів прекрасне/потворне в англійській та українській мовах” [Семегин 2010: 224 – 226]. Іменами концептів ПРЕКРАСНЕ/ПОТВОРНЕ є не ад’єктивні лексичні одиниці, а іменникові, лексема *прекрасне* утворена не від префікса *пре-* і кореня *крас-*, а способом субстантивациі, мова не може йти про словотворчу активність лексеми *прекрасне*, як і *потворне*, бо вона не бере участі в ролі твірної бази похідних і не формує їхню семантичну основу. Наведені в статті приклади словотворчої активності лексеми *прекрасне* мають словотвірну структуру, що визначається їхнім взаємовідношенням з іншими словами: (*красний*) → *прекрасний* → *прекрасно*, *прекрасна* *душа* → *прекраснодушний* → *прекраснодушність*.

Розглянутий матеріал свідчить про значне порушення літературних норм через недостатнє знання словотвірних, як і лексико-фразеологічних, морфологічних, синтаксичних, фонетичних закономірностей української мови, про невміння користуватися авторитетними довідковими джерелами, навіть чинним „Українським правописом”.

А для того, щоб мова виконувала свої суспільні функції, наголошує С. Єрмоленко, вона має відповідати певним вимогам: нормам літературної мови, різновиду національної мови, етичним нормам суспільства, меті й відповідним умовам спілкування, національним уявленням про естетику висловлювання [Єрмоленко 2010: 93].

Щоб рівень мовностилістичної грамотності став кращим, щоб не припускатися інтерференційних помилок на тлі подібностей у фактах рідної й нерідної мов, треба опиратися на практику визнаного зразка, професійно довершеного тексту. Щоб бездоганно оволодіти мовленнєвим мистецтвом, потрібно читати літературу, у якій презентовано стилістичне багатство мови: наукову, художню, публіцистичну, офіційно-ділову; вивчити норми літературної мови, стежити за їх змінами, усвідомлювати специфічні особливості національних норм у професійному мовленні кожної із мов, користуватися словниками нового покоління.

Література

Гінзбург 2006 – Гінзбург М. Д. Система правил українського ділового та наукового стилю / М. Д. Гінзбург // Укр. мова. – 2006. – № 2. – С. 30 – 43; **Гінзбург 2007** – Українська ділова і фахова мова : практ. посіб. на щодень / М. Д. Гінзбург, І. О. Требулова, С. Д. Левіна,

І. М. Корніловська ; за ред. М. Д. Гінзбурга. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Фірма „ІНКХ”, Центр навч. л-ри, 2007. – 672 с.; **Єрмоленко 1996** – Новий російсько-український словник-довідник : близько 65 тис. слів / С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустоївт. – К. : Довіра, 1996. – 797 с.; **Єрмоленко 2000** – Єрмоленко С. Я. Норма мовна / С. Я. Єрмоленко // Українська мова : енцикл. / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 387 – 388; **Єрмоленко 2010** – Єрмоленко С. Культура мови і мовні ідеали суспільства / С. Єрмоленко // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Вип. 18. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 90 – 94; **Караванський 2001** – Караванський С. Пошук українського слова або боротьба за національне „я” / С. Караванський. – К. : Академія, 2001. – 240 с.; **Клименко 1991** – Клименко Н. Ф. Як народжується слово : наук.-попул. вид. / Н. Ф. Клименко. – К. : Рад. шк., 1991. – 288 с.; **Масенко 2007** – Масенко Л. Суржик у системі розмовних форм побутування української мови / Л. Масенко // Дивослово. – 2007. – № 12. – С. 26 – 31; **Пилинський 1976** – Пилинський М. М. Мовна норма і стиль : монографія / М. М. Пилинський. – К. : Наук. думка, 1976. – 288 с.; **Селігей 2009** – Селігей П. О. Структура й типологія мовної свідомості / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2009. – № 9. – С. 12 – 29; **Семегин 2010** – Семегин Т. Реконструкція слів-імен концептів прекрасне/потворне в англійській та українській мовах / Т. Семегин // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Вип. 18. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 224 – 228; **Сербенська 1994** – Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / за ред. О. Сербенської. – Л. : Світ, 1994. – 152 с.; **Сікорська 2010** – Сікорська З. С. Про особливості вживання прийменника при у професійному мовленні / З. С. Сікорська // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. пр. / відп. ред. А. М. Поповський. – Д. : Літограф, 2010. – Вип. 9. – С. 275 – 282.

Сікорська З. С. Про словотвірні особливості вживання іменників у професійному мовленні

У статті розглянуто типові порушення словотвірної норми, пов'язані з уживанням віддієслівних іменників, застережено від мовної недбалості.

Ключові слова: віддієслівні іменники, назви дії, події, наслідку, явищ і процесів, виконавців дії.

Сикорская З. С. О словообразовательных особенностях употребления существительных в профессиональной речи

В статье рассмотрены типичные нарушения словообразовательной нормы, связанные с употреблением отглагольных существительных, предостерегается языковая небрежность.

Ключевые слова: отглагольные существительные, названия действия, события, результата, явлений и процессов, исполнителей действия.

Sikorska Z. S. On Word-Formation Peculiarities of Use of Nouns in Professionally-Oriented Speech

The article deals with the analysis of typical violations of word-formation norms connected with the use of verbal nouns, and such a linguistic negligence is warned against.

Key words: verbal nouns, names of actions, events, results, phenomena and processes, doers of actions.

О. О. Шипнівська (Київ)

УДК 81'322.2

**РОЗРОБКА ПРОЦЕДУРИ ЛЕМАТИЗАЦІЇ СЛОВОФОРМ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Невід'ємною складовою будь-якої системи автоматичної обробки мови – системи автоматичного індексування, системи машинного перекладу – є програма лематизації словоформ, що входить до модуля автоматичного морфологічного аналізу. Цей компонент лінгвістичного процесора передбачає зведення текстової словоформи мови до її початкової, словникової форми. Необхідність підвищення ефективності автоматичного аналізу природномовного тексту, нові прикладні завдання змушують дослідників повсякчас шукати кращі підходи та можливості їх реалізації й щодо цього, здавалося б, давно вирішеного питання, на що вказують розвідки останніх років [Савина 2001; Garabik].

У своїй праці пропонуємо процедуру лематизації української словоформи на основі словника квазізакінчень. Правила побудовані відповідно до розроблюваної знання-орієнтованої системи машинного перекладу [Замаруєва 1999]². Зазвичай метод лематизації текстових словоформ залежить від обраної дослідниками моделі комп'ютерної морфології та від конкретних прикладних завдань [Апресян 1978; Олексієнко 1993; Перебийнос 1989; Шевченко 1996].

Найпоширенішим у системах машинного перекладу для мов флективного типу є алгоритмічний метод автоматичного морфологічного аналізу, за яким текстова словоформа за відповідними таблицями основ та закінчень отримує відповідну морфологічну інформацію. У разі зворотної процедури текстова словоформа, синтезована із двох таблиць, дає змогу за відповідним кодом вивести вихідну форму [Олексієнко

² Робота здійснюється в рамках наукової теми зі створення системи машинного перекладу текстів військової тематики

1993; Шевченко 1996]. Так, запропонований для української та російської мов алгоритм лематизації передбачає виділення за певними умовами основи та закінчення словоформи та визначення початкової форми в межах граматичного класу (на текстах, де словоформи мають заздалегідь визначені граматичні класи) [Перебийнос 1989]. Зведення парадигм, на думку В. Перебийніс, включає в себе кілька часткових завдань: виявлення флексії й відокремлення її від основи слова; встановлення варіантів основи (якщо такі є); об'єднання всіх форм слова в одну групу (парадигму); виділення або реконструкція словникової форми слова. В алгоритмі відповідно до кількості парадигматичних класів виділяємо блоки лематизації різних частин мови.

Розроблювана концепція знання-орієнтованої системи машинного перекладу передбачає створення гнучкої та відкритої щодо різних предметних галузей комп'ютерної морфології [Замаруєва 1999; 2008]. Для ефективності нами був обраний метод морфологічного аналізу на основі словника квазізакінчень, який і слугує базою процедури лематизації українських словоформ [Замаруєва 2008].

Словник квазізакінчень було побудовано на основі словника словоформ, що нараховує понад 32 тис. одиниць. Джерельною базою словника слугували тексти військово-спеціальних та військово-гуманітарних наук різних жанрів та матеріали Internet.

Словникова стаття словника квазізакінчень має такий формат:

$$\langle \{F\}_n^l \quad K_l * \{K_g\} \rangle,$$

де $\{F\}_n^l$ – ланцюг літер вхідного слова, розташований в інверсному порядку, n – остання літера в слові, довжина ланцюга в загальному випадку може дорівнюватися довжині вхідної словоформи. K_l – код лексико-граматичного класу вхідної словоформи, K_g – множина кодів значень граматичних категорій, які визначаються для K_l .

Основою пропонованого принципу автоматичного морфологічного аналізу є розроблений метод, який спирається на позиційно-цифрове кодування граматичної інформації в словниковій статті. У такий спосіб кожна аналізована словоформа отримує свій код, який містить інформацію про її частиномовну приналежність та конкретне граматичне значення [Замаруєва 2008].

Саме словник квазізакінчень і став основою лематизаційного словника. Словникова стаття цієї лексикографічної системи містить в інверсному порядку квазізакінчення вхідної словоформи, множину кодів лексико-граматичних класів, словоформи яких можуть мати таке квазізакінчення, та множину квазізакінчень вихідних форм. Для словоформи визначається така кінцівка графом (квазізакінчення), за якою їй можна приписати граматичну інформацію в межах певного лексико-граматичного класу. Максимальна довжина квазізакінчення може відповідати довжині слова. Процедура будується як для однозначних, так

і для омонімічних класів. Найчастіше в словнику зустрічаємо граматично неоднозначні квазізакінчення. У таблиці 1 подано фрагмент лематизаційного словника.

Таблиця 1. Фрагмент лематизаційного словника

від	1*12/д/1*22/дова/1*42/дя/16*11/дів/дова/дове/
відор	1*12/рід/
відора	1*12/арод/
відох	1*12/хід/
віж	1*12/ж/
віже	1*12/іж/
віз	1*12/з/16*11/зів/
вік	1*12/к/
вікв	1*12/вок/
віквов	1*12/вовк/
вікд	1*12/док/1*22/дкова/
вікж	1*12/жок/
вікз	1*12/зок/
вікй	1*12/йок/
вікл	1*12/лок/
вікм	1*12/мок/

Алгоритм лематизації працює так:

1. В аналізованому слові виділяється квазізакінчення.
2. Визначене квазізакінчення відсікається.
3. Код граматичної інформації квазізакінчення зіставляється із лематизаційним словником.
4. У випадку знаходження тотожного запису до аналізованого слова (отриманої основи) додається квазізакінчення початкової форми, розміщеному в словнику.

Так, відповідно до закодованої лексико-граматичної інформації, за словниковою статтею

*від 1*12/д/1*22/дова/1*42/дя/16*11/дів/дова/дове/*

выводиться словникова форма для іменника *приладів (1*12/д/)* – *прилад*, *вдів (1*22/дова/)* – *вдова*, *суддів (1*42/дя/)* – *суддя*, присвійного прикметника *дідів (16*11/дів)* – *дідів*.

У таблиці 1 подано фрагмент словника квазізакінчень з кінцевою графемою *в*. Загалом, у словнику зафіксовано 108 словникових статей з цією кінцевою графемою. Наприклад, за словниковими статтями

*вікй 1*12/йок/*,

*вікл 1*12/лок/*,

*вікм 1*12/мок/*

можна однозначно синтезувати вихідні лексеми словоформ *буйків*, *білків*, *димків* – *буйок*, *білок*, *димок*. Часто для генерації канонічної форми до словникової статті додається вся словоформа:

*вілотс 1*12/стіл/*

*вілс 1*32/слово/.*

Інколи словникова стаття подає омонімічну словоформу щодо різних лексем:

*мокнат 1*11/танок/танк/ або ж вікотив 1*12/витік/виток/.*

У розроблюваній нами процедурі початкові форми визначаємо так. Для іменників вихідною формою є називний відмінок однини, для множинних іменників – називний відмінок множини. Для всіх форм дієслова (а в системі окремо визначаються дієслова неминувшого часу та минулого часу, дієслова наказового способу та інфінітив) лемою виступає неозначена форма. Початковою формою числівників є називний відмінок однини. Для займенників початковою формою є називний відмінок чоловічого роду однини. Для прикметників та дієприкметників з урахуванням потреб машинного перекладу початковою формою виступає граматична форма називного відмінка однини чоловічого, жіночого та середнього родів; крім того, для дієприкметника як особливої форми дієслова ще й додається початкова форма відповідного йому дієслова. Так, для дієприкметникової словоформи *куплена* за словниковою статтею *анел/12*21/лена/лене/лений/ити*

буде синтезовано леми – купити, куплений, куплена, куплене.

Простота та, як наслідок, висока швидкість аналізу запропонованої процедури забезпечено мінімальною інформацією, що подається в словниковій статті, та завдяки обраному підходу на основі словника квазізакінчень. Переваги запропонованої нами процедури визначення початкової форми вбачаємо у швидкості та прозорості алгоритму та в можливості опрацювання нових, невідомих для системи слів, що робить її відкритою стосовно різних предметних галузей.

Література

Апресян 1978 – Апресян Ю. Д. Лингвистическое обеспечение в системе автоматического перевода третьего поколения / Ю. Д. Апресян, И. М. Богуславский // Лингвистическое обеспечение в системе автоматического перевода третьего поколения. – М. : Наука, 1978. – 74 с.; **Замаруєва 1999** –Замаруєва І. В. Комп'ютерна модель розуміння природно-мовної текстової інформації / І. В. Замаруєва // Проблеми програмування. – 1999. – № 2. – С. 96 – 102; **Замаруєва 2008** – Замаруєва І. В. Морфемна обробка текстів в системах машинного перекладу / І. В. Замаруєва, О. О. Шипнівська // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка : Військово-спеціальні науки. – К., 2008. – № 20. – С. 61 – 63; **Олексієнко 1993** – Олексієнко Л. Лематизація парадигм іменників української мови / Л. Олексієнко, Н. Дарчук // Проблеми українізації комп'ютерів : матеріали 2-ї міжнар. конф. – К., 1993. – С. 42 – 46; **Перебийнос 1989** – Перебийнос В. И. Сведение парадигм в размеченном и неразмеченном тексте / В. И. Перебийнос // Морфологический анализ научного текста на ЭВМ. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 20 – 250; **Саввина 2001** – Саввина Г. В. Лемматизация слов

русского языка в применении к распознаванию слитной речи / Г. В. Саввина, И. В. Саввин // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии : тр. Междунар. конф. „Диалог’2001”. – Режим доступа : // www.dialog-21.ru/Archive/2001; Шевченко 1996 – Шевченко І. В. Алгоритмічна словозмінна класифікація української лексики / І. В. Шевченко // Мовознавство. – 1996. – № 4 – 5. – С. 40 – 44; Garabík – Garabík R. Tokenizácia, lematizácia a morfológická anotácia Slovenského národného korpusu / R. Garabík, L. Gianitsová, A. Horák, M. Šimková. – Режим доступа : // <http://korpus.juls.savba.sk/publications>.

Шипнівська О. О. Розробка процедури лематизації словоформ сучасної української мови

У статті пропонуємо розробку процедури лематизації словоформ сучасної української мови на основі словника квазізакінчень. Розглянуто наявні методи лематизації та особливості застосованої методики відповідно до розроблюваної знання-орієнтованої системи машинного перекладу. Переваги обраного підходу доведено простотою та відкритістю системи.

Ключові слова: процедура лематизації, квазізакінчення, словник квазізакінчень, автоматичний морфологічний аналіз, знання-орієнтована система машинного перекладу.

Шипниевская О. А. Разработка процедуры лемматизации словоформ современного украинского языка

В статье предлагается разработка процедуры лемматизации словоформ современного украинского языка на базе словаря квазиокончаний. Рассматриваются существующие методы лемматизации и особенности примененной методики относительно разрабатываемой знание-ориентированной системы машинного перевода. Преимущества подхода доказываются простотой системы и её открытостью.

Ключевые слова: процедура лемматизации, квазиокончание, словарь квазиокончаний, автоматический морфологический анализ, знание-ориентированная система машинного перевода.

Shipnivska O. O. Procedures of lemmatization word-parts of modern Ukrainian language

In the article the procedure of the lemmatization of Ukrainian word forms on the base of the kwasiflexes' dictionary is proposed. Available methods of the lemmatization and the peculiarity of our method according to the knowledge-based machine translation system are described. Advantages of our method are proved by the simplicity of the system and its quality to be open.

Key words: the dictionary of kwasiflexes, the kwasiflex, the procedure of the lemmatization, the morphological parser, knowledge-based machine translation system.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абрамян Юлія Василівна – аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бабій Юлія Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і прикладного мовознавства Миколаївського національного університету ім. Василя Сухомлинського.

Барвіна Наталія Олександрівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови і літератури Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Барилова Галина Кіндратівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Брідко Тетяна Володимирівна – асистент кафедри теорії і практики перекладу і соціолінгвістики Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Божко Юлія Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії і практики англійської мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Вінтонів Михайло Олексійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету.

Глуховцева Ірина Ярославівна – аспірантка кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Глуховцева Катерина Дмитрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Григоренко Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Дзюба Майя Миколаївна – старший викладач кафедри українознавства Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Должикова Тетяна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Жихарєва Ольга Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Донецького інституту туристичного бізнесу.

Зеленько Анатолій Степанович – доктор філологічних наук, професор кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Клещова Оксана Євстахіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ковалів Соломія Юріївна – аспірантка кафедри англійської філології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Колесникова Лариса Леонідівна – асистент кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічних наук, завідувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Кравець Лариса Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Маслова Валентина Авраамівна – доктор філологічних наук, професор кафедри загального і російського мовознавства Вітебського державного університету.

Мацьків Петро Васильович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Мелкумова Тетяна Володимирівна – аспірантка кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Мельник Світлана Михайлівна – аспірантка кафедри української філології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

Міджин Роман Степанович – кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Мікрюкова Катерина Олександрівна – викладач кафедри загального та прикладного мовознавства Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського.

Мілева Ірина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мілевич Інга Гунарівна – докторант філології, завідувач Центру російської мови для іноземців при кафедрі слов'янського мовознавства Даугавпілського університету.

Мялковська Людмила Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.

Пиц Тарас Богданович – кандидат філологічних наук, доцент кафедр практики німецької мови та германських мов і перекладознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Пономарьова Ганна Василівна – аспірантка кафедри теорії і практики перекладу та соціолінгвістики Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Попазова Марія Іванівна – аспірантка кафедри слов'янської філології Київського славистичного університету.

Рудакова Тетяна Миколаївна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри іноземної філології Краматорського економіко-гуманітарного інституту.

Санченко Євгенія Миколаївна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри іноземних мов Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Світлична Тетяна Володимирівна – магістрантка кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Серебряк Марина Володимирівна – аспірантка кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сікорська Зінаїда Степанівна – кандидат філологічних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного інституту культури і мистецтв.

Сукаленко Тетяна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української словесності та культури Національного університету державної податкової служби України.

Терновська Тамара Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ходоренко Анна Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Фатянова Ірина Валеріївна – аспірант кафедри англійської філології Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Фоміна Світлана Борисівна – аспірантка, викладач Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Царьова Ірина Валеріївна – аспірантка кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Чижова Христина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, Вільна вальдорська школа у Фройденштадті (Німеччина).

Шабуніна Вікторія Валентинівна – старший викладач кафедри українознавства Кременчуцького державного університету ім. Михайла Остроградського.

Шипнівська Ольга Олександрівна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шкуран Оксана Володимирівна – здобувач кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 2 (20)

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – Мілева І. В.
Коректор – Ніколаєнко І. О.

Здано до склад. 24.08.2010 р. Підп. до друку 24.09.2010 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 34,76.
Наклад 500 прим. Зам. № 125.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.